

&VERSLAGEN MEDEDELINGEN

HENDRIK DE VEROVERAAR
DE WERELD VAN CONSCIENCE / CONSCIENCE IN DE WERELD (1812-2012)

PIET COUTTENIER & WALTER VERSCHUEREN (RED.)

JAARGANG 123, 2013, AFLEVERING 2-3

VAN DE KONINKLIJKE
ACADEMIE
VOOR NEDERLANDSE
TAAL- EN LETTERKUNDE

Tijdschrift voor studie en bevordering van de Nederlandse taal- en letterkunde
gesticht in 1887

verschijnt drie maal per jaar in druk en online (Open Access)
www.verslagenmededelingen.be

HOOFDREDACTEUR

Willy Vandeweghe

REDACTIESECRETARIS

Bert Van Raemdonck – vm@kantl.be – KANTL – Koningstraat 18, B-9000 Gent –
+32 (0)9 265 93 51

KERNREDACTIE

Marcel De Smedt (literatuur), Dirk Geeraerts (taalkunde), Frank Willaert (literatuur),
Jozef Van Loon (taalkunde), Werner Waterschoot (literatuur)

GASTREDACTIE VAN DIT NUMMER

Piet Couttenier en Walter Verschuere

REDACTIERAAD

Hugo Brems, Dirk De Geest, Georges De Schutter, Sera De Vriendt, Philippe
Hiligsmann, Lut Missinne, Karel Porteman, Yves T'Sjoen, Johan Taldeman,
Rik Van Gorp, Frank Willaert, Roland Willemyns

RICHTLIJNEN VOOR DE AUTEURS

<http://www.verslagenmededelingen.be/index.php/VM/information/authors>

ABONNEMENTEN

België (verzendkosten inbegrepen): €36
Europa (verzendkosten inbegrepen): €48
Buiten Europa (verzendkosten inbegrepen): €54

ISSN 2033-6446 (online)

ISSN 0770-786X (druk)

AUTEURSRECHTEN

Niets uit deze uitgave mag veeleer worden zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever – No part of this publication may be reproduced
in any form without written permission from the publisher.

Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (KANTL)
Koningstraat 18, B-9000 Gent
+32 (0)9 265 93 40 – www.kantl.be

INHOUD

Jg. 123, 2013 – Aflevering 2-3

HENDRIK DE VEROVERAAR

DE WERELD VAN CONSCIENCE / CONSCIENCE IN DE WERELD (1812-2012)

Piet Couttenier en Walter Verschuere (red.)

Piet Couttenier en Walter Verschuere, <i>Inleiding</i>	95
Lode Wils, <i>Conscience in de Vlaamse natievorming</i>	107
Marnix Beyen, <i>Literatuur als vlag. Hendrik Conscience en de choreografie van de massa</i>	121
Christian Berg, <i>Conscience en de Belgische nationale literatuur</i>	139
Paul Pelckmans, <i>Geneeskunde, gevoel en twijfel. Over De jonge dokter</i>	155
Dirk de Geest & Pieter Verstraeten, <i>Hendrik Conscience op zoek naar de moderne roman Personages in De Leeuw van Vlaenderen</i>	173
Adelheid Ceulemans en Jan Dewilde, <i>Hendrik Conscience als operalibrettist. Van 'De pelgrim in de woestyn' tot De dichter en zijn droombeeld</i>	193
Luc Renders, <i>Batavia van Hendrik Conscience, de eerste Vlaamse koloniale roman</i>	213
Jan Ceuppens, <i>De Germaanse leeuw. Conscience Leeuw van Vlaenderen als inzet van Duits-Vlaamse betrekkingen 1840-1918</i>	233
Lieven D'hulst, <i>Over de negentiende-eeuwse Belgische en Franse vertalingen van Conscience verhalend proza</i>	249
Kim Andringa, <i>Grote scheppen zoete broodpap: de receptie van Hendrik Conscience in Frankrijk</i>	273
Koen Calis, <i>Meer melk dan vlees? Sporen van Hendrik Conscience in Engeland en Amerika</i>	297
Elisenda Saguer, <i>Hoe Hendrik Conscience Spanje veroverde</i>	321
Roberto Dagnino, <i>Een genoeglijk avontuur. De Italiaanse vertalingen van 'Enrico' Conscience (1846-1967)</i>	335
Petra Broomans, <i>De Leeuw van Vlaenderen en ander werk van Hendrik Conscience in het Noorden. De invloed van literaire ontwikkelingen op contemporaine en late vertalingen</i>	367
Ton van Kalmthout, <i>Een meester in het minder grootse genre der novelle. Het onthaal van Hendrik Conscience in Nederland, 1849-1883</i>	389
Philip Vermoortel, <i>Conscience gecanoniseerd</i>	413
Jan van Coillie, <i>De leeuw met kleine klauwtjes. Jeugdbewerkingen van De Leeuw van Vlaenderen in het Nederlands</i>	425

Inleiding

Piet Couttenier, lid van de KANTL

Walter Verschueren, KU Leuven

Naar aanleiding van de tweehonderdste verjaardag van de geboorte van Hendrik Conscience – 3 december 1812 – organiseerden de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- & Letterkunde (KANTL) en het Centre for Reception Studies/Centrum voor Receptie-studie (CERES) van de KU Leuven een tweedaags evenement. Daarin nam een tweedaags wetenschappelijk colloquium een centrale plaats in: op maandag 3 december 2012 programmeerde de KANTL in Antwerpen een colloquium onder de titel ‘De wereld van Conscience’. Op 4 december bracht het CERES een tiental sprekers uit binnen- en buitenland samen om zich te buigen over de receptie van Conscience in Europa: ‘De leeuw leeft! Hendrik Conscience in Europees perspectief.’ Het tweedaagse colloquium werd omkaderd door een avondprogramma in Antwerpen: een goed bijgewoonde en bijzonder sfeervolle voorleesmarathon – met fragmenten uit *Geschiedenis mijner jeugd* – in het Cultureel Ontmoetingscentrum Sint-Andries, dichtbij Conscience’s geboortehuis, en een avondlezing in het Letterenhuis. Dit is de inleiding tot dit speciale themanummer van de *Verslagen en Mededelingen van de KANTL*, waarin de bijdragen van de beide colloquia zijn gebundeld.

E-mail

piet.couttenier@
uantwerpen.be
walter.verschueren@
kuleuven.be

1. DE WERELD VAN CONSCIENCE

Het eerste luik van het colloquium vond plaats in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, meer bepaald in de historische ruimte van de Nottebohmzaal. An Renard, directeur van de EHC, was de gastvrouw. De plaats was niet toevallig gekozen: het Consciencecolloquium vond plaats in de bibliotheek die zijn naam draagt en in de onmiddellijke nabijheid van de plaats waar in 1883 zijn standbeeld werd opgericht, op wat nu het Conscienceplein heet. Een meer toepasselijke plaats was niet denkbaar om, tweehonderd jaar na zijn geboorte, te reflecteren op de betekenis van de figuur en het werk van Hendrik Conscience. In het EHC werd overigens in 2012 een kleine gelegenheidstentoonstelling (ook webtentoonstelling) ingericht over Conscience’s autobiografie *Geschiedenis mijner jeugd*, onder de titel *Helden mijner jeugd*.

Ook Conscience was een ‘held’. De roem van Conscience is in onze cultuur uitzonderlijk groot geweest, zij het niet onverdeeld gunstig. Het jaar 1912, de honderdste verjaardag van de schrijver, was het absolute hoogtepunt, maar ook het keerpunt van zijn waardering. Was hij tot dan toe het onbetwistbare symbool van de nationale Vlaamse letterkunde die na 1830 in België was ontstaan, de pionier die zijn volk leerde lezen, na 1912 raakte hij meer en meer in diskrediet als een gedemodeerd schrijver uit een verleden waaraan men in het nieuwe moderne Vlaanderen zo weinig mogelijk herinnerd wilde worden. Zijn romans heetten voortaan verouderd, zelfs onleesbaar. Conscience werd ook een achterhaald type van schrijver die esthetische kwaliteit nog ondergeschikt maakte aan maatschappelijk nut, persoonlijk prestige en materieel welzijn. Hij had daarenboven met zijn naïeve verhalen – Dasnoy karakteriseerde hem als ‘un coeur simple’ (Dasnoy, 1948, p. 206) – zijn volk verkéerd leren lezen, zoals Boontje schreef.

Nu we opnieuw stilstaan bij de verjaardag van zijn geboorte, tweehonderd jaar na 3 december 1812, wordt het hoog tijd om dit tot cliché geworden beeld achter ons te laten. Er is een grote beweging aan de gang, ook internationaal, om de negentiende eeuw volwaardig en *sui generis* te bestuderen, los van anachronistische standpunten en evaluaties. Talrijke vergeten schrijvers en interessante figuren worden herontdekt of in een nieuw daglicht geplaatst. Ook aan de universiteiten in Vlaanderen en Nederland zijn er jonge wetenschappers aan het werk die met een nieuwe bril de cultuur en de literatuur van de negentiende eeuw in de Lage Landen met hedendaagse methodes en technieken onderzoeken. Ook voor de studie van Conscience ligt er een brede baan van mogelijkheden open. We kijken wel op tegen een zekere achterstand. We hebben geen definitieve biografie die aan hedendaagse eisen voldoet, geen betrouwbare leeseditie, laat staan een historisch-kritische editie van zijn volledig oeuvre, zelfs geen wetenschappelijke bibliografie. Maar toch zijn er ook aanwijzingen van een kentering. In een recent verleden zijn er studies verschenen op verschillende gebieden. We halen enkele voorbeelden aan. Op het vlak van de waarderingsgeschiedenis onderzocht Tom Verschaffel de evolutie van de ‘slechte faam’ van Conscience (Verschaffel, 2001) en Matthijs de Ridder wijdde een uitgebreide studie aan de Conscienceviering van 1912 die als een ‘ouverture’ voor een nieuwe literatuur in Vlaanderen zou hebben gewerkt (De Ridder, 2008). Elisenda Sagner bracht nieuwe gegevens aan het licht over de roem van Conscience in Spanje (Sagner, 2007). Koen Calis plaatst geregeld blogberichten op het web met originele en interessante vondsten over de verspreiding van Vlaamse literatuur, o.a. Conscience, in het

buitenland (zoals in Nederland en Amerika) (<http://onttoovering.wordpress.com>). Over de historische roman signaleren we studies van Philippe Raxhon over Conscience's roman *De Boerenkrijg* (Raxhon, 1999), Paul Pelckmans over *Hugo van Craenhove* (2004) en van Jo Tollebeek over *De leeuw van Vlaenderen* in het kader van de mythevorming rond 1302 en de natievorming (Tollebeek, 2002 en 2004). *De leeuw van Vlaenderen* kreeg overigens het leeuwendeel van de aandacht: in 2002 bezorgde Edward Vanhoutte een kritische editie van de roman, waarvan in het jubileumjaar 2012 nog eens een herziene uitgave verscheen, een initiatief van het Letterenhuis (Conscience, 2012). Naar aanleiding van de eerste editie verscheen een bundel met zeven opstellen over *De leeuw* (Vanhoutte, 2002). In 2012 publiceerde Vanhoutte ook nog een editie-technische aantekening bij het prospectus en de marketing van de eerste druk (Vanhoutte, 2012). Op het vlak van de boekgeschiedenis verschenen studies over het *Album op de Leeuw van Vlaenderen* uit 1851 (Pauwels, 2004), de stripversie van *De Leeuw* uit 1984 (Grossey, 2012) en de illustratie van de eerste druk van de roman (Vanhecke, 2012). Op het gebied van de biografie beschikken we nu over twee belangrijke aanzetten in boekvorm: August Keersmaekers bracht de carrière van de schrijver in kaart, met een uitgebreide studie over de honoraria en de zakelijke boekhouding van de succesauteur (Keersmaekers 2009) en van Karel Wauters verscheen postuum een – jammer genoeg – onvoltooide biografie van Conscience, gewijd aan de jeugd jaren van de schrijver, ook een initiatief van het Letterenhuis in het Consciencejaar 2012 (Wauters 2012). Ten slotte is een poging ondernomen om de literair-historische betekenis van Conscience voor de Nederlandse letterkunde te beschrijven: in 2009 verscheen *Alles is taal geworden*, het deel van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* dat aan de negentiende eeuw is gewijd. Daarin wordt aan de romanauteur Conscience een belangrijke plaats toebedeeld, in een complexe samenhang van vernieuwing en continuïteit. Hij importeerde na 1837 een aantal dominante genres uit de Europese roman in het Vlaamse literaire systeem en bleef zowat een halve eeuw lang model en dynamisch referentiepunt voor de Nederlandse romanliteratuur in het Zuiden (Van den Berg & Couttenier, 2009).

Als we proberen onze hedendaagse voorstellingen over literaire en culturele kwaliteit te relativiseren en hoogte te nemen van opvattingen en normen van toen, wordt ook Conscience een boeiend fenomeen, een schrijver die in onze letteren de grote romangenes uit de Europese literatuur met succes introduceerde, soms verrassend inspeelde op het toenmalige intellectuele, politieke en sociale debat, zich in nationaal verband tot een gecanoniseerd schrijver

wist te ontwikkelen en een internationale carrière opbouwde. In talrijke Europese landen en Amerika *veroverde* de ‘Walter Scott van België’ specifieke lezersgroepen binnen de literaire markt. Conscience had met zijn optreden en zijn werk ook een belangrijke impact op de cultuur en de politiek in het tweetalige België van de negentiende eeuw en schreef mee aan de ideologische geschiedenis van deze moderne geïndustrialiseerde natiestaat. Al die facetten vragen om nieuw onderzoek vanuit hedendaagse wetenschappelijke inzichten. Er is geen reden te verzinnen waarom hedendaagse inzichten uit de geesteswetenschappen en de literatuurwetenschap niet bruikbaar zouden zijn om het omvangrijke oeuvre van Conscience te analyseren. Conscience vormt zelfs een bevoorrecht studieobject als prototype van een veel gelezen romanschrijver uit de Nederlandse en Europese literatuur van de negentiende eeuw, van wie het werk interessante en verrassende parallellen vertoont met andere culturele domeinen zoals de beeldende kunst en de muziek. Deze bundel wil hiertoe een bijdrage leveren.

Conscience's betekenis wordt veelal beperkt tot zijn faam als literator en zijn plaats in de literatuurgeschiedenis, in het beste geval, zowel nationaal als internationaal. Maar daarbij wordt vergeten dat zijn meest doorslaggevende rol zich op het vlak van de politiek en de Vlaamse natievorming bevindt. Lode Wils benadrukt daarbij nog eens dat Conscience in feite, en paradoxaal genoeg, een product is van de Belgische natievorming. Conscience was in de eerste plaats belgicist. Hij was ook een twintigtal jaren actief in de politiek. Hij trad in de publieke sfeer op tegen het verdrag van de XXIV Artikelen in 1839 en ten gunste van het petitionnement van 1840. Gaandeweg profileerde hij zich (en dat tot 1859 wanneer hij het politieke toneel verliet) tot spreekbuis van een groep onafhankelijke flaminganten die boven de katholiek-liberale partijstrijd de nationale eenheid binnen de Vlaamse beweging nastreefden.

Marnix Beyen analyseert de impact van Conscience op het Vlaams nationalisme als massabeweging. Die blijkt groter dan gedacht; hij beïnvloedde niet alleen het politieke bewustzijn van radicale Vlaams-nationalisten in de twintigste eeuw. Hij creëerde zowaar de basiselementen van een symbolisch universum dat ook een grote impact had op de verbeelding van politiek niet-actieve Vlamingen en op de hele Vlaamse beweging als dusdanig die op het einde van de negentiende eeuw ontwikkelde tot een politieke democratische massabeweging. In die zin toont Beyen aan dat nationalistische bewegingen in hun evolutie niet alleen aan sociale voorwaarden moeten voldoen (zoals Hroch aantoonde voor de ontwikkeling van nationale bewegingen in Europa), maar minstens ook aan culturele voorwaarden. In de Europese context is de

mobiliserende kracht van het door Conscience gecreëerde universum (met de leeuwenvlag, de leuzen, de goedendag etc.) uniek: hij ontwikkelde naar inhoud en vorm een multidimensioneel symbolisch universum waarmee een nationalistische massabeweging zich in de publieke ruimte kon manifesteren en legitimeren.

Christian Berg bewijst dat Conscience als Belgisch nationaal auteur in de loop van de negentiende eeuw ook een belangrijke functie had in de opbouw van de moderne Franstalige literatuur in België. Conscience fungeerde effectief als model van een Belgische unitair nationale auteur. Dit blijkt uit een analyse van een geschiedenis van de Belgische literatuur door Charles Potvin uit 1882. Daar blijft het niet bij. Camille Lemonnier manifesteerde zich als nieuwe nationale auteur van een modernistische literatuur in België, maar ook in die positionering speelde Conscience een rol. Na 1883 fungeerde Conscience niet meer in de Frans-Belgische literatuur, tenzij in het werk van Georges Eekhoud.

In zijn bijdrage brengt Paul Pelckmans de teksten van Conscience in verband met de literatuur- en mentaliteitsgeschiedenis. In zijn eigentijdse romans van na 1850 stelt Conscience zich meestal wantrouwig op ten opzichte van de moderne geïndustrialiseerde maatschappij waarvan hij de gevaren en valkuilen aanwijst. *De jonge dokter* is in dit opzicht een buitenbeentje. De roman is au fond een onvoorwaardelijke lofzang op de verworvenheden van de moderne geneeskunde die een einde maakte aan de onmacht van de oude geneesheer. Omdat de activiteit van moderne dokter nog in de lijn ligt van de premoderne barmhartigheid, was die minder bedreigd door de gevaren van het moderne individualisme. De promotie van het gevoel die in antropologisch opzicht verband houdt met het ontstaan van die moderniteit, krijgt dan ook de vrije loop in Consciences ‘traneerige’ romans. Ze dragen volledig de kenmerken van de succesrijke Europese sentimentele roman. Omdat hij in *De jonge dokter* de ‘weldaden’ van de moderne geneeskunde zo sterk onderschreef, kon hij zelfs – zij het even – de typische ‘sentimentele’ ingrediënten als de twijfel en de onzekerheid in de intrige duidelijk aan bod laten komen.

Pieter Verstraeten en Dirk de Geest vragen aandacht voor het specifiek literaire karakter van het vroege werk van Conscience, en vooral van zijn meesterwerk *De Leeuw van Vlaenderen*. Ze nemen afstand van wat men meestal voetstoots aanneemt, namelijk dat Conscience geen individuele personages maar louter typen in een nationale heldenroman heeft neergezet. Ze spreken dat tegen door, naast de gekende traditionele aspecten, ook het zoekende en

experimentele karakter van zijn roman te verkennen. Conscience wist zijn personages wel degelijk een individueel profiel te geven, waarmee hij overigens een stap zette richting moderne roman.

Adelheid Ceulemans en Jan Dewilde ten slotte bespreken de genetische, literaire en musicologische aspecten van een weinig bekend ambitieus muziekproject van Conscience. In 1867 schreef hij een operalibretto voor de componist Karel Miry, die zeer actief was in het Gentse cultuur- en toneellevens, op basis van een romantisch verhaal uit 1840, 'De pelgrim in de woestyn'. De opera *De dichter en zijn droombeeld* ging in 1872 in première. Op het colloquium werd de lezing opgeluisterd door Mathis Van Cleynenbreugel (tenor) en Hannah Aelvoet (piano), die 2 aria's uit de opera brachten.

Naast de lezingen van het colloquium publiceren we hier ook een ingezonden bijdrage van Luc Renders, een analyse van *Batavia* (1858). Deze roman verheerlijkt de overwinning van de Nederlanders op de Javanen en de uitbouw van het Nederlandse koloniale rijk in Oost-Indië. De roman is een ode aan de Nederlandse handels- en ondernemingsgeest, het kolonialisme en de morele superioriteit van het Westen. Conscience voegt er ook nationalistische waarden en motieven bij. Renders plaatst de roman in een nieuw daglicht door die ook te lezen als een promotie van de koloniale plannen van de Belgische koning Leopold I.

2. DE LEEUW LEEFT! HENDRIK CONSCIENCE IN EUROPEES PERSPECTIEF

Het tweede luik van de viering, 'De leeuw leeft! Hendrik Conscience in Europees perspectief' vond op gepaste wijze plaats in Brussel, de stad waar Conscience vanaf 1868 zijn laatste vijftien levensjaren doorbracht. Hier werd in het kader van een internationaal symposium ruime aandacht besteed aan de Europese verspreiding en receptie van Vlaanderens meest vertaalde auteur ooit. De grote internationale bekendheid en populariteit die Conscience genoot gedurende de negentiende eeuw staat in een schril contrast met de marginale belangstelling die hem sindsdien te beurt valt. 'De leeuw is van zijn sokkel gedonderd,' kopte Manu Van der Aa in *De Morgen*, naar aanleiding van de tweehonderdste verjaardag, 'maar wie maalt erom?' Zijn oordeel vond een echo in de woorden van Marc Reynebeau, die in zijn slotwoord op het symposium verkondigde dat *De leeuw van Vlaenderen* lang niet meer 'leeft', maar dood is, morsdood. Als hij dan al 'leeft', dan enkel als mythe, als 'de man die zijn volk leerde lezen'. Of in aan de eigen tijd en cultuur aangepaste

adaptaties voor de film of het theater, of in de vorm van strips of andere jeugdbewerkingen.

Dat is ooit anders geweest. Daarvan getuigen de vele vertalingen die in de loop der jaren van Consciences oeuvre zijn gemaakt. Met name tijdens de periode onmiddellijk volgend op zijn definitieve doorbraak in de Vlaamse letteren met *De Leeuw van Vlaenderen* (1838) is de verspreiding van Conscience in het buitenland meer dan opmerkelijk: vanaf 1840 tot aan het einde van de negentiende eeuw was Conscience zonder twijfel Vlaanderens meest succesvolle literaire exportproduct. Die brede verspreiding is ten dele goed gedocumenteerd, zeker wat de ons omringende landen betreft. José Lambert (1980) en Herbert Van Uffelen (1993) wezen allebei reeds op de 'sleutelpositie' van Conscience in de receptie van Nederlandstalige Vlaamse literatuur in respectievelijk Frankrijk en Duitsland, met name in de periode 1840-1890. Het is daarbij opvallend hoe snel de internationale verspreiding van Conscience op gang kwam. De belangrijkste, initiële katalysator in die verspreiding is de Duitse bundeling van de drie nouvelles, 'Hoe men schilder wordt' (1843), 'Wat een moeder lijden kan' en 'Siska van Roosemael' (allebei 1844) in *Flämisches Stilleben* (vertaling Melchior von Diepenbrock, 1846). Via die vertaling vonden de drie verhalen nog hetzelfde jaar hun weg naar Groot-Brittannië als *Sketches from Flemish Life* (vert. Nicolas Trübner; 1846), naar het Italiaans als *Vita domestica dei fiamminghi* (vert. Tommaso Gar; 1846) en naar het Pools als *Co matka Snésti mûze* (verschenen in Praag in 1846). De moralistische toon van deze nouvelles met hun geïdealiseerde uitbeelding van het eenvoudige volksleven, doordrenkt van wat een Engelse recensent in *Douglas Jerrold's Shilling Magazine* ooit betitelde als de 'primitive simplicity and goodheartedness' van de Vlamingen, sloegen onmiddellijk aan bij de kleinburgerlijke waarden van de negentiende eeuw en stonden garant voor een brede populariteit: hoewel de kritische ontvangst van zijn werk niet altijd even lovend was, werd Conscience gelezen door alle lagen van de bevolking (Wellens 1983). De succesvolle verspreiding van *Flämisches Stilleben* zorgde ervoor dat ook andere werken van Conscience weldra van de buitenlandse persen rolden. De Duitse vertaling van *De leeuw van Vlaenderen* (1838), het werk waarmee Conscience tot op heden wordt vereenzelvigd, verschijnt eveneens in 1846, maar in andere landen, zoals het Verenigd Koninkrijk, laten de vertalingen enige tijd op zich wachten (1855) om vervolgens herhaalde malen succesvol terug te worden uitgegeven.

Er tekent zich evenwel een tweede piste af waarlangs het oeuvre van Conscience zich in Europa verspreidde. In Frankrijk, waar de drie nouvelles die aan de basis lagen van *Flämisches Leben* nooit als dusdanig vertaald werden, wordt

Conscience voor het eerst opgepikt door de jonge uitgeverij van Michel Lévy Frères. Maar vooral op aangeven van Alexandre Dumas, wiens *Conscience l'innocent* (1861) zich openlijk schatplichtig verklaart aan *Conscience De loteling* (1850), wordt Hendrik Conscience plots een begrip in het zo dominante Franse culturele veld van de tweede helft van de negentiende eeuw. Precies door de aandacht die Dumas op Conscience vestigt, verspreidt het oeuvre van Conscience zich daarna vrij snel via Franse tussenvertalingen over de grenzen heen en bereiken zijn teksten Portugal en Spanje.

Via dit dubbele Duits-Franse spoor vonden *Conscience's* werken vervolgens ook hun weg naar Scandinavië en Centraal- en Oost-Europa, tot in Rusland toe; en via de Engelse en Spaanse vertalingen bereikte het werk de Verenigde Staten, Latijns-Amerika en zelfs de Filipijnen. Deze bundel biedt een panorama van de receptie van Conscience in Europa en daarbuiten.

In tegenstelling tot Herbert Van Uffelen (1993) die het succes van *De Leeuw van Vlaenderen* in Duitsland verklaart op voornamelijk economische gronden, wijst Jan Ceuppens in zijn bijdrage op het belang van de ideologische toe-eigening van het werk door de zogenaamde 'pangermanisten' van de negentiende eeuw en de door hen 'aangevoelde of gewenste' cultureel-etnische verwantschap tussen beide naties. Die idee van nauwe verwantschap komt vooral tot uiting in de 'weinig subtiele' manier waarop *Conscience's* roman op paratekstueel niveau bij tijden werd geïnstrumentaliseerd als een onmiskenbaar teken van Duits-Vlaamse samenhang tegen het verderfelijke 'Franzosenium'.

De Franse receptie wordt in twee bijdragen verder belicht. Lieven D'hulst onderzoekt de rol die Conscience en zijn vertalers hebben gespeeld als mediators die via discursieve en institutionele ingrepen niet enkel hebben bijgedragen tot de vervlaamsing van de Belgische negentiende-eeuwse literatuur maar ook tot de internationale verspreiding van die 'vervlaamste' literatuur. Kim Andringa van haar kant verdiept zich in de massale verspreiding van Conscience in feuilletonvorm in de Franse algemene en geïllustreerde pers, in een poging om het grote succes van de auteur in Frankrijk te verklaren. Precies door die feuilletonvorm maakte Conscience naam als een ware volkschrijver maar werd hij door de gevestigde Franse literaire kritiek 'ietwat neerbuigend en vanuit politiek oogpunt vooral afkeurend gezien'.

De specifieke leescultuur die samengaat met de commercialisering van de literatuur in de vorm van het feuilleton (in krant of tijdschrift) en allerhande goedkope uitgaven voor jongeren, ter alfabetisering van de ongeletterde

arbeidersklasse, of gewoon als ontspannende stationsroman, vormt ook de kern van Koen Calis' bijdrage, die ons tot buiten de grenzen van Conscience receptie in Europa voert: uit de Amerikaanse receptie van Conscience, nauw gelieerd aan de Engelse receptie, blijkt eens te meer hoe Conscience's bewonderenswaardige poging tot volksverheffing en de daarmee gepaard gaande politieke toe-eigening vrij snel heeft geleid tot een marginalisering van zijn eigen positie binnen het literaire bestel – zijn eigentijdse populariteit ten spijt.

De Zuid-Europese receptie wordt onder de loep genomen in Elisenda Saguers bijdrage over Conscience in Spanje. Ook daar presenteert Conscience zich in eerste instantie als volksschrijver, maar werd hij aanvankelijk ook door de Spaanse intelligentsia gekoesterd, zoals blijkt uit de positieve appreciaties die Conscience ontving in de toenmalige Spaanse literaire kritiek. Eenzelfde evolutie zien we in Italië. In zijn overzicht van 150 jaar Conscience-receptie in Italië besluit Roberto Dagnino dat ook daar Conscience aanvankelijk werd ingehaald door uitgeverij die mikten op een ontwikkeld lezerspubliek, maar dat gaandeweg hij steeds meer werd uitgebracht (door overwegend katholieke uitgeverij) voor een breed lezerspubliek – voornamelijk vrouwen en arbeiders. Zoals in menige andere plek in Europa, speelden zedenschetsen als *De arme edelman* en *Houten Clara*, daarbij een belangrijke rol.

Petra Broomans gaat in op de 'vertraagde' receptie van Conscience in het Noorden. Dat die pas opvallend laat op gang kwam, rond het einde van de negentiende eeuw, wijt zij aan een geval van 'transnationale romantiek': *De leeuw* kon pas de grenzen oversteken op het moment dat in Scandinavië dezelfde opvattingen heersten ten aanzien van het belang van een eigen nationale taal en literatuur. Tevens suggereert zij dat de markante afwezigheid van een Zweedse vertaling te wijten zou kunnen zijn aan het feit dat in de dominante Zweedse cultuur, in tegenstelling tot Noorwegen en Finland, de taalpolitieke nood ontbrak om de eigen taal en cultuur bevestigd te zien.

Bij dit alles mogen we ook de receptie dichterbij huis niet vergeten. Ton van Kalmthout gaat dieper in op de beeldvorming van Conscience in Nederland en neemt daarvoor als graadmeter de relatie tussen Conscience en de Leidse filoloog Matthias de Vries. Hij komt tot het besluit dat de Vlaamse auteur vooral werd gewaardeerd als schrijver van novellen, maar dat hij voor de historische roman te licht werd bevonden. 'Te katholiek, te Vlaams, en te gering van statuut, zowel maatschappelijk als letterkundig', luidde het kieskeurige oordeel in Nederland, aldus Van Kalmthout. Maar ook in Vlaanderen bleef Conscience niet van harde kritiek gespaard. Philip Vermoortel

onderzoekt de paradoxale status van een schrijver die zijn volk leerde lezen, maar thans door dat volk niet meer gelezen wordt, en oordeelt dat auteur en volk een gedeelde verantwoordelijkheid dragen voor de vergetelheid waarin de schrijver, ondanks zijn canonieke status, is beland. Schiet Conscience als ‘vertellend’ romancier tekort in vergelijking met buitenlandse coryfeeën als Dumas en Dickens, dan is het voorzeker ook zo dat zijn ‘volk’ hem (en bij uitbreiding het hele negentiende-eeuwse literaire erfgoed) tot op heden met weinig begrip en respect bejegt.

Ten slotte, in heel wat Europese landen ‘overleefde’ *De leeuw* in de twintigste eeuw in de vorm van talrijke bewerkingen voor de jeugd. In zijn analyse van enkele Vlaamse jeugdbewerkingen benadert Jan Van Coillie *De leeuw van Vlaenderen* als een typisch ‘ambivalente’ tekst, een tekst die werd geschreven voor een ‘dual audience’ van volwassenen en jeugd. De potentiële aantrekkingskracht van het werk voor de jeugd als (ont)spannende avonturenroman enerzijds en als moraliserende historische roman anderzijds dient echter geactualiseerd te worden met inachtneming van de zich voortdurend vernieuwende tijdsgeest, wil men de beoogde morele waarden op overtuigende wijze kunnen overbrengen. Dat vergt soms verregaande ingrepen en er wordt, in de woorden van Van Coillie, bij tijden ‘aan de klauwen van de leeuw flink gevijld’.

De bijdragen aan het symposium en aan deze bundeling vormen een belangrijke aanzet tot een grootschaliger onderzoek naar de Europese verspreiding van de werken van Hendrik Conscience en in het bijzonder van zijn meest iconische werk *De Leeuw van Vlaenderen*. In 2013 ging een ambitieus NWO-internationaliseringsproject van start onder de titel ‘*Het is niet onopgemerkt gebleven. An International Network Studying the Circulation of Dutch Literature (CODL)*’, een samenwerking tussen COMENIUS (de Vereniging voor Neerlandistiek in Centraal-Europa), het Huygens ING, de KU Leuven en de Eötvös Loránd Universiteit (Boedapest). Daarin zullen internationaal samengestelde werkgroepen zich buigen over de Europese receptie van een tiental klassieke werken uit de Nederlandstalige literatuur. Naast de *Liederen* van Hadewych, *Elckerlyc*, *Lucifer* (Vondel), *De Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* (Betje Wolff en Aagje Deken), *Max Havelaar* (Multatuli), *De stille kracht* (Louis Couperus), *Op hoop van zegen* (Herman Heijermans), *Kaas* (Willem Elsschot), *Oeroeg* (Hella Haasse) en *De helaasheid der dingen* (Dimitri Verhulst), zal ook een werkgroep zich verder verdiepen in de bredere receptie van *De leeuw van Vlaenderen*. Er is nog leven voor Conscience!

Literatuurlijst

- Arents, P.** (1931). *De Vlaamse schrijvers in vertaling 1830-1931. Proeve van bibliographie*. Antwerpen: Standaard Boekhandel.
- Conscience, H.** (2012). *De Leeuw van Vlaenderen. Of de slag der gulden sporen (1302)*. Uitgege. door Vanhoutte, E. Antwerpen/Brussel: Letterenhuis/ASP.
- Dasnoy, A.** (1948). *Les beaux jours du romantisme belge*. Brussel: Editions JaRic.
- De Ridder, M.** (2008). *Ouverture 1912. Literatuur en Vlaamse Beweging aan de vooravond van de Grote Oorlog*. Antwerpen: AMVC-Letterenhuis.
- Grossey, R.** (2012). 'De Moor en De Leeuw.' *Zuurvrij*, 22 (juni 2012): 83-90.
- Hermanowski, G. en H. Tomme.** (1961). *Zuidnederlandse literatuur in vertaling 1900-1960. Bibliografie*. Hasselt: HeideLand.
- Keersmaekers, A.** (2009). *Hendrik Conscience. De Muze en de Mammon*. Gent: KANTL.
- Lambert, J.** (1980). 'De verspreiding van Nederlandse literatuur in Frankrijk: enkele beschouwingen.' *Ons Erfdeel*, 23: 74-86.
- Pauwels, J.** (2004). 'Album op de Leeuw van Vlaenderen. Hendrik Conscience en illustrator Edward Dujardin, 1851.' In Pauwels, J. (red.), *Gheprint tAntwerpen. Het boek in Antwerpen van de vijftiende tot de twintigste eeuw*. Kapellen: Pelckmans: 105-120.
- Pelckmans, P.** (2004). '“De weerwolf kan lezen!” Over Conscience's *Geschiedenis van Graef Hugo van Craenhove*'. In De Isaerdt, P. & De Schepper, M. (red.), *Letters in de boeken. Liber amicorum Ludo Simons*. Kapellen: Pelckmans: 339-346.
- Raxhon, P.** (1999). 'Hendrik Conscience en de Franse revolutie.' In Deprez, K. & Vos, L.(red.), *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780-2000*. Antwerpen-Baarn: Houtekiet: 81-88.
- Saguer, E.** (2007). 'Enrique Conscience. Het overweldigende succes van de schrijver Hendrik Conscience (1812-1883) in Spanje.' *Neerlandica Extra Muros*, 45/2: 1-12.
- Simons, L.** (1997). '“Hij leerde zijn volk lezen.” Conscience: een groot schrijver of een mythe?' In Wauters, K. (red.) *Verhalen voor Vlaenderen. Aspecten van het Vlaamse fictionele proza tot aan de Tweede Wereldoorlog*. Kapellen: Pelckmans: 11-32.
- Tollebeek, J.** (2002). 'De cultus van 1302: twee eeuwen herinnering'. In Van Caenegem e.a. (red.), *Feiten en mythen van de Guldensporenslag*. Antwerpen: Mercatorfonds: 194-239.
- Tollebeek, J.** (2004). 'Conscience's niemandsland. *De Leeuw van Vlaenderen*, de natie en de geschiedenis'. In Delsaerdt, P. & De Schepper, M. (red.), *Letters in boeken. Liber amicorum Ludo Simons*. Kapellen: Pelckmans: 329-338.
- Van den Berg, W. & Couttenier, P.** (2009). *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Vanhecke, J.** (2012). 'Wie tekende de leeuw? Mogelijk plagiaat van Gustaaf Wappers.' *Zuurvrij*, 22 (juni 2012): 91-96.

- Vanhoutte, E.** (red.) (2002). *De ene Leeuw is de andere niet. Zeven maal De Leeuw van Vlaenderen herlezen*. Antwerpen: AMVC.
- Vanhoutte, E.** (2012). 'Hendrik Conscience als marketeer van eigen werk.' *Zuurvrij*, 22 (juni 2012): 97-103.
- Van Uffelen, H.** (1993) *Moderne Niederländische Literatur im Deutschen Sprachraum 1830-1990*. Niederlande-Studien 6. Münster/Hamburg.
- Verschaffel, T.** (2001). 'De kwade faam van Hendrik Conscience.' *Ons Erfdeel*, 44/4: 553-569.
- Wellens, O.** (1982). 'De kritische receptie van Conscience in Engeland.' *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 36, 259-271.
- Wauters, K.** (2012). *Hendrik Conscience. Van geboorte tot Leeuw 1812-1838*. Antwerpen/Brussel: Letterenhuis/ASP.

Conscience in de Vlaamse natievorming

Lode Wils, KU Leuven

Samenvatting

Conscience speelde een belangrijke rol in de Vlaamse natievorming, ook al is hij, paradoxaal genoeg, een product van de Belgische natievorming. Daarbij wordt vooral gedacht aan de literator. Wij vergeten echter dat hij ook gedurende een twintigtal jaren actief was in de politiek. Zo nam hij deel aan het verzet tegen het verdrag van de XXIV Artikelen in 1839 en het Petitionnement van 1840. In 1851 was hij kandidaat bij de Antwerpse gemeenteraadsverkiezingen en in 1856 lid van de Grievcommissie. Conscience was symbool en spreekbuis van een meerderheid van onafhankelijke flaminganten die voorstanders waren van een nationale eenheid binnen de Vlaamse Beweging. In 1859 verliet hij de actieve politiek.

Abstract

Hendrik [Henry] Conscience played an important part in the Flemish nation building. It sounds as a paradox, but this movement was a consequence of the Belgian nation building. Conscience achieved this goal as a writer but even more as an active politician in the so called Flemish Movement. He participated in actions as the opposition against *Het Verdrag van de XXIV Artikelen* [The Treaty of the XXIV Articles] in 1839 and the Petition of 1840 defending Flemish in the public sphere. He was a candidate in the Antwerp local elections in 1851 and a member of the *Grievcommissie* [Grievances Commission] in 1856. For two decades Conscience represented a majority of independent supporters of the Flemish Movement who believed in national unity. In 1859 he walked out of the political scene.

E-mail

lodewijk.wils@arts.
kuleuven.be

1. TWEE VADERLANDEN, VOOR ONS IDENTIEK

Wij herdenken Hendrik Conscience om zijn literaire werk, maar wij doen dat ook, of zelfs vooral, omdat hij een vooraanstaande rol heeft gespeeld in de Vlaamse beweging, in de Vlaamse natievorming. Het paradoxale voor ons, tweehonderd jaar na zijn geboorte, is dat Conscience duidelijk een product

was van de *Belgische* natievorming, en dat hij die heeft voortgezet. Bij het slot van zijn *Geschiedenis myner Jeugd* getuigde hij terecht dat hij zijn hele leven in dienst had gesteld van de moedertaal en de *Belgische* nationaliteit. Dat lijkt ons nu paradoxaal, onder meer omdat we vergeten zijn – hoewel Sébastien Dubois het ons in herinnering bracht in zijn boek *L'Invention de la Belgique* – dat van de zeventiende eeuw af tot Jan-Frans Willems toe onze taal werd aangezien als de nationale taal van de Habsburgse Nederlanden, zowel als van de Republiek der Zeven Provinciën. Niet alleen onder de benamingen ‘Nederlands’ en ‘Nederduits’, maar ook ‘lingua belgica’, ‘onze Belgische sprake’, ‘langue belge’, ‘langue flamande c’est à dire belgique.’ (Dubois, 2005, p. 388-392).

De verheffing van die taal tot de kern zelf van de natie, tot iets zo waardevols dat men zijn hele leven in de dienst ervan kon stellen, gebeurde pas ten tijde van de Verlichting en de romantiek, en onder invloed van de Franse Revolutie, die de proto-naties van het *ancien régime* omvormde tot moderne naties. In het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd van hogerhand sterk ingezet op de taal als nationale band tussen Noord en Zuid, zoals Janneke Weijermars zopas beschreef in *Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I*. We leren daar hoe dat een blijvende bezieling gaf aan literatoren als Jan-Frans Willems, Prudens Van Duyse en Karel Ledeganck. Maar tegelijk hoe het ook bij deze drie ging om de nationale taal van België en Holland, niet van Vlaanderen (Weijermars, 2012). Ons huidige begrip ‘Vlaanderen’ kon pas ontwikkeld worden in het unitaire koninkrijk België, niet in de federale Habsburgse Nederlanden, na 1795 niet in de Franse republiek of het keizerrijk, of in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.

Piet Couttenier benadrukt in *Alles is taal geworden* dat na de revolutie van 1830 in de heropgerichte staat België een gunstige sfeer heerste voor de opleving van één nationale letterkunde in beide landstalen, zich afzettend tegen de literaire dominantie van Frankrijk. Die opleving was ingebed in een beweging voor de studie en de verheerlijking van het vaderlands verleden en voor de heropbloei van de nationale schilderkunst. ‘In feite bood het Belgische cultuurnationalisme aan de sympathisanten van de Vlaamse volkstaal enorme kansen en perspectieven.’ (Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 295-302). Gevert Nörtemann had al in *Die Erfindung Flanderns im 19. Jahrhundert* als verklaring opgegeven waarom de stichters van het flamingantisch letterkundig genootschap De Olijftak in Antwerpen, waarbij Conscience zich aansloot, waren overgestapt van het Frans naar de volkstaal als hun voertuig voor de nationale Belgische letterkunde die zij wilden beoefenen. Die overstap was

een middel om te ontsnappen aan het literaire overwicht van Parijs, dat verpletterend was door de nadruk in Brussel.¹

Meer dan wie ook heeft Conscience, de vrijwilliger van 1830, bijgedragen tot wat Nörtemann ‘de nationalisering van het Nederlands en de politisering van de taalkwestie’ noemde. Daardoor werden geleidelijk, zoals Gerard Walschap het uitdrukte, ‘Vlaanderen en België twee vaderlanden voor ons identiek’, tot ze tot onze verstomming aan elkaar werden tegengesteld door het activisme in de Eerste Wereldoorlog.² De literator Conscience heeft dat Belgische én Vlaamse vaderland helpen vorm geven, door de keuze van zijn onderwerpen uit de nationale geschiedenis, door het voorwoord van zijn eerstelingen *Het Wonderjaer* en *Phantazy*, door het voorwoord én het nawoord van *De Leeuw van Vlaanderen*, door de taal die hij zijn helden als Artevelde in de mond legde, en door de thematiek van eigentijdse verhalen als *Siska Van Roosemael*. Te weinig wordt erbij stilgestaan dat Conscience gedurende een twintigtal jaren ook heel actief is opgetreden in de politiek.³

In 1838 eiste Willem I de oostelijke helft van Limburg en van Luxemburg op, die hem door de Mogendheden waren toegekend in het Verdrag van de XXIV Artikelen (dat hij tot dan geweigerd had). 380.000 Belgen moesten dus worden ‘uitgeleverd’. In de eerste maanden van 1839 spitste het debat zich in België toe op de vraag: capitulatie of oorlog? Conscience, die zopas in december 1838 zijn *Leeuw* had zien verschijnen, stuurde met Jan De Laet een manifest de wereld in om het verzet te stijven, dat alom in het land sterk was. Op 4 februari hadden twee van de zes ministers hun ontslag gegeven, omdat ze zich niet wilden neerleggen bij de afstand. Op 6 februari, na de derde opvoering van *Het Wonderjaer* in het Théâtre des Variétés in Antwerpen, riep de meeslepende redenaar Conscience op tot gewapend verzet, en voor de val van het pacifistisch ‘verfranst ministerie’ (er zou inderdaad nog een derde minister ontslag nemen). Na afloop ging een deel van het publiek kabaal maken voor het huis van de pacifistische burgemeester en dansen rond de vrijheidsboom op de Grote Markt. Die is sindsdien vervangen door de minder opruiende fontein van Brabo. De rede werd in het manifest betiteld: *Aenspraak tot het*

¹ Die imselben Atemzug stattfindende Nationalisierung der Sprache ist daher als Kompensationsstrategie zu verstehen’ (Nörtemann, 2002, p. 135 vlg., het citaat p. 150. Karel Wauters beschreef in *Hendrik Conscience. Van geboorte tot Leeuw. 1812-1838* het ontstaan van de Olijftak en het optreden van Conscience daarin, maar heeft Nörtemanns boek niet gebruikt. (Wauters, 2012, p. 157-167, 181-182 en 267-268).

² G. Walschap, *Voorpostgevechten*, 1943, p. 17-18, geciteerd in De Bruyne, 1967, p. 250.

³ Voor alles wat volgt, zie behoudens tegenstrijdige verwijzing: Wils, 1957 en Willekens, 1983.

Vlaemsche volk door Hendrik Conscience op den Vlaemschen Schouwburg te Antwerpen.

2. TAALSTRIJD: IN WELK IDEOLOGISCH EN POLITIEK VERBAND?

Al wekte de ‘laffe’ afstand van Limburg en Luxemburg nog zoveel verontwaardiging onder de Antwerpse flaminganten, de vrede die daarmee gesloten werd maakte de baan vrij voor directe politieke strijd voor het gebruik van de nationale taal in het bestuur, het gerecht en het onderwijs. Begin 1840 werd het eerste petitionnement voor die eisen georganiseerd, en de Olijftak nam daaraan deel met twee verschillende teksten, de ene bestemd voor het stedelijke publiek, de andere voor het platteland. Sommige publicisten laten zich daar geringschattend over uit, omdat ze niet beseffen dat petitionnementen met de begeleidende persprotesten toen de meest moderne politieke wapens waren, die uit Engeland werden geïmporteerd en die niet zo onschuldig waren vermits ze in 1830 tot een revolutie hadden geleid. De Antwerpse flaminganten gingen trouwens in één adem over tot het stellen van kandidaten voor de provincieraad. Die verdedigden daar de eisen van het petitionnement en bekwamen er een gunstige beslissing.⁴

Tijdens de volgende vijftien jaar zijn Conscience en zijn medestanders zich blijven inzetten om bij verkiezingen Vlaamsgezinde kandidaten erdoor te halen. In welk partijverband? We moeten goed in het oog houden dat er toen geen evenredige vertegenwoordiging bestond, maar een meerderheidsstelsel in de zetelverdeling. Dat stelsel bood aan niet meer dan twee partijen kansen, zoals nu in de Verenigde Staten: verkozen was wie de helft plus één van de uitgebrachte stemmen behaalde. Met flamingantische lijsten opkomen tegen de liberalen en de katholieken had dus geen zin. Het kwam erop aan eigen kandidaten te doen aanvaarden door die partijen. De flaminganten wilden zich aanvankelijk niet binden aan een van de twee partijen. Ze wilden zelf de ruggraat vormen van een ‘nationale partij’ in unionistische geest, een centrumpartij die de extremisten van weerszijden zou afwijzen. In hun *Kunst- en Letterblad* gingen Conscience en Pieter Frans Van Kerckhoven in 1844 en 1845 in krasse bewoordingen tegen de klerikaal-liberale partijenstrijd

⁴ Lernout (1972). Ludo Stynen kon in zijn biografie van Jan Frans Willems de bevinding van Lernout bevestigen dat J.F. Willems de auteur was van de Gentse petitie (Stynen, 2012, p. 322-329).

tekeer als iets nutteloos, zonder werkelijke inhoud, schadelijk voor het nationaal belang en het Vlaamse belang in het bijzonder. Ze steunden daardoor het unionisme, dat door alsmaar meer liberalen werd verlaten, terwijl de katholieken er zich aan vastklampten; uiteindelijk leunden ze dus bij de katholieken aan.

Dat deden ze des te meer omdat bij hun petitionnement en daarbuiten was gebleken 'dat de Vlaamse bewegers anno 1840 veruit het meeste begrip voor hun streven in de katholieke gelederen vonden' (Lernout, 1972, p. 63).⁵ Piet Couttenier voegt daaraan toe: de katholieke kerk 'verleende immers steun aan de nieuwe Vlaams-Belgische literatuur omdat deze in haar nationaal programma een aanzienlijke plaats toebedeelde aan de verdediging van de nationale traditie. De katholieke religie was nu eenmaal sinds de zestiende eeuw een kernelement geweest in het ontstaan van een nationaal bewustzijn in de Zuidelijke Nederlanden. De Vlaamse literatuur van na 1830 legde expliciet de band tussen nationaliteit en godsdienstigheid, literatuur en moraliteit. De kerk van haar kant oefende zoveel mogelijk controle uit door haar actie tegen de zogenaamd 'slechte boeken' of de uit Frankrijk ingevoerde goddeloze en ontuchtige romans, die haaks stonden op de traditionele religieuze volkslectuur. De actie van de kerk was spectaculair. Ze ondernam een ware kruistocht tegen de literaire verbeelding van het moderne levensgevoel.' (Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 308-309).⁶

Conscience had het persoonlijk ondervonden, ten goede en ten kwade. Kanunnik Van Hemel, de raadgever van de Mechelse aartsbisschop inzake onderwijs, had zijn invloedrijke ondersteuning gegeven aan de verspreiding van zijn romans, maar... mits een herziening die voor *In 't Wonderjaer* zover was gegaan dat Van Kerckhoven in 1843 kon spreken van 'een omgekeerde frak'. Het was met duidelijke tegenzin dat de Antwerpse flaminganten zich gedwongen voelden tot een aanleunen bij de kerk en bij een vooral door de katholieken

⁵ F. Snellaert stelde zelfs op 11 mei 1840: 'Het schijnt dat de katholieken van onze zaak de hunne willen maken', en J. De Laet ging daarmee akkoord; zo blijkt uit hun briefwisseling, uitgegeven in A. Deprez, *De vriendschap tussen F.A. Snellaert en J.A. de Laet (1838-1871). Het belang van de groepen Gent en Antwerpen in de Vlaamse Beweging*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2009, p. 139 vlg.

⁶ Die kruistocht werd raak beschreven in Gaus, 1975. E.J. Hobsbawm stelde in *Nations and nationalism since 1780*: 'De verdediging van een oude taal betekende ongetwijfeld de verdediging van de oude zeden en tradities van een hele maatschappij tegen haar omverwerping door de moderniteit: dit verklaart waarom bewegingen als die van de Bretoenen, de Vlamingen, de Basken en anderen de steun kregen van de katholieke clerus.' (Hobsbawm, 1990, p. 119-120).

ondersteund unionisme. Doelend op kanunnik Jan David schreef Conscience op 26 december 1843 aan de Gentenaar Ferdinand Snellaert: 'Ik betrouw niet al te veel zekere personen, die een zaak niet involgen maar dezelve willen dwingen om te werken tot de vooruitgang van een principieel dat haar, hoogstgenomen, vreemd is.'

De onmacht van de flaminganten om hun beweging buiten de strijd van de twee grote partijen te houden, bleek op een pijnlijke manier uit de avonturen van hun dagblad *Vlaemsch België*.⁷ Ze hadden dat vanuit Antwerpen gesticht te Brussel per 1 januari 1844. Jan De Laet, Domien Sleecx en Jaak Van de Velde gingen in de hoofdstad wonen; Conscience steunde krachtig met een feuilleton en met andere bijdragen, en ging zelfs een tijdlang de zieke hoofdredacteur vervangen. Het blad nam als enige doel de Vlaamse economische en culturele belangen, en het bestrijden van de Franse invloed. Het aarzelde niet om de unionistische regering te loven en vooral te laken waar het moest, maar in zijn vele bemoeiingen met de Antwerpse politiek kwam het openlijk in botsing met de liberale stadsbestuurders. Bovendien was het als onpartijdig orgaan van nature een bevestiging van het unionisme, zodat het voor een 'gehoorzame dienaar van de minister' werd gescholden. Toen het weldra financieel aan de grond zat, ging het blad hulp zoeken aan katholieke kant. Die kreeg het alleen op voorwaarde dat De Laet, de auteur van een anti-klerikale roman, als hoofdredacteur zou opstappen. Sleecx en Van de Velde gaven dan van november 1844 tot half 1845 een uitgesproken katholiek dagblad uit, *De Vlaemsche Belgen*. Ze werden om die 'afvalligheid' door de Antwerpse flaminganten uitgesloten. Maar de te katholieke Domien Sleecx antwoordde op aanvallen van De Laet in de liberale pers door in diezelfde pers een anonieme campagne te voeren tegen De Laet en diens boezemvriend Conscience, die hij beiden voorstelde als verkocht aan de unionistisch-katholieke regering voor geld en eretekens. Het was het begin van Sleecx' overgang naar het liberalisme. Snellaert stelde in september 1845 vast dat Conscience veel vijandschap opwekte onder de liberalen 'omwille van zijn toegevendheid aan koning Filips' in zijn *Geschiedenis van België*, die hij in opdracht van de regering had geschreven.

De herrie verergerde nog doordat Conscience en een aantal medestanders het in hun hoofd haalden dat zij de eenheid van de Vlaamse beweging konden redden door die te onderwerpen aan een centraal gezag, het hunne namelijk. Niet alleen in Antwerpen maar in het hele land zou dat gezag worden

⁷ Zie De Bens, 1968 en Carlier, 1991.

uitgevoerd door hun geheime vereniging De Toekomst/Het Heilig Verbond, geïnspireerd door de vrijmetselarij die in haar beslotenheid de liberale partij leidde. Ze torpedeerden de beloftevolle oprichting van een Taalverbond, dat de Vlaamsgezinde verenigingen uit het hele land wilde groeperen. Tegenover Snellaert verantwoordde Conscience dat op 16 januari 1846: ‘Aan het hoofd van het Taalverbond staan personen die uit hoofde van plechtigere geloften, waarschijnlijk nooit deel van het Heilig Verbond zullen maken’. Dat sloeg op kanunnik Jan David, die zich gelast had met het opstellen van het ontwerp van reglement. Op 7 maart 1846 meldde Conscience aan Snellaert waarom het bestuur van het Vlaams-Duits Zangverbond evenmin aanvaardbaar was: daarin zetelde Nolet de Brouwere van Steeland (een uitgesproken katholiek) ‘uit hoofde dat deze schijnt af te hangen van principen die onzer zake vreemd zijn’. Het Heilig Verbond bruuskeerde met zijn dictatoriaal gedrag niet alleen flaminganten van Gent, Brussel en Leuven, maar ook van Antwerpen. Onder meer stootte het Van Kerckhoven uit, die niet wilde breken met Sleeckx en Van de Velde.⁸

In hetzelfde jaar 1846 kwam er op nationaal vlak tijdelijk een einde aan het unionisme, dus aan de samenwerking van de twee partijen die het koninkrijk gesticht hadden. In maart weigerden de liberalen nog in een unionistische regering te zetelen, en in juni bundelden ze hun krachten in een ophefmakend Liberaal Congres, met het gerechtvaardigde vertrouwen dat ze door de parlementsverkiezingen van het volgende jaar de ongedeelde macht zouden kunnen grijpen. Een reeks flaminganten rond Van Kerckhoven verliet nu openlijk de ‘nationale richting’ van de Vlaamse beweging en sloot zich aan bij de liberale partij, omdat de Vlaamse beweging zowel de politieke als de intellectuele vooruitgang moest dienen. Conscience, als de meest vooraanstaande figuur van de nationale richting, werd hun hoofd van jut. Ze verweten hem onder meer dat hij zijn eerste werken in klerikale zin had herzien. Hijzelf was in de herfst van 1847 samen met Snellaert de opsteller van een manifest *Vlaemsche Beweging. Verklaring van Grondbeginselen*, waarin de meeste flaminganten van Antwerpen en Gent hun ‘nationale richting’ bevestigden, evenals hun eis van het gebruik van de volkstaal in het bestuur, het gerecht en het onderwijs.

De schok van het revolutiejaar 1848 maakte een einde aan de platte polemieken tussen de twee flamingantische klikken in Antwerpen, omdat de

⁸ Over het Heilig Verbond, zie Schmook, 1984, p. 103-179. Over het Taalverbond en het Heilig Verbond: Draye, 2009, p.112-141.

publieke opinie zich bedreigd voelde met annexatie door Frankrijk. De Europese *Völkerfrühling* van 1848, te vergelijken met de Arabische Lente van 2011, gaf een democratische impuls aan de jonge flaminganten zoals August Snieders, Jan Van Ryswyck (niet de latere burgemeester, maar diens vader) en Lodewijk Gerrits, de generatie die vijftien jaar later de Meetingpartij zou stichten. In tegenstelling tot Snellaert heeft de 35-jarige Conscience die democratische invloed weinig ondergaan, zoals zijn *Jacob Van Artevelde* (die hij in 1848 schreef) aantoont. Zijn vriend De Laet ging zelfs een rol van belang spelen in de conservatief-katholieke partij te Antwerpen, waarvan hij wel de Vlaamsgezindheid kon versterken. In de jaren 1848-1850 sleet de vete tussen de twee flamingantische kampen uit, en de jongeren speelden een verzoevende rol; zij beschikten over het belangrijkste Nederlandstalige dagblad, het *Handelsblad*, waarvan Snieders de hoofdredacteur was.

Zoals bij vorige gelegenheden wilden de Vlaamsgezinden bij de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1851 weer eigen kandidaten stellen. De jonge democratisch-liberaalgezinden richtten zich tevergeefs tot de liberale partij. Die had bij de Senaatsverkiezing van 27 september een meerderheid van 800 stemmen behaald in de stad, en meende dus dat ze geen bondgenoten nodig had, terwijl een plaatselijke kiezersvergadering van de vijfde wijk Conscience had voorgedragen. Dat was een behendige keuze: de enige Belgische letterkundige die internationale faam genoot, machtig redenaar, luitenant van de burgerwacht, en vanouds voorstander van de onafhankelijkheid tegenover de partijen. Blijkbaar met het oog op deze verkiezing was hij tijdens de voorbije maanden tweemaal luidruchtig gevierd door de vereniging Voor Taal en Kunst, een tegenhanger van de Olijftak, die uitgesproken liberaal was geworden.

Op een vergadering van bestuursleden van tien Vlaamsgezinde maatschappijen werd besloten met een eigen lijst op te komen als Vlaamse ‘burgerpartij, verdediger van ambachten en stielen en van het volk’, tegen de franskiljonse liberale zakenlui die het stadsbestuur domineerden. Er werd niet onderhandeld met de katholieken, maar de samenstelling van de lijst was er evident op berekend om hun steun te verwerven. De eerste verkiezingsbeurt leverde een bijna volledig succes, maar daarna liep het mis bij gebrek aan tucht en organisatie, en omdat de Vlaamsgezinde kleine burgers niet zo gemakkelijk vijf halve werkdagen konden verletten als de liberale groothandelaars. Twee van de vijf omstreden Vlaamsgezinden werden verkozen; drie sneuvelden op het nippertje, onder wie ook Conscience.

Voortaan was Conscience weer het mikpunt van de liberalen, terwijl de meeste Antwerpse flaminganten en ook de jonge liberaalgezinde democraten zich nauwer aaneensloten in Voor Taal en Kunst, dat van katholieke kant werd gesteund. Het werd een schitterend brandpunt van artistiek leven, met medewerking van literatoren, musici en beeldende kunstenaars. Maar in 1854-55 moesten de kunstschilder baron Wappers en Conscience hun ontslag nemen als directeur en griffier van de Academie voor Schone Kunsten, na een jarenlange campagne tegen hun beleid (van Wappers als pedagoog en van Conscience als bibliothecaris). Die campagne werd door sommigen gericht tegen hun invloed op de jonge kunstenaars en ambachtsslui, die ze de weg wezen naar Voor Taal en Kunst.

Bij de wetgevende verkiezingen van juni 1854 koos die vereniging de zijde van de katholieke partij. Doordat haar overwinning aan de liberale leider Charles Rogier zijn zetel van volksvertegenwoordiger ontnam, kreeg deze Antwerpse verkiezing een nationale weerklank. Zo droeg ze er ook toe bij dat er het volgende jaar opnieuw een unionistische regering aan de macht zou komen. In vele brieven die Rogier van de Antwerpse liberale voormannen ontving, werden verschillende oorzaken voor de nederlaag en geneesmiddelen voor de toekomst gezocht, maar niet dat de partij wellicht haar houding tegenover de Vlaamse beweging moest herzien. Integendeel, een van hen schreef: 'À propos de Taal en Kunst, les hauts barons, protecteurs, finiront par exalter tellement les malheureux membres à 3 francs par an, qu'il ne faudra qu'un signal ou un discours d'un Conscience quelconque, pour faire piller ou mal-traiter les Wallons ou les *fransgezinden* etc. (...) L'autorité communale et peut-être le Gouvernement devront surveiller ces réunions de gens payés et enivrés par les barons contre tout ce qui est libéral.'

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1854 trad Voor Taal en Kunst zelfstandig op 'als Vlaamse burgerpartij' tegen de liberalen, naar het voorbeeld van 1851. Maar in eigen schoot ontstond er een scheuring; ze leed een daverende nederlaag die ze maar enkele maanden zou overleven. Het grote culturele leven zou in Antwerpen zijn centrum voortaan vinden in de liberale, Franstalige *Cercle Artistique*. De Vlaamse beweging vegeteerde er tijdens de volgende jaren in de versnippering en de machteloosheid, met als lichtzijde dat de veten weer konden uitslijten.

In juni 1856 werd Conscience benoemd tot een van de negen leden van de zogenaamde Grievenscommissie, die aan de unionistische regering voorstellen moest doen 'om het gebruik der Nederduitse taal te regelen in hare betrekkingen

met de verschillende gedeelten van het openbaar bestuur'. Hij trad er met Snellaert op als verslaggever over het leger; zij stelden een algemene tweetaligheid voor, maar de Waal Lucien Jottrand kon de commissie overtuigen om de splitsing in ééntalige eenheden te vragen.⁹

Toen Conscience begin 1857 als arrondissementscommissaris van Kortrijk Antwerpen verliet, was de verzoening ter plaatse zo ver gevorderd dat alle flaminganten zich verenigden op een banket te zijner ere, aangeboden door een feestcomité waarvan ook Van Kerckhoven deel uitmaakte. Conscience bekende er dat zijn aanwezigheid eerder nadelig was geworden, en sprak de hoop uit dat zijn vertrek de eendracht zou bevorderen. Er werd ter plaatse werk gemaakt van het stichten van een algemene vereniging, met de steun van de liberale flaminganten die tijdens de vorige jaren samenwerking met 'klerikalen' hadden afgewezen.

De arrondissementscommissarissen hadden niet alleen administratieve taken, maar waren essentieel verkiezingsagenten van de regering op het platteland, die eventueel werden afgezet door een nieuw kabinet. Dat Conscience die functie had gekregen van de unionistische regering-De Decker (en dat hij had aanvaard), was betekenisvol. Hij weigerde als verkiezingsagent op te treden voor de liberale regering-Rogier, die nog in hetzelfde jaar 1857 aan het bewind kwam. Nadat die het verslag van de Grievencommissie had verworpen als dwaas en getuigend van gebrek aan vaderlandsliefde, liet de commissie zich in 1859 in Brussel en in Gent huldigen op 'banketten', antiregeringsgezinde meetings 'où l'on mangeait du veau contre M. Rogier'. De aanwezigheid daar van Conscience en van andere leden die ambtenaar waren, was een moedige daad. Hij werd toch niet afgezet. In 1868 bekwam hij zelfs van de liberale regering-Frère-Orban de benoeming tot Conservator van 's Rijks Musea van Schilder- en Beeldhouwkunst te Brussel. Dat was een sinecure in het Wiertzmuseum, die voor hem werd geschapen om te kunnen blijven schrijven.

3. EMINENCE GRISE VAN DE VLAAMSE BEWEGING

Na 1859 heeft Conscience zich niet meer met de politiek ingelaten. Hij waakte erover dat hij bij geen van beide grote partijen aansloot, al verkeerde hij in de hoofdstad vooral onder liberale flaminganten. Toen in 1875 een katholiek

⁹ Over de Grievencommissie, zie Wils, 1956, p. 258-279.

Davidfonds werd opgericht tegen het uitgesproken liberaal geworden Willemsfonds, en er daarrond een hele polemiek ontstond, bleef hij niet alleen lid maar verdubbelde hij zijn contributie aan het Willemsfonds. Juist omdat hij buiten de actieve politiek bleef, werd hij als symbool erkend door flaminganten van beide partijen. Ze huldigden hem vorstelijk bij het verschijnen van zijn honderdste boekdeel in 1881 en bij zijn dood twee jaar later. In 1881 was er ook in Amsterdam een Nederlands comité gevormd om deel te nemen aan de grootse Conscience-hulde, maar Allard Pierson nam daaruit ontslag omdat de gevierde het eredoctoraat van de Katholieke Universiteit Leuven aanvaardde.

Greet Draye heeft in haar boek *Laboratoria van de natie* geschreven dat Conscience ‘in naam diezelfde onpartijdigheid beleed (als Snellaert), maar in werkelijkheid een katholieke Vlaamse beweging nastreefde’.¹⁰ Zij neemt daar en op andere plaatsen het propagandistische discours van zijn tegenstanders over, zoals Van Kerckhoven een tijd lang deed, die slechts twee categorieën wilden erkennen: liberalen en klerikalen. In werkelijkheid vormden de onafhankelijken tot het einde van het unionisme in 1857 de meerderheid onder de flaminganten. Daaronder vele vrijzinnige intellectuelen, die met groeiende wrevel vaststelden dat ze in de vrijmetselarij en de liberale partij veel minder gehoor vonden voor hun wensen en eisen inzake de volkstaal, dan in de kerk en de katholieke partij.¹¹ Door het straatrumoer van 1857 gebeurde er tussen de twee partijen een polarisering die werd versterkt door de encycliek *Quanta Cura* van december 1864, en in 1870 door de proclamatie van de pauselijke onfeilbaarheid, de inlijving van de pauselijke staat door Italië en de burgeroorlog van de *Commune* in Parijs. De doctrinair-liberale partij was dan een uitgesproken tegenstander van de Vlaamse beweging, onder meer omdat die door de katholieke partij werd gesteund (Wils 1972 en 2009).

¹⁰ Draye, 2009, p.184. Door op te treden in de gemeenteraadsverkiezing van 1851 ‘toonden Conscience, Gerrits en Snieders het katholicisme dat ze tot dan toe in stilte hadden beleeden’ (Draye, 2009, p. 197). De Antwerpse Nederduitse Bond waarvan Conscience lid was ‘had bij zijn oprichting in maart 1861 ook nog van een liberale tolerantie getuigd, maar was intussen (oktober 1862), net als de Hoofdafdeling (van het Vlaams Verbond in Gent, onder leiding van Snellaert) steeds katholieker geworden’ (Draye, 2009, p. 245). Vreemd genoeg wordt deze laatste tekst zelfs gestaafd met een verwijzing naar mijn publicaties.

¹¹ ‘Vanuit het oogpunt van het liberalisme, en – zoals het voorbeeld van Marx en Engels aantoont – niet alleen van het liberalisme (...) wat kon de verdediging van de kleine volkeren, de kleine talen, de kleine tradities, in de overweldigende meerderheid van de gevallen anders zijn dan de uitdrukking van een conservatief verzet tegen de onvermijdelijke vooruitgang van de geschiedenis?’ (Hobsbawm, 1990, p. 41).

Maar ook daarna waren de onafhankelijke flaminganten niet verdwenen. Waar situeren we anders de vrijzinnige leden van de Vlaamse Academie, de stuwers van de Vlaamse Volkspartij in Brussel en die van het Daensisme? Waar blijven we met Meetingers zoals Edward Coremans, de kampioen van de taalwetgeving in het parlement tot het jaar van zijn dood in 1910, die notoir niet ter kerke ging? Waar met Julius Mac Leod, de vrijzinnige ‘vader van de Vlaamse Hogeschool’, die krachtig de Daensisten steunde?

Het was bij al die onafhankelijken dat Conscience thuishoorde, zoals hij op 8 november 1857 aan Jules de Saint-Genois schreef: ‘Het is voor ons Letterkundigen en Dichters niet goed in het politieke geharrewar. Wij kunnen nooit toestemmen om onze wil geheel te onderschikken aan de eisen ener gezindheid: wij zijn en blijven onafhankelijk, zelfs als wij het anders zouden willen. Geen wonder dus dat wij onfeilbaar, hetzij vandaag of morgen, in schijn tenminste, in het *moderantisme* moeten vervallen. *Convictie* betekent in de politieke taal ‘tot alles gereed zijn en blindelings gehoorzamen wanneer er verkondigd is dat het belang der partij het eist’. Wij begrijpen die afstand onzer eigene overweging niet’ (Degroote 1971, p. 52).

Literatuurlijst

- Carlier, M.** (1995). ‘Domien Sleeckx (1818-1902) en Vlaemsch België (1.1.1844-22.11.1844).’ *Verslagen en mededelingen KANTL*, 1991: 116-147.
- De Bruyne, A.** (1967). *Lodewijk Dosfel 1881-1925*. Wilrijk: Oranje-Uitgaven.
- De Bens E.** (1968). *Vlaemsch België. Het eerste Vlaamsgezinde dagblad*. Gent: Story-Scientia.
- Degroote, G.** (1971). ‘Brieven van Hendrik Conscience, III.’ *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 25: 5-91.
- Draye, G.** (2009). *Laboratoria van de natie. Literaire genootschappen in Vlaanderen 1830-1914*. Nijmegen: Vantilt.
- Dubois, S.** (2005). *L’ invention de la Belgique. Genèse d’un État-Nation 1648-1830*. Brussel: Éditions Racine.
- Gaus, H.** (1975). *Pers, kerk en geschreven fictie. Gent 1836-1860*. Brugge: De Tempel.
- Hobsbawm E.J.** (1990). *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lernout, G.** (1972) ‘Het Vlaams petitionnement van 1840 en de reacties van de Belgische pers.’ In Wils, L. (red.), *De houding van de politieke partijen tegenover de Vlaamse beweging in de 19^e eeuw. Persstudie. Heule, Standen en Landen* 59: 11-78.

- Nörtemann, G.H.** (2002). *Im Spiegelkabinett der Historie. Der Mythos der Schlacht von Kortrijk und die Erfindung Flanderns im 19. Jahrhundert.* Berlin: Logos Verlag.
- Schmook, G.** (1884). *Hendrik Conscience c.s. schrijven aan Zijne Majesteit Leopold I: 10.10.1846.* Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Stynen, L.** (2012). *Jan-Frans Willems. Vader van de Vlaamse Beweging.* Antwerpen: De Bezige Bij.
- Van den Berg, W. & Couttenier, P.** (2009). *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900.* Amsterdam: Bert Bakker.
- Wauters, K.** (2012). *Hendrik Conscience. Van geboorte tot Leeuw 1812-1838.* Antwerpen/Brussel: Letterenhuis/ASP.
- Weijermars, J.** (2012). *Stiefbroeders. Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I, 1814-1834.* Hilversum: Verloren.
- Willekens, E.** (1983). *Hendrik Conscience en zijn tijd. Kroniek van Consciences leven.* Antwerpen: AMVC/Mercator-Plantijn.
- Wils, L.** (1956). *Kanunnik Jan David en de Vlaamse beweging van zijn tijd.* Leuven: Davidsfonds.
- Wils, L.** (1957). *De politieke oriëntering van de Vlaamse Beweging (1840-1857).* Antwerpen: Standaard.
- Wils, L.** (1972). 'Elke partij trok een eigen spoor.' In Wils, L. (red.), *De houding van de politieke partijen tegenover de Vlaamse beweging in de 19^e eeuw. Persstudie.* Heule, *Standen en Landen* 59: 211-220.
- Wils, L.** (2009). 'Beproefde samenwerking. Klerikalen en vrijzinnigen in de Vlaamse Beweging 1860-1914' In Wils, L., *Van de Belgische naar de Vlaamse natie. Een geschiedenis van de Vlaamse Beweging.* Leuven: Acco: 113-145.

Literatuur als vlag

Hendrik Conscience en de choreografie van de massa

Marnix Beyen, Universiteit Antwerpen

Samenvatting

De algemene opinie wil dat Conscience tot de eerste generatie filologen en letterkundigen behoort, voor wie de Vlaamse Beweging zich beperkte tot het culturele domein. Met zijn roman *De Leeuw van Vlaenderen* (1838) loopt hij echter vooruit op de fase waarbij die beweging zich omvormde tot een politieke democratische massabeweging. Conscience creëerde voor Vlaanderen de symbolische voorwaarden die, naast de door Hroch geformuleerde sociale voorwaarden, fundamenteel zijn voor het welslagen van een nationalistische massabeweging. De basiselementen van dit symbolisch universum zijn van verschillende aard, zowel inhoudelijk, formeel, visueel, auditief als performatief. Conscience maakte literatuur tot vlag.

Abstract

Conscience is generally considered as a member of the literary and philological group in the first cultural phase of the national Flemish Movement. However, with his novel *The Lion of Flanders* (1838) he clearly anticipates the later phase of a political democratic mass movement. With this novel he created the symbolic preconditions which are fundamental, apart from the social preconditions as described by Hroch, for the success of nationalist movements. This article gives an analysis of the basic elements of this symbolic universe on different levels (content, form, audition, performance). Conscience made literature work as a flag.

E-mail

marnix.beyen@
uantwerpen.be

1. INLEIDING

‘Dit zangfeest zal ik nooit vergeten’. Zo luidde de titel van een opstel dat in juni 1943 werd geschreven door de tienjarige R. Roggeman.¹ In dat opstelletje

¹ Letterenhuis, Z 173 (dossier Vlaamsch Nationaal Zangverbond).

wordt niet alleen beschreven met hoeveel vuur tijdens het Vlaams-nationale Zangfeest allerhande liederen werden gezongen, maar ook hoe op een gegeven ogenblik vijf trommelaars en een vendelzwaaijer te voorschijn kwamen. Deze laatste ‘stak de vlag in de hoogte en daar vloog ze reeds flapperend heen en weer terwijl de trommelaars maar altijd voort trommelden’. Na de lezing ‘voor groote menschen’ door ‘professor De Vleeschauwer’ – bedoeld werd de filosoof Herman J. De Vleeschauwer, voorzitter van de Nederlandsche Cultuurraad – waren opnieuw trommelaars verschenen, met dansende jongens en meisjes achter hen aan. En toen kwam de apotheose: ‘Het laatste liedje “Mijn Vlaanderen heb ik hartelijk lief” zongen allen innig mede. Heel op ’t laatst werd, begroet met gestrekten arm, De Vlaamsche Leeuw gezongen. Ja waarlijk dit zangfeest zal ik nooit vergeten’.

Het opstelletje, dat in het Letterenhuis is beland, geeft aanschouwelijk weer hoe diep de impact van Hendrik Conscience op het Vlaams-nationalisme als massabeweging is geweest. De naam van de auteur werd weliswaar niet vermeld, maar hij was niettemin alomtegenwoordig in het multi-sensoriële spektakel dat werd beschreven. De vlag die in de hoogte werd gestoken, was zonder enige twijfel de zwart-gele leeuwenflag, die zonder Conscience's *De Leeuw van Vlaanderen* (1838) misschien nooit meer zou hebben vertegenwoordigd dan het oude Graafschap Vlaanderen. Het lied dat helemaal op het einde met gestrekte arm werd gezongen, was op tekst van Hippoliet Van Peene (1847), maar die had zijn inspiratie ervoor ook minstens gedeeltelijk ontleend aan Conscience.² Postuum leek deze laatste dus de choreografie in handen te hebben van het symbolische universum dat deze radicale Vlaams-nationalisten voor zichzelf en voor Vlaanderen creëerden. Die symboliek droeg zowel bij tot de externe zichtbaarheid als tot de interne cohesie van deze politieke gemeenschap – en dus tot de geborgenheid die ze aan haar leden kon bieden. Daardoor kon deze gemeenschap het niveau van de militanten en partijkaders overstijgen en zich uitstrekken tot politiek niet-actieve burgers, zoals de kinderen die deel uitmaakten van de Vlaams-nationale subcultuur. Mede dankzij de aantrekkingskracht van het door Conscience geschapen universum ontwikkelde de Vlaams-nationale familie zich niet alleen in de publieke ruimte, maar evenzeer in de privé-sfeer.

Op zich is het al een uitzonderlijk gegeven dat een literaire creatie een dermate grote invloed kon uitoefenen op de verbeelding van een politieke beweging. Nog opmerkelijker is het echter dat deze invloed de grenzen van

² Verschaffel, 1998, p. 162-183, en meer bepaald p. 171-175.

de beweging ruimschoots overschreed. Het mentale universum van *De Leeuw van Vlaenderen* werd al vroeg het centrale referentiepunt in de Vlaamse *imagined community* die zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde.³ Zowat alle politieke actoren die om de gunst van deze gemeenschap dongen – zelfs diegenen die expliciet afstand namen van de Vlaamse Beweging – deden er geleidelijk aan een beroep op.⁴ Dat de leeuw tijdens de Tweede Wereldoorlog een collaboratiesymbool werd, kon dit proces niet tegenhouden. Het zwaaien van de leeuwenvlag en het zingen van De Vlaamse Leeuw is sinds de jaren 1960 weliswaar naar een kleine romantisch-flamingantische marge verdreven en wordt meer dan vroeger spottend op de korrel genomen door linkse intellectuelen en kunstenaars.⁵ Toch werd de leeuw haast vanzelfsprekend de centrale figuur in de officiële symboliek die de Vlaamse deelstaat voor zichzelf uitwerkte toen de federalisering zich vanaf de vroege jaren 1970 doorzette. Wat VNV-leider Hendrik Elias op het 11 juli-feest van 1944 (ruim een maand na D-Day) verklaarde, is door de Duitse nederlaag dus niet naar de prullenmand verwezen, maar heeft integendeel nog aan realiteit gewonnen:

Ons volk, in zijn honderdjarigen strijd voor zelfbehoud in en tegen den Belgischen staat, veroverde de symbolen van een eigen nationaal leven:

- een nationale vlag
- een nationaal lied
- een nationalen hoogdag

Met een onfeilbaar instinkt, ingegeven door de visie van een groot dichter, werd 11 juli 1302 herdacht als het grootste wapenfeit uit onze geschiedenis.⁶

2. ZONDER LEEUWENROMANTIEK GEEN VLAANDEREN?

De kracht en persistentie van de leeuwensymboliek kunnen bij de historicus de verleiding doen ontstaan om ‘tegenfeitelijke’ vragen te stellen: wat zou er gebeurd zijn indien Conscience in 1836 om één of andere reden niet naar het

³ Zie in dat verband Nörtemann, 2002.

⁴ Zie in dat verband onder meer Tollebeek, 1996 en Tollebeek & Verschaffel, 2002.

⁵ Zie daarover onder meer mijn ‘Kleine geschiedenis van schoon verraad’ (Beyen, 2013).

⁶ *Proklamatie van dr. H.J. Elias, leider van het V.N.V. ter gelegenheid van de Guldensporenherdenking, 11 juli 1944*. Brussel: SOMA, BB, B/2 91.

Brusselse salon zou zijn gegaan en dus niet onder de indruk zou zijn geraakt van Nicaise De Keyzers grote doek over de Guldensporenslag én dus *De Leeuw van Vlaenderen* niet had geschreven? Het aantal antwoorden op deze vraag is per definitie eindeloos, maar kan worden teruggebracht tot een drietal categorieën. Een eerste mogelijkheid zou geweest zijn dat het motief van de guldensporenslag – dat Conscience zelf uiteraard niet had uitgevonden⁷ – door een andere auteur of kunstenaar zou zijn uitgewerkt tot een even meeslepend flamingantisch epos. In dat geval zouden er slechts verwaarloosbare verschillen hebben bestaan tussen de reële en de alternatieve geschiedenis.

Een tweede mogelijkheid zou geweest zijn dat andere symbolen en historische ijkpunten op de voorgrond zouden zijn getreden in het flamingantische mentale universum. De Vlaamse feestdag zou dan op een andere dag dan 11 juli gevierd worden, er zou een andere hymne worden gezongen, voetbalwedstrijden zouden niet in Guldensporen-, Jan Breydel- of Groeningestadions worden gehouden, politieke en culturele verenigingen zouden zich niet ‘Scilt en Vriend’ of ‘De Klauwaerts’ hebben genoemd, en op het briefpapier van de Vlaamse administratie zou geen gestileerde leeuw voorkomen. Tegenstanders van het Vlaams-nationalisme hadden ook niet de draak kunnen steken met de leeuwenromantiek – en op die manier kunnen meewerken aan de verbeelding van de gemeenschap ‘Vlaanderen’. Er zou geen Pieter De Coninckplein in Antwerpen zijn geweest, en progressieve intellectuelen hadden dus niet kunnen pleiten voor de omvorming ervan in het Herman De Coninckplein.⁸ De alternatieven voor deze guldensporenromantiek zouden in dat geval misschien wel in andere delen van Consciences oeuvre zijn gevonden. Op de Vlaamse vlag zou een blauwvoet geprikt kunnen hebben – zoals rechts-radicalen tijdens het interbellum hebben geprobeerd – en de feestdag zou kunnen gevierd zijn op 12 oktober, de dag waarop in 1798 de Brigands in opstand waren gekomen tegen het Franse revolutionaire bewind. Of de figuur van Tijn Uilenspiegel, die in de Vlaams-nationale cultuur een prominente rol heeft vervuld, zou een meer officiële heldenstatus hebben verworven. In al deze gevallen zou de Vlaamse Beweging (en de Vlaamse natie) andere *formele* kenmerken hebben gekend, maar zouden de inhoud en de impact ervan dezelfde zijn geweest.

⁷ Over de beeldvorming van de Guldensporenslag vóór Conscience, zie onder meer Lambert, 2000.

⁸ Zie daarover onder meer ‘De Wever: “De Coninckplein hernoemen is het meest idiote voorstel in jaren’ in *De Standaard*, 3 december 2012; Tom Lanoye, ‘Het Bollekes De Coninckplein, dan?’, *De Standaard*, 4 december 2012.

Er is echter ook een derde, radicaler antwoord op dezelfde tegenfeitelijke vraag mogelijk. Het is namelijk denkbaar dat de Vlaamse Beweging zonder de mobiliserende kracht van de leeuwenromantiek nooit zou zijn uitgegroeid tot een politieke massabeweging – en dat Vlaanderen zich bijgevolg niet zou hebben ontwikkeld tot een autonome natie. De intellectuelen en kunstenaars die vorm gaven aan die vroege beweging zouden zich misschien hebben tevreden gesteld met de erkenning van – en steun aan – het Nederlands als cultuurtaal door de Belgische staat, en dus niet verder hebben geijverd voor de volledige vernederlandsing van het centrale bestuur, het gerecht, het leger en het hoger onderwijs. Op al die vlakken zouden zij verder het Frans hebben gehanteerd, terwijl zij het Nederlands – of het Vlaams – zouden hebben voorbehouden voor binnenhuisgebruik, lokaal bestuur, lager onderwijs, literatuur en folklore. Er zou een situatie tot stand zijn gekomen die vergelijkbaar was met die in de Elzas, Friesland of Wallonië: de benadrukking van de regionale eigenheid zou niet hebben geleid tot dezelfde centrifugale tendensen die België in de twintigste eeuw fundamenteel onder druk hebben gezet. Hertaald naar de terminologie van de Tsjechische historicus en politieke wetenschapper Miroslav Hroch zou dit heten dat zonder Consciences guldensporen- en leeuwenromantiek de Vlaamse beweging nooit de stap van de ‘culturele’ fase A naar de ‘politieke’ fase B had kunnen zetten, en dus ook nooit de basis had kunnen leggen voor de *fully fledged nation* die Hroch (1985) pas in fase C ziet ontstaan. Intussen zou de guldensporenromantiek gebleven kunnen zijn wat zij tijdens een groot deel van de negentiende eeuw was: een dragende mythe van het Belgische patriottisme.

Vanzelfsprekend kan de validiteit van dergelijke ‘tegenfeitelijke’ redeneringen nooit worden bewezen en druisen dergelijke redeneringen zelfs in tegen de deontologie van historici. Toch kunnen zij de aandacht richten op de impact van culturele fenomenen – de literatuur, de symboliek – op sociale en politieke evoluties. Indien Hroch vooral op zoek ging naar de ‘sociale voorwaarden’ van de nationalistische bewegingen in negentiende-eeuws Europa, dan kan de vraag worden gesteld of zij niet minstens *ook* aan culturele voorwaarden dienden te voldoen om zich te kunnen ontwikkelen. Recent nog heeft Joep Leerssen in die richting gewezen, door te benadrukken dat Conscience zijn lezerspubliek omvormde tot een ‘mnemonische gemeenschap’ – een gemeenschap dus waarvan het collectieve geheugen zich aan dezelfde ankerpunten vasthechtte.⁹ De vraag of Conscience hier beter in slaagde dan tijdgenoten, stelde hij echter niet.

⁹ Leerssen, 2013, meer bepaald p. 124.

3. DE UNICITEIT VAN CONSCIENCE

Om de impact van Consciences leeuwen- en Guldensporenromantiek op de ontwikkeling van nationalisme en natievorming in Vlaanderen te meten is de internationale vergelijking ongetwijfeld een betere methode dan de *counter-factual history*. Dat er tijdens de romantiek in heel Europa een intense synergie bestond tussen literatuur en nationalisme, is een bekend gegeven.¹⁰ Literatoren bezongen en verbeeldden de natie en werden op hun beurt als nationale helden geëerd.

Toch lijkt de impact van geen enkele andere auteur op ‘zijn’ nationale beweging zo groot als die van Conscience op de Vlaamse Beweging. Op zich is dat een opmerkelijke vaststelling, aangezien Conscience zich zelf nooit tot een Vlaamse nationalist heeft ontwikkeld, maar de erkenning van het Nederlands steeds is blijven verdedigen als een versterking van het Belgische vaderland. Evenmin is hij jong overleden als martelaar van de Vlaamse zaak, maar als een ambtenaar op rust van de Belgische staat. In dat opzicht verschilde hij sterk van nationalistische literatoren in andere delen van Europa, zoals de Hongaar Sandór Petőfi of de Sloveen France Prešeren. Zij waren geen romanschrijvers, maar dichters die hun poëzie expliciet als wapen gebruikten in een nationalistische strijd. Hun gedichten en liederen waren bedoeld om hun volk – of wat zij mee hielpen construeren tot hun volk – te verdedigen tegen de conservatieve elite van een rijk dat uit het *ancien régime* stamde. Al zeer vroeg werden zij dan ook in de autonome naties die zich mede onder hun impuls ontwikkelden geëerd als nationale helden. In de negentiende eeuw werden standbeelden voor hen opgericht, hun gedichten vormden de basis voor nationale hymnen en in Slovenië is 23 augustus – de dag waarop Prešeren overleed – zelfs een nationale feestdag. Behoudens hun tot nationale hymnen gecanoniseerde gedichten is hun werk echter grotendeels in de vergetelheid geraakt.¹¹

Bij Conscience deed en doet zich een gedeeltelijk tegengestelde situatie voor. Ook hij werd al tijdens zijn leven met grote luister gevierd, maar dit was tegelijk als eerbiedwaardige Belgische patriot en als een voorvechter van de Vlaamse emancipatie.¹² In 1912, bij de herdenking van de honderdste verjaardag van zijn geboorte, waren beide componenten nog steeds aanwezig, al werd

¹⁰ Zie in dat verband onder meer Leerssen, 2006a, Leerssen 2006b en Thiesse, 1999.

¹¹ Zie over Petőfi, Prešeren en andere ‘nationale dichters’ in Oost-Europa Neubauer, 2004.

¹² Zie onder meer Verschaffel, 2003b, meer bepaald p. 45-47.

deze gebeurtenis toen sterker ingepalmd door een zich radicaliserend Vlaams-nationalisme.¹³ Tot een ondubbelzinnige Vlaams-nationale verering van de *persoon* Conscience zou het echter nooit komen. Daarvoor was hij te gematigd geweest in zijn politieke engagement, en bovendien werd zijn prozawerk al snel afgedaan als oubollig (Verschaffel, 2001). Radicale Vlaams-nationalisten van katholieken huize vertoonden een grotere sympathie voor Albrecht Rodenbach, die een meer militante en zelfs anti-Belgische houding had aangenomen, en wiens biografie met enige goede wil bovendien als die van een tragische held kan worden gelezen. Aan liberale zijde – maar vanaf het interbellum ook in katholieke kringen – kon dan weer de verzuchting worden opgevangen dat Charles de Coster met zijn *Légende d'Ulenspiegel* een meer toepasselijk Vlaams-nationaal epos had geschreven (Beyen, 1998a, p. 89). Het enige nadeel was dat het in de taal van de erfvijand Frankrijk was geschreven.

Deze ambivalente houding tegenover de auteur Conscience heeft niet kunnen beletten dat reminiscenties aan zijn oeuvre alomtegenwoordig zijn geworden in alle onderdelen van de cultuur in Vlaanderen. Niet de geboorte- of sterfdag van Conscience vormt de aanleiding voor jaarlijkse feestelijkheden, wel de slag die hij beschreven heeft in zijn nationale epos. Over het hele land zijn meer referenties – in de vorm van standbeelden, straatnamen en organisaties – naar Breydel, De Coninck en de Gulden Sporen te vinden dan naar de auteur die hen heeft vereeuwigd.¹⁴ Vermoedelijk heeft zelfs geen enkel literair oeuvre een diepere impact gehad op een nationale beweging dan dat van Conscience. Uiteraard zijn ook in andere landen door literatoren uitgevonden of bewerkte motieven gebruikt om de natie te verbeelden. De mythische verhalen over Cuchulain, bijvoorbeeld, zijn mede dankzij W.B. Yeats een herkenbaar thema geworden in het Ierse nationalisme;¹⁵ met Peer Gynt creëerde Hendrik Ibsen een figuur waarmee het Noorse nationalisme zich kon associëren, en op een eerder ongerijmde manier werd ook Cervantes' Don Quijote vanaf de late negentiende eeuw ingekapseld in de Spaanse nationalistische verbeelding.¹⁶ Qua impact op de nationale identiteitsvorming benadert Elias Lönnrots *Kalevala* misschien nog het meest die van Conscience's *De Leeuw van Vlaanderen*. Maar net als dat voor Peer Gynt of Cuchulain het geval was, lijkt de *Kalevala*

¹³ Zie onder meer De Ridder, 2009, p. 32-43.

¹⁴ Over monumenten ter ere van de Guldensporenslag en zijn helden, zie onder meer Verschaffel, 2003a, meer bepaald p. 35-39.

¹⁵ Zie onder meer Foster, 1998.

¹⁶ Zie daarover onder meer ook Beyen, 2002.

toch vooral invloed te hebben uitgeoefend op andere auteurs en kunstenaars, die beelden, symfonieën en opera's creëerden op basis van de door Lönnrot opgetekende verhalen. Dezelfde mobiliserende kracht als Breydel en De Coninck, de Leeuw van Vlaanderen, de Klauwaerts en de goedendag hebben zij nooit gehad – laat staan dat zij ooit op dezelfde manier geïnstitutionaliseerd zouden zijn als officiële symbolen van nieuwe natiestaten.

Op het eerste gezicht lijkt deze Europese vergelijking te pleiten tegen de derde, meest radicale 'tegenfeitelijke' redenering die hierboven is opgebouwd. Hoewel de impact van de literatuur op de nationale beweging groter was in Vlaanderen dan elders, is Vlaanderen er niet in geslaagd uit te groeien tot een volledig onafhankelijke natiestaat. De invloed van de literatuur op de natievorming mag met andere woorden niet worden overschat. Toch mogen ook dergelijke conclusies niet te snel worden getrokken. Het succes van nationale bewegingen kan immers niet eenvoudigweg worden afgewogen aan de vraag of zij al dan niet tot een onafhankelijke natiestaat hebben geleid. Daarvoor dient ook de beginsituatie in rekening te worden gebracht. Het eigene aan de Vlaamse natievorming is immers dat ze zich niet ontwikkeld heeft vanuit een perifere en/of gemarginaliseerde regio van een groter rijk (zoals dat onder meer in Ierland en Finland, en in mindere mate ook in Hongarije het geval was), maar vanuit een bevolkingsgroep die demografisch minstens de helft uitmaakte van een liberale en relatief democratisch geordende staat. Meer zelfs, binnen die staat bekleedden elites uit Vlaanderen vanaf het einde van de negentiende eeuw onmiskenbaar de dominante politieke posities. En toch ontwikkelde de Vlaamse Beweging zich er uiterekend in die periode haast onstuitbaar tot een buitenparlementaire massabeweging die steeds meer autonomie voor een steeds meer Nederlandstalig Vlaanderen opeiste en waarvan de radicale vleugel zich tegen de Belgische staat keerde. Om die dynamiek te verklaren kan men ongetwijfeld niet om de mobiliserende kracht van het door Conscience gecreëerde symbolische universum heen. Die mobiliserende kracht zelf blijft dan ook om een verklaring vragen.

4. DE KRACHT VAN EEN LITERAIR MOTIEF

Indien een liberale en relatief democratische staatsordening op het eerste gezicht een weinig vruchtbare voedingsbodem lijkt voor het ontstaan van een centrifugaal nationalisme, dan bood ze wel een uiterst geschikt kader waarbinnen symbolen een grote mobiliserende kracht konden verwerven. Voor de

verspreiding van die symbolen waren immers behalve een vrije pers ook krachtige massabewegingen noodzakelijk, en die konden allebei slechts gedijen in staten die niet alleen liberaal waren ingericht, maar die ook democratische ambities hadden. Deze massabewegingen ontwikkelden zich precies vanuit de spanning die werd aanvoeld tussen enerzijds het abstracte ideaal van de volkssoevereiniteit en anderzijds de politieke praktijk waarin die soevereiniteit slechts zeer onvolkomen werd gerealiseerd. De reële politieke macht berustte immers grotendeels bij een relatief kleine, traditionele of nieuwe, elite die haar hegemonie onder meer via het cijnskiesrecht bestendigde. De politiek en economisch gemarginaliseerde groepen beschikten zelf niet over het nodige sociale of culturele kapitaal om deze toestand te wijzigen. Dat tekort dienden ze te compenseren door de macht van het getal uit te buiten, maar ook door *symbolisch* kapitaal op te bouwen. Uitgerekend daarom waren organisatie en symboliek belangrijk.¹⁷

Bij de constructie van die symboliek maakten deze massabewegingen gebruik van vormen die door nationale elites zelf waren uitgewerkt om de politiek onmondige burgers aan zich te binden: vlaggen, hymnen, feestdagen, een mobiliserend narratief over het nationale verleden, enzovoort. Zij gaven aan deze vormen echter nieuwe invullingen, en konden zich daarbij niet zelden laten inspireren door internationale symbolen. Zo opteerde de socialistische beweging na de Commune van Parijs voor het rood als mobiliserende kleur, voor de Internationale als hymne en vanaf het laatste decennium van de negentiende eeuw voor 1 mei als jaarlijks weerkerende feestdag. Maar ook massabewegingen aan contrarevolutionaire zijde schaarden zich rond een transnationaal herkenbare symboliek. Voor ultramontaanse katholieken waren dat onder meer het geel-wit van het pausdom en de beeldvorming rond de pauselijke zoeaven.

Ook het populistische nationalisme dat zich vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw ontwikkelde, kan worden beschouwd als een dergelijke tegenbeweging op internationale schaal. Overal ontpopten deze nationalistische bewegingen zich als verdedigers van het 'echte volk' tegen de elites die zich weliswaar beriepen op het volk maar eigenlijk vooral hun eigen belangen dienden. Maar hoe grensoverschrijdend dit fenomeen ook was, deze bewegingen konden uit de aard der zaak niet op een internationaal erkende symboliek terugvallen. Zij wilden immers de uniciteit van het eigen volk aantonen en

¹⁷ Zie in dat verband onder meer Mosse, 1975.

dus harde grenzen aanbrengen tussen dat eigen volk en de andere volkeren. Daarvoor waren strikt nationale *markers of identity* noodzakelijk. Als zij echte massabewegingen wilden worden, dan dienden deze populistisch-nationalistische groeperingen een symboliek te creëren die uniek was voor de eigen natie.

Daarbij konden zich twee mogelijkheden voordoen. In het geval dat de nationalistische tegenbeweging dezelfde natie beweerde te belichamen als de nationale elites, ontstond er een opbod rond grotendeels *dezelfde* symbolen, zij het met andere accenten. In Frankrijk bijvoorbeeld herinterpreteerden anti-republikeinse nationalistenvan het rood-wit-blauw van de Franse republiek tot de kleuren van de Franse *patrie*. Ook een figuur als Jeanne d’Arc werd ingekapseld in zowel het officiële, republikeinse nationalisme als in zijn monarchale of fascistische tegenhanger.¹⁸ In Nederland eigenden geleidelijk zowel liberale als anti-parlementaire nationalistenvan de oorspronkelijk dynastieke kleur oranje toe als de kleur van de natie.¹⁹ Wanneer de nationale tegenbeweging echter een *andere* natie trachtte te promoten dan de officiële, diende zij ook een radicaal verschillende tegensymboliek te creëren. Via de ontwikkeling van een eigen collectief geheugen en van de symbolen die daarbij hoorden, dienden zij duidelijk te maken dat zij onmogelijk konden thuishoren in het staatsverband waarin zij ‘toevallig’ waren ondergebracht. Die gebeurde onder meer in Ierland en in de meeste Oost-Europese vormen van nationalisme.

Specifiek aan de Vlaamse Beweging is dat zij in geen van beide categorieën thuishoorde. Zij vertegenwoordigde aanvankelijk geen alternatieve natie, maar presenteerde zich als het hart van de Belgische natie zelf – nl. dat deel dat België van de Franse natie deed onderscheiden.²⁰ Daarom ook diende zij geen nieuw symbolisch universum te creëren, maar kon zij dat van de Frans-talige Belgische elites overnemen en verder verrijken. In die ‘officiële’ Belgische beeldvorming was de geschiedenis van het graafschap Vlaanderen overigens tot het centrum van de historische beeldvorming gemaakt. De middeleeuwse vrijheidsstrijd van de Vlaamse steden – met de Guldensporenslag als het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld – werd gezien als de voorbode van de Belgische onafhankelijkheid en het constitutionele regime dat eruit was gevolgd.²¹ De Vlaamse Beweging kon dit *master narrative*

¹⁸ Zie onder meer Krumeich, 1989.

¹⁹ Zie daarover Beyen, 2009.

²⁰ Zie hierover onder meer Draye, 2009.

²¹ Zie onder meer Tollebeek, 1998.

eenvoudigweg overnemen, aanvankelijk om de rechten van Vlaanderen binnen België op te eisen, in een latere fase om zich tegen België te keren. Zij moest geen eigen *counter memory* creëren, maar kon het Belgische commemoratieve universum tegen de Belgische staat zelf richten.

Het succes van Consciences guldensporenromantiek had dus gedeeltelijk te maken met feit dat die al op voorhand met prestige en herkenbaarheid was omkleed door nationale elites. Maar hoe komt het dan dat dit prestige zich zo gemakkelijk – in een proces dat ik elders parricidaal heb genoemd (Beyen, 2012) – heeft laten ondergraven ten voordele van een Vlaams-nationale concurrent? Een belangrijke reden is ongetwijfeld dat deze symboliek al snel werd overgenomen door een groep die Conscience niet in de eerste plaats op het oog had gehad: de katholieken op het Vlaamse platteland en in de Vlaamse steden, die de verfransing als een bedreiging van hun traditionele waarden beschouwden. Zij maakten de Vlaamse leeuw, die eerst vooral door liberale flaminganten was omarmd, tot een symbool van de katholieke partij in Vlaanderen. Die toestand werd treffend aangeklaagd in Julius De Geuyters ‘Geuzenlied’, waaruit meteen blijkt dat ook de liberalen niet van plan waren de leeuwensymboliek zomaar los te laten:

Zij brullen: ‘Leeuw van Vlaanderen!’
En huilen tegen ons
Zij die de Leeuw doen kruipen
Doen kruipen voor Bourbons
O Breydel en De Coninck,
Gent, Brugge van weleer
Heeft Vlaanderen dan geen kerels
Hebt gij geen Klauwaerts meer?
Op Geuzen, wreekt uw vaadren
Zwaait gij de Leeuwenvaan!
Wee wee de landverraadren,
Wanneer hun uur zal slaan!

Uitgerekend in dit wederzijdse opbod rond de ‘ware’ leeuwensymboliek toonde zich de kracht ervan. Vanaf het einde van de negentiende eeuw zouden zelfs de socialisten in Vlaanderen naast de Internationale ook de Vlaamse Leeuw zingen en zichzelf als de ware, democratische erfgenamen van de Klauwaerts profileren.²² De Guldensporenvieringen van 1902 kenden behalve

²² Zie bijvoorbeeld Van Ginderachter, 2005.

een ‘bovenpartijdige’ flamingantische dan ook een liberale, een katholieke en een socialistische variant.²³ In de loop van de twintigste eeuw zou de Gulden-sporenromantiek nog steeds het sterkst worden gecultiveerd aan katholieke en Vlaams-nationalistische zijde, maar liberalen, socialisten en zelfs communisten bleven nooit helemaal achterwege.²⁴

De dynamiek van dit opbod wijst erop dat het succes van de Gulden-sporenromantiek niet uitsluitend op externe factoren was gebaseerd. Ook de kracht van het boek zelf moet – los van ieder oordeel over de *litteraire* kwaliteiten ervan – in rekening worden gebracht. Ook al werd *De Leeuw van Vlaenderen* in de jaren 1830 geschreven, toch bleek de roman zich verrassend goed te lenen tot de inschakeling in een democratische massapolitiek op het einde van de negentiende eeuw. Daarbij bleek niet in de eerste plaats het soms hoogdravende romantische taalgebruik van belang – dat zou zich immers na verloop van tijd *tegen* de reputatie van het boek gaan keren – maar wel een aantal cruciale narratieve elementen in het boek. Ten eerste was er het gegeven dat de voornaamste actie van het boek zich afspeelde op een concrete, historisch traceerbare datum. Om hun symbolisch kapitaal te verhogen hadden massabewegingen precies nood aan dergelijke data, die zij jaarlijks opnieuw onder de aandacht konden brengen van een groot publiek. Naast dit temporele aanknopingspunt verschaftte de roman de Vlaamse beweging ook geografische herinneringsplaatsen in de vorm van de stad Brugge, maar vooral de Groeningekouter.²⁵ Het belang van dergelijke *lieux de mémoire* in de ontwikkeling van natiestaten en nationalistische bewegingen is de laatste jaren uittreurend benadrukt in de historische literatuur.

Maar daar bleef het niet bij. *De Leeuw van Vlaenderen* appelleerde ook aan verschillende zintuigen tegelijk en beantwoordde daarmee aan de concrete ‘choreografische’ noden van politieke massamanifestaties, die zich juist door multi-sensoriële manifestaties in de kijker trachtten te werken. In auditief opzicht waren daarbij de verschillende in het boek vervatte leuzen – ‘wat wals is vals is!’, ‘schild en vriend!’ – van belang, omdat zij konden worden gescandeerd tijdens massamanifestaties. Met de goedendag werd bovendien een tactiel en performatief aanknopingspunt aangereikt. Het zwaaien van de goedendag kon op die manier een flamingantisch gebaar worden. Of zoals

²³ Zie o.m. Tollebeek, 1996 en Tollebeek & Verschaffel, 2002.

²⁴ Over het gebruik van de Vlaamse leeuw in Vlaamse communistische kringen tijdens de jaren 1930, zie onder meer Gotovitch & Van Doorslaer, 1998, en meer bepaald p. 264-269.

²⁵ Over de ontwikkeling van de Groeningekouter tot *lieu de mémoire*, zie Stynen, 2005.

August Vermeyleen (1896) spottend optekende in zijn ‘Kritiek der Vlaamsche Beweging’ uit 1900: ‘de flamingant moet altijd een goedendag in den hoek zijner schapraai bewaren, voor de groote landdag-redevoeringen’. Ook de beschreven strijd zelf had een sterk performatief karakter, dat tot imitatie in het heden leek te nopen. De beroemde scène uit Ernest Claes’ *De Witte*, waar de jonge hoofdfiguur na de toevallige vondst en lectuur van *De Leeuw van Vlaenderen* de strijd begint na te spelen, is daar een weliswaar fictieve, maar ook uit het leven gegrepen illustratie van. In katholieke jeugdbewegingen zoals de VVKSJ en de Patronaten waren guldensporenspele vooral in de jaren 1930 een geliefkoosde activiteit.²⁶

Misschien de meest originele, en ongetwijfeld de meest invloedrijke verhaal-technische vondst van Conscience was de personificatie van de heraldiek. Nog vóór de nationalistische massabewegingen hun naties achter vlaggen begonnen te mobiliseren – Eric Hobsbawm (1987, p. 142-164) titelde zijn hoofdstuk over het nationalisme in *The Age of Empire* niet toevallig ‘Waving Flags’ – verscheen dit boek waarin de vlag zelf tot een verlossende actor van het verhaal werd gemaakt. Op die manier werd de mobiliserende kracht van de vlag gecombineerd met en versterkt door die van het verhaal zelf. Flaminganten die met de vlag zwaaiden, vertelden tegelijkertijd een verhaal over Vlaanderens verleden. Dat Robrecht van Bethune, de verpersoonlijking van de Leeuw van Vlaenderen, in het verdere verloop van de Vlaamse Beweging geen symbolische rol van betekenis meer speelde, was van ondergeschikt belang. Wat telde, was de *agency* die Conscience aan een heraldisch symbool had toegeschreven. De kracht die daarvan uitging, werd vermoedelijk al snel begrepen door Hippoliet van Peene, die de tekst van ‘De Vlaamse Leeuw’ schreef. Voor hem was de klauwende leeuw niet langer de adellijke Robrecht van Bethune, maar een metafoor voor het gehele Vlaamse volk.

Dat Robrecht van Bethune niet uitgroeide tot de echte held van Conscience’s boek – en dus van de Vlaamse Beweging – wijst overigens meteen op een ander narratief aspect waarmee Conscience de weg bereidde voor de massabewegingen van de toekomst. Anders dan veel van zijn romantische tijdgenoten – zijn grote voorbeeld Walter Scott op kop – creëerde Conscience niet in hoofdzaak adellijke, maar wel democratische helden. Bovendien combineerde hij daarbij op een bijzondere manier individueel en collectief

²⁶ Zie daarover Beyen, 2001, meer bepaald p. 47-48.

heldendom.²⁷ Dit kwam op een treffende manier tot uitdrukking in *De Leeuw van Vlaenderen*, waar de ambachtslui Jan Breydel en Pieter De Coninck naar voren treden als drijvende krachten achter de strijd maar uiteindelijk slechts een belichaming vormen van de collectieve helden van het boek, de Klauwaarts (die op hun beurt een *pars pro toto* zijn van het hele Vlaamse volk). Voor de impact van de roman op de Vlaamse Beweging was die combinatie van doorslaggevend belang, aangezien zij tegelijk monumentalisering en identificatie mogelijk maakte. Beelden van Breydel en De Coninck konden op sokkels worden geplaatst of tot hoofdfiguren van jeugdboeken en stripalbums worden gemaakt, maar elke Vlaamsgezinde kon zich tegelijkertijd als Klauwaart voorstellen die de symbolische goedendag hanteerde tegen iedereen die zijn of haar rechten met voeten trad.

De mobiliserende potentie van die democratische helden werd nog versterkt door Conscience's latere werk, waarin hij telkens weer nieuwe collectieve helden liet aanrukken. Zo konden Vlaamsgezinden zich *tegelijk* met de Klauwaarts, de Kerels en de Brigands vereenzelvigen, en behalve Breydel en De Coninck ook onder meer Jacob van Artevelde als historische leider vereren. Wanneer dit symbolische repertorium te zeer in katholieke handen dreigde terecht te komen, reageerden de liberalen met de toevoeging van een nieuwe collectieve held, die in het oeuvre van Conscience geen prominente – en een eerder problematische²⁸ – rol had gespeeld: de Geuzen. Deze zestiende-eeuwse rebellen moesten de plaats innemen van de Kerels en de Brigands, die vooral onder invloed van de Blauwvoeterij het katholieke, landelijke Vlaanderen waren gaan belichamen. Zoals eerder al aangegeven namen de negentiende-eeuwse liberalen echter nooit afstand van de guldensporenromantiek. Liberale voormannen als Emmanuel Hiel en Julius Vuylsteke profileerden zich niet zonder meer als geuzen, maar als 'Klauwaart en Geus'.

Dankzij het werk van de Franstalige Brusselaar Charles De Coster kregen trouwens ook de Geuzen een individuele belichaming in de gedaante van de traditionele grappenmaker Tijl Uilenspiegel. Aangezien deze laatste niet in een specifieke historische periode thuishoorde, ging hij geleidelijk fungeren als een bindmiddel voor het hele symbolische universum van de Vlaamse

²⁷ Dat die combinatie ook al aanwezig was in zijn debuutroman *In 't wonderjaer*, wordt beklemtoond door Piet Couttenier, 1984.

²⁸ Met name door de opmerkelijke wijzigingen tussen de eerste en de tweede editie van *In 't Wonderjaer* (resp. 1837 en 1843). Zie ook Couttenier, 1984.

Beweging.²⁹ Vooral vanaf de Eerste Wereldoorlog konden ook katholieke flaminganten zich, via de figuur Uilenspiegel, met de Geuzen identificeren. In mindere mate verloren ook vrijzinnige Vlaams-nationalisten hun terughoudendheid tegenover de Brigands en de Kerels. De radicale Vlaams-nationalisten van het interbellum konden zich manifesteren als Kerel, Klauwaart, Brigand en Geus tegelijkertijd – en zij konden de strijd van de IJzerjongens als een nieuw stadium van deze eeuwenlange strijd voorstellen. Maar hoezeer dit transhistorische universum ook uitdijde, en hoezeer ook de Uilenspiegel-figuur er het bindende element van werd, toch bleef de guldensporenromantiek er het voornaamste herkenningsteken van. Andere elementen van deze symboliek werden maar *Vlaams* omdat zij verbonden werden met het guldensporen-universum. Dat was vooral het geval voor de Uilenspiegel-figuur. Binnen de Vlaams-nationale beeldvorming kreeg hij een leeuwenschild op zijn borst of een goedendag in zijn hand – of werd hij op een andere manier samen afgebeeld met deze reminiscenties aan de wereld van Conscience.³⁰

Behalve aan de ‘choreografische noden’ van een politieke massabeweging voldeed *De leeuw van Vlaenderen* daarmee ook aan een specifiekere nationalistische behoefte. De roman vormde immers de basis van een symbolisch universum dat enerzijds een transhistorisch karakter had, maar anderzijds een duidelijke situering in de historische tijd toeliet. Dat beantwoordde aan het uitgangspunt van het moderne nationalisme, dat de natie als een eeuwige entiteit voorstelde die zich diende te bevestigen in een strijd tegen contingente belemmeringen.³¹ Aanhangers van het nationalisme konden zich gesterkt voelen door de gedachte deel uit te maken van een eeuwige natie en anderzijds zin geven aan hun politieke acties door zich in te schrijven in een noodzakelijke strijd voor de ontplooiing van diezelfde natie.

5. CONCLUSIE

Hendrik Conscience wordt doorgaans gerekend tot de generatie binnen de Vlaamse Beweging van zogenaamde ‘taalminnaren’ of ‘cultuurflaminganten’, filologen en letterkundigen die zich zogenaamd van de sociale en politieke strijd afzijdig hielden. De biografie van de auteur, die zich telkens weer

²⁹ Zie daarover Beyen, 1998a, p. 123-139.

³⁰ Verschillende voorbeelden daarvan in Beyen, 1998a.

³¹ Zie daarover Beyen, 1998b.

weigerde te laten inkapselen in een politieke beweging, lijkt deze interpretatie te bevestigen. Zijn oeuvre daarentegen bleek al vooruit te lopen op de fase waarin deze beweging zich omvormde tot een democratische massabeweging. Meer bepaald creëerde hij al vanaf *De leeuw van Vlaenderen* een multi-dimensioneel symbolisch repertorium dat zowel de verhaalstructuur als de vorm aanreikte waarmee een nationalistische massabeweging zichzelf in een groeiende publieke sfeer kon manifesteren en legitimeren. Daarmee maakte Consience een vlag niet zomaar tot voorwerp van literatuur, hij maakte literatuur ook zelf tot vlag: een standaard waarrond een hele beweging en later een hele natie zich mobiliseerde, waarin het verhaal van dat hele volk leek samen te vallen, en waaraan men te allen prijzen trouw diende te zijn – zelfs indien men zijn werk zelf niet gelezen had of niet kon waarderen.

Of zonder Consiences *Leeuw van Vlaenderen* de Vlaamse Beweging minder succesrijk zou zijn geweest, blijft ook na deze bijdrage een open vraag; dat zal ze ook altijd blijven. Niettemin heeft de auteur als geen ander de symbolische voorwaarden gecreëerd die, naast de door Miroslav Hroch geformuleerde sociale voorwaarden, fundamenteel zijn voor het slagen van een nationalistische beweging. Hij heeft niet alleen cruciale inhoudelijke elementen aangereikt om zijn lezers tot een ‘mnemonische gemeenschap’ te kneden, maar ook formele, visuele, auditieve en performatieve instrumenten om die gemeenschap steeds verder uit te breiden. In die zin heeft de literatuur ongetwijfeld een grotere (en vooral minder controleerbare) invloed gehad dan Consience zelf zou hebben gewild.

Literatuurlijst

- Beyen, M.** (1998a). *Held voor alle werk. De vele gedaanten van Tijl Uilenspiegel*. Antwerpen-Baarn: Houtekiet.
- Beyen, M.** (1998b). “‘Spijts de geschiedenis...’”. Het discours over het nationale verleden in een aantal ‘historische belijdenissen’, verschenen in Vlaanderen tijdens de Tweede Wereldoorlog’. In Aron, P., De Geest, D. & Martin, D. (red.). *Hun kleine oorlog. De invloed van de tweede wereldoorlog op het literaire leven in België*. Leuven: Peeters: 155-197.
- Beyen, M.** (2001). ‘Op wacht bij het erf. Jeugdbewegingen en historisch besef in Vlaanderen, 1920-1965’. *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 8: 31-68.
- Beyen, M.** (2002). ‘Het vaderland in hoogsteigen persoon. Literaire figuren in de nationale herdenkingscultuur van de late negentiende en vroege twintigste eeuw’. *De Negentiende Eeuw*, 26: 81-96.

- Beyen, M.** (2009). 'Kleur van eenheid en verdeeldheid: oranje'. In Tollebeek, J. & Te Velde, H., *Het geheugen van de Lage Landen*. Rekkem: Ons Erfdeel: 180-187.
- Beyen, M.** (2012). 'A parricidal memory: Flanders' memorial universe as product and producer of Belgian history'. *Memory Studies*, 5: 32-44.
- Beyen, M.** (2013). 'Kleine geschiedenis van schoon verraad'. *rekto: verso*, 57: 79-83.
- Couttenier, P.** (1984). 'Het dubbel debuut van Conscience'. In Porteman, K. (red.), *Uut goeder jonsten. Studies aangeboden aan Prof. Dr. L. Roose naar aanleiding van zijn emeritaat*. Leuven/Amersfoort: Acco: 143-148.
- De Ridder, M.** (2009). *Staatsgevaarlijk! De activistische tegentraditie in de Vlaamse letteren, 1912-1933*. Onuitgegeven proefschrift. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Draye, G.** (2009). *Laboratoria van de natie. Literaire genootschappen in Vlaanderen, 1830-1914*. Nijmegen: Vantilt.
- Foster, R.** (1998). 'Storylines: narratives and nationality in nineteenth-century Ireland'. In Cubitt, G. (red.), *Imagining Nations*. Manchester: Manchester University Press: 38-56.
- Gildea, R.** (1996). *The Past in French History*. New Haven: Yale University Press.
- Gotovitch, J. & Van Doorslaer, R.** (1998). 'Les communistes et la question nationale, 1921-1945'. *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 3: 257-276.
- Hobsbawm, E.** (1987). *The Age of Empire, 1875-1914*. Londen: Weidenfield and Nicolson.
- Hroch, M.** (1985). *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krumeich, G.** (1989). *Jeanne d'Arc in der Geschichte. Historiographie- Politik – Kultur*. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.
- Lambert V.** (2000). 'De Guldensporenslag van fait-divers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit (1302-1328): de natievormende functionaliteit van historio- grafische mythen'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis van de Nederlanden*, 115: 365-391.
- Leerssen, J.** (2006a). *Nationaal denken in Europa: een cultuurhistorische schets*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Leerssen, J.** (2006b). *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland. 1806-1890*. Nijmegen: Vantilt.
- Leerssen, J.** (2013). "'Retro-fitting the past". Literary historicism between the Golden Spurs and Waterloo'. In Dunthorne, H. & Wintle, M. (red.), *The Historical Imagination in Nineteenth-Century Britain and the Low Countries*. Leiden: Brill: 113-132.
- Mosse, G.** (1975). *The nationalization of the masses: political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic wars through the Third Reich*. New York: Howard Fertig.

- Neubauer, J.** (red.) (2004). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*. Vol. 4: Types and Stereotypes. Amsterdam-Philadelphia: Benjamins.
- Nörtemann, G.** (2002). *Im Spiegelkabinett der Historie. Der Mythos der Schlacht von Kortrijk und die Erfindung Flanderns im 19. Jahrhundert*. Berlin: Lajos.
- Stynen, A.** (2005). *Een geheugen in fragmenten. Heilige plaatsen van de Vlaamse Beweging*. Tiel: Lannoo.
- Thiesse, A.-M.** (1999). *La création des identités nationales. Europe, 18e-20e siècles*. Paris: Seuil.
- Tollebeek, J.** (1996). 'De Guldensporenslag. De cultus van 1302 en de Vlaamse strijd'. In Morelli, A. (red.), *De grote mythen van de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo: 191-202.
- Tollebeek, J.** (1998). 'Historical Representation and the Nation-State in Romantic Belgium'. *Journal of the History of Ideas*, 57: 329-353.
- Tollebeek J. & Verschaffel, T.** (2002), 'Helden en herdenkers. De geschiedenis van een romantische mythe en een nationaal symbool'. In Trio, P., Heirbaut D. & Van den Auweele, D. (red.), *Omtrent 1302*. Leuven: Universitaire Pers Leuven: 183-205.
- Van Ginderachter, M.** (2005). *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WOI*. Tiel: Lannoo.
- Vermeylen, A.** (1896). 'Kritiek der Vlaamsche Beweging'. *Van Nu en Straks*, Nieuwe Reeks, 1/1: 1-34.
- Verschaffel, T.** (1998). 'De Brabançonne en De Vlaamse Leeuw'. In Grijp, L. (red.), *Nationale hymnen: het Wilhelmus en zijn bureu*. Nijmegen/Amsterdam: SUN, 1998: 162-183.
- Verschaffel, T.** (2001). 'De kwade faam van Conscience'. *Ons erfdeel*, 44: 553-568.
- Verschaffel, T.** (2003a). 'Voorbeelden. Monumenten voor historische figuren'. In Seberechts, F.(red.), *Duurzamer dan graniet. Over monumenten en Vlaamse Beweging*. Tiel-Gent: Lannoo: 25-44.
- Verschaffel, T.** (2003b). 'Eigen helden. Monumenten voor Vlaamsgezinden'. In Seberechts, F.(red.), *Duurzamer dan graniet. Over monumenten en Vlaamse Beweging*. Tiel-Gent: Lannoo: 45-76.

Conscience en de Belgische nationale literatuur

Christian Berg, Universiteit Antwerpen

Samenvatting

De bijdrage peilt naar de betekenis van Hendrik Conscience voor het systeem van de Franstalige literatuur in België. Die wordt in veel literair-historische overzichten onderschat. Conscience speelde effectief een grote rol als Belgische nationale schrijver in de opbouw van een moderne Franstalige Belgische literatuur, die zich niet concurrentieel, maar toch ook niet geheel onafhankelijk ontwikkelde ten opzichte van de snelgroeiende Vlaamse literatuur in de negentiende eeuw. Uit een geschiedenis van de literatuur in België van Charles Potvin uit 1882 blijkt dat Conscience als centrale figuur van een unitaire Belgische literatuur werd beschouwd. Camille Lemonnier positioneerde zich als nieuwe nationale auteur van de modernistische Belgische literatuur zowel in navolging van als in oppositie tot het werk van Conscience. Nadat Conscience's rol voor het Frans-Belgische systeem in 1883 uitgespeeld leek, verraste Georges Eekhoud in 1890 zijn lezers nog met een bewerking van Conscience's Kemisch verhaal *Rikke-tikke-tak*.

Abstract

This article examines the importance of Hendrik Conscience for the French literary system in Belgium. In many literary historical surveys this role has been underestimated. The modern French-Belgian literature got constructed during the nineteenth century, not in a competitive position towards the growing Flemish literature, but neither in a completely independent way from it. In this process Conscience played an important role as a Belgian national author. A history of Belgian literature by Charles Potvin in 1882 proves Conscience being a central model of an unitarian literature in Belgium. At the same time Camille Lemonnier defined his position as a new national author of the modernist Belgian literature, both following and opposing to Conscience. In 1883 the role of Conscience for the French-Belgian literary system seemed to have come to an end. Nevertheless, in 1890 the modernist Georges Eekhoud surprised his readers with an adaptation of Conscience's rural story *Rikke-tikke-tak*.

E-mail
christian.berg@
uantwerpen.be

1. INLEIDING

In het algemeen heeft men onvoldoende rekening gehouden met het fenomeen Conscience en zijn betekenis voor de ontwikkeling van het nog prille Franstalige literaire systeem in België. Gedurende vele jaren mag men in de academische literatuurgeschiedschrijving zelfs spreken van een quasi doodzwingen van de rol en de betekenis van de Vlaamse schrijver en zijn oeuvre voor de Frans-Belgische literatuur. In zijn lijvige studie over de romantiek in België (Charlier, 1948-1959) slaagde Gustave Charlier erin om Conscience maar driemaal terloops te vernoemen, zonder hem enigszins te betrekken bij een literaire beweging waarbinnen hij nochtans een hoofdrol heeft gespeeld. Met zijn op zich degelijke studie wilde de Brusselse hoogleraar en lid van de *Académie royale de langue et de littérature françaises* het voorbeeld volgen van zijn meester Gustave Lanson en het tableau van het letterkundige leven in de natie schetsen – ‘le tableau de la vie littéraire dans la nation’ (Charlier, 1948, p. 11) – maar hij vond het niet nodig hierbij de rol van de Nederlandstalige literatuur van eigen bodem te belichten. Dat gaat zo ver dat men bij het lezen van dit lijvige werk (1.000 bladzijden), met als titel *Le mouvement romantique en Belgique*, er van geen kanten achter kan komen dat er in diezelfde periode in de andere landstaal toch ook enige literaire bedrijvigheid is geweest met dezelfde doelstellingen. Zo kan men er bijvoorbeeld niet uit opmaken dat het niet de Franstalige Henri Moke was die de Belgische historische roman in het buitenland uitgedragen heeft, maar wel Conscience, van wie het oeuvre, vertaald en uitgegeven bij Michel Lévy te Parijs, in heel Europa circuleerde.¹ Ook in zijn inleiding tot de bloemlezing *Le Roman réaliste en Belgique* (Charlier, 1944) zwijgt hij over de Vlaamse realistische roman, hoewel die duidelijk de Franstalige realistische roman in België voorafging en waarbij de zedenschetsen van Conscience een diepe indruk hadden gemaakt op de Franstalige schrijvers die dezelfde weg wilden opgaan (Vanwelkenhuyzen, 1958, p. 293; Michaux, 2000, p. 33).

2. CHARLES POTVIN EN DE UNITAIRE LITERATUUR

Het is (gelukkig) niet altijd zo geweest. Na vijftig jaar onafhankelijkheid was het streefdoel van de Franstalige literaire geschiedenissen in België een

¹ Die verspreiding kwam mede tot stand dankzij de talloze vertalingen in het Duits, het Engels, het Italiaans en het Pools.

unitair tableau op te hangen waaruit moest blijken dat de twee literaturen, elk op zich en elk op hun manier, de ziel van de natie uitdrukten. De literaire geschiedschrijving stelde zich tot haar voornaamste doel het bestaan van een nationale Belgische literatuur te benadrukken.

Een sprekend voorbeeld hiervan is de *Histoire des lettres en Belgique* van de hand van Charles Potvin (Potvin, 1882). Deze authentieke Waalse flamingant, te Bergen geboren (1818), behoorde *grosso modo* tot de generatie van Conscience. Hij was een veelschrijver en een journalist, radicaal liberaal van strekking, Franstalig auteur van talrijke historische toneelstukken en overladen met staatsprijzen. Hij sprak ongeremd over een superioriteit van de Germaanse talen (De Spiegeleer, 2011, p. 34) en stelde dikwijls zijn Franse pen in dienst van de Vlaamse ontvoogdingsstrijd, gedreven door zowel de Vlaamse taaleisen als een vurig Belgisch patriotisme (hij was lid van het Brusselse genootschap *Vlamingen Vooruit*) (Gubin, 1979, p. 249-322). De katholieken en de katholieke partij moesten het ontgelden bij deze militante vrijmetselaar – hij was lid van de Brusselse loge Les Amis Philantropes – die na de dood van Conscience conservator werd van het Wiertzmuseum. Hij was bijzonder goed op de hoogte van het reilen en zeilen van de jonge Vlaamse literatuur: hij had zelf dichters vertaald en talloze recensies gepubliceerd of laten opnemen in de vele dagbladen en tijdschriften die hij beheerde.²

Potvin dacht, zoals vele andere progressieve geesten aan Franstalige kant, dat het streefdoel voor het jonge België een ‘littérature unitaire’ moest zijn, vertolkt in de twee landstalen. Na een kort overzicht van de literaire ideeën eigen aan elke literatuur, brengt zijn geschiedenis een geïntegreerde beschrijving van de verschillende literaire genres. De Vlaamse en Franstalige schrijvers staan er broederlijk naast elkaar en worden gezamenlijk besproken. De tekst van Potvin is dan ook in de eerste plaats een pleidooi ten gunste van een Belgische nationale literatuur. De historische en patriotische inhoud van de besproken werken vergemakkelijkte natuurlijk zijn opzet. Maar de historiografie diende ook om de nodige literaire *Denkmäler* – zoals Herder ze noemde – in de verf te zetten. Potvin zag wel dat die snel tot stand kwamen aan Vlaamse

² Over Potvin verscheen in 2011 een uitstekende studie van de hand van Christoph De Spiegeleer, waaraan ik een aantal gegevens heb ontleend. Ook een lopend onderzoeksproject aan de KULeuven (‘Douaniers of smokkelaars? De mediërende rol van interculturele actoren in België en tussen België en Frankrijk (1850-1930)’ o.l.v. Prof. R. Meylaerts en L. D’hulst, bestudeert de figuur en de rol van Potvin, naast vele anderen. Karen Vandemeulebroucke (Postdoctoraal onderzoeker FWO-Vlaanderen) wens ik in het bijzonder te danken voor de verstrekte informatie over Potvin.

kant, maar dat ze nog ontbraken aan Franstalige zijde. Hij was er zich goed van bewust dat de twee literaturen zich ontwikkelden in volstrekt verschillende contexten:

Nos écrivains flamands avaient à relever leur langue elle-même, mais pour un public tout prêt, leur seul public possible: la petite bourgeoisie. (Potvin, 1882, p. 422)

De Franstalige schrijvers daarentegen gebruikten weliswaar een taal die op dat ogenblik niet alleen de meest prestigieuze internationale taal was, maar die zelfs op het statuut van ‘langue humaine’ (Casanova, 2008, p. 110) aanspraak kon maken: een supranationaal vehikel³ of *lingua franca* die als het ware door Parijs uitgezonden en gecontroleerd werd, niet het minst door middel van de algemene bekendheid van zijn schrijvers.⁴ De literatuur mocht dan wel ‘la manifestation la plus intime du génie d’un peuple’ zijn (Potvin, 1860, p. 89), de Franstaligen moesten de verpletterende hegemonie van onze zuiderburen ondergaan. Potvin begreep dat de Frans-Belgische literatuur een duidelijk gedomineerd veld was geweest gedurende de eerste vijftig jaar van haar bestaan en daarenboven een tijdlang de oneerlijke concurrentie moest ondergaan van de illegale nadruk (*contrefaçon*) die de bekendste Franse auteurs, van Hugo tot Dumas, goedkoop en snel bij het publiek bracht. Hij begreep ook dat de pogingen van de Franstalige Belgische schrijvers om het succes na te streven in de Franse hoofdstad tot mislukken gedoemd waren: ‘il était inutile ou impossible de lutter, en plein cœur de la France, contre le génie de la France, au nom de nos idées, de nos traditions, de nos mœurs’ (Potvin, 1881a).

Wilden ze een volledige assimilatie vermijden, dan moesten ze een eigen identiteit vertolken. Maar de Waalse identiteit was nog niet voorhanden, en de Belgische, alle pogingen en verklaringen ten spijt, was niet evident en diende in feite nog geconstrueerd te worden, onder meer aan de hand van de literatuur. De pogingen om wat Pascale Casanova de ‘dissimilatie’ noemt na te streven en een eigen stijlregister te zoeken (door b.v. de creatie van een nieuwe archaïserende taal om een historisch epos vorm en klank te geven),

³ ‘La première langue de l’univers’ volgens François Driesen (‘Étude sur Henri Conscience.’ *Revue trimestrielle*, 8, 1855, p. 228).

⁴ Zie hierover het nummer van *De negentiende eeuw* [37 (2013) 3] dat hieraan gewijd is: ‘Het Frans als *Lingua franca* in de Lage Landen (1800-1914)’, met bijdragen van Elke Brems, Mathijs Sanders, Liselotte Vandenbussche, Guy Rooryck, Pieter Boulogne, Piet Couttenier, Fieke de Hartog en Rob van de Schoor.

mochten ook niet baten. Dat mocht Charles De Coster ondervinden met *La légende d'Ulenspiegel* (1867): zijn burleske en picareske epos beantwoordde geenszins aan de verwachtingspatronen van de zgn. *littérature nationale* en werd daarom decennia lang miskend.⁵

Potvin formuleerde zijn bevindingen in een verrassend modern vocabularium: zo stelt hij dat de kleinere literaturen, gedomineerd door Parijs, vooral autonomie (het is de term die hij gebruikt) dienen na te streven: 'Entrer dans la littérature Française en restant soi-même' (Potvin, 1881a) moest de doelstelling zijn. In 1881 werd dit trouwens de leuze (*soyons nous*) van de jonge generatie schrijvers die zich toen aandeede, de zgn. Jeune-Belgique. Men vergeet dikwijls te vermelden dat in de eerste jaren van het bestaan van het tijdschrift dit devies nog een nationalistische bijklank had (zie Aron, 1985, p. 134; Biron, 1994, p. 68-77 en Trousson, 2000, p. 5-46).

Conscience is de meest geciteerde romanschrijver in het literair-historische overzicht van Potvin, hoewel hij als liberale vrijdenker en vrijmetselaar natuurlijk de knieval van de Vlaamse schrijver voor de katholieke censuur betreurde en dit ook niet onder stoelen of banken stak. Maar ook brengt hij hier een scherpzinnige analyse die gerust institutioneel mag worden genoemd. Wat hij 'la chute de Conscience'⁶ noemt (Potvin, 1882, p. 232), was tegelijk ook de opstap geweest naar het succes en de verheffing (*élévation*) van de Vlaamse schrijver (Potvin, 1882, p. 231-232). Conscience, zo stelt hij, wilde voor het volk schrijven; 'il avait vu clair':

il eut le coup d'œil juste en comprenant le parti qu'on pouvait tirer de la langue flamande dans un genre [=de *historische roman*] sans antécédents pour elle, sans concurrence dangereuse et en présence des difficultés des lettres françaises de Belgique. (Potvin, 1881b)

De man kan veel verweten worden, maar niet dat hij geen oog had voor de institutionele aspecten van het literaire gebeuren. Wat we vandaag de heteronomie van Conscience zouden noemen, werd de sleutel van zijn succes omdat hij een lezerspubliek kon bereiken dat voor de Franstalige schrijvers niet toegankelijk was. Dit alles gebeurde in een context waarin volk en taal onlosmakelijk met elkaar verbonden waren en literatuur eerst en vooral een opvoedende en volksverheffende rol toebedeeld kreeg, in navolging van de

⁵ Zie hierover Gobbers, 1996.

⁶ Jean-Baptiste Langlois (1858, p. 22) sprak al in 1858 in dezelfde termen over Conscience's knieval.

Herderiaanse principes over de *Volksgeist* waarvan Potvin de draagwijdte voor de Vlaamse beweging inzag, en voor Conscience in het bijzonder.⁷ Hij verweet de liberalen de eerste militanten van de Vlaamse zaak, zoals Conscience en Van Rijswijck, in de armen te hebben gedreven van de katholieke partij, en was erg kritisch voor de francofone hoge burgerij die neerkeek op de ‘kleine Vlamingen’ (De Spiegeleer, 2011, p. 69).

Charles Potvin maakt deel uit van een schare authentieke proselieten die hun Franse pen in dienst stelden van de Vlaamse ontvoogdingsstrijd, in de breedste zin van het woord. Anderen zijn: Octave Delepierre, die Conscience bijstond bij zijn historische opzoekingen; Joseph-Ernest Buschmann, geboren Luxemburger en Franstalig dichter die de eerste uitgever werd van de herlevende Vlaamse letterkunde; Adolphe Van Soust de Borkenfeldt (ps. van Paul Janne), auteur van *La Rénovation flamande* (1875) (Berg, 1990); Jean Stecher, auteur van een merkwaardige *Histoire de la littérature néerlandaise en Belgique* (1886); of nog Jean-Baptiste Langlois, Antwerpse liberaal, een van de eerste sociaal geëngageerde flaminganten en auteur van *Le mouvement flamand du point de vue politique* (1858).

In dit netwerk verdient zeker Eugène Van Bommel een speciale vermelding, met zijn *Revue Trimestrielle*, die vijftien jaar stand hield (1854-1868). Het tijdschrift had tot uitgesproken doel ‘een substantiële bijdrage te leveren aan de totstandkoming van een nationale literatuur’ (Bots, 1994, p. 10) en slaagde daar beter in dan zijn rechtstreekse opvolger, de *Revue de Belgique*, trouwens geleid door Charles Potvin. De *Revue Trimestrielle* is o.m. een prima observatiekanaal voor de receptie van Conscience in de Franstalige vooruitstrevende milieus in die periode. Recensies en artikels waren niet altijd lovend in de jaren 1850, maar al in 1855 wijdde François Driesen in het tijdschrift een lijvig biografisch artikel aan Conscience, waarin hij stelde dat zijn internationale doorbraak nu een feit geworden was:

Son nom, aujourd’hui connu dans toute l’Europe, a pris place, en dépit de quelques protestations inintelligentes, parmi les noms qui honoreront le plus cette littérature nationale que l’on ne peut déjà plus nous contester. (Driesen, 1855, p. 228)

Ruim tien jaar later oordeelde de gezaghebbende Franse criticus Hyppolite Taine (1869, p. 35, gecit. naar Gilsoul, 1936, p. 49 en Potvin, 1882, p. 445) nog dat Conscience de enige noemenswaardige schrijver was in België.

⁷ Zie bij Potvin, 1859, het hoofdstuk IV: ‘Le mouvement flamand’.

3. CAMILLE LEMONNIER ALS NATIONAAL AUTEUR

Potvin was de mentor van Camille Lemonnier, die een huisvriend werd van de invloedrijke criticus (De Spiegeleer, 2011, p. 51, noot 71). Maar Potvin werd vanaf 1882 een van de geliefde schietschijven van de onstuimige jongeren van *La Jeune Belgique* (Trousson, 2000, p. 10-11). Laatstgenoemden hadden geen goed woord over voor zijn geschiedenis der Belgische letteren: ‘Ce n’est même pas un livre, mais une indigeste table des matières. Pas une idée d’ensemble, pas une apparence de méthode’, klonk het (Giraud, 1882, p. 72). Voor zijn literaire oeuvre waren de jongeren zonder genade.⁸ De breuk met de generatie van Potvin zou snel definitief worden. Lemonnier (geboren in 1844) stond daar als het ware tussenin en zijn literaire strategie was dan ook zeer aarzelend in die jaren. Karel van de Woestijne (1913) had het over zijn ‘wonderbaar aanpassingsvermogen’, maar dit is een understatement: Lemonnier was op literair vlak een echte kameleon. Zijn al te vlotte aanpassing aan de Franse trends (Michelet, Cladel, Zola, De Bouhélier) hebben hem niet onverdiend het etiket van meeloper opgeleverd (Biron, 1994, p. 111-126).⁹

Zijn debuut was gekenmerkt door een vinnig pamflet waaraan hij de veelzeggende titel *Nos Flamands* (Lemonnier, 1869) had meegegeven. Lemonnier stelde zijn essay voor als het culturele bilan van België in 1868 (Lemonnier, 1869, p. 235-236). Opvallend hierbij was dat hij zich volledig in de lijn van Potvin en van Conscience inschreef. Hij deelde duidelijk hun anti-Franse houding: ‘l’ennemi, c’est Paris’, klinkt het ondubbelzinnig (Lemonnier, 1869, p. 69). Zoals Conscience, die in de beroemde slotzin van de appendix van *De Leeuw van Vlaenderen* het verval van Vlaenderen aanklaagt, zo stelt Lemonnier als absolute prioriteit het regenereren van wat hij ‘les anciennes vertus flamandes’ noemt: ‘Dans les mœurs, dans la langue, le français domine’, stelt hij vast, en die situatie is verantwoordelijk voor de verloederding van de zeden, voor het verval van Vlaenderen en het uitblijven van literaire hoogvliegers. Hij schuwt daarbij geen straffe uitspraken, vooral niet aan het adres van de verfranste Vlamingen: ‘vous n’êtes plus les Flamands des Flandres: vous êtes les Français de Belgique’ (Lemonnier, 1869, p. 70). In dit lijkige essay treft men onder meer een warm pleidooi aan voor de Vlaamse taal (‘on a

⁸ Zie bv. de geestige ‘Vilanelle pour torcher M. Potvin.’ *La Jeune Belgique*, 3, 1883: p. 96-97.

⁹ Zie ook J. Dubois, ‘Lecture’, in Camille Lemonnier, *La fin des bourgeois*. Brussel: Labor, 1986, p. 369.

prouvé que c'était l'idiome national et la souche de la seule littérature possible chez nous') (Lemonnier, 1869, p. 175), wat toch een merkwaardige uitspraak is voor iemand die ervan droomde ooit van zijn Franstalige pen te kunnen leven.

Nos Flamands trok de aandacht van Conscience, die een gezamenlijke vriend verzocht om hem aan de jonge Lemonnier voor te stellen. Laatstgenoemde heeft in zijn memoires uitvoerig gerapporteerd over deze eerste ontmoeting, die in 1869 of in 1870 in het Wiertzmuseum plaatsgreep, waarvan Conscience conservator was:

Je revois l'homme grave et amène, me parlant de *Nos Flamands*, dont il aimait la verve juvénile [...]. Il me dit qu'il aimait les écrivains de France: il goûtait l'harmonie claire de leur langue. Il ne leur en voulait pas de l'avoir pillé quelquefois. J'étais ému: je me sentais un enfant près de ce grand vieillard qui portait en soi l'âme des Flandres. (Lemonnier, 1994, p. 109)

Voor Lemonnier, zoals voor Potvin, was Conscience niet alleen de ziel van Vlaanderen, maar tevens het hart van een cultureel en literair systeem dat blijk gaf van een ongezien dynamisme. Aan Vlaamse kant leverden de Herderiaanse principes, waardoor taal, volk en natie onlosmakelijk verbonden waren, een stevig houvast voor de Vlaamse letterheren, terwijl dit voor de Franstalige Belgische schrijvers voor een bijkomende handicap zorgde: het Frans kon in België moeilijk als een specifieke landstaal worden beschouwd. Het betrof in die jaren immers een wereldtaal die elk nationaal gebruik oversteeg en dus niet geschikt was om een lokaal nationaliteitsgevoel gestalte te geven (Casanova, 1999, p. 110-112).

Maar de weg ingeslagen door de generatie van Potvin, met als doelstelling een nationale literatuur in de twee landstalen te bevorderen, zag de jonge Lemonnier wel zitten. In 1873 verschijnt van zijn hand *Contes flamands et wallons*, met als ondertitel *Scènes de la vie nationale*.¹⁰ In de herdruk die in 1875 te Parijs verscheen staat een merkwaardige 'Préface pour la traduction

¹⁰ Over de kortverhalen van Camille Lemonnier, zie Philippe Roy, 'Les contes et nouvelles de Camille Lemonnier'. *Le livre et l'estampe*, 48/155, 2001, p. 11-58. Ik dank deze Lemonnier-specialist voor zijn waardevolle informatie. Van zijn hand verscheen onlangs een uitstekende biografie van Camille Lemonnier, 'maréchal des lettres' (Brussel, A.R.L.L.F en éd. Samsa, 2013). Een bundel onuitgegeven kortverhalen van Lemonnier werd uitgegeven en van commentaar voorzien door Jacques Detemmerman en Gilbert Stevens: *La Minute du bonheur et autres pages retrouvées* (zelfde uitgever, zelfde datum).

hollandaise' (Lemonnier, 1875, I-VI), dat niet getekend is en overigens niet te vinden is in de Nederlandse vertaling van 1874.¹¹ Het voorwoord is duidelijk bestemd voor het Franse publiek, en ik sluit niet uit dat Lemonnier het zelf opgesteld heeft ten geleide van zijn eerste verhalenbundel die in Parijs verscheen:

La Belgique n'a jamais manqué d'artistes, non plus que de poètes et romanciers; parmi ces derniers, des hommes distingués ont acquis dans le pays une légitime réputation. Pourtant, malgré le charme de leur inspiration, deux critiques leur étaient généralement faites: la première, qui leur reprochait de manquer de la forme, la seconde de n'être point nationaux. [...] Un seul des romanciers belges, flamand trempé aux sources des lettres nationales, Henri Conscience, échappait à la double critique; et longtemps il servit à représenter à l'étranger la littérature belge. [...]

Le grand mouvement nationaliste et réaliste dont je vous entretiens, a pour initiateur et pour chef dans les lettres, un écrivain belge écrivant en français. Ce que Benoit veut dans la musique, ce que Leys voulait dans la peinture, Lemonnier le veut dans le roman. Jeune encore (il n'a pas trente ans), l'auteur des *Contes flamands et wallons* a groupé autour de lui un centre d'artistes et d'écrivains fervents. (Lemonnier, 1875, I)

'Nooit heeft een Belgisch schrijver zoveel kwaliteiten verenigd, noch beter het nationaal genie vertolkt [dan Camille Lemonnier]', leest men wat verder. Wie hier de pen gevoerd heeft, kan niet met zekerheid achterhaald worden, maar de boodschap (voor de Franse en Franstalige lezers) is duidelijk: Conscience als nationale schrijver heeft zijn tijd gehad. Men heeft hier een prachtig voorbeeld van 'structurele homologie' (Bourdieu, 1992, 321-325, 410-411) tussen twee literaire velden waarbij men langs één kant een positiebepaling overneemt die succesvol blijkt te zijn in het andere veld. Het is daarenboven merkwaardig dat in 1873-1875 nog altijd de kaart wordt getrokken van de nationale literatuur, aangestuurd door een groot schrijver. *Nationaliste en réaliste* betekenen eigenlijk hetzelfde in deze context: het

¹¹ *Vlaamsche en Waalsche vertellingen. Taferelen uit het volksleven* (vert. Jean Moruanx), Antwerpen: H. De Vos, 1874. Het voorwoord bestemd voor de 'traduction hollandaise' staat hier niet in te lezen. De inhoud van deze verhalenbundel is overigens exact dezelfde als die van *Contes flamands et wallons* (1873). Van een andere vertaling naar het Nederlands (Hollands?) is geen spoor te vinden. Alles wijst er dus op dat dit voorwoord bestemd was voor de Franse lezers, want in de oorspronkelijke Belgische uitgave uit 1873 ontbreekt het.

ging om zelf geobserveerde taferelen zo getrouw mogelijk te brengen in verhalen die zich in een landelijk of kleinstedelijk decor afspeelden.

Met zijn eerste kortverhalen sluit Lemonnier naadloos aan bij de traditie van Conscience, Dickens, Sand of Hetzel. We treffen dezelfde pakkende taferelen aan over eenvoudige mensen en gebeurtenissen, vlot en aangenaam verteld, emotioneel en wat naïef, veelal met een *happy end* en dicht aanleunend bij de traditie van de dorpsroman of -novelle en, algemener, bij die van de sentimentele roman.¹² Niets in deze idyllische verhalen doet vermoeden dat dezelfde auteur later drie keer voor het hof van assisen zal verschijnen voor pornografie: deze eerste bundel kon, naar goede traditie, geen enkele maagd doen blozen. Integendeel, het zijn zielsverheffende taferelen met een moraliserend tintje, helemaal in de lijn van Conscience's Kempische dorpsverhalen.

Dit aspect van het debuut van Lemonnier wordt ook nooit echt in beschouwing genomen, zeker niet wat betreft de duidelijke invloed van Henri Conscience die in België de pionier was van het genre. Natuurlijk zijn er verschillen: zo is de taal van Lemonnier meer gekunsteld dan die van Conscience, maar eigenlijk is de formule dezelfde wat betreft de setting, de sentimentaliteit, het idyllische tintje en de moraliserende toon. Van *Un coin de village*,¹³ zijn eerste dorpsroman gepubliceerd in de *Revue de Belgique* in 1874 en pas in 1879 verschenen bij Lemerre te Parijs, kan je eenvoudig stellen dat die even goed uit de pen van Conscience had kunnen komen. Max Waller, de jonge directeur van *La Jeune Belgique*, stelde daarom in een overzichtsartikel in de *National belge* en volledig gewijd aan Lemonnier, dat hoewel laatstgenoemde zijn eerste roman in het Frans had geschreven, hij die toch in het Vlaams 'gedacht' had ('*il a pensé en flamand le livre qu'il écrivait en français*'):¹⁴

Dans ses *Contes*, Lemonnier se fait bourgeois avec les bourgeois, il y prend un ton bonhomme tout à fait en dehors de son tempérament raffiné, une manière simple qui est le suprême de l'art. Ici il rappelle

¹² Deze eerste bundels kenden een groot succes en werden vaak herdrukt. Jules Lermina, in *La Nation* van 10 september 1887, brengt ze duidelijk in verband met de werken van Conscience: 'Ces Noël's flamands sont à Henri Conscience ce que Zola est à Nodier. Scènes simples, d'une émotion poignante, d'une délicatesse exquise' (geciteerd naar R. Trousson, 'Camille Lemonnier conteur'. *Francophonie vivante*, juni 1994, p. 111-119).

¹³ *Un coin de village*. Parijs: Lemerre, 1879. De roman is opgedragen aan Léon Cladel. In 1880 verscheen de Nederlandse vertaling, met als titel *Bij onze Zuid-Brabantsche Boeren*, vrij vertaald door W.D. Leen. Brussel: drukkerij X. Havermans, 1880.

¹⁴ Schuinschrift in de oorspronkelijke tekst.

Conscience, mais chez notre romancier flamand le bourgeoisisme est naturel, il coule de source, tandis que chez l'auteur de *Bloementje*, il est voulu, étudié, atteint. (Waller, 1884, p. 1-2)

Intussen – en bijna tegelijkertijd – trachtte Lemonnier een eigen Belgische naturalistische school te stichten. In 1881 recenseert Verhaeren zijn ultra-realistische novelle *Le Mort* (Lemonnier, 1882). Hoewel het verhaal moeilijk kan toegeschreven worden aan een volgeling van Conscience, ziet de jonge dichter, die in 1883 zal debuten met *Les Flamandes*, zich toch genoodzaakt om het verschil met de Vlaamse meester nog eens goed te benadrukken:

Bravo! maître Camille Lemonnier, vous du moins, vous les représentez dans toute leur rudesse, nos incultes paysans flamands, vous nous les facturez d'un autre pinceau qu'Henri Conscience, fécond et intéressant romancier, je le veux bien, mais fort en poigne, non pas! Plus d'idylle – une rusticité. Plus de pastel, – mais une eau-forte. Et la voici sombre, puissante, burinée profondément dans le métal, reproduite avec des noirs superbes dans le drame. (Verhaeren, 1881, p. 188)

Het van natuurmystiek doordrongen *Un mâle* (1881) volgde snel *Un coin de village* op, en Lemonnier kon niet langer beschouwd worden als een gekunstelde Conscience. In de *Jeune Revue littéraire*, die de *Jeune Belgique* voorafging, klonk het zo: Lemonnier is zonder twijfel onze grote nationale schrijver, welteverstaan, nu de invloed van Conscience bezworen is. Dit moest blijken met *Un mâle*, die zelfs bij de jonge Tachtigers voor een verrassing had gezorgd. Maar vanaf dan is Lemonnier 'notre grand écrivain national [...] celui que nous considérons comme le premier écrivain qui ait paru en Belgique depuis cinquante ans, et que nous admirons comme un maître' (Waller, 1881). Max Waller, die toen duidelijk de strategie aan het voorbereiden was voor de toekomstige *Jeune Belgique*, waarvan het eerste nummer in december 1881 zou verschijnen, schrijft kort na de Conscience-huldiging te Brussel in 1881 het volgende aan Lemonnier:

Vous êtes le seul écrivain Belge qui soit destiné à compter dans l'histoire des lettres à côté des Cladel, des Richepin, des Zola et des Flaubert; et il nous semble qu'après la fête de Conscience, fête dont les « vieux » surtout ont été les promoteurs, nous devons, nous les jeunes, offrir notre modeste bouquet à celui que nous admirons si profondément [...]. C'est un devoir pour nous de vous placer sur votre

piédestal dans la mesure de nos jeunes forces; nous tâcherons de le faire bien.¹⁵

In 1881 was het immers een uitgemaakte zaak dat de jonge Franstalige Tachtigers Lemonnier als een gids naar voren zouden schuiven, een rol die de schrijver zich in het midden van de jaren 1870 rechtstreeks of onrechtstreeks al had toegeëigend (Aron, 1985, p. 134 e.v.). De roep om een echte leidersfiguur die een beweging op gang zou kunnen trekken was immers groot: Francis Nautet, de latere historiograaf van de Frans-Belgische letterkunde en toekomstig actief redactielid van *La Jeune Belgique*, stelde zich nog in 1882 vragen over de mogelijkheden en moeilijkheden eigen aan een nationale literatuur. Hij stelde vast dat wat ontbrak aan Franstalige kant, een beweging (*un mouvement*) was ‘conduit par un chef aventureux’ (Nautet, 1882, p. 224). Op een banket in 1883, dat dikwijls wordt beschouwd als de geboorteaakte van de moderne Franstalige literatuur in België, werd Lemonnier als het ware op het schild geheven door de jongeren van de *Jeune Belgique*. De chronologie is veelzeggend, als men intussen naar de laatste jaren van Conscience kijkt: in 1881 besluit de jonge directeur van *La Jeune Belgique* om Lemonnier op een piédestal te plaatsen; in mei 1883 grijpt het banket (met meer dan tweehonderd genodigden) plaats waarop Georges Rodenbach Lemonnier uitroept tot maarschalk der Belgische letteren en de jonge Franstalige Tachtigers hun vaderfiguur vinden.

In oktober 1883 neemt Waller in naam van de redactie in zijn tijdschrift afscheid van de overleden Conscience, met een vrij lang artikel dat in een rouwkader verschijnt. De algemene toon ervan kan samengevat worden aan de hand van het volgende uittreksel:

Il [Conscience] avait en vue plutôt l'idéal social que l'idéal d'art. Il a fait *bon* avant de faire *beau*. Pour nous qui écrivons et parlons en français, nous avons pour lui plus de profonde vénération, et de reconnaissance, que d'admiration littéraire. (Waller, 1883)¹⁶

De Brusselse *L'Art moderne*, die kunst voor de kunst afwees ten gunste van sociale kunst, was dan weer gevoeliger voor de sociale dimensie van een indrukwekkend oeuvre, dat bekoorde en imponeerde: ‘Comme expression

¹⁵ Brief van Max Waller aan Camille Lemonnier (oktober 1881), geciteerd naar Van Balberghe, É. & Ravet, C., ‘Max Waller et Camille Lemonnier. À propos de quelques lettres’. *Bulletin de l'AR.L.L.F.*, 76/ 1-2, 1998, p. 254.

¹⁶ Zie hierover Gilsoul, 1936, p. 183-185.

du beau, cet art n'est pas sur le degré suprême', maar 'comme utilité sociale, il est de premier ordre ... le grand art doit toujours avoir une portée sociale'.¹⁷

4. EEKHOUD, *LA JEUNE BELGIQUE* EN *RIKKE-TIKKE-TAK*

Daarna werd het stil rond Conscience in de Franstalige literaire tijdschriften. Van de *Jeune Belgique* is de onverschilligheid voor de Vlaamse literatuur bekend, hoewel hun leuze 'Soyons nous' nog enkele tijd een nationalistische bijklank heeft gehad.¹⁸ Pas omstreeks 1883 zal de leuze echt verwijzen naar een elitair en individualistisch schrijversgenootschap dat radicaal brak met de standpunten van zowel de Franstalige concurrenten als de Vlaamse beweging en literatuur.

Nochtans publiceert Georges Eekhoud in 1890 in het Brusselse tijdschrift een zeer opmerkelijke bijdrage onder de algemene titel 'Lettre pour les illettrés', en met als ondertitel 'Transposition d'un air connu'. Als opschrift staat een kort uittreksel van een brief van Conscience aan Eekhoud. Laatstgenoemde had, op vraag van zijn krant, een biografie van Conscience geschreven, verschenen ter gelegenheid van de vieringen te Brussel in 1881. Bij het schrijven ervan had hij hierover met Conscience verschillende gesprekken gevoerd; uit hun briefwisseling blijkt dat Conscience het stuk had herlezen en ook goedgekeurd.¹⁹

Wat Eekhoud aan de lezers van de *Jeune Belgique* serveert, is een ingekorte bewerking van een van de bekendste Kempische verhalen van Conscience, *Rikke-tikke-tak* (1857). Dit gebeurt ten dienste van een schare Franstalige artiesten die de Vlaamse auteur van oubolligheid beschuldigen en zijn reputatie geïsurpeerd en over het paard getild vinden. De 'transpositie' van *Rikke-tikke-tak* wordt in het verhaal naar goede traditie voorgelezen en voorgesteld als een improvisatie van de Vlaamse dichter Barthélémy Welaan, 'Flamand

¹⁷ 'Henri Conscience'. *L'Art Moderne*, 16 september 1883, p.193-195. Bij het overlijden van Conscience gebruikte de redactie van het Brusselse tijdschrift de tekst die op 30 september 1881 verscheen naar aanleiding van de viering van de Antwerpenaar bij het verschijnen van zijn honderdste boek.

¹⁸ Zie Iwan Gilkin in Trousson, 2000, p. 10.

¹⁹ Drie brieven van Conscience aan Eekhoud en twee van Eekhoud aan Conscience worden bewaard in het Letterenhuis te Antwerpen, resp. in het archief Conscience (C34/B) en het archief Eekhoud (E147/B).

endurci et militant'.²⁰ Deze laatste werpt zich dus op als een mediator tussen het 'goede genie' van Vlaanderen en zijn meer dan sceptische Franstalige lezers. Bij de laatste, ontroerende bladzijden van het verhaal kunnen de Franstalige sceptici hun emotie niet langer verbergen en barsten ze in tranen uit (Eekhoud, 1890).²¹

5. TOT SLOT

Pierre Bourdieu schrijft in *Les règles de l'art* (Bourdieu, 1992, p. 106) dat men aan de eigenheid en zelfs aan de grandeur van individuele schrijvers voorbijgaat als men geen rekening houdt met de tijdgenoten met of tegen wie ze zich geconstrueerd hebben. In de jaren waarin Conscience een nationale schrijver werd op weg naar zijn apotheose, is het aangewezen om hiermee wel rekening te houden, meer bepaald in de aanloop naar het decennium waarin de Franstalige Belgische Tachtigers hun doorbraak zullen maken. Er is toen een mythe Lemonnier ontstaan (Biron, 1994, p. 12), zoals er een mythe Conscience was. De positionering van Lemonnier, eerst door hemzelf, dan door de jongeren van de *Jeune Belgique* als nieuwe nationale schrijver, incarnatie van 'l'âme belge' en vader van de Franstalige renaissance, was minder een concurrentiële daad dan een van navolging en reproductie. Het waren ten slotte toch twee literaturen die niet echt met elkaar moesten wedijveren, zoals Potvin het goed had ingeschat. Maar het belette niet dat er wel over de taalbarrières heen gekeken werd en dat het bestaan van een heuse Vlaamse *République des lettres* als snelgroeiende cel de andere kant niet onberoerd liet. De sedert jaren vleugellamme Franstalige literatuur kreeg dus 'un chef aventureux' – hoewel vrij aarzelend in het begin en nogal versatiel – en een echte beweging (*mouvement*) die vrij snel het pad koos van de moderniteit. Figuren zoals Charles Potvin, Camille Lemonnier en Georges Eekhoud leren ons in hun verhouding tot Conscience dat nationale literaturen en literaire

²⁰ Volgens Omer Watez zou achter deze figuur die van de gevierde Vlaamse dichter Emanuel Hiel schuilgaan. Cf. 'Emanuel Hiel herdacht bij de vijf en twintigste verjaring van zijn overlijden'. *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en letterkunde*, 1924, p. 882. Met dank aan Piet Couttenier voor deze informatie.

²¹ Zie hierover ook Annick Capelle, 'Translation in Nineteenth Century Belgium', in: Clem Robyns (red.), *Translation and the (Re)production of Culture* (Leuven 1994), 7-17, alsook Lieselotte Vandebussche, 'Het Frans als doorgeefluik van een Vlaams verleden. Hendrik Conscience in handen van Georges Eekhoud', in: *De negentiende eeuw*, 37 (2013) 3, 248-252.

pantheons niet vanzelf ontstaan, maar het resultaat zijn van objectieerbare strategieën en wederzijdse positiebepalingen.

Literatuurlijst

- Aron, P.** (1985). *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913)*. Brussel: Labor.
- Berg, C.** (1990). 'De Frans-Belgische letterkunde en het Vlaams bewustzijn. Het symbolisch tekort'. In Deprez, A. & Gobbers, W. (red.), *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw*. Utrecht: HES uitgevers: 156-170.
- Berg, C. & Halen, P.** (red.) (2000). *Littératures belges de langue française. Histoire et perspectives (1830-2000)*. Brussel: Le Cri.
- Biron, M.** (1994). *La modernité belge. Littérature et société*. Brussel-Montréal: Labor & P.U. Montréal.
- Bots, M.** (1994). *Bibliografie van de liberale tijdschriften. Revue Trimestrielle (1854-1868)*. Gent: Liberaal Archief.
- Bourdieu, P.** (1992). *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Parijs: Seuil.
- Brems, E., M. Sanders, Vandenbussche, L.** (red.) (2013). 'Het Frans als *Lingua franca* in de Lage Landen (1800-1914)'. *De negentiende eeuw* 37 (2013), 3.
- Casanova, P.** (2008). *La république mondiale des lettres*. Parijs: Seuil.
- Charlier, G.** (1944). *Le roman réaliste en Belgique*. Brussel: Office de Publicité.
- Charlier, G.** (1948-1959). *Le mouvement romantique en Belgique. 1815-1850*. 2 dl. Brussel: Paleis der Academiën.
- Charlier, G. & Hanse, J.** (red.) (1958). *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique*. Brussel: La Renaissance du Livre.
- De Spiegeleer, C.** (2011). *Een blauwe progressist. Charles Potvin (1818-1902) en het liberaal-sociale denken van zijn generatie*. Gent: Liberaal Archief.
- Driesen, F.** (1855). 'Étude sur Henri Conscience'. *Revue Trimestrielle*, 8: 219-229.
- Eekhoud, G.** (1890). 'Lettres pour les illettrés. V. Transposition d'un air connu'. *La Jeune Belgique*, 9: 8-22. Onder de titel 'Communion nostalgique' opgenomen in *Cycle patibulaire*. Brussel: Kistemaeckers.
- Gilsoul, R.** (1936). *La théorie de l'Art pour l'Art chez les écrivains belges*. Brussel: Paleis der Academiën.
- Giraud, A.** (1882) 'Revue des livres'. *La Jeune Belgique*, 2: 71-78.
- Gobbers, W.** (1996). 'De Leeuw van Vlaanderen en La légende d'Ulenspiegel: concurrerende epos voor Vlaanderen'. In *Liber amicorum Herman Maes*. Deinze: 167-189.
- Gubin, E.** (1979). *Bruxelles au XIXe siècle: berceau d'un flamingantisme démocratique (1840-1873)*. Brussel: Crédit communal de Belgique.
- Langlois, J.-B.** (1858). *Le mouvement flamand au point de vue politique*. Brussel: Samuel.

- Lemonnier, C.** (1869). *Nos Flamands*. Brussel: De Somer.
- Lemonnier, C.** (1875). *Contes flamands et wallons. Scènes de la vie nationale*. Paris: Librairie de la Société des gens de lettres.
- Lemonnier, C.** (1882). *Le Mort*. Brussel: Kistemaeckers.
- Lemonnier, C.** (1994). *Une vie d'écrivain*. Brussel: ARLLF.
- Lemonnier, C.** (2013) *La minute du bonheur et autres pages retrouvées* (J. Detemmerman en Glibert Stevens ed.). Brussel: ARLLF-éd. Samsa.
- Michaux, M.** (2000). 'La difficile conquête de l'autonomie'. In Berg, C. & Halen, P. (red.), *Littératures belges de langue française. Histoire et perspectives (1830-2000)*. Brussel: Le Cri: 17-56.
- Nautet, F.** (1882). 'Des difficultés d'une littérature nationale'. *Revue de Belgique*, XIV, 7, t. 41, 15 juli: 223-240.
- Potvin, C.** (1859). *Le livre de la nationalité belge*. Brussel: Van Meenen.
- Potvin, C.** (1860). *L'Europe et la nationalité belge*. Brussel: Lacroix, Van Meenen.
- Potvin, C.** (1881a). 'Revue littéraire'. In *Revue de Belgique*, 38: 451.
- Potvin, C.** (1881b). 'Revue littéraire'. In *Revue de Belgique*, 39: 217.
- Potvin, C.** (1882). *Cinquante ans de liberté. T. IV. Histoire des lettres en Belgique*. Brussel: P. Weissenbruch.
- Roy, P.** (2013). *Camille Lemonnier, maréchal des lettres*. Brussel: ARLLF, éd. Samsa.
- Taine, H.** (1869). *La philosophie de l'art dans les Pays-Bas*. Paris / London / New York: Germer Baillière / Hipp. Baillière / Baillière Brothers.
- Trousson, R.** (2000). *La légende de la Jeune Belgique*. Brussel: ARLLLF.
- Vandenbussche, L.** (2013). 'Het Frans als doorgeefluik van een Vlaams verleden. Hendrik Conscience in handen van Georges Eekhoud'. In *De negentiende eeuw*, 37 (2013), 3: 241-256.
- Van de Woestijne, K.** (1913). 'Camille Lemonnier †'. *NRC*, 16 juni 1913. Geciteerd uit Deprez, A. (red.), *Verzameld journalistiek werk*, 6. *NRC januari 1913-november 1913*. Gent: Cultureel documentatiecentrum, 1990: 354-358.
- Vanwelkenhuyzen, G.** (1958). 'L'âge réaliste (1850-1880). Les prosateurs'. In Charlier, G. & Hanse J. (red.), *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique*. Brussel: La Renaissance du Livre: 293-303.
- Verhaeren, E.** (1881). 'Le Mort par Camille Lemonnier'. *Journal des Beaux-Arts et de la littérature*, 24, 31 december.
- Waller, M.** (1881). 'Les livres'. *La Jeune revue littéraire*, 11, 15 oktober : 235-236. Geciteerd naar: Van Balberghe, É. & Ravet, C., 'Max Waller et Camille Lemonnier. À propos de quelques lettres'. *Bulletin de l'A.R.L.L.F.*, 76/ 1-2, 1998: 235.
- Waller, M.** (1883). 'Henri Conscience'. *La Jeune Belgique*, 1 oktober: 409-411.
- Waller, M.** (1884). 'Camille Lemonnier'. *Le National belge* (Brussel), 28 augustus.

Geneeskunde, gevoel en twijfel

Over *De jonge dokter*

Paul Pelckmans, Universiteit Antwerpen

Samenvatting

Naast zijn historische romans en zijn nagenoeg tijdloos landelijke vertellingen schreef Conscience, vooral na 1850, ook een belangwekkende reeks eigentijdse romans, die reageren op diverse recente ontwikkelingen in zijn langzaam moderniserende omgeving. *De jonge dokter* (1860) is het meest onverdeeld positieve werk in de hele verzameling. Conscience ontloopt zich er als een enthousiaste en nagenoeg onvoorwaardelijke verdediger van de moderne geneeskunde, die hier in het verlengde lijkt te liggen van een aloud werk van barmhartigheid en zo ontsnapt aan de vele twijfels en morele bezwaren die we, bij en doorheen alle principiële instemming met de moderniteit, in zijn andere contemporaine werken vernemen.

Abstract

In addition to his historical novels and his almost timeless rural stories Conscience also wrote from 1850 on several contemporary novels responding to recent developments in modern society. *De jonge dokter* (The young doctor) (1860) is the upmost positive novel in this series. Conscience reveals himself without reserve as an enthusiastic advocate of modern medicine as a continuation of the older works of mercy. Doing this he escapes from his doubts and moral inconveniences towards modernity that we find in his other contemporary works

E-mail
paul.pelckmans.1@
uantwerpen.be

1. INLEIDING

Conscience liet zijn lezers niet alleen wegdromen naar een ver verleden of een ongerepte landelijke natuurwereld, maar schreef daarnaast ook – het is nog steeds te weinig bekend – een reeks werken die inspeelden op diverse nieuwe *realia* in zijn langzaam moderniserende omgeving. Conscience was, vooral in de jaren 1850 en 1860, soms ook een verrassend attente tijdsgetuije.

Zijn inschatting van de nieuwigheden verschilde van geval tot geval. Conscience toonde zich wantrouwig tegenover de volatiliteit van de kapitalistische speculatie en liet die in *De koopman van Antwerpen* (1864) tot een psychologisch debacle leiden. *De kwaal des tijds* (1859) waarschuwde voor de morbide complicaties van het *mal du siècle*. Conscience had dan weer veel waardering voor de energieke inventiviteit van de moderne ingenieur: *De burgers van Darlingen* (1861) reserveert de positieve hoofdrol voor een Belgische leerling van Stephenson, al moeten we daarbij aantekenen dat de roman meer aandacht besteedt aan diens exemplarische inzet voor zijn familie dan aan de concrete teneur van zijn ambitieuze plannen. *Bavo en Lieveken* (1865) probeert te geloven dat de industriële revolutie, als men de arbeiderskinderen maar het nodige onderwijs zou verstrekken, uiteindelijk positief zou uitvallen; intussen lezen we er overigens ook dat de reële bestaansvoorwaarden in en rond de eerste fabrieken mensonterend waren. *De jonge dokter* (1860)¹ is wel het meest onverdeeld positieve werk van Conscience's eigentijdse oeuvre: de auteur geeft hier blijk van een nagenoeg onvoorwaardelijke bewondering voor de successen van de moderne geneeskunde.

Dat is des te verrassender omdat de dokter, anders dan de ingenieur of de fabrieksarbeider, al veel langer 'bestond' en *in litteris* een compleet anders geaarde traditie achter de rug had. In veel oudere letterkunde was de medicus a priori een komische figuur, die zo goed als machteloos stond tegenover alle echt ernstige kwalen en die zijn fundamentele onkunde verborg achter gewichtigdoenerij en pretentieuze jargon in kwakkelend Latijn. Het is het profiel uit de bekende dokterskomedies van Molière, dat we ook terugvinden in allerlei anekdotebundels, satires en ander grappend werk en dat vooral bewijst dat de geneeskunde, als het om ernstige kwalen ging, eeuwenlang nauwelijks tot geen krediet kreeg. Dat veranderde pas in de achttiende eeuw en verschoof dan heel snel. In de modale negentiende-eeuwse roman geniet de dokter bij veel ziek- en sterfbedden al van de onbetwiste autoriteit die hij er goeddeels, en niet alleen in de literatuur, tot de dag van vandaag bewaarde.

Zoals bekend werd de geneeskunde sinds de Verlichting performanter dan ooit te voren: je zou zonder veel overdrijving kunnen stellen dat de medische praxis tussen Hippocrates en de eerste inentingën nauwelijks reële vooruitgang boekte en dat ze sindsdien haar arsenaal binnen enkele generaties sensationeel uitbreidde. Bij dat al zou het toch te eenvoudig zijn rechttoe, rechtaan te concluderen dat het nieuwe gezag van de artsen zonder meer een

¹ Verwijzingen, in de tekst, naar Hendrik Conscience, *De jonge dokter*, Brussel, Lebègue, s.d.

afgeleide was van die successtory: hun prestige lijkt zelfs iets ouder² en meldt zich één of twee generaties *voor* de stortvloed aan nieuwe ontdekkingen het kwam onderbouwen. Het heeft er meer van dat de artsen juist bijzonder inventief werden om in te spelen op die nieuwe verwachtingen. Wie krediet krijgt, voelt zich geroepen – of minstens extra gestimuleerd – om dat ook naar best vermogen te verdienen.

Als Conscience zijn doktersroman publiceert zijn de eerste uitvindingen alweer gemeengoed en kan hij de superioriteit van zijn hoofdpersoon, de ‘jonge dokter’ Valkiers, stofferen met de nodige successen. Voor een globale duiding van het verhaal vertrekken we toch beter bij de nieuwe verwachtingen die hij zo exemplarisch weet te honoreren. Zoals de meeste *nova* die zich dan verrassend gelijktijdig melden hangt het plotse vertrouwen in de geneeskunde van veel achttiende- en negentiende-eeuwers nauw samen met de doorbraak van een typisch modern *individualisme*, dat de nagenoeg onwrikbare routines van zowat alle traditionele maatschappijen met een ongeziene zelf-zekerheid opzegt. De Verlichting initieert een radicale – en sindsdien kennelijk onomkeerbare – overstap uit een wereld van precedentes en tradities, waar de enkeling zich willig schikte naar aloude geplogenheden, naar een cultuur die eideloos ruimte laat voor gewaagde en eigengereide initiatieven.

Over de ultieme achtergronden van die antropologische mutatie hoeven we het hier niet te hebben: we kunnen volstaan met de vaststelling dat onze moderniteit van zowat alle oudere culturen afwijkt,³ omdat het voortaan denkbaar is dat alles altijd anders kan dan gebruikelijk en het meteen ook legitiem lijkt die ongebaande wegen ongeremd te bewandelen. Zoals we dagelijks om ons heen kunnen merken, waren de resultaten sensationeel en was er dus kennelijk inderdaad veel meer mogelijk dan onze voorzaten ooit hadden durven uitproberen; de bijna viscerale hang van de traditionele maatschappijen naar stabiliteit en onderwerping werd daarmee zo goed als onvoorstelbaar. Het neemt niet weg dat die quasi instinctieve aan- en inpassing aan een

² De oudste, nog altijd zeer lezenswaardige, analyses terzake zijn te vinden in het eerste grote werk van Philippe Ariès, *Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le XVIIIe siècle*; cf. met name de twee voorlaatste hoofdstukken ‘Les techniques de la vie’, ‘Les techniques de la mort’.

³ Cf. het bekende essay van Jan & Annie Romein-Verschoor, Aera van Europa: *De Europese geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon*. Waarbij ik hier nog maar eens herhaal dat het boek dringend aan herontdekking (en idealiter aan enkele vertalingen) toe is. Wie het nu herleest, ontdekt er veel intuïties die pas rond de laatste eeuwwende intellectueel gemeengoed werden.

onwrikbare gang van zaken de breedst verspreide *habitus* van de hele wereld-geschiedenis was.

De traditionele reserves tegenover de geneeskunde spoorden met die oude onderwerping. Men geloofde allicht dat huismiddelen en geneeskrachtige kruiden soelaas konden bieden bij eenvoudige kwalen of kwetsuren, maar vond het even evident dat ze bij meer ernstige ziektes tekort schoten, en eigenlijk zelfs tekort *hoorden* te schieten. Het sprak nu eenmaal voor zich dat mensen, als het er echt op aan kwam, niet eigenmachtig over hun lot mochten beschikken *en dat dus ook niet moesten wensen*. In die zin oogde het quasi heiligschennend – of in een andere toonzetting compleet belachelijk –,⁴ te veronderstellen of te durven hopen dat omslachtige ingrepen bij echt dodelijke ziekten een reëel verschil konden maken.

De moderne geneeskunde ontstaat als die evidentie vervaagt en men dus gretig begon te verwachten dat ondernemende artsen greep zouden krijgen op wat sinds mensenheugenis onvermijdelijk geleden had.

2. AMBITIEUS EN ENERGIEK

De jonge dokter is een lofzang op die doorbraak. Het vertelt het moeizame maar al na enkele maanden triomferende debuut van een pas afgestudeerde arts. Omdat moderne successen zich graag mogen afzetten tegen blind volgehouden routine, lezen we ook dat die jonge dokter voortdurend te maken krijgt met een jaloezere oudere arts, die zelfs geen echt diploma heeft,⁵ maar die intussen, tot de komst van de jongere collega, een onbetwist monopolie had uitgebouwd. Zelfs de namen onderstrepen het bijna archetypische contrast; Conscience kiest in de regel geen sprekende namen, maar in casu lijkt de jonge dokter Valkiers toch wel voorbestemd hogere toppen te scheren dan zijn knorrige senior Heuvels.

⁴ De oude sceptis zindert in deze roman even na als enkele losbollige studenten een excuus nodig hebben om een avondje te gaan stappen: 'Wanneer men eens tot dokter gepromoveerd is dan is het toch de wetenschap niet, die ons klanten aanbrengt. Een goede dosis arglist en veel kwakzalverij, ziedaar het middel om niet zelf van gebrek te sterven terwijl men de anderen geneest' (p. 15). Voor de toekomstige jonge dokter is dat 'slechts een schijnrede, sedert eeuwen uitgevonden tot verontschuldiging der onkunde of der traagheid' (p. 15-16).

⁵ Cf. 'Het is niet dat hij in zijne jeugd vele heeft gestudeerd; want hij is één dergenen, die in de laatste jaren als helper der chirurgijns het leger hebben gevolgd en na den val des grotten kiezers, zonder ernstig examen, tot de uitoefening der medicijnen werden toegelaten' (p. 36).

De concreet vertelde genezingen zijn niet zo talrijk; eigenlijk zijn het er maar vier of vijf. Dat kon moeilijk anders, omdat omstandige diagnoses en dito therapieën vlug te technisch zouden worden. Na de eerste in de reeks dankt Valkiers, die bij gebrek aan patiënten aan zichzelf was gaan twijfelen, de hemel voor zijn hoge roeping:

Heb dank, o Heer, zulke overwinning geeft mij al mijn geloof, al mijn vertrouwen weder. Troosten, genezen, honger stillen tranen drogen, ziekte en dood zegepralend bevechten. Bezitter zijn van een gedeelte der goddelijke macht! Oh, hoe zwelt mij de boezem, wat gevoel ik mij sterk en groot! (p. 117)

Het dankgebed bewijst dat de bekende negentiende-eeuwse alliantie tussen geneeskunde en vrijzinnigheid in de wereld van Conscience nog niet te pas kwam. De verwoording getuigt niettemin van een ongebreidelde ambitie die men in die termen in geen enkel gebedenboek zal aantreffen en die nog zelfzekerder klinkt als men bedenkt dat de triomfkreet objectief voorbarig is: de patiënt heeft net zijn voorschrift gekregen, dus het succes (dat inderdaad zal volgen), moet nog blijken. Bij de ‘zegepraal’ over de dood zullen nogal wat lezers aan Paulus gedacht hebben: in *Corinthiërs* verwees die triomf naar het hiernamaals...⁶

De moderne arts geneest in het hiernumaals en kan dat dankzij energiek volgehouden studie. Het is in die optiek symptomatisch dat de summiere theorie waar de oude Heuvels zijn leven lang bij zweert teruggaat op ‘den vermaarden doch stelselmatigen Broussais’, die alle ziekten zou geweten hebben aan ‘een ontsteking of overmaat van kracht’ (p.37); Heuvels concludeert⁷ dat hij zijn patiënten alleen een streng dieet en vooral eindeloze aderlatingen moet voorschrijven om ze zo van hun overtollige energie te bevrijden: ‘waar te veel kracht is, daar is de kracht een ziekte’ (p. 78). De voorschriften van Valkiers benutten in principe het volledige arsenaal van de moderne geneeskunde; we lezen wel opvallend vaak over krachtig voedsel, dat verzwakte patiënten allereerst bijkomende energie moet geven. Zijn eerste succes behaalt hij bij de rijke zenuwpatiënt Van Horst, die na een druk koopmansleven, waar hij ook goed modern zijn ‘fortuin zelf (heeft) moeten maken’, op een buitengoed is

⁶ Cf. 1 Cor 15:55. Ubi est mors victoria tua, ubi est mors stimulus tuus?

⁷ De these gaat terug op Broussais’ standaardwerk *Histoire des phlegmasies ou inflammations chroniques* (1808). Waarbij ik aanteken dat de historische François-Joseph Broussais (1772-1838) in alle opzichten een veel ‘moderner’ personage was dan wat Conscience er hier pour les besoins de la cause van maakt.

komen rentenieren; hij had gehoopt er ‘het overige (z)ijner dagen in vrede en gezondheid’ (p. 108) te zullen doorbrengen. Dat pakt dus verkeerd uit. Valkiers vertelt hem dat hij vooral aan de sukkel geraakte omdat hij zijn ‘drukke bezigheid des geestes’ (p. 108) onbewust broodnodig had:

Bemerk dat een mens die veel gaat en denkt en zorgt, in deze bewegingen des geestes een nodige aandrift vindt tot een gezond en krachtig leven. Wanneer zulk mens eensklaps van zijn bezigheden afziet en zich vertrekt in eenzaamheid, dan ontvalt hem die aandrift; zijn zintuigen worden traag en ziekelijk slaperig. Het is bovenal de maag, die zich eerst van al ontstelt onder de invloed dezer algemene ontspanning... (p. 110)

Van Horst krijgt de raad de winter, die ‘hier op de heide voor steedse mensen schrikkelijk vervelend’ (p. 112) is, in Antwerpen te gaan doorbrengen, waar het stadsleven hem vanzelf zal genezen. Een half jaar later komt hij inderdaad compleet gezond terug. Conscience zal die remedie onder andere gekozen hebben omdat ze makkelijker te vertellen was dan ingewikkelde fysiologische details; het blijft veelzeggend dat de therapie ook hier focust op de zegevingen van een energieke levensstijl. Valkiers droomt er trouwens ook zelf van, als hij eens een bescheiden startkapitaal verzameld heeft, de ‘bepaalde praktijk’ (p. 238) van zijn Kempense dorp te verlaten om in de stad te gaan praktiseren.

3. VOOR ANDEREN

Adolf Valkiers is niet de enige jeugdige *Draufgänger* in het oeuvre van Conscience. Ingenieur Ernest De Cock, in *De burgers van Darlingen*, of groothandelaar Raphael Banks, in *De koopman van Antwerpen*, hebben een even uitgesproken modern profiel. Blijft toch dat we daar vooral lezen over hun exemplarische inzet voor hun jonge gezin. De succesvolle eigentijdse bezigheden buitenshuis worden met evidente bewondering vermeld, maar blijven uiteindelijk een wat vage, niet echt gepreciseerde achtergrond. In *De jonge dokter* krijgen de professionele activiteiten van de hoofdpersoon en de meer sentimentele intrige evenveel aandacht en bereiken ze samen hun bekroning. Als Heuvels op zijn beurt dodelijk ziek wordt en zijn oudere confraters hem al opgeven, wordt Valkiers pas na lang tegenstribbelen bij het ziekbed toegelaten: alleen de pastoor, die de stervende kwam berechten, was er in geslaagd hem te overtuigen die ultieme kans te proberen. De therapie is

opnieuw vooral een kwestie van versterkend voedsel: de oude dokter had zich overvloedig laten aderen en was vooral daardoor gevaarlijk verzwakt! Als Valkiers hem geneest, geeft hij zijn tegenstand op en schenkt hij zijn redder de hand van zijn dochter Adelina, een verbintenis waar beide jongelieden al lang van droomden.

Conscience beschrijft de medische praxis van Adolf Valkiers met onverdeelde sympathie en gaat er – al blijft één en ander naar onze smaak nog altijd tamelijk schematisch – uitvoeriger op in dan op eender welke andere typisch moderne activiteit in zijn hele oeuvre. Die voorkeursbehandeling is allicht geen toeval; ze betekent m.i. vooral dat de gedreven ijver van de geneesheer hier ontsnapt aan een aantal typische verdenkingen en *bezwaren tegen de geest der eeuw* waarvoor Conscience als rechtgeaarde romanticus allesbehalve ongevoelig was.

Het moderne individualisme opende ongeziene horizons en kreeg dus vanzelf enthousiaste pleitbezorgers. Het stuitte ook vaak op gemengde gevoelens omdat het allerlei eeuwenoude verbondenheden opzegde: de eigengereide enkeling ging zijn soevereine gang en had meer armslag dan ooit tevoren, maar voelde zich op sombere momenten eenzaam of zelfs immoreel omdat het nu eenmaal niet evident was alle tradities en vanouds gangbare normen altijd met een onverstoort gerust geweten naast zich neer te leggen. Voor het vrijgevochten individu zijn alle medemensen in essentie vreemden of zelfs concurrenten, die men eventueel in de eigen projecten kan inschakelen, maar die men, als ze die dreigen te hinderen, even genadeloos opzij moet schuiven. Wie desnoods over lijken gaat, kan zich bezwaarlijk helemaal onschuldig voelen: de nieuwe vrijheid ontsnapte nooit aan de onderhuidse vrees dat ze uiteindelijk neerkwam op een monsterachtig egoïsme.

De dokter oogt op dat punt vanzelf minder bedenkelijk dan de ingenieur of de zakenman, omdat hij er juist mee begaan is zijn medemensen te helpen. Zorg voor de zieken heette traditioneel een werk van barmhartigheid – waarbij het, terloops gezegd, geen toeval is dat de meeste oplijstingen daarvan vooral spraken van het bezoeken of het verzorgen van zieken; de oproep ze te genezen leek ook daar te hoog gegrepen. Adolf Valkiers zet hoe dan ook ‘gewoon’ een stap verder op de bekende weg: hij wil

al zijn denkvermogen, al zijn tijd en zijn wetenschap toewijden aan de genezing zijner lijdende dorpsgenoten en dus godsdienstiglijk de edele zending vervullen welke hij met overtuiging en geloof had aanvaard.
(p. 98)

Zelfs de droom ooit naar de stad te verhuizen past in dat plan:

De kunde des geneesheers behoort aan de mensheid. Gevoelt hij zich de macht om vele mensen te genezen, dan mag hij niet in eene plaats blijven waar er slechts weinige zijn. (p. 238)

Het argument is te kwantitatief om lang te overtuigen en even duidelijk niet de echte drijfveer achter de geplande verhuis. Het bewijst minstens dat de dokter het niet al te moeilijk heeft om zijn ambitie met een goed geweten in te volgen.

4. MET EN NA ANDEREN

Dat lukt waarschijnlijk des te vlotter omdat Conscience de moderne geneeskunde nadrukkelijk opvoert als een collectieve onderneming en alle abrupte breuken zorgvuldig uitvlakt. Adolf Valkiers is geen gedreven uitvinder, maar een ijverige student die alles geblokt heeft wat de meesters in zijn vak te bieden hadden. De ‘bibliotheek’ op zijn studentenkamer bevat ‘niet minder dan tachtig boekdelen’ (p. 9). In zijn enige echte discussie benadrukt hij dat zijn kennis het resultaat is van de ervaring van velen, die samen meer ontdekten dan één enkeling ooit had kunnen vinden:

Wat zou het zijn, indien elk onzer slechts zijn eigen ondervinding hebben kon! Waarschijnlijk zouden we heden der krachten onbewust zijn van het opium, van de quinquina, van het braakmetaal, van het kwikzilver, van het lood, van die wonderdadige middelen tot genezing der menselijke ziekten. We zouden al de vernuftige werktuigen missen, door onze voorgangers uitgevonden; we zouden niets weten van de onderhuidige spiersnijding, van de gestijfsele windel, van de lichtbuis, van de nederhaling der oogstaar, van het afluisteren der inwendige geruchten, die toevlucht om met het oor evenals met de blik in het binnenste van hart en longen te dringen. (p. 64)

De lange opsommingen bewieroken een snel vorderende wetenschap en vermelden zoals voor de hand lag vooral achttiende- of vroeg negentiende-eeuwse uitvindingen. De meer traditionele geneeskrachtige kruiden blijven hier (en in de hele roman) significant onvermeld; de laatste en ook meest omstandig beschreven kunstgreep verwijst naar de stethoscoop, die de Franse arts Roger-Théophile Laënnec in 1816 had uitgevonden. Bij dat al stelt Adolf Valkiers zich exemplarisch bescheiden op als een dankbare ontlener; hij

studeerde weliswaar af ‘met de grootste onderscheiding’ (p. 47), maar voelt zich niet geroepen op zijn beurt iets aan dat arsenaal toe te voegen; ook elders in de roman schijnt hij er geen moment over te denken zelf onderzoek te doen of met wat dan ook te gaan experimenteren. Hij zegt één keer nadrukkelijk dat hij een ‘nieuw’ geneesmiddel wil aanwenden, ‘het *opper-chloorijzer*, in het artsений gekend onder de benaming van *chloretrum ferricum*’ (p. 165); zelfs dan gaat het bij nader toezien om een beproefde remedie:

De geleerden zijn (...) heden schier eenstemmig om de deugd van het chloor-ijzer te roemen. Honderdmaal heeft men ondervonden dat dit machtig samentrekkend middel de wederspanningste neusvloed als door toverij doet ophouden; ik zelf heb het meer dan eens in het hospitaal te Leuven met geluk zien aanwenden. (p. 165)

Adolf Valkiers is geen nieuwlichter. Conscience presteert het de nieuwe ‘toverij’ van de geneeskunde te illustreren met een verhaal dat alle eigendunk en hooghartig misprijzen voor het verleden omzeilt.

Omdat het verdrongene nooit helemaal spoorloos verdwijnt en altijd wel ergens de kop opsteekt, is uitgerekend dokter Heuvelds finaal de enige die op dat punt boter op zijn hoofd heeft. Hij ontleent zijn smalle wetenschap aan Broussais, maar verzwijgt die unieke bron:

Hij wilde echter niet erkennen dat hij (zijn) geneeswijze uit een boek kon hebben geleerd, maar beriep zich op zijn persoonlijke ondervinding, daarbij tevens beweerde dat de *ondervinding* het enige licht des geneesheers kan zijn. (p. 37)

Heuvelds ontziet zich evenmin zijn debuterende collega bij zijn patiënten te bekladden. Valkiers vermijdt zijnerzijds elk onvertogen woord, geeft nooit adviezen aan zieken die elders dokteren en behandelt alle oudere artsen die hij kruist met de meest voorkomende *égards*.⁸ De pijnlijk omzichtige aanpak bewijst op zijn manier dat ‘onderkruiperij en oneerlijke mededinging’ (p. 106) ook in de geneeskunde nooit ver weg zijn; Valkiers bezondigt zich daar nooit aan en incarneert zo, als jonge dokter, een zeldzaam onschuldige moderniteit.

⁸ Jongere artsen komt hij als debutant niet tegen en er is ook geen sprake van leeftijdgenoten: de medestudenten die gelijktijdig promoveerden komen na het eerste, Leuvense hoofdstuk nergens nog ter sprake. Dat is hier waarschijnlijk tamelijk ‘realistisch’ omdat het verhaal zich afspeelt in een eenvoudig dorp, dat bovendien in de Noorderkempen en dus ver van de universiteitsstad ligt.

5. 'DE WONDERLIJKE GENEZING VAN DE PASTOOR'

Het komt zo tot maar één rechtstreekse aanvaring met Heuvels.⁹ Als de pastoor van het dorp plots in levensgevaar is, blijft de oude dokter 'drie uren' (p. 159) lijdzaam bij het ziekbed toezien: de zieke is getroffen door een niet te stelpen bloeding, waarbij aderlaten uiteraard geen optie is. Omdat er deze keer een bijzonder 'dierbaar mensenleven op het spel' (p. 161) staat, kan Valkiers, als de dorpsgenoten er zwaar tegen de zin van Heuvels naar vragen, zijn *second opinion* bezwaarlijk weigeren. Hij opteert net dan voor een 'nieuw' geneesmiddel en redt naar best vermogen de gangbare vormen door eerst in een 'nevenkamer' (p. 163) met zijn oudere collega te gaan consulteren en hem zelfs aan te bieden het 'machtig middel' (p. 166) zelf toe te dienen. Het attente aanbod verzaakt symbolisch aan de prioriteit die *moderni* in de regel graag mogen claimen, maar wordt door de ander 'met blijkbare spijtigheid' (p. 166) afgeslagen. Valkiers vertelt dan minstens dat ze 'met gemeen overleg' voor het 'opper-chloorijzer' gekozen hebben en dat Heuvels de toediening uit zuivere 'goedwilligheid' (p. 168) aan hem overliet. Uiteraard is er niemand de dupe van die leugen om bestwil.

De scène is emblematisch voor de dubbeldunk die *De jonge dokter* van het begin tot het eind kenmerkt; Conscience meet het altruïsme en de bescheidenheid van zijn jonge arts maximaal breed uit en geeft zijn lezer zo de kans de prometheïsche *boost* van de moderne geneeskunde in een zorgvuldig gemoraliseerde uitvoering te bewonderen. De spectaculaire genezing van de zo goed als opgegeven pastoor is in die zin de meest *expliciete* episode van de roman; de nieuwe remedie werkt er ongeveer meteen:

Na de inspuiting greep Adolf een natte doek en veegde en dopte het bloed van des pastoors lippen.

'God zij dank, het bloeden heeft opgehouden!' zeide hij.

Een kreet van blijde verrassing galmde door de kamer. Al de omstanders waren door bewondering getroffen; zij murmelden onverstaanbare

⁹ Zoals gezegd lezen we maar over vijf bij naam genoemde genezen patiënten. Zenuwpatiënt Van Horst heeft Heuvels net om zijn eindafrekening gevraagd en staat op het punt naar Antwerpen te vertrekken om er 'M. Sommé, de bestierder van het Gasthuis' (p. 87) te gaan consulteren; Valkiers komt toevallig langs op het juiste moment. Zijn tweede succes betreft een arme bezembinder; Heuvels had hem 'verlaten, zeggende dat zijn kwaal ongeneesbaar' (p. 121) was. 'Pieter de schaliedekker' (p. 200) komt aan bod in een terloopse vermelding die niet om omzichtige details vraagt. De pastoor is de vierde en Heuvels is zelf de vijfde in de reeks.

klanken en hieven de armen in verbaasdheid op, als waanden ze een mirakel te zien geschieden. (p. 167)

De verliezer zorgt daarna zelf voor het slotwoord:

M. Heuvels keerde zich tot de deur en sprak op bitsige toon (...). Men heeft mij niet meer nodig; de ouden hebben geen ondervinding meer; de jongen alleen weten alles! (p. 171)

Het klinkt als onredelijk gemopper van een *loser*, maar formuleert tegelijk de evidente suggestie van het hele gebeuren.¹⁰ Valkiers heeft zelfs na zijn succes zijn uiterste best gedaan om elk al te abrupt contrast-effect te onderscheppen en triomfeert dus noodgedwongen:

Wel poogde Adolf de vrouwen te overtuigen dat hij niet alleen recht op hun erkenning had, en dat men M. Heuvels even dankbaar moest zijn; maar ze luisterden op die terechtwijzing niet. (p. 170)

6. DE TWEDE BAAK

Als de roman zich tot die hoffelijke voorzorgen beperkte zou hij allicht nog net iets te duidelijk vertellen hoe een jonge *Streber* een oudere collega van zijn standplaats verdringt. Adolf Valkiers ontsnapt pas goed aan alle verdenking omdat hij, eveneens van het begin tot het eind van zijn roman, *con brio* zijn rol opneemt in een ontroerende sentimentele intrige.

De emotionele tribulaties in *De jonge dokter* bespelen een topica waarnaar Conscience zowat in zijn hele oeuvre teruggrijpt. De *sentimentele roman* domineerde de Europese literaire scène sinds pakweg Samuel Richardson tot ver in de negentiende eeuw¹¹ en geldt in de meeste literatuurgeschiedenissen als nagenoeg onleesbaar; bij nader toezien dringt het vermoeden zich op dat het *debacle* alleen de betere letteren betrof en dat het succes onverminderd voortduurt in de triviaalliteratuur en in de commerciële bioscoop.¹²

¹⁰ Het leitmotiv werd ook al aangegeven bij het begin van de scène, waar Heuvels eerst probeert te beletten dat men Valkiers een second opinion over 'zijn' zieke zou vragen. De dorpsnotaris reageert 'met zekere bitsigheid': Valkiers 'bewijst door onverwachte genezingen dat hij nog middelen weet waar ouderen dan hij alle hoop hebben opgegeven' (p. 162).

¹¹ Voor een cursorisch overzicht, zie Pelckmans, 2009.

¹² Het *debacle* is op een andere schaal te vergelijken met dat van Conscience zelf.

Die blijvende weerklank is misschien het best te begrijpen in de context van een typisch moderne promotie van het gevoel. Philippe Ariès sprak van een heuse *révolution du sentiment* (Ariès, 1977, p. 604) die zich vanaf de achttiende eeuw onder andere ook in veel correspondenties meldde en waar de romanciers dus hunnerzijds op konden inspelen met een eindeloos aanbod aan gevoelige verhalen.

Die promotie past, zoals de triomfen van de geneeskunde, bij het moderne individualisme. De verbanden liggen hier wel complexer. De doorbraak van het individualisme zorgde er enerzijds voor dat de spontane gevoelens, die de meer traditionele maatschappijen altijd met enig (en meestal met veel) wantrouwen bekeken hadden, zich nu in principe niet meer hoefden te richten naar voorschriften en geplogenheden; de *keus des harten* – niet toevallig ook een titel van Conscience¹³ – krijgt voorrang op familiale of economische opportuniteiten. Ook hier veroverde de enkeling een nieuwe vrijheid. Anderzijds had deze vrije keuze het niet te versmaden, m.i. eerder onschatbare voordeel dat ze, in tegenstelling met de andere eigengereide beslissingen waar het individu voortaan recht op had, de betrokkenen niet uit elkaar speelde, maar integendeel een intense nabijheid genereerde. De cultus van het gevoel werd zo een ideaal *antidotum* voor veel scrupule en ongemak: wie zijn gevoelens cultiveerde kwam, bij alle emancipatie, niet radicaal alleen te staan en voelde zich minstens nauw, zelfs onlosmakelijk verbonden met enkele uitgelezen zusterzielen.

Adolf Valkiers komt uit een arm gezin waar de thuisblijvers zich het brood uit de mond moesten sparen om hem te laten studeren. Hij weet dat, aanvaardt hun ‘offer’ (p. 33) en doet dat zelfs ‘zonder aarzelen’ (p. 150). Het betekent in zijn geval niet dat hij de anderen meedogenloos aan zijn eigen ambities opoffert. De tekst onderstreept integendeel geregeld dat hij zijn doktersdiploma wou halen met een ‘dubbel doel, dat als een baak de richting zijner levensweg hem aanwees’ (p. 98). Hij wil als dokter ‘laven, troosten, genezen’ (p. 32) en tegelijk genoeg verdienen om de vele opofferingen die daarvoor nodig waren ‘vierdubbel, zowel in bewijzen van eerbied en liefde als in stofelijk welzijn’ (p. 31) te kunnen vergoeden:

Twee starren glinsterden me voor de ogen: hulp brengen aan de lijdende mensheid en hen gelukkig maken die mijn levenspad hebben bestrooid met de getuigenissen ener eindeloze liefde. (p. 151)

¹³ De betrokken roman dateert uit 1873.

Valkiers droomt van ‘bafaamdheid’ en van ‘fortuin’ (p. 31). Het klinkt voor één keer niet egocentrisch omdat zijn gedreven ambitie als arts, die zich al aandient als een modern werk van barmhartigheid, ook nog eens kan gelden als een opperste bewijs van zijn ‘verkleefdheid’ (p. 119)¹⁴ aan zijn intimi.

7. TWIJFELS EN OPOFFERINGEN

De lezer is wel zowat de enige die daar geen moment aan hoeft te twijfelen. In het eerste hoofdstuk laat Valkiers zich enkele dagen voor zijn eindexamen na veel aandringen overhalen om met zijn vrienden even iets te gaan drinken. Zijn grootvader, die hem onaangekondigd komt opzoeken, treft hem aan ‘in de herberg *De Linde* bij Trien’ (p. 11) en concludeert dat de ‘schrikkelijke verdenkingen’ die op het dorp de ronde doen kennelijk kloppen en dat zijn kleinzoon ‘de vruchten der pijnlijkste opoffering onbezonnen verkwist’ (p. 23). De jonge student, ‘die alle vorige examens met onderscheiding (had) afgelegd’ (p. 12), krijgt geen moment het voordeel van de twijfel: het ongelukkige toeval lijkt meteen een bewijs van ‘valsheid en veinzerij’ (p. 24). Als één en ander opgehelderd is, vernemen we dat de grootvader niet kwam om te inspecteren, maar om te vertellen dat er geen geld meer is voor de ultieme onkosten. Adolf reageert begrijpelijkerwijze eerst ontgoocheld en gaat daarmee alweer in de fout:

De grijsaard scheen gekwetst en enigszins verbitterd door de morrende woorden die de verpletterde student ontvielen. Zichtbaar geweld doende om aan een gevoel van verontwaardiging te wederstaan, zeide hij op strenge, pijnlijke toon:

‘Adolf, Adolf, zoudt gij uw moeder durven beschuldigen? (...) Gij durft onze liefde van ontoereikendheid verdenken?...’ (p. 29)

Adolf ‘durft’ dat natuurlijk niet en toont zich zoals gepast bereid ook vlak voor de eindmeet te ‘bukken onder (z)ijn droevig lot’; het blijft hem bespaard omdat grootvader finaal bedenkt dat hij nog ‘een half bunder land’ (p. 33) achter de hand had, dat hij nu kan verkopen om de laatste kosten te dekken. Conscience opteerde voor een dramatische opener; de scène bewijst ongewild

¹⁴ De term is één van de kernwoorden in het oeuvre van Conscience; cf. hier ook pp. 229, 254 en 261. We mogen aannemen dat de negentiende-eeuwse lezer zijn oorspronkelijke beeldwaarde minstens nog zal nagevoeld hebben.

ook dat de personages nooit veel nodig hebben om ernstig aan elkaar te gaan twijfelen.

Het vervolg zorgt voor veel andere twijfels. Als Adolf onredelijke verwijten moet incasseren over een patiënt die na een onvoorziene complicatie overleden is, vreest hij voor zijn dan nog wankele reputatie. Adelina probeert hem te troosten, maar krijgt te horen dat zijn ‘diepe neerslachtigheid’ (p. 148) bijzondere motieven heeft die hij haar niet kan vertellen:

Er zijn pijnlijke geheimen, die men in zijn eigen boezem moet besloten houden; er zijn levensrampen, die men alleen moet dragen. (p. 149)

Het ‘geheim’ betreft de zorgvuldig verborgen armoede van zijn familie, die hij nu nooit meer zou kunnen verhelpen, maar minstens te alle prijze stil wil houden. Adelina concludeert dat hun vriendschap (van liefde is er op dat moment nog geen sprake) dus een illusie was:

Mij ontvalt de zoetste begoocheling mijns levens, mij, die in Adolfs vertrouwen geloofde gelijk men gelooft in het vertrouwen eens broeders! Er ligt een geheim tussen hem en mij; ik heb het recht verloren hem te troosten. (p. 149)

Adolf vertelt dan toch maar het nodige, en vreest op zijn beurt voor haar reactie:

Nu kent gij het geheim mijner wanhoop, Adelina. Misschien zult gij het wel dwaas vinden dat ik u zulke dingen veropenbaar... (p. 152)

Zoals te voorzien was, vindt ‘het moedige meisje’ (p. 157) integendeel de perfecte toon om hem op te beuren. De afstand is intussen even heel groot geweest.

Na de aanvaring bij de pastoor verbiedt Heuvels zijn dochter alle verdere contact met de Valkiersen. De laatste sprankel hoop lijkt zo te vervliegen. Adelina beseft pas dan de ware aard van haar gevoelens, maar denkt er niet aan te revolteren en vreest dat haar vader nu aan haar gevoelens voor hemzelf zal gaan twijfelen:

Ach, twijfel niet aan de oneindigheid mijner liefde tot u! Schenk mij vergiffenis en gij zult tevreden zijn over mij! (p. 180)

De rebellie van een jong meisje was kennelijk een te gewaagd thema; haar onderwerping wordt wel nadrukkelijk opgevoerd als een opperste bewijs van toewijding. Volgen dan enkele sentimentele scènes tussen Adelina en haar

vader, waarbij zijn kleine kanten even lijken te vervagen. Conscience wou zijn lezers zo te zien ook die ontroerende episodes niet ontzeggen...

Enkele weken later krijgt Adolf onverwacht de kans te huwen met de enige dochter van de notaris. Haar vader vertrouwt dat de bruidsschat die hij kan meegeven en de hoge begaafdheid van de schoonzoon *in spe* samen garant staan voor een schitterende toekomst. Adolfs grootvader en moeder vernemen het aanbod eerst en nemen het dankbaar aan; Adolf zelf is tot hun verwondering een moment weigerachtig, maar beseft vlug dat hij niet eindeloos op de spaarzaamheid van de zijnen kan blijven teren en dat hij het aan hen verplicht is zich niet 'te laten weerhouden door een zinneloze hoop' (p. 229) en de onverhoopte kans te grijpen. Dat hij daarbij probeert te geloven dat Adelina hem in die enkele weken allicht al vergat,¹⁵ ligt in die context voor de hand; we lezen ook dat zijn zus, sinds haar kinderjaren Adelina's beste vriendin, niet direct vermoedt dat hij zijn offer brengt met de dood in het hart:

Zou ik mij misgrepen hebben? Gij zoudt Adelina koelbloedig de doodsteek kunnen geven?

Gij hebt haar dus nooit bemind! (p. 231)

Het offer blijft hem andermaal bespaard omdat zijn eerste patiënt, de zenuwlijder Van Horst, net op tijd met een rijkelijke gift alle financiële problemen komt oplossen. Adelina heeft intussen al wel van de nieuwe plannen gehoord en gelooft het nieuws zonder enige aarzeling:

Maar vernemen dat hij met een andere gaat trouwen! Mijne smarten dus bespot zien door onverschilligheid!... (p. 225)

Conscience gaat merkwaardig genoeg niet in op de verdere afwikkeling van de episode. Adolfs moeder neemt het op zich de notaris voor zijn aanbod te gaan bedanken. We worden geen getuige van het delicate gesprek, a priori toch interessante vertelstof, en horen ook niets over de reactie van zijn dochter, waarvan de notaris verteld had dat ze veel voor Adolf voelde: sentimentele romans tonen zich dikwijls verrassend onverschillig voor hun bijrollen...

Het wordt evenmin duidelijk hoe Adelina precies verneemt dat het gevreesde huwelijk met de rivale niet doorgaat. Die scène zou bijzonder delicaat om te vertellen geweest zijn omdat Adelina, gezien de belofte aan haar vader, geen

¹⁵ Cf.: 'sedert drie maanden ontwijkt ze mijn blik en keert het hoofd af om mij niet te zien; ze is verstoord op mij omdat mijn verblijf in ons dorp haar vader bedroeft. Misschien deelt zij in haars vaders haat tegen mij.' (p. 229)

enkele vreugde of hoop zou mogen uitspreken, maar de lezer anderzijds aan haar liefde zou gaan twijfelen als dat perfect lukte. Omdat die lezer in geen geval aan wat dan ook mag twijfelen, stapt *De jonge dokter* dus wijselijk, zonder verdere details, over naar de dodelijke ziekte van Heuvels, waarvan het *happy end* geruststellend voor de hand ligt.

De jonge dokter vertelt een reeks verdenkingen die nooit gefundeerd zijn, maar die in een eerste reflex steevast vlot geloofd worden. Dat is in het genre allesbehalve uitzonderlijk: de plot van de sentimentele roman zit vol met de meest onwaarschijnlijke misverstanden, en lasteraars hebben het er zelden echt moeilijk hun dupes te overtuigen. Onze roman – en bij uitbreiding ongeveer het hele oeuvre van Conscience – verschilt op dat punt alleen van de modale uitvoeringen doordat de misverstanden er nooit lang duren; in de meer gesofistikeerde intriges die we elders vaak aantreffen, durven ze honderden bladzijden of meerdere boekbanden lang aanslepen.

Toevalligheden of leugens volstaan dus geregeld voor een ‘bittere onttovering’ (p. 23) die zich telkens meteen als een evidentie opdringt. Het kan welbeschouwd alleen betekenen dat de vermeende pijnlijke ontdekkingen nooit helemaal een verrassing zijn en dat de betrokkenen onbewust niets anders verwacht hadden. De bevroren woorden waar ze bepaald niet zuinig mee zijn, beweren in alle toonaarden het tegendeel; de misverstanden zijn intussen zo talrijk dat de vraag zich opdringt of die nadruk niet vooral dient om een nooit helemaal aflatende twijfel zoveel als doenbaar te onderscheppen.

De *Verneinung* komt allicht niet voor de rekening van de personages: de karakters van Conscience zijn notoir te rechtlijnig voor eender welke onbewuste strategie en ook de meeste andere sentimentele auteurs laten zich zelden in met subtiele psychologische hoogstandjes. We kunnen dus beter denken aan een onderhuidse onzekerheid van het genre zelf. Zoals we al zagen is de *promotie van het gevoel* tegelijk een afgeleide en een tegenwicht van een fundamenteel individualisme: gevoelens worden op een nieuwe manier geapprecieerd omdat ze berusten op de persoonlijke voorkeuren en in die zin passen bij een typisch moderne behoefte aan zelfbeschikking, en tegelijk bieden ze op tegen het *odium* van een te absolute afzonderlijkheid. We kunnen daaraan toevoegen dat de succesformule onvermijdelijk fragiel blijft omdat vrije keuzes c.q. persoonlijke emoties nu eenmaal nergens duurzaam toe verplichten en alle gegadigden dus op elk moment kunnen en in principe ook mogen afhaken. De vluchtheuvel van het gevoel is fundamenteel

onveilig omdat de vrijheid waarmee men die gaat vervoegen ook impliceert dat iedereen er altijd kan opkramen zodra het hem of haar niet meer zint.

De sentimentele roman is een lofzang op die vluchtheuvel en probeert de risico's te overstemmen. De pathetische woorden en de vele sublieme opofferingen waarover de auteurs graag vertellen stofferen in die zin een nooit helemaal overtuigende – en dus eindeloos te hernemen – apologie. De vele misverstanden waar de gevoelige harten geregeld het slachtoffer van worden zijn dan een soort lapsus van het genre, die de onderliggende obsessie van een altijd mogelijke verkoeling even laten doorschemeren.

Conscience beperkt de blikshade tot korte momenten en laat de twijfel nooit lang voortwoekeren.¹⁶ Zijn romanwereld blijkt ook hier weer veel minder getormenteerd dan die van de meeste andere romantici. De dissonanten zijn trouwens stuk voor stuk overbodig. Ze hadden, omdat ze nergens bijdragen tot de coherente afwikkeling van zijn plot, zonder bezwaar op het appel kunnen ontbreken. Dat hij ze *niet* weglief bewijst eens te meer dat de onrust van de Romantiek (hoezeer hij die ook *en sourdine* verwoordde) ook hem niet vreemd was...

Literatuurlijst

- Ariès, P.** (1971). *Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le XVIIIe siècle*. Tweede uitgave (Paris: Plon, 1948). Paris: Seuil.
- Ariès, P.** (1977). *L'homme devant la mort*. Paris: Seuil.
- Conscience, H.** (s.d.). *De jonge dokter*, Brussel: Lebègue.
- Pelckmans, P.** (1994). 'Kende Conscience het verdriet? Een kanttekening bij *De kwaal des tijds*'. In Braeckman, L & Vanheeswijck, G. (red.), *Onder de koepel van het Pantheon. Liber amicorum Jacques Claes*. Kapellen: Pelckmans: 263-279.
- Pelckmans, P.** (2009). 'La communauté des âmes sensibles'. *Dix-Huitième Siècle*, 41: 265-282.
- Romein-Verschoor, J. & A.** (1953). *Aera van Europa: De Europese geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon*. Leiden: Brill.

¹⁶ Alleen *De kwaal des tijds* (1859) zorgt voor een radicale uitzondering: de twijfel wordt er voor één keer het centrale thema van de roman. Cf. daarover Pelckmans, 1994, pp. 263-279.

Hendrik Conscience op zoek naar de moderne roman

Personages in *De Leeuw van Vlaenderen*

Dirk de Geest, KU Leuven

Pieter Verstraeten, KU Leuven

Samenvatting

Het oeuvre van Hendrik Conscience is tot nog toe vooral beschouwd in het licht van zijn rol in de constructie van een collectieve culturele identiteit in de context van de nog jonge Belgische staat. Bovendien wordt daarbij vooral geopteerd voor een biografisch interpretatiekader, waarbij het literaire werk nauw wordt gerelateerd aan het leven en de institutionele positie van de auteur. In deze bijdrage willen wij aandacht vragen voor de vaak vergeten specifiek literaire dimensie van Consciences vroege werk door nader in te gaan op de narratieve strategieën waarmee de auteur aan het relatief nieuwe genre van de roman gestalte probeert te geven. We focussen daarbij op de personages in *De Leeuw van Vlaenderen* (1838). In tegenstelling tot wat doorgaans wordt aangenomen kunnen die personages niet zonder meer tot algemene typen of tot de vertegenwoordigers van maatschappelijke groepen worden herleid. Consciences personages vertonen immers ook een zekere vorm van individualiteit, nemen een unieke positie in binnen het complexe netwerk van personages in de roman en worden zelfs van een soort interioriteit en subjectiviteit voorzien. Dat spanningsveld tussen het typische en het individuele lijkt ons een essentieel kenmerk van de moderne roman-in- wording en reveleert meteen het wat dubbelzinnige historische statuut van Consciences magnum opus, dat klassieke romanelementen combineert met meer moderne romanmodellen.

Abstract

The literary work of Hendrik Conscience has predominantly been read in terms of its role in constructing a collective cultural identity in the context of the emergent Belgian nation state. Moreover, his novels are often studied from a biographical perspective and are almost directly related to the author's institutional position. In contrast, this article explores the largely overlooked literary dimension of Conscience's early writings, by analyzing the narrative strategies that are adopted in the development of the relatively new genre of the novel. More specifically, it focuses on the characters in *De Leeuw van Vlaenderen*

E-mail

pieter.verstraeten@
arts.kuleuven.be
dirk.degeest@
arts.kuleuven.be

(1838). In contrast to what is generally assumed, these characters are not the mere representatives of a general type or a social group, for they unmistakably show certain individualizing characteristics, take a unique position in the complex network of characters and are even endowed with a kind of interiority and subjectivity. This tension between the typical and the individual, it is argued, is an essential characteristic of the emerging genre of the novel and is indicative of the ambiguous historical situation of *De Leeuw van Vlaenderen*, which combines traditional ingredients with new novelistic models.

1. TER INLEIDING: LEREN LEZEN

Hendrik Conscience heeft zijn volk leren lezen. Die frase is mettertijd uitgegroeid tot een waar *epitheton ornans*; ze blijft in het geheugen hangen, en net daardoor functioneert dat ‘leren lezen’ in uiteenlopende contexten en betekenissen. Op een elementair niveau beklemtoont deze uitspraak het didactische karakter van Consciences onderneming. Met zijn tegelijk succesvolle en populaire oeuvre heeft hij onmiskenbaar bijgedragen tot de ontwikkeling van ‘geletterdheid’ in de Vlaamse context, waar de scholingsgraad in die decennia stapsgewijs toenam. De beschikbaarheid van geschikte, aangepaste literatuur heeft dat emancipatieproces ongetwijfeld mee versneld, maar omgekeerd is het er evenzeer een duidelijke exponent van. Conscience heeft in dit opzicht een hyperbolische symboolfunctie gekregen, ook bij de generaties na hem. Sprekend daarvoor is een klassiek geworden scène uit *De Witte*, de bestseller van Ernest Claes (die zijn volk opnieuw leerde lezen), waar het hoofdpersonage (grotendeels een alter ego van de schrijver) op de basisschool gestraft wordt en terecht komt in een achterkamertje waar hij in aanraking komt met *De Leeuw van Vlaenderen*. Hij beleeft het boek niet alleen intens als een eerste echte leeservaring, in feite leidt dat ook tot een reëel *re-enactment*, het naspelen van de Guldensporenslag. Dit voorbeeld maakt trouwens duidelijk hoe Conscience niet enkel ten tonele wordt gevoerd als een producent van vlot leesvoer, maar ook en misschien zelfs vooral in de context van de culturele en politieke emancipatie van het Vlaamse volk, binnen een Belgische politieke constellatie welteverstaan. ‘Leren lezen’ is in deze zin ook leren omgaan met een jonge traditie en het construeren van een collectief bewustzijn, met inbegrip van een eigen historisch besef en een eigen taal.

De vraag dat een schrijver zijn volk zou leren lezen, past uiteraard geheel in de geest van de romantiek. Het schrijverschap krijgt hier immers een dubbele

invulling. Aan de ene kant ligt de klemtoon, zeker bij dichters, van langsom meer op de unieke persoonlijkheid en op de creatie van een herkenbaar oeuvre. In feite gaat het hier om wat Michel Foucault als de ‘auteursfunctie’ heeft aangeduid (Foucault, 1994), een positionering die niet beperkt blijft tot de auteur als biografische persoon, maar zijn stempel drukt op het hele literaire functioneren en op de literatuur als zodanig. Aan de andere kant valt evenzeer op hoe de functie van de schrijver in die periode in Vlaanderen (maar ook in Nederland) nog sterk sociaal wordt geduid. Van een gecultiveerd isolement in de ivoren toren van de subjectiviteit is hoegenaamd nog geen sprake (zie bijvoorbeeld Bemong, 2010). Die dubbele invulling van het schrijverschap heeft bij Conscience een haast exemplarische realisatie gekregen, en net dat heeft bijgedragen tot zijn blijvende faam, ook tot ver buiten de lands- en taalgrenzen (Hermans, 2011).

Wanneer wij er de secundaire literatuur over Conscience op naslaan, valt echter op hoe die verwevenheid van leven en werk overwegend heeft geleid tot een belangstelling voor de figuur van Hendrik Conscience. De auteur heeft dat zelf mee in de hand gewerkt door latere autobiografische geschriften als *Geschiedenis mijner jeugd*, maar ook hedendaagse onderzoekers hebben de biografische interesse voor Conscience gaande gehouden. Zo verscheen onlangs van Karel Wauters de lang verwachte (en helaas onvoltooid gebleven) biografie (Wauters, 2012), terwijl enkele jaren geleden August Keersmaekers nog een grondige studie publiceerde over de financiële besognes van Conscience (Keersmaekers, 2009). Die recente bijdragen zijn welgekomen aanvullingen op eerder documentair werk, zoals dat bijvoorbeeld door Willekens werd verricht (Willekens, 1982). In vergelijking met die rijkelijk gedocumenteerde levensloop is het literaire werk sterk ondergesneeuwd. Uiteraard krijgt zijn oeuvre uitvoerig, gevarieerd en in meer dan een opzicht vernieuwend aandacht in de recente literatuurgeschiedenis van Piet Couttenier en Wim Van de Berg (Van den Berg & Couttenier, 2009). Zij vestigen niet alleen de aandacht op de evidente maatschappelijke en literair-historische inbedding van Conscience's werk, maar hebben daarnaast ook veel aandacht voor de generische diversiteit (en complexiteit) van het uitgebreide oeuvre en voor de uiteenlopende narratieve strategieën die daarmee samenhangen. Voor de rest blijft het zoeken naar schaarse literair-analytische bijdragen, zoals een artikel van Johan van Iseghem over de openingsbladzijden van *De Leeuw van Vlaenderen* (Van Iseghem, 2002) of een bijdrage van Piet Couttenier over de tekstuele strategieën die een rol spelen bij de representatie van de sociale werkelijkheid in *De arme edelman* (Couttenier, 1983). In vergelijking met de wijze waarop vergelijkbare

buitenlandse coryfeeën als Walter Scott of Alexandre Dumas veelzijdig en grondig zijn bestudeerd, is Conscience's werk vrijwel geheel verwaarloosd en vergeten.

Met deze bijdrage willen wij een specifieke dimensie van het 'leren lezen' verder verkennen: in welke mate heeft Conscience zijn volk de (moderne) roman leren lezen? Ons uitgangspunt is daarbij, grof gesteld, probleemgericht. Conscience stond voor de uitdaging dat hij tot op zekere hoogte, althans in het eigen taalgebied, de eigentijdse roman moest helpen (her)uitvinden (zie bijvoorbeeld Van den Berg en Couttenier, 2009, p. 398). Men kan zijn werk inderdaad zien als een schakel tussen de vroegere, achttiende-eeuwse prozaliteratuur enerzijds en de opkomende (en elders al doorgebroken) moderne, negentiende-eeuwse roman anderzijds. Precies die zoektocht naar een optimaal medium geeft aan zijn werk een zoekend, zelfs experimenteel karakter dat (naar onze bescheiden mening) al te vaak is onderschat. *De Leeuw van Vlaenderen*, bijvoorbeeld, is geen draak van een boek en al evenmin spannende ontspanningslectuur – wat het oordeel is dat in veel historische overzichten blijft doorklinken – maar integendeel een vernuftig werkstuk waarin klassieke verhaalstructuren worden gecombineerd met moderne toetsen.

De problematiek van de roman-in-wording is vanzelfsprekend bijzonder complex en kan van heel verschillende perspectieven worden benaderd. Wij opteren ervoor om in te zoomen op de verschillende manieren waarop de elementaire bouwstenen van het verhaal worden samengesmeed tot een samenhangend geheel. We focussen daarbij in de eerste plaats op het proces van de constructie van moderne romanpersonages, omdat die, zeker vanuit het perspectief van de moderne literatuur, de centrale focus vormen van het roman-universum. In heel wat invloedrijke studies over de genealogie van het genre wordt immers gesuggereerd dat de geschiedenis van de roman kan worden opgevat als een evolutie van abstracte typen naar concrete individuen in een concrete omgeving. Ian Watt bijvoorbeeld argumenteert, in zijn klassieke studie *The Rise of the Novel*, dat de moderne roman ontstaat in de achttiende eeuw, wanneer 'particular people in particular circumstances' de plaats innemen van 'general human types against a background primarily determined by literary convention' (Watt, 1957, p. 15). Recenter nog verdedigde Thomas Pavel de hypothese dat het idealisme in de roman in de 18de en 19de eeuw ingrijpende transformaties ondergaat doordat personages van een *interioriteit* worden voorzien en worden gesitueerd in een concreet historisch en geografisch

milieu (Pavel, 2003). De vraag rijst welke plaats Consciences vroege meesterwerk *De Leeuw van Vlaenderen* in die algemene evolutie bekleedt.

Doorgaans worden de personages in *De Leeuw van Vlaenderen* beschouwd als typen. Gobbers bijvoorbeeld argumenteert dat ‘de personages die in *De Leeuw* ten tonele worden gevoerd, louter vertegenwoordigers [zijn], min of meer geïndividualiseerde woordvoerders van de diverse staatkundige en maatschappelijke fracties die in het geschetste conflict betrokken waren’ (Gobbers, 1990, p. 56). Dat sterk typische karakter van de personages is voor Gobbers een van de redenen om Consciences boek, deels steunend op de romantheorieën van Georg Lukács, te beschouwen als een *epische* historische roman, die hij beschouwt als een specifieke subcategorie van de negentiende-eeuwse historische roman, die enigszins afwijkt van het meer realistische model van Walter Scott (Gobbers, 1990, p. 45-50, 63). De onderliggende gedachte is dat archaische elementen die aan het epos herinneren in het relatief nieuwe genre van de roman blijven doorleven, zoals het weinig geïndividualiseerde, vrij abstracte en collectieve karakter van de personages. Het is inderdaad zo dat de individuele karaktertrekken van de personages in *De Leeuw van Vlaenderen* vaak ondergeschikt zijn aan hun rol in de strijd die ze voeren en dat de grens tussen de verschillende groepen van personages (Frans en Vlaams, goed en slecht) scherp wordt getrokken, waardoor het individuele profiel ondergeschikt wordt gemaakt aan een collectieve identiteit. Toch lijkt het ons cruciaal om juist het ‘min of meer geïndividualiseerde’ waarop Gobbers alludeert niet uit het oog te verliezen, aangezien precies die spanning tussen het typische en het individuele cruciaal is bij het tot stand komen van de moderne roman. Enkele aspecten van die overgang van type naar personage willen wij hier nader uitwerken.

2. VAN TYPE NAAR PERSONAGE

Romanpersonages verschijnen niet uit het niets. Een auteur als Conscience put in eerste instantie uit een arsenaal van beschikbare types, rollen en modellen, die hem zijn aangeleverd door de literaire traditie (met inbegrip van het theater), door de middeleeuwse kronieken die hij heeft geraadpleegd, door contemporaine literaire voorbeelden uit binnen- en buitenland... (Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 400). Op zich, los van de concrete romancontext, lijken de personages in *De Leeuw van Vlaenderen* vaak niet meer dan de verpersoonlijking van zo een type: de vaderlandse held, de edelmoedige ridder, de

booswicht, of de door hoofse liefde in vervoering gebrachte middeleeuwse maagd. Die typen zijn met een aantal elementaire karakteristieken en motieven verbonden. De ridder behoort bijvoorbeeld tot de hoogste maatschappelijke klasse, leeft volgens een strikte erecode die het maatschappelijke verkeer regelt tussen zijn gelijken en oefent macht uit over zijn ondergeschikten. Zijn kwaliteiten komen voornamelijk tot uiting in de strijd en in de al dan niet rechtvaardige houding tegenover zijn onderdanen. Deze kenmerken kan men onder meer afleiden uit de historische bronnen die Conscience in de voetnoten van zijn roman citeert, wat meteen onderstreept dat het gaat om rollen en modellen die deel uitmaken van een meer algemene culturele kennis, die in zekere zin aan de constructie van de roman voorafgaat.

Daar staat echter tegenover dat die typen, net doordat ze worden geïntegreerd in het narratieve verband van een ‘nieuw’ en deels realistisch genre, worden geconcretiseerd en geïndividualiseerd. De personages krijgen specifieke karaktertrekken, bewegen en spreken op een herkenbare manier, dragen deze of gene kleren, enzovoort. Die individualiserende kenmerken worden tot op zekere hoogte voorgeschreven door de conventies die met bepaalde rollen gepaard gaan, maar ze laten toch een bepaalde mate van variatie toe. Breydel en Deconinck mogen dan al beiden de Vlaamse burgerlijke stand vertegenwoordigen, qua uiterlijk en karakter kunnen de verschillen niet groter zijn. Alle twee dragen ze een ‘wollen kolder’ en een ‘kruismes’, wat het standsverschil met de edelen doet uitkomen en wijst op een gelijkaardig maatschappelijk statuut (22, 89, 92).¹ Op andere vlakken zijn ze echter elkaars antipoden. Terwijl Breydel een ‘jonge man met sterke leden en fraeie gelaetstrekken’ is (92), is de eenoog Deconinck allerminst een schoonheid: ‘Daer hy een oog verloren had, waren zyne wezenstrekken niet zeer aengenaem’ (89). Terwijl Breydel zich onderscheidt door een buitengewone dadendrang, blinkt Deconinck uit door een bijzonder scherpzinnig intellect: ‘Daer lagen de twee grootste mannen van Brugge, heldenmoed en vernuft, met borst tegen borst’ (130). Breydel is impulsief en wordt gedreven door zijn emoties: ‘Altyd driftig – altyd vervoerd’ (193), ‘wiens gelaet [...] de kenteekens der zoete hartstochten en der vlamme driften droeg’ (229). Deconinck daarentegen is bezonnen (‘volgens zyne gewoonte bedacht de Deken der wevers zich langen tyd’, 125) en hij weet als geen ander zijn persoonlijke gevoelens te beheersen (‘rust en koelheid’, 126, ‘koud en als onverschillig’, 128, ‘koele standvastigheid’, 132). De twee temperamenten worden op verschillende plaatsen in de roman tegen

¹ In wat volgt wordt met paginanummers tussen haakjes verwezen naar Conscience, 2012.

elkaar afgezet en daarbij komen steeds weer nieuwe individualiserende kenmerken aan het licht. Zo kunnen Breydels gevoelens en gedachten onmiddellijk van zijn gelaat worden afgelezen: 'Dit aengezicht, dat voor ieder open lag, als een boek, waerop de aendoeningen des harten te lezen staen' (306). Bij Deconinck is dat veel minder het geval: 'zyne gewoone voorzichtigheid had zyne gelaetstrekken zoo zeer aen zynen wil onderworpen, dat men zyne aandoening zelden er op lezen kon' (305). Deconincks doen en laten blijft dan ook vaak ondoorgrondelijk: 'uwe gangen zyn geheimer dan de baen der ziel van een stervend mensch' (196). Opmerkelijk is bijvoorbeeld ook dat de twee helden helemaal anders reageren op hun verheffing tot de adelstand. Terwijl Breydel zich onder zijn mannen begeeft en sociaal contact zoekt, om 'door meer gemeenzaemheid, de verandering van zynen staet te doen vergeten' (308) sluit Deconinck zich op in zijn tent, omdat hij in verlegenheid wordt gebracht door de gelukwensen van zijn makkers (308).

Breydel en Deconinck krijgen zo als het ware een eigen persoonlijkheid. Door het strakke antagonisme blijft hun identiteit echter altijd onderhevig aan een zekere vorm van schematisering en abstrahering: Breydel vertegenwoordigt de handelende en strijdende held, terwijl Deconinck symbool staat voor de denkende held. Toch zijn er ook momenten waarop die binaire logica wordt genuanceerd. Dat gebeurt bijvoorbeeld in het cruciale hoofdstuk XVI, waar het startschot wordt gegeven voor wat als de Brugse Metten de geschiedenis zal ingaan – en wat uiteindelijk tot de finale confrontatie op de Groeningekouter zal leiden. Breydel en Deconinck zijn met hun mannen buiten de muren van Brugge gelegerd en worden geconfronteerd met de dode lichamen van Breydels moeder en zuster (231). Die traumatische gebeurtenis lijkt een verandering teweeg te brengen in het anders zo rustige gemoed van Deconinck:

Deconinck antwoordde niet op de woorden van Breydel, en scheen iets gewichtigs te overwegen: op zyn aengezicht kwam soms eene uitdrukking als of hy zich geweld aendeed om eene inwendige woede te verbergen. (232)

Een innige toorn bracht het vuer op zyne wangen. Hy, die anders zoo bedaerd was, blaekte nu in heviger gramschap dan Breydel, alhoewel men dit nog niet gansch op zyn gelaet kon merken. (233)

Het is typisch voor Deconinck dat hij zijn woede probeert te verbergen, maar tegelijk lijken zijn reacties in deze extreme omstandigheden sterk op die van zijn vriend Breydel; zijn woede is niet alleen bijzonder groot, ze valt ook tot

op zekere hoogte af te lezen op zijn ‘wangen’. Omgekeerd lijkt Breydel in dit hoofdstuk iets van de rationaliteit van Deconinck over te erven. Na het vernemen van de dood van zijn familieleden reageert hij in eerste instantie heel emotioneel en geëxalteerd, maar onder invloed van de deken der wevers wordt hij al snel opmerkelijk kalm en lucide: “‘Bedaer! Bedaer!’ herhaelde Breydel “ben ik niet bedaerd? – Hebt gy my ooit zoo rustig gezien”” (231); ‘echter werd hy weder kalm en zyn gelaet betuigde meer droefheid’ (232); ‘Breydel aenhoorde dit verhael met koelheid’ (233); ‘Gy hebt my uit de wanhoop gewekt, myn dierbare vriend. Nu zal ik rustig over de lyken myner moeder en zuster kunnen weenen, en haer met godsdienstig gevoel ter aerde beschikken’ (235). Deze subtiele toenadering tussen Breydel en Deconinck is bijzonder belangrijk voor het verdere verloop van het verhaal. Deconinck besluit om, na een lange periode van voorbereidingen, eindelijk tot actie over te gaan: ‘Nu zag hy dat het waerlyk tyd was en dat men zonder uitstel moest beginnen’ (233). De ‘denker’ wordt daarmee ook een ‘doener’. Omgekeerd wordt Breydels dadendrang vanaf dit moment ingeschakeld in een grotere structuur, waardoor die een doelgerichtheid en een zin verwerft die zijn eerdere impulsieve ‘heldendaden’ (bijvoorbeeld het cafégevecht in Male en, daarop aansluitend, de inname van het kasteel van Male) ontbeerden. Breydel en Deconinck zijn dus niet alleen personages die individuele karaktertrekken krijgen toegemeten, hun over het algemeen vrij stereotiepe identiteit krijgt bij momenten ook een zekere dynamiek en flexibiliteit: ook wie koel en rationeel is, kan in specifieke omstandigheden worden gedreven door emoties en omgekeerd.

3. EEN NETWERK VAN PERSONAGES

Het voorbeeld van de atletische Breydel en de scherpzinnige Deconinck laat tevens zien dat de individuele identiteit van personages wordt versterkt door de relaties met andere personages. De bedachtzaamheid van Deconinck komt immers pas goed tot haar recht door het contrast met de impulsiviteit van zijn vriend. Algemeen probeert de romancier Conscience zijn personages niet alleen concreet te tekenen, hij laat ze ook interageren met andere personages. Die interactie kan verschillende vormen aannemen.

Allereerst is er sprake van reële confrontaties. In *De Leeuw van Vlaenderen* is daarbij een belangrijke rol weggelegd voor de talrijke vechtscènes, maar ook voor de vele (soms lang uitgesponnen) dialogen, zowel tussen ‘vrienden’ als

tussen ‘vijanden’. Het eerste hoofdstuk van de roman zet op dat vlak meteen de toon. Het vertelt het relaas van een woordenwisseling tussen Breydel en een groep Franse ridders die op weg zijn naar het kasteel Wynendael. Die *dialog* culmineert in het eerste *gevecht* van het boek, tussen Breydel en een ‘lyfknecht’ van Jacques de Chatillon. Via deze eerste confrontatie worden de contrasterende posities van de verschillende personages vastgelegd en wordt er eigenlijk al geanticipeerd op de conflicterende posities die ook in de rest van het boek bepalend zullen blijken, en die door uiteenlopende personages zullen worden belichaamd: de *Vlaamse burger* Jan Breydel neemt het, vanuit een *inferieure* positie – hij is immers sterk in de minderheid en is nauwelijks gewapend – en gedreven door *vrijheidszin*, op tegen de *Franse edelen*, die de strijd aangaan vanuit een schijnbaar *superieure* positie en worden gedreven door *machtshonger* en een drang naar *geldelijk gewin*. Wat meer is: Breydel wint op wonderbaarlijke wijze het gevecht, waarmee hij zijn moed en kracht demonstreert, kwaliteiten die in het verdere verloop van de roman doorslaggevend zullen blijken voor het lot van hemzelf, en in dezelfde beweging ook van de stand en van het volk dat hij vertegenwoordigt. Dergelijke confrontaties geven personages, met andere woorden, optimaal de mogelijkheid om zichzelf (en datgene waarvoor ze staan) aan de lezer te presenteren.

Personages treden echter niet enkel rechtstreeks met elkaar in confrontatie, ook op een meer abstract niveau worden ze met elkaar verbonden via allerlei spiegelrelaties, overeenkomsten en contrasten. Jan Breydel en Robrecht van Bethune vertonen bijvoorbeeld, ondanks het evidente standsverschil, opmerkelijke parallellen: beiden worden geroemd om hun uitzonderlijke kracht en moed, ze zijn koppig en trots, hebben een groot rechtvaardigheidsgevoel, zijn impulsief en alom geliefd. Die algemene karakteriële analogie wordt onderstreept door markante detailovereenkomsten. Zo vechten beiden alsof er bovenaardse krachten mee gemoeid zijn: na zijn gevecht met de Franse soldenier wordt Breydel door de Franse ridders een ‘tovenaer’ genoemd (9) en als ook Robrecht van Bethune enkele hoofdstukken verderop de strijd aangaat met een Franse wapenknecht lijkt het alsof ‘eene onzichtbare hand hem met eene tooverroede geraekt had’ (75). Bovendien strijden ze met onconventionele wapens die hun verbondenheid met het volk uitdrukken: zoals alle beenhouwers verkiest Breydel een bijl (307), en de zoon van de Graaf van Vlaanderen gebruikt, in tegenstelling tot de overige ridders, een hamer (345). Daarnaast worden beide personages beschreven met behulp van de leeuw-metafoor. Dat beeld ligt voor de hand in het geval van Robrecht van Bethune, de ‘echte’ ‘Leeuw van Vlaanderen’ (‘hy had een leeuwenhart in een

zyeren lichaem', 33), maar wordt ook consequent gebruikt voor Breydel: 'De ronde spieren van zyn bloote aremen waren gespannen, en zyn gelaet kreeg iets in zich dat den leeuwen eigen is' (24), 'Onrustig en woedend als een getergde leeuw' (119), 'Als een gewonde Leeuw brulde hy van woede' (128), 'hy heeft oogen als een leeuw' (166)...² Ten slotte wordt ook Robrecht van Bethune voorgesteld als iemand met sterke emoties, die het vaak lastig heeft om die te verbergen: 'Robrecht door pyn en woede aengedaen wrong zyne vuisten met onstuimige drift' (54); 'Het aenzicht van Robrecht van Bethune verschildte in uitdrukking van al de anderen: een bitter spyt en inwendige razerny was er op te lezen' (71). Ook Pieter Deconinck heeft een tegenhanger in de Vlaamse adel: Diederik de Vos, een persoonlijke vriend van Robrecht van Bethune (53, 68), die de Fransen niet met geweld bestrijdt maar – zoals zijn naam al suggereert – met sluwheid en list (72). Merkwaardig is dat ook in dit geval een diermetafoor wordt ingezet om de twee mannen te karakteriseren: niet alleen De Vos wordt herhaaldelijk als een vos voorgesteld (52, 279), hetzelfde geldt voor Deconinck: 'By zyn inkomen bezag hy als een wantrouwende vos, de personen die in de kamer waren' (89, zie ook 90, 95). Mutatis mutandis kan men dus argumenteren dat Diederik de Vos zich verhoudt tot Robrecht van Bethune zoals de deken der wevers zich verhoudt tot de deken der beenhouwers.

Naast dergelijke analogieën wordt er in *Consciences roman* ook gewerkt met duidelijke contrasten. Het contrast tussen de Franse koningin Johanna van Navarra en Machteld, de dochter van de Leeuw van Vlaenderen, kan bijvoorbeeld haast niet groter zijn. Dat manifesteert zich niet alleen op het vlak van de grote ethische tegenstellingen (Johanna is een duivelin, Machteld een onschuldige maagd), maar ook op het vlak van allerlei sprekende details. Zo is Johanna een personage dat de kunst van het veinzen als geen ander beheerst: 'In de kunst der veinzery, de grootste ondeugd der vrouwen, was Johanna van Navarre volleerd' (106, zie ook 103). Machteld daarentegen kan helemaal niet doen alsof: 'het was haer niet mogelyk die vrouw te eeren, welke haren vader in eenen kerker had doen werpen. Het misnoegen was op hare wezenstrekken zichbaer, en Johanna bedroog er zich ook niet over' (102). Terwijl Johanna zich met sieraden overlaadt (73, 100), bezit Machteld een natuurlijke

² De bovennatuurlijke interventies van Robrecht van Bethune en de leeuwmetafoor worden ook besproken door Gobbers, maar daar worden ze niet zozeer verbonden met de specifieke identiteit van personages (zie Gobbers, 1990, p. 56-58).

schoonheid (34-35) en kleedt ze zich smaakvol en ‘zonder zwier’ (228). Terwijl Johanna een scabreuze woordenschat gebruikt (275), bloost Machteld al wanneer haar aanbieder even naar haar kijkt (83). Terwijl Machteld als het toonbeeld van vrouwelijkheid wordt omschreven, lijkt Johanna de grenzen van haar rol als vrouw meermaals te overschrijden, iets wat de verteller letterlijk aangeeft: ‘Johanna was paers van spyt en toorn; hare wezenstrekken hadden niets vrouwelyks meer in zich’ (77, zie ook 275).

Door al die spiegelrelaties en contrasten ontstaat een complex netwerk van relaties tussen de personages, dat niet louter tot de enkelvoudige oppositie tussen Vlaams en Frans kan worden herleid. Andere spanningen zijn bijvoorbeeld die tussen de adel en de burgerij, tussen het edele en het moreel verwerpelijke, tussen mannen en vrouwen, tussen Leliaerts en Klauwaerts, tussen intuïtie en rationaliteit, tussen idealisme en pragmatisme, tussen het religieuze en het wereldse, tussen leiderschap en dienstbaarheid, liefde en strijd, oud en jong. Binnen dit netwerk nemen de belangrijkste personages een unieke positie in, die niet samenvalt met de positie van andere personages. Anders geformuleerd: de relaties tussen personages veronderstellen steeds identiteit én verschil. In het geval van Breydel en Deconinck primeert de collectieve identiteit – het zijn alle twee Vlamingen, Klauwaerts, burgers, leiders, idealisten, die symbool staan voor de strijd – maar op andere vlakken tekenen er zich ook duidelijk verschillen af. Wij wezen reeds op de spanning tussen intuïtie en rationaliteit, maar ze belichamen ook een verschillend type van leiderschap – bij Breydel overheerst uiteindelijk de dienstbaarheid (278, 372) – en van religiositeit – vooral het optreden van Deconinck wordt in christelijk-religieuze termen geduid (232). Personages als Robrecht van Bethune en Diederik de Vos mogen dan al nauw bij Breydel en Deconinck aansluiten, er is niettemin één cruciaal verschil: het zijn edelen en daardoor worden meteen ook heel andere rollen en modellen geactiveerd. Een personage als Machteld bezit daarbovenop nog een ander cruciaal distinctief kenmerk: als vrouw speelt zij niet zozeer een rol op het domein van de *strijd*, maar veeleer op dat van de *liefde*. In weerwil van haar hoge komaf belichaamt zij meer de dienstbaarheid dan het leiderschap. Dat model van vrouw-zijn contrasteert dan weer met het model dat wordt vertegenwoordigd door de enige andere vrouw van betekenis in de roman, met name Johanna van Navarra, die zich juist wel wil laten gelden op het domein van de strijd en zelfs in haar relatie met haar man, Filips de Schone, de leiding wil nemen (wat meteen ook als een vorm van transgressie wordt ervaren).

4. INDIVIDUALITEIT EN COLLECTIVITEIT

De individuele positionering van personages neemt uiteraard niet weg dat er duidelijk herkenbare groepen kunnen worden onderscheiden. In zekere zin gaat het hier om een meer algemeen principe bij realistische romanpersonages, die vaak tot stand komen in een spanningsveld tussen individualiserende kenmerken en meer algemene thematische of functionele rollen (zie bijvoorbeeld Hamon, 2011). Maar een boek als *De Leeuw van Vlaenderen* lijkt finaal misschien wel in de eerste plaats te gaan over dit proces van groepsvorming. Daar staat echter tegenover dat er binnen de groepen heel wat interne differentiatie mogelijk is en dat personages een zekere mobiliteit behouden ten opzichte van de groep waartoe ze behoren. Een typisch voorbeeld hiervan is Karel de Valois, de ‘edelste ridder van Frankrijk’ (76) en broer van de Franse koning, die het gedrag van de Fransen niet kan verzoenen met zijn opvattingen over ridderschap (29, 76-78) – en zo de tegenstelling edel/onedel laat primeren boven de tegenstelling Frans/Vlaams. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor de ‘eerlyken vyand’ (239) De Mortenay (235, 239-240) en voor Rodolf De Nesle, een ‘braef en edelmoedig ridder’ (312) die zich verzet tegen de wreedheid waarmee zijn landgenoten het gewone Vlaamse volk vervolgen (312-316), overigens zonder zijn trouw aan de Franse zaak op te zeggen. Zelfs Philippe le Bel is op dat vlak een dubbelzinnig personage. Herhaaldelijk wordt immers gesuggereerd dat hij intrinsiek edel is maar dat hij zich laat meeslepen door duivelse raadgevers: ‘ik zeg u dat Philippe le Bel de beste inborst der wereld heeft; maer laffe vleiers omringen en raden hem’ (37, zie ook 67, 68, 74, 77, 104...). Hoewel de koning wel degelijk zijn zwaktes heeft – hij kan bijvoorbeeld niet met geld omgaan (67, 104) – is vooral zijn vrouw Johanna van Navarra de aanstichter van alle kwaad: ‘De eerste en ergste [oorzaak van het kwaad] was de beheersching zyner trotsche vrouw Johanna; deze, wanneer Philippe le Bel een goed voornemen had, kwam als een booze geest hem tot kwaed aendryven, en dwong hem alle hare verderfelyke inzichten goed te keuren’ (104). De koning is wel geneigd edel te handelen, maar de verstoorde machts- en genderverhoudingen aan het Franse hof maken hem dat onmogelijk. Van loepzuivere tegenstellingen is dan ook geen sprake.

De dynamiek van groepsvorming in *De Leeuw van Vlaenderen* is dan ook ingewikkelder dan ze op het eerste gezicht lijkt. Op het meest abstracte niveau vertelt Conscience het verhaal van het Vlaamse volk dat in blok weerstand biedt tegen de Franse overheerser. Tussen het niveau van het individuele personage en dat van de collectiviteit van het volk tekenen zich echter heel

verschillende subgroepen af. Een aantal van die groepen kwam hierboven al aan bod: de adel, de Vlaamse burgerij, de vrouwen, maar ook bijvoorbeeld de beenhouwers, of de wapenknechten... Personages kunnen van meerdere groepen tegelijk deel uitmaken en van de ene groep naar de andere migreren; de samenstelling en de identiteit van groepen kunnen veranderen, en groepen kunnen uiteenvallen in kleinere fracties of samensmelten. Al die verschillende dimensies van groepsdynamiek zijn in *De Leeuw van Vlaenderen* aanwezig. Dit kan, opnieuw, worden gedemonstreerd aan de hand van het koppel Breydel-Deconcinck. De twee belangrijkste helden van de roman behoren samen immers tot verschillende groepen. De kleinste groep is het tweemanschap zelf. Met iemand als Alan Palmer, die met de narratologische notie *social minds* greep tracht te krijgen op het hier beschreven grensgebied tussen het individuele en het sociale, zou men in dat verband kunnen spreken van een *intermental mind* (Palmer, 2010, p.46-48). Het gaat daarbij om groepen van personages – gaande van twee tot een hele massa – die elkaar zo goed kennen en zo nauw met elkaar verbonden zijn dat ze kunnen voorzien wat de andere denkt en naar buiten toe dan ook als één brein lijken te functioneren. Daarnaast behoren Breydel en Deconinck ook tot de groep van de dekens, van de Bruggelingen, van de Klauwaerts, van de burgers en van de Vlamingen. Ze bezitten bovendien een zekere vorm van mobiliteit ten opzichte van die groepen, wat exemplarisch blijkt uit het feit dat ze vlak voor de Guldensporenslag worden geridderd en zo tot de adelstand worden verheven. Die sociale promotie heeft ook repercussies voor de ruimere groep waartoe ze behoren; hun verheffing tot de adel staat immers symbool voor het (op zijn minst tijdelijke) samensmelten van edelen en burgers onder de vlag van het Vlaamse volk. Tegelijk is er niet altijd sprake van een naadloze integratie. Op een bepaald moment komt zelfs de minimale groep Breydel-Deconcinck, die intern doorgaans bijzonder homogeen en coherent is, onder druk te staan. Bij een meningsverschil over de te volgen oorlogsstrategie komen Breydel en Deconinck immers radicaal tegenover elkaar te staan, in die mate zelfs dat Breydel met zijn beenhouwers de deken van de wevers te lijf wil gaan: ‘Sla dood! Sla dood! huilden de scharen als razend, sla dood den verrader Deconinck! Deconinck!!’ (128). Het is slechts door een ultiem moment van inkeer bij Breydel dat de lynchpartij niet doorgaat.

Het is niet omdat *De Leeuw van Vlaenderen* zich wil profileren als het collectieve epos van een volk, dat dergelijke conflicten en spanningen tussen groepen niet aanwezig zouden zijn. Integendeel, die spanningen, die weliswaar telkens heel snel worden opgelost, vormen juist een essentieel onderdeel

van de narratieve spankracht van de roman: het is pas door de dreiging van desintegratie dat de groei naar eenheid en collectiviteit helemaal uit de verf komt.

5. INTERIORITEIT EN SUBJECTIVITEIT

De complexiteit van de personages in *De Leeuw van Vlaenderen* heeft niet alleen te maken met het feit dat individuele personages betekenis krijgen via de relaties met andere personages (en groepen van personages), maar ook met het feit dat de personages dragers worden van een (weliswaar nog beperkte) vorm van subjectiviteit. Het zijn figuren met een zekere innerlijkheid, met eigen motieven, intenties, verlangens, emoties en zelfs met een eigen interpretatie van de gebeurtenissen of van andere personages. Een mooi voorbeeld daarvan is de manier waarop Machteld de spitsbroeders Breydel en Deconinck percipieert. Hoewel de twee Bruggelingen complementair zijn is het onmiskenbaar zo dat Deconinck naarmate de roman vordert een zekere superioriteit verwerft ten opzichte van Breydel. Dat wordt bijvoorbeeld gesymboliseerd door het feit dat Deconinck na de Guldensporenslag gevraagd wordt om aan het ‘graeflyk Hof’ te verblijven, terwijl Breydel naar Brugge wordt teruggestuurd (372). Voor een personage als Machteld liggen de waardeverhoudingen echter enigszins anders. Hoewel zij Deconinck onverminderd respecteert (vooral op politiek vlak), ‘beminde [zij] den Deken der wevers niet zeer, zy had eenen afkeer van hem zonder te weten waer uit dit zonderling gevoel ontstaen was’ (306). Breydel echter kan haar veel meer bekoren: ‘Integendeel gevoelde Machteld eene byzondere toegenegenheid voor Jan Breydel’ (306). Meteen wordt ook de belangrijkste reden voor die voorkeur meegegeven: vrouwen houden van nature meer van het mannelijke maar toch ook emotionele karakter van Breydel, dan van de rationele, sombere en eenzame inborst van Deconinck. Deze passage bevestigt niet alleen wat we al schreven over de karakteriële tegenstelling tussen Breydel en Deconinck, maar reveleert vooral iets over de innerlijke spanning tussen Machtelds sociopolitieke rol als dochter van de toekomstige graaf van Vlaenderen en haar rol als vrouw. Uiteindelijk lijkt haar vrouwelijkheid de bovenhand te halen, maar het is geen onbelangrijk detail dat het hier louter om een privé-gedachte gaat, die niet echt openbaar wordt gemaakt. Aangezien de personages van *De Leeuw van Vlaenderen* doorgaans vooral gezien worden als de typische representanten van sociale geledingen heeft deze subjectieve dimensie weinig aandacht gekregen. Toch wordt er van in het eerste hoofdstuk ingegaan op de gedachten en gevoelens van personages

en worden er uiteenlopende narratieve technieken aangewend om aan die inwendigheid gestalte te geven. Wanneer Jan Breydel wordt geïntroduceerd, bijvoorbeeld, wordt er niet alleen verwezen naar rechtstreeks waarneembare aspecten: zijn uiterlijk, zijn klederdracht en zijn attributen. De verteller geeft ook al een eerste suggestie van wat er in Breydel omgaat: ‘Zichtbaer was het op zyn gelaet, dat het gezelschap, aen hetwelk hy ten leidsman diende, hem niet aengenaem was. Er schulde voorzeker iets geheims in zynen boezem, want hy wendde dikwyls de oogen met linkschen blik naer de ridders’ (22). Typerend is wel dat deze informatie niet van binnenuit wordt gegeven, via het personage (interne focalisatie), maar van buitenaf, door de verteller, die daarenboven zelf zijn interpretatie-activiteit beklemtoont. Via het gebruik van woorden als ‘zichtbaar’, ‘geheim’ en ‘schuilt’ wordt de lezer als het ware geïnstrueerd om uit en achter de uiterlijke kenmerken het innerlijk af te lezen.

Dit is slechts één van de strategieën om het verborgen innerlijk zichtbaar te maken. Niet alleen de gelaatsuitdrukkingen en de handelingen reveleren iets over het innerlijk, datzelfde geldt ook voor de naam van een personage, zijn/haar kleren en attributen, wat hij/zij zegt, enzovoort. De mate waarin de verteller daarbij bemiddelend optreedt, kan sterk variëren. Sommige personages doen aan zelfreflectie en lichten de lezer rechtstreeks in over wat ze denken of voelen. Een mooi voorbeeld daarvan vormen de liefdesscènes tussen Adolf van Nieuwland en Machteld, waarin beiden hun hart voor elkaar (proberen) bloot (te) leggen. Een sprekend citaat:

‘Ga, myn lieve Adolf, verdien de achting myns vaders, gelyk gy myne liefde hebt verdiend. – Ja, dit geheim heeft lang onbekend in myn hart gewoond; maer nu gy my verlaet, nu kan ik het niet meer in mynen boezem besloten houden. Hoor Adolf: – ja ik bemin u! – niet als eene zuster, met meer kracht, met onrustiger drift’ (146).

Dat personages daarenboven ook als interpreters van de ziel van anderen kunnen optreden, is nog opmerkelijker. Vooral Deconinck blijkt bijzonder bedreven in het lezen van dergelijke tekenen. Eén voorbeeld uit de vele: ‘Mijn vriend Jan [...] ik vraag u niet waerom gy zoo droef zyt: ik ken uwe edelmoedige ziel. – Het gedacht van slaverny doet u sterven; dit zie ik wel’ (161). Deze brede waaier aan weliswaar prille mogelijkheden tot introspectie nuanceert alleszins de gangbare opvatting, als zou in *De Leeuw van Vlaenderen* de subjectiviteit van de personages nog ontbreken. Integendeel, de verteller (en Conscience) lijkt zich net heel erg in te spannen om iets van die

innerlijkheid te reveleren. Het schijnbare gebrek aan psychologische diepgang vloeit vooral voort uit het feit dat die subjectiviteit van personages slechts zelden de parallel met de uiterlijke lichaamstekenen overstijgt en zich nog echt uit hun handelen zelf laat afleiden. Op veel van de meer subtiële vormen van bewustzijnsrepresentatie, die wij als kenmerkend voor de moderne roman beschouwen, blijft het nog even wachten (Cohn, 1978).

Er is evenwel niet *altijd* sprake van een transparante één-op-éénverhouding tussen het maatschappelijke functioneren en de subjectieve identiteit van personages. Bij momenten worden personages (tijdelijk) heen en weer geslingerd tussen tegenstrijdige innerlijke impulsen. Breydel wordt herhaaldelijk verscheurd door enerzijds zijn aangeboren impulsiviteit en anderzijds de bedachtzaamheid die hem door Deconinck is aangepreent: ‘Wie gedurende deze korte aenspraek het gelaet van Breydel gezien had, zou verscheidene aendoeningen er op bemerk hebben: spyt, woede, droefheid verwisselden zich steeds in hem, en het was aen de wringing zyner vuisten zichtbaer dat hy tegen zyne eigene driften worstelde’ (130); ‘Hy zweefde tusschen wraeklust en bedaerdheid, zonder zich innerlijk te kunnen stillen’ (164).

Die spanning tussen het innerlijke en het uiterlijke komt nog prominenter naar voren wanneer personages zich anders voordoen dan ze in feite zijn. Vooral Johanna van Navarra en haar handlangers zijn erg bedreven in de kunst van het veinzin: ‘De ontroerde Vorstin liep voor eenen spiegel en herstelde hare gansche houding: zy gaf aen haer gelaet eene rustigere uitdrukking, en scheen in het geheel niet meer ontsteld. In de kunst der veinzery, de grootste ondeugd er vrouwen, was Johanna van Navarre volleerd’ (106, zie ook 63, 64). ‘Doen alsof’ is echter niet noodzakelijk negatief. Eerder wezen wij al op het ‘geheim’ dat van bij de aanvang in Jan Breydel besloten ligt, en ook Pieter Deconinck verbergt om strategische redenen meermaals zijn diepste gedachten (zie bijvoorbeeld 131). Deconinck is bovendien het personage bij uitstek in de roman dat er, door zijn mensenkennis en zijn wijsheid, in slaagt om de diepste gedachten van personages af te leiden op basis van hun uiterlijke verschijnen: ‘Om hare ontstelde gelaetstrekken had hy haren toorn, hare begeerte en hare aenslagen reeds gelezen’ (103); ‘“Gy kunt my niet bedriegen, meester Jan: ik ken u te lang. Door uwe oogappels zie ik den grond uwer ziel – gy gaet rechtstreeks naer Male.” “Een tovenaer zyt gy, meester Pieter, want zo helpe my God, gy kent myne gedachten beter dan ik zelf”’ (164). Op die manier weet hij de spanning tussen zijn en schijnen bij anderen te achterhalen.

6. CONCLUSIE

Dat alles draagt ertoe bij dat Consciences personages lang niet zo eenvoudig zijn als ze op het eerste gezicht lijken. Ze bevinden zich daadwerkelijk in een soort spanningsveld tussen het algemeen-typische en het individuele, en de lezer moet beide niveaus weten te onderkennen om hun ware aard te achterhalen. Niet ondanks maar net op basis van die individuele kenmerken krijgen de figuren een eigen, onherleidbare plaats in de globale narratieve structuur en in de Vlaamse ontvoogdingsstrijd.

Daarbij steekt de verteller de lezer onmiskenbaar een stevige hand toe, door meestal zelf de correcte interpretaties rechtstreeks en expliciet aan te geven. Mede daardoor wordt Consciences roman, althans naar hedendaagse maatstaven, gekenmerkt door een hoge mate van redundantie (Suleiman, 1983). Belangrijke eigenschappen worden telkens weer vermeld en door de diverse personages en de verteller eenduidig geïnterpreteerd en geëvalueerd. Dubbelzinnigheden en onduidelijkheden worden daarentegen zoveel mogelijk vermeden of naar de marge van het verhaal verbannen. Vrijwel alles in de roman is geprogrammeerd om de literaire verhaalelementen en de extra-literaire, ideologische betekenissen zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen. Het monologische blijkt onmiskenbaar dominant, en dat is ook de bedoeling.

In dat opzicht zou ons onderzoek naar het functioneren van de personages in *De Leeuw van Vlaenderen* moeten worden aangevuld met een onderzoek naar de manieren waarop personages dragers worden van ideologische waarden én naar de strategieën waarmee in dit systeem van personages en waarden hiërarchieën worden aangebracht. Het mag immers duidelijk zijn dat de personages die wij aan bod hebben laten komen lang niet allemaal hetzelfde statuut genieten, zowel wat hun rol in het verhaal betreft als hun aandeel in de gecommuniceerde boodschap. Het is niet toevallig dat we keer op keer bleven stilstaan bij de hoofdpersonages Breydel en Deconinck. Deze personages zijn onmiskenbaar het best uitgewerkt, laten daardoor ook de grootste mate aan complexiteit zien en verwerven door hun woorden en daden zo'n groot moreel gezag dat ze tot op zekere hoogte als de spreekbuis van de verteller (of zelfs Conscience zelf) kunnen functioneren. De kwestie van de personages kan dan ook niet los worden gezien van de vertelstrategieën die worden aangewend. Ook op dit vlak kan men zich de vraag stellen in hoeverre *De Leeuw van Vlaenderen* zich verhoudt tot zowel oudere als nieuwere modellen.

Eenzelfde vraag dringt zich op met betrekking tot de objecten en de ruimte in de roman. Zo wordt wel eens geargumenteed dat de overgang van oudere romanvormen naar de negentiende-eeuwse roman samenhangt met het ontstaan van uitgewerkte, gedetailleerde en concrete settings waarin de personages worden gesitueerd (Auerbach, 1946; Sundberg Wall, 2006). Ook op dit vlak laat *De Leeuw van Vlaenderen* een gemengd beeld zien, al blijven de aanzetten tot realistische decorbeschrijvingen veeleer embryonaal.

Op het vlak van de personages lijkt Conscience een stap verder te gaan. De voornaamste personages krijgen, ondanks hun typische karakter, ook een individueel profiel, dat vooral tot uiting komt door de relaties van analogie en contrast met andere personages, en dat gepaard gaat met een zekere mate van innerlijkheid en subjectiviteit. De schrijver Conscience confronteert zijn lezer daarmee niet alleen met uiteenlopende aspecten van het moderne romanpersonage, hij dringt er bij die lezer ook op aan om zorgvuldig te decoderen, met oog voor details. Hij of zij moet zich, met andere woorden, Deconincks vaardigheid om karakters te doorgronden eigen maken. Ook in dit opzicht (en misschien zelfs vooral in dit opzicht) heeft Conscience daadwerkelijk zijn volk (en ons) leren lezen.

Literatuurlijst

- Auerbach, E.** (1946). *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*. Bern: Francke.
- Bemong, N.** (2010). “‘Schryver van’ of burgerman? Het afficheren van cultureel en sociaal kapitaal in Vlaamse negentiende-eeuwse romans’. *Nederlandse Letterkunde*, 15/1: 29-52.
- Cohn, D.** (1978). *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. Princeton: Princeton University Press.
- Conscience, H.** (2012). *De Leeuw van Vlaenderen. Of de slag der gulden sporen (1302)*. Uitgeg. door Vanhoutte, E. Antwerpen/Brussel: Letterenhuis/ASP.
- Couttenier, P.** (1983). ‘Tekst en maatschappij in Consciences *De arme edelman*’. *ALW. Bulletin van de vereniging voor algemene en vergelijkende literatuurwetenschap*, 4: 41-48.
- Foucault, M.** (1994). ‘Qu’est-ce qu’un auteur?’ In Foucault, M., Defert, D. & Ewald, F. (red.), *Dits et écrits 1954-1988. Vol. 1, 1954-1969*. Paris: Gallimard: 562-578.
- Gobbers, W.** (1990). ‘Consciences *Leeuw van Vlaenderen* als historische roman en nationaal epos: een genrestudie in Europees perspectief.’ In: Deprez, A. & Gobbers, W. (red.), *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. Dertien verkenningen*. Utrecht: HES: 45-69.

- Hamon, Ph.** (2011). *Le personnel du roman. Le système des personnages dans les Rougon-Macquart d'Emile Zola*. Genève: Droz.
- Hermans, Th.** (2011). 'Tusschen Europaensche vermaerdheden. Het vertalen van Hendrik Conscience'. In *Filter*, 18/3: 27-34.
- Keersmaekers, A.** (2009). *Hendrik Conscience. De Muze en de Mammon*. Gent: KANTL.
- Palmer, A.** (2010). *Social Minds in the Novel*. Columbus: The Ohio State UP.
- Pavel, T.** (2003). *La pensée du roman*. Paris: Gallimard.
- Suleiman, S.R.** (1983). *Authoritarian Fictions. The Ideological Novel as a Literary Genre*. Princeton: Princeton University Press.
- Sundberg Wall, C.** (2006). *The Prose of Things. Transformations of Description in the Eighteenth Century*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Van den Berg, W. & Couttenier, P.** (2009). *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Van Iseghem, J.** (2002). 'De ouverture van *De Leeuw van Vlaenderen*.' In: Vanhoutte, E. (red.), *Zeven maal De Leeuw van Vlaenderen herlezen*. Antwerpen: AMVC: 31-62.
- Watt, I.** (1957). *The Rise of the Novel. Studies in Defoe, Richardson and Fielding*. London: Chatto & Windus.
- Wauters, K.** (2012). *Hendrik Conscience. Van geboorte tot Leeuw*. Antwerpen/Brussel: Letterenhuis/ASP.
- Willekens, E.** (1982). *Hij leerde zijn volk lezen. Profiel van Hendrik Conscience 1812-1883*. Antwerpen: Stichting Hendrik Conscience

Hendrik Conscience als operalibrettist

Van ‘De pelgrim in de woestyn’ tot *De dichter en zijn droombeeld**

Adelheid Ceulemans, Koninklijk Conservatorium Antwerpen en Universiteit Antwerpen
Jan Dewilde, Koninklijk Conservatorium Antwerpen en Studiecentrum voor Vlaamse Muziek

Samenvatting

In 1867 vatte Hendrik Conscience (1812-1883) een ambitieus muziekproject aan: hij zou voor de Gentse componist Karel Miry (1823-1889) een operalibretto schrijven. Conscience baseerde het libretto op ‘De pelgrim in de woestyn’, een enigszins merkwaardige novelle die hij 27 jaar eerder had gepubliceerd in het debuutnummer van de literaire periodiek *De Noordstar* (1840). Het resultaat van deze samenwerking – tussen een debuterend librettist en een ervaren en gevierd componist – is de opera *De dichter en zijn droombeeld*, die te Brussel in première ging op 1 december 1872. Ondanks de lovende recensies van tijdgenoten (zoals Julius Hoste), zou de opera slechts één keer opgevoerd worden.

Adelheid Ceulemans en Jan Dewilde lichten in dit artikel de ontstaansgeschiedenis van *De dichter en zijn droombeeld* toe, van de publicatie van de novelle in 1840 tot de première van de opera in 1872. ‘De pelgrim in de woestyn’ en *De dichter en zijn droombeeld* worden tekstueel geanalyseerd en met elkaar vergeleken (vanuit een tekstanalytisch perspectief). Beide werken (novelle en opera) worden ook gesitueerd in respectievelijk de literair-historische en de muziek-historische context (de literaire romantiek; première en receptie van de opera).

Abstract

In 1867 Hendrik Conscience (1812-1883) started an ambitious musical project: he would write an opera libretto for the Ghent composer Karel Miry (1823-1889). Conscience based the libretto on ‘De pelgrim in de woestyn’ [‘The pilgrim in the desert’], a rather peculiar short story that was published 27 years earlier, in the debut issue of the literary periodical *De Noordstar* [*The North Star*] (1840). The result of this

E-mail

adelheid.ceulemans@
uantwerpen.be
adelheid.ceulemans@
ap.be
jan.dewilde@ap.be

* De auteurs danken Hannah Aelvoet (pianiste) en Mathis Van Cleynenbreugel (tenor) voor de opluistering van de lezing waarop dit artikel gebaseerd is (3 december 2012, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen)

collaboration – between a debuting librettist and an experienced and celebrated composer – is the opera *De dichter en zijn droombeeld* [*The poet and his dream*], which had its premiere in Brussels on 1 December 1872. Despite the favourable reviews by contemporaries (such as Julius Hoste), the opera would be performed only once. Adelheid Ceulemans and Jan Dewilde explain in this article the genesis of *De dichter en zijn droombeeld*, from the publication of the novella in 1840 until the premiere of the opera in 1872. ‘De pelgrim in de woestyn’ and *De dichter en zijn droombeeld* are textually analyzed and compared with each other (from a textual-analytical perspective). Both works (novella and opera) are also situated in respectively the literary-historical and the musical-historical context (literary romanticism; premiere and reception of the opera).

1. INLEIDING

De dichter en zijn droombeeld, een opera van Karel Miry (1823-1889) op een libretto van Hendrik Conscience (1812-1883), is een van de merkwaardigste muziektheaterwerken uit de Vlaamse muziekgeschiedenis. Merkwaardig, omdat de opera gebaseerd is op het enige libretto dat Conscience heeft geschreven, een libretto dat hij distilleerde uit zijn vroege novelle ‘De pelgrim in de woestyn’; merkwaardig omdat de thematiek atypisch is voor het operagenre zoals het toen in Vlaanderen werd beoefend; en merkwaardig ten slotte omdat het meer dan waarschijnlijk de enige Vlaamse opera is waarin Allah wordt aanbeden.

Gezien de aard van het onderwerp combineert deze bijdrage literair-historisch met muziekhistorisch onderzoek: de brontekst wordt in een literair-historisch perspectief geplaatst en de novelle en het libretto worden tekstueel vergeleken, terwijl ook de genese, de creatie en de receptie van de opera worden behandeld.

2. ‘DE PELGRIM IN DE WOESTYN’: TEKSTANALYSE

Conscience schreef de novelle ‘De pelgrim in de woestyn’ in maart 1839, op 26-jarige leeftijd, na een kort verblijf bij de familie De Cock-De Pauw in Dendermonde.¹ Hij droeg de tekst op aan de vrouw des huizes, ‘de Vlaemsche

¹ Een maand eerder, op 6 februari 1839, had Conscience georeerd tegen het Verdrag der XXIV Artikelen (Conscience, 1839; Conscience, 1978, p. 261-265; Simons, Somers & van Ruyssevelt, 1983, p. 21, 24, 31). Nadien verbleef hij achtereenvolgens bij het hoveniersgezin Van Geert en

dichteresse, vrouw / De Cock de Pauw' (Conscience, 1840, p. 5). Uiteindelijk verscheen 'De pelgrim in de woestyn' een jaar later, in 1840, in het eerste nummer van de literaire periodiek *De Noordstar* (1: p. 5-25, 49-66). Redacteuren van het tijdschrift waren Conscience zelf, Jan De Laet en Pieter Frans Van Kerckhoven.

De ondertitel van 'De pelgrim in de woestyn', 'zinnebeeld' (Conscience, 1840, p. 5), preludeert op de inhoud van de novelle – in het verhaal verbeeldt de pelgrim zich een idyllische oase – en refereert ook aan het genre. 'De pelgrim in de woestyn' is namelijk een soort van allegorie: het leven van de dichter wordt vergeleken met een pelgrimstocht door de woestijn, zo zingt de pelgrim zelf aan het begin van de novelle ('Het leven des Dichters is gelyk aen eene reis door de eindeloze woestynen van Arabië'; Conscience, 1840, p. 8).

2.1. HET VERHAAL

Het verhaal dat Conscience vertelt in 'De pelgrim in de woestyn' gaat als volgt. Een vermoeide en dorstige dichter, de pelgrim uit de titel, trekt door de barre Arabische woestijn. Hij voelt zich doodongelukkig omdat de schoonheid en het geluk die hij zich als dichter verbeeldt niet lijken te bestaan op aarde, maar enkel als droombeeld in zijn dichterlijke fantasie. Een oude grijze man, van wie de stem weerklinkt in de woestijn, probeert de pelgrim-dichter te overtuigen van het tegendeel: de schoonheid en vreugde die bestaan in de verbeelding van de dichter, zijn ook op aarde te vinden, of nog, de door God geschapen natuur is niet inferieur aan de dichterlijke imaginatie. De wijze woorden van de grijsaard lijken effect te hebben: de dichter wil afstand nemen van de 'geest der verbeelding', de 'geest der dichteren' en zich aan het 'aerdsch geluk' overgeven (Conscience, 1840, p. 15). Plots weerklinkt echter een andere stem, 'als het zuiverste zilver': het is de stem van de vrouw uit zijn verbeelding. Ondanks de waarschuwing van de grijsaard en ondanks zijn goede voornemens holt de dichter de vrouw achterna (Conscience, 1840, p.17). Hij komt terecht in een idyllische oase, bij de dochters van 'Oasis'. Zij zijn allen beeldmooi, maar een van hen is van een onaardse schoonheid. Ze heet 'Zielsmin' en in haar herkent de dichter het voorwerp van zijn

bij de familie De Cock-De Pauw. In december 1839 maakte hij zijn publieke wederoptreden met een grafrede bij de begrafenis van Mathijs (Mathieu) Van Bree, historieschilder en directeur van de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten (Conscience, 1978, p. 266-272).

dichterlijke verbeelding, zijn jarenlange droombeeld. In een prachtig paleis laten de dochters van Oasis de dichter proeven van drank, macht, goud en wellust, maar al deze genoegens verschaffen hem toch niet de voldoening waarop hij gehoopt had (Conscience, 1840, p. 59). Hij vervalt in gemijmer, tot hij opnieuw de stem van de grijsaard hoort. Onder invloed van de stem neemt de dichter zijn harp (de dichterslier), die hij zo lang had verwaarloosd, weer ter hand. Allerlei beelden komen in hem op wanneer hij de harp bespeelt. Een onaangename ontdekking brengt hem echter terug tot de werkelijkheid: hij merkt plots dat de dochters van Oasis geraamten zijn geworden en dat alles rondom hem grijs en vuil is. De dichter ontvlucht het paleis van Oasis en ontmoet wederom de grijsaard. Zijn naam blijkt ‘Ondervinding’ te zijn: hij heeft al meegemaakt wat de dichter nu doormaakt, hij heeft reeds ondervonden dat de ‘luchtpaleizen’ uit zijn verbeelding ook op aarde te vinden zijn. De grijsaard wil de dichter de waarde van het aardse aantonen, naast dat van het gedroomde, ingebeelde geluk. Hij wijst de dichter erop dat het lot van een poëet beter is dan dat van een gewone mens, omdat een poëet zowel over dromen als over aardse geneugten kan beschikken, terwijl een gewone mens niets anders heeft dan de ‘tastbare wereld’ (Conscience, 1840, p. 63). Hij raadt de pelgrim-dichter aan om op tijd en stond zijn verbeelding een halt toe te roepen en te genieten van het aardse geluk, tot hij er even genoeg van heeft: ‘verlaet altyd het aerdsch geluk eer gy er eenen walg van krygt, dan zult gy het altyd met genoegten terug vinden’ (Conscience, 1840, p. 65).

2.2. EEN VLAAMSE DE CHATEAUBRIAND? ROMANTISCHE MOTIEVEN EN STIJLKENMERKEN

‘De pelgrim in de woestyn’, een tekst van de ‘jonge’ Conscience, was in het verleden slechts zelden het voorwerp van literair-historisch of tekstueel onderzoek. Als de tekst al wordt genoemd in secundaire literatuur – nagenoeg uitsluitend in overzichtswerken of literatuurgeschiedenissen – wordt er gewezen op de reminiscenties aan de Orpheusmythe of aan de legende van Sint-Antonius, en op de (stilistische) schatplichtigheid aan de Lamennais (Te Winkel, 1918, p. 691; Lissens, 1973, p. 50; Wauters, 1999, p. 157).² De novelle wordt steevast getypeerd als een door en door romantische tekst (cf. Lissens,

² Volgens Wauters werd ‘De pelgrim in de woestyn’ ook gevoeld door Conscience’s ‘eigen artistieke en amoureuze desillusies’ (Wauters, 1999, p. 157).

1973, p. 50; Wauters, 1999, p. 157). Daarbij worden zelfs vergelijkingen met De Chateaubriand, en meer bepaald met zijn uiterst romantische novelle *René* (1802), niet uit de weg gegaan.

Consciences novelle uit 1840 bevat inderdaad een aantal romantische motieven en stijlkenmerken. Zo bijvoorbeeld: een ietwat gezwollen, soms pathetische of sentimentele schrijfstijl; veel natuurvergelijkingen (b.v. Conscience, 1840, p. 50, 65); de metaforische projectie van emoties en gemoedstoestanden in de natuur (b.v. Conscience, 1840, p. 61); de beschrijving van emoties aan de hand van fysieke kenmerken (b.v. Conscience, 1840, p. 17, 50, 52) en van ervaringen of omgevingen aan de hand van zintuiglijke gewaarwordingen (b.v. Conscience, 1840, p. 13, 18, 20); de constante tegenstelling tussen het emotionele en het fysieke; de zelfmoordneiging van de dichter (Conscience, 1840, p. 6).

De vele beschrijvingen van het oosterse, exotische decor van het verhaal – de Arabische woestijn en later het Arabische paleis Oasis (o.a. Conscience, 1840, p. 21-23, 54-59) – sluiten aan bij het negentiende-eeuwse oriëntalisme, ‘a cultural and artistic vogue’ (Thum, 2007, p. 393) die getuigt van de romantische fascinatie voor het vreemde en behoorlijk veel aantrek had bij kunstenaars en auteurs, ook in Vlaanderen.³

‘De pelgrim in de woestyn’ bevat opvallend veel referenties aan de magie – ‘toveren’ en ‘betoveren’ zijn vaak voorkomende woorden in de tekst (als substantief, adjectief of in samenstellingen, b.v. ‘tooverroede’, ‘betoverend’). Eén keer verwijst de auteur naar het zogenaamde magnetisme: de maagd Zielsmin brengt de dichter in vervoering met haar ‘magnetischen blik’ (Conscience, 1840, p. 53). Het magnetisme was een soort pseudowetenschap die opgang maakte in de periode van de romantiek (in navolging van de theorieën van de Duitse arts Mesmer, 1734-1815). Het negentiende-eeuwse dierlijk magnetisme geloofde in de fysisch-psychische kracht die een persoon kan uitoefenen; deze ‘magnetische stroom’ kon zelfs als geneeswijze aangewend worden.⁴ Verschillende Vlaams-Belgische literatoren zouden de magnetismetheorieën hebben aangehangen (Ceulemans, 2013, p. 309) – zo onder meer Consciences *Noordstar*-collega’s De Laet, behalve schrijver ook arts,

³ Cf. o.a. ‘Mahomet’s dronkenschap’ in de dichtbundel *Eigenaerdige verhalen* (1837) van Theodoor Van Ryswyck (Van Ryswyck, 1837, p. 36-60)

⁴ Het sideraal magnetisme verdedigde de magnetische invloed van sterren op ziekten. Over het dierlijk magnetisme: Vijselaar, 2001; Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 461-465.

en Van Kerckhoven, die tijdens de woelige Risorgimentojaren geneeskunde studeerde in Italië.⁵

Veruit het meest romantische motief in de novelle van *Conscience* is de constante tegenstelling tussen het hemelse en het aardse, tussen het ideële en het wereldse. De antithese wordt op verschillende manieren en in verschillende bewoordingen gethematiseerd, zowel op een (i) inhoudelijk als op een (ii) talig niveau. (i) De wijze grijsaard staat zeer negatief tegenover het ideële, het hemelse en al wat daarmee verbonden is. Hij verwijt de pelgrim-dichter zich 'blind' te staren op het ideële (cf. *Conscience*, 1840, p. 15, 'blinddoek'). Daardoor heeft de dichter geen oog voor het 'aerdsch geluk', voor de 'schoonheden' die de 'aerde' biedt (*Conscience*, 1840, p. 15, 8). De oude man waarschuwt de dichter dat het geluk der verbeelding niet kan blijven duren. Hij blijkt het bij het rechte eind te hebben: al het mooie uit de verbeelding van de dichter wordt vuil en grijs of gaat dood, de dochters van Oasis veranderen in 'ontvleeschde geraemten of schrikverwekkende lyken' (*Conscience*, 1840, p. 61). (ii) Wat de taal betreft, valt de consequent tegengestelde connotatie op van de begrippen 'engelinnen' en 'maagden', die nochtans een gelijkaardige semantische invulling hebben (*Conscience*, 1840, o.a. p. 19). De 'engelinnen', de dochters van Oasis, worden negatief beschreven; zij zijn een product van de dichterlijke verbeelding (*Conscience*, 1840, p. 50). De 'maagden', de 'kinderen der aerde' (*Conscience*, 1840, p. 51), worden positief benaderd. Met de typering 'zinneloos', die frequent opduikt in de tekst (als bijwoord of als adjectief), maakt de verteller duidelijk dat de dichter beroofd is van de aardse rede ('zinnen') wanneer hij de vrouwelijke stem uit zijn verbeelding achterna loopt (*Conscience*, 1840, p. 17, cf. p. 51).

Bepaalde aspecten van het dichterschap dat *Conscience* in deze novelle vooropstelt, zijn te verbinden met een romantische poëtica. De dichter wordt voorgesteld als een adelaar ('arend'), die hoog boven de gewone mens vliegt; als een schepper; als de vader (en in het geval van Zielsmin ook de minnaar) van zijn personages; als een soort van magiër die de wereld kan betoveren en weer kan onttoveren (*Conscience*, 1840, p. 8, 9, 51, 52, 53; cf. Van den Berg, 1986, p. 51; Van den Berg, 2010, p. 60-61). De grijsaard maakt duidelijk dat een poëet meer is dan een gewone mens, hij ontvangt 'by zyne geboorte een grooter gedeelte van den geest der Godheid' (*Conscience*, 1840, p. 63).

⁵ Zie Van Kerckhovens *Herinneringen uit Italië*, uit 1871 (Van Kerckhoven, 1871, o.a. p. 8, 78-80). Ook Noord-Nederlandse schrijvers waren gefascineerd door het magnetisme: cf. het personage Addy in *Het heilige weten* (1903) van Louis Couperus (Kemperink, 2010, p. 171).

2.3. DE VERBEELDING ALS VIJAND: VRAAGTEKENS BIJ DE ROMANTISCHE POËTICA

‘De pelgrim in de woestyn’ bevat ontegensprekelijk een groot aantal romantische motieven en stijlkenmerken. Dit neemt evenwel niet weg dat de verteller, bij monde van het personage van de grijsaard, meer dan één vraagteken plaatst bij het romantische dichterschap en de romantische poëtica. De grijsaard, verpersoonlijking van de wijsheid, laat zich zeer negatief uit over het hemelse, het ideële én de dichterlijke verbeelding: ‘dichtrendroomen’ en de ‘geest der verbeelding’ zijn geen positieve aspecten van het dichterschap, integendeel, de ‘geest der verbeelding’ is de ‘vyand’ (Conscience, 1840, p. 17). ‘[...] geniet met dankbaerheid tot God de vermaken die de aerde u aenbiedt: laet den geest der dichteren gedurende dien tyd niet tot u komen, want zyne tegenwoordigheid zou alles doen vergaen’, aldus de oude wijze man (Conscience, 1840, p. 65). De dichterlijke verbeelding, die een belangrijke plaats opeist binnen de romantische poëtica, wordt hier tijdelijk verbannen, vanwege de nefaste gevolgen ervan. Een dichter moet genieten van het aardse en zich te gelegener tijd terugtrekken uit de ‘hemel der verbeelding’. Bovendien is een dichter nog steeds onderworpen aan ‘de wet der menschelyke natuer’ (Conscience, 1840, p. 52), en bovenal aan God, die ver boven de dichter staat, zo expliciteert de grijsaard.

3. VAN ‘DE PELGRIM IN DE WOESTYN’ TOT *DE DICHTER EN ZIJN DROOMBEELD*: GENESE VAN DE OPERA

Een libretto dat het conflict tussen het wereldse en het ideële, tussen aards genot en hemels geluk behandelt, is vermoedelijk niet wat Karel Miry voor ogen had, toen hij tijdens het Negende Nederlandsch Letterkundig Congres in augustus 1867 in Gent aan Conscience vroeg om samen een opera te schrijven. Miry was op dat moment een gevierd operacomponist. Zijn historische ‘grand opéra’ *Charles Quint*, op een Franstalig libretto van zijn aangetrouwde oom Hippoliet Van Peene, was in 1857 met veel succes in de Gentse Opera gecreëerd. In de jaren 1860 ging er geen jaar voorbij of er werd wel een nieuwe opera van zijn hand opgevoerd. In 1866 gingen op vijf maanden tijd zelfs drie muziektheaterwerken van hem in première, alle drie op een libretto van Napoleon Destanberg: de ‘grand opéra’ *Maria van Bourgondië* en de zangspelen *De keizer bij de boeren* en *d’Occasie maakt den dief*. Met Van Peene en Destanberg kon Miry een beroep doen op geroutineerde theaterauteurs om hem libretto’s te leveren. Dat hij zich in 1867 richtte tot Conscience, die geen

ervaring had als operalibrettist – we vergeten even zijn jeugdige operaparodie *Satan converti ou plus d'enfer* –, wordt verklaard door het feit dat Miry met een nieuwe opera de Nationale Schouwburg in Brussel wilde ondersteunen. De Nationale Schouwburg, die een jaar eerder door P.J. Mulders was gesticht, bracht in het Cirquetheater niet alleen toneelvoorstellingen, maar kon dankzij een eigen koor en orkest ook opera's en zangspelen brengen. Dat leidde tot een korte opflakking van Vlaams muziektheater in Brussel. Begin 1867 voerde de Cirqueschouwburg twee werken van Benoit op, met name *Het dorp in 't gebergte*, naar August von Kotzebue, en het naturalistische zangspel *Isa*, op een libretto van Emanuel Hiel.

Zowel Miry als Conscience hadden goede contacten met schouwburgdirecteur Mulders. Een jaar eerder, in december 1866, had Mulders Miry's *Maria van Bourgondië* op de planken gebracht. Conscience had Mulders via Peter Benoit leren kennen en hij steunde hem met woord en daad (Conscience, 1912, p. 64).⁶ Miry en Conscience wilden Mulders' Vlaams theaterhuis steunen en hoe kon dat beter dan met een opera, die geschreven werd door de meest gevierde romancier en de populairste operacomponist van het moment?

Dankzij de bewaarde correspondentie is de genese van het werk goed te volgen.⁷ Conscience en Miry zetten er meteen flink de pas in. Enkele dagen al na het Nederlandsch Letterkundig Congres,⁸ bezorgde Conscience Miry zijn novelle (in de Franse vertaling van Léon Wocqueir), met het verzoek: 'Zoek wat daarvan volgens u te maken is. Wy moeten toch elkander verstaan en helpen.'⁹ De thematiek van Conscience's 'zinnebeeldig verhaal' stond mijlenver van de libretto's die Miry gewoon was, maar toch moet hij als geroutineerd theatercomponist potentie in het verhaal gezien hebben. Conscience van zijn kant voelde zich in zijn nieuwe rol van librettist minder zeker. Op 4 september 1867 zendt hij Miry een ontwerp van de eerste acte met een begeleidende brief waarin hij zich ten aanzien van de componist wel zeer bescheiden opstelt: 'Van het opstellen van opera-libretto's of van andere toneelgewrochten, heb ik geene ondervinding, alhoewel ik, tot het opstellen van ons opera,

⁶ In zijn brief van 4 september 1867 aan Miry schrijft Conscience dat Mulders hem in Kortrijk heeft opgezocht (brief, 04/09/1867, Hendrik Conscience aan Karel Miry, Letterenhuis, BE-ANN07/br/000179003).

⁷ Letterenhuis, C34.

⁸ Tijdens dit congres zou Miry Conscience gevraagd hebben 'de donner un coup d'épaule à l'Opéra flamand' (Le Guide musical, 07/11/1867).

⁹ Brief, 24/08/1867, Hendrik Conscience aan Karel Miry, Letterenhuis, BE-ANN07/br/000033416.

grondig heb pogen op te sporen, hoe andere ervaren schryvers dit doen.’¹⁰ In die zelfde brief geeft hij Miry het dwingend advies om waar nodig de tekst aan de muziektheatrale wetten aan te passen:

Ik herhaal het u: gy moogt u door den tekst in het geheel niet gebonden achten; een opera is veeleer de schepping van den toondichter dan van den schryver. Hoe meer gy verandert of my doet veranderen, verkorten of byvoegen, hoe meer ik denken zal dat gy den stempel van uw persoonlijk genie in het werk wilt drukken. Vindt gy dat hier of en daar langere zangen, koepletten of zulk iets moet worden ingevoegd, laat het nog weten; ik zal my haasten te doen wat gy verlangt.

Uiteindelijk zou het nog tot mei 1870 duren eer Conscience het libretto klaar had. Ook deze keer is de begeleidende brief interessant omdat Conscience daarin zijn verworven inzichten over het schrijven van een opera uiteenzet: ‘De muziek is eene tenminste zoo machtige kunst als poëzy; en, waar zy te samen werken, mag geene dezer beide kunsten de andere tot slaaf maken. Toondichter en schryver moeten elkander verstaan en behulpzaam zyn, om de middelen en de schoonheden der beide kunsten ruimte te geven en te doen uitkomen.’¹¹ Opnieuw beklemtoont hij dat hij geen ervaring ter zake heeft, maar dat belet hem niet om toch even op Miry’s terrein te komen: ‘Ik roep uwe aandacht op de noodzakelykheid om, telkens als de toestand der personages verandert, de tusschenruimten en de overgangen door eenige maten muziek aan te vullen, opdat de actie (in schyn ten minste) nooit onderbroken worde.’ Niettegenstaande Conscience uitging van de Wagneriaanse visie dat tekst en muziek in een opera evenwaardig zijn – ‘geene dezer beide kunsten [mag] de andere tot slaaf maken’ – blijkt hij in de praktijk toch een aanhanger van het paradigma ‘prima la musica e poi le parole’: als librettist stelde hij zich modest en dienstbaar op.

Binnen de internationale operaliteratuur van die tijd is de hooggestemde thematiek van dit Consciencelibretto alvast bijzonder en origineel te noemen, en ook in Miry’s muziektheateroeuvre is deze opera een *Fremdkörper*: Miry’s operettes en zangspelen zijn lichtvoetig van aard, terwijl zijn bekendste opera’s een typische ‘opéra-comique’-thematiek hebben, namelijk een historische gebeurtenis die de achtergrond vormt voor een gecompliceerde

¹⁰ Brief, 04/09/1867, Hendrik Conscience aan Karel Miry, Letterenhuis, BE-ANN07/br/000179003.

¹¹ Brief, 24/05/1870, Hendrik Conscience aan Karel Miry, Letterenhuis, BE-ANN07/br/000033415.

liefdeshistorie. Conscience's 'dichterlijk fantasiebeeld' stond daar ver af, ook in zijn bewerkte vorm als operalibretto.

4. *DE DICHTER EN ZIJN DROOMBEELD*: TEKSTANALYSE

In het libretto van *De dichter en zijn droombeeld* dramatiseerde Conscience het conflict tussen het aardse en het ideële uit 'De pelgrim in de woestyn' via de introductie van drie nieuwe personages: hij confronteert de jonge, idealistische dichter met 'de wereldsche vreugde' Delicia, met 'de geest der aarde' Mundus, en met 'het droombeeld' Idea (Conscience & Miry, 1872, p. 2). De personages Idea en Mundus lijken (vaag) te refereren aan de filosofieën van Plato enerzijds en Aristoteles anderzijds.¹²

De verhaallijn van 'De pelgrim in de woestyn' werd grotendeels behouden in *De dichter en zijn droombeeld*, maar er vond een opmerkelijke verschuiving plaats in de boodschap die er uit sprak. De raad van de grijsaard aan de pelgrim-dichter – neem afstand van het hemelse geluk en de dichterlijke verbeelding, richt u op het aardse genot – wordt haast omgekeerd in *De dichter en zijn droombeeld*. Het personage Idea adviseert de dichter namelijk om het oog naar omhoog te richten, naar de 'hooger transen' en de 'heemlen' (Conscience & Miry, 1872, p. 32), en zich te distantiëren van Mundus, de 'aardsche nacht' en de 'tastbare stof' (Conscience & Miry, 1872, p. 9, 32). Mundus is het 'slechte', Idea het 'goede' personage. Zij geneest de dichter, terwijl de aarde de dichter gevangen houdt. Het aardse leidt tot eenzaamheid en doet de vreugde verdwijnen (Conscience & Miry, 1872, 'banden' p. 53, 'alleen' p. 55, 'voor alle vreugd gevoelloos' p. 55, 'genas' p. 55). In 'De pelgrim in de woestyn' komt de dichter tot bezinning: hij luistert naar de grijsaard en besluit voortaan zijn zinnen niet meer louter te richten op het ideële, maar ook het aardse te volgen. In *De dichter en zijn droombeeld* daarentegen overtuigt Idea de dichter om enkel de 'wolkige geest' te volgen en Mundus en het aardse af te zweren (Conscience & Miry, 1872, p. 32). Aan het einde van het stuk voltrekt zich zelfs een 'zinnebeeldig huwelijk' tussen de dichter en Idea (Conscience & Miry, 1872, p. 64).

¹² Cf. de afbeelding van Plato en Aristoteles op het fresco *De School van Athene* (*La Scuola di Atene*, Rafaël, 1509-1510). Plato wijst naar boven, naar het spirituele, het bovennatuurlijke (de ideeënwereld); Aristoteles naar beneden, naar de aarde als bron van (wetenschappelijke) kennis.

In *De dichter en zijn droombeeld* is het motief van het oriëntalisme minder uitgewerkt dan in 'De pelgrim in de woestyn': het is niet zozeer verweven in het decor, maar wordt (evenals de tegenstelling ideëel/aards) gerealiseerd op het niveau van de personages, namelijk in de aanwezigheid van een groep biddende moslims. Om emoties weer te geven, wordt evenzeer een beroep gedaan op de personages, of beter, op de acteurs die ze vertolken, zo blijkt uit de regieaanwijzingen in het libretto.

Conscience verwoordt in *De dichter en zijn droombeeld* een expliciete, godsdienstige moraal. Het 'geweten' komt meermaals ter sprake, het contrast tussen goed en kwaad speelt een belangrijke rol, evenals de idee dat de mens moet lijden (Conscience & Miry, 1872, p. 59), berouw moet tonen (Conscience & Miry, 1872, p. 56-57, 58, 63), en aan alle verlokkingen moet weerstaan, vooraleer hij vreugde en geluk kan vinden. God is veel prominenter aanwezig in *De dichter en zijn droombeeld* dan in 'De pelgrim in de woestyn' (Conscience & Miry, 1872, p. 64).

5. TEKSTUELE VERGELIJKING TUSSEN 'DE PELGRIM IN DE WOESTYN' EN *DE DICHTER EN ZIJN DROOMBEELD*

Uit de beknopte tekstuele analyse van 'De pelgrim in de woestyn' blijkt dat de tekst minder romantisch is (in de literair-historische zin van het woord) dan hij op het eerste gezicht doet vermoeden. De novelle bevat inderdaad een aantal romantische stijlkenmerken en motieven, maar relateert tegelijkertijd bepaalde facetten van de romantische poëtica, met name de primordialiteit van de verbeelding en de haast goddelijke status van de dichter. In de literaire romantiek wordt 'de Dichter' beschouwd als een visionair die contact kan leggen tussen het goddelijke en het menselijke, tussen de macro- en de microkosmos (Van den Berg, 1986, p. 51; Van den Berg, 2010, p. 60-61).¹³ De dichterslijke verbeelding, het medium dat die verbinding als het ware bewerkstelligt, is in 'De pelgrim in de woestyn' de 'vyand' (Conscience, 1840, p. 17).

¹³ Vergelijk met romantische teksten van tijdgenoten, bijvoorbeeld met het gedicht 'Begeestering' van Theodoor Van Ryswyck (uit de bundel *Poëtische luimen*, 1842). Van Ryswyck, een goede vriend en collega van Conscience, geeft in dit dichtstuk een expliciet romantische invulling aan het dichterschap: de dichter zweeft als een adelaar hoog boven de gewone mens, de dichtersziel kan de dichter naar de hemel voeren, de dichtersgeest wordt beheerst door een bovenaardse gloed, dichters zijn verwant aan de goden (cf. Ceulemans, 2013, p. 312, 314; Van Ryswyck, 1842, p. 194).

De verhouding tussen micro- en macrokosmos, tussen het aardse en ideële, wordt op die manier (door de grijsaard) scheef getrokken.

Deze novelle ontsnapt bovendien niet aan het normerende, didactische normenstelsel van de negentiende-eeuwse Vlaamse letterkunde. Dat blijkt heel duidelijk uit de laatste regel van de novelle, waarin Conscience refereert aan de conservatieve burgermoraal van het negentiende-eeuwse Vlaanderen: ‘Hy deed zoo als hem geraden was, en nimmer kloeg hy nog tegen God; want hy werd de gelukkigste mensch op aerde’ (Conscience, 1840, p. 66). Met andere woorden: klaag niet, kom niet in opstand, God heeft dit lot voor u gewild, iedereen kan bereiken wat hij beoogt, mits eerlijk en hard te werken (cf. Ceulemans, 2010, p. 15, 35, 118; Tindemans, 1973, p. 250, 262; Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 429, 453; Vlasselaers, 1985, p. 140-146).

In *De dichter en zijn droombeeld* zijn er veel minder referenties aan en wordt er kennelijk veel minder gereflecteerd over het (romantische) dichterschap dan in ‘De pelgrim in de woestyn’. Het verschil in genre (novelle versus zangspel),¹⁴ dat zowel een verschil in (i) communicatie als een verschil in (ii) publiek impliceert, biedt hiervoor een verklaring. (i) Een zangspel moet het luisterpubliek onmiddellijk aanspreken; er is een directe interactie tussen tekst en publiek. Bijgevolg kan de toeschouwer de tekst minder laten doordringen, de boodschap moet onmiddellijk overkomen en begrepen worden. Een novelle beschrijft, een zangspel toont. (ii) De novelle verscheen in een letterkundig tijdschrift en was in de eerste plaats bedoeld voor collega-literatoren, literaire genootschappen of literair geïnteresseerde middenklassers. Het zangspel (een Vlaamse opera in dit geval) bereikte een ruimer publiek; ook niet-literatoren en personen uit de lagere bevolgingsklassen bezochten de negentiende-eeuwse theaterzalen en schouwburgen (Dewilde, 2009, p. 85; Peeters, 2003, p. 259-260; Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 469-477; Verschaffel, 1998, p. 151).

Deze discrepantie wat betreft genre, communicatie en publiek leidde tot significante stilistische en inhoudelijke verschillen tussen ‘De pelgrim in de woestyn’ en *De dichter en zijn droombeeld*. In het libretto van het zangspel nemen de personages op tekstueel vlak een belangrijkere plaats in dan stijl en taal: zij faciliteren de overdracht (naar de toeschouwers) van emoties (via regieaanwijzingen voor de acteurs) en van de centrale tegenstelling aards/ideël (via

¹⁴ Over het hybride genre van het zangspel: Dewilde, 2009, p. 85-86; Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 467.

de personages Mundus en Idea). In de novelle worden emoties veel meer talig of stilistisch uitgewerkt, bijvoorbeeld door gevoelens te beschrijven aan de hand van fysieke kenmerken of door ze te vergelijken met natuurfenomenen. Met de literair-poëtische inhoud van ‘De pelgrim in de woestyn’ richt Conscience zich duidelijk tot een publiek van literatoren of literatuurlijvers. In *De dichter en zijn droombeeld* maakt deze literair-poëtische dimensie plaats voor een uitdrukkelijke, godsdienstige moraal, bestemd voor een breder, en waarschijnlijk ook volks-er publiek (cf. Dewilde, 2009, p. 85; Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 469; Verschaffel, 1998, p. 151). Dat katholiek-godsdienstige perspectief kan de genoemde verandering van de boodschap verklaren. (Eenvoudigweg: van pro-aards en anti-ideeël in ‘De pelgrim in de woestyn’ naar anti-aards en pro-hemels in *De dichter en zijn droombeeld*.) In *De dichter en zijn droombeeld* staat het hemelse, geprojecteerd in het personage Idea, voor het goddelijke, dat uitermate positief wordt benaderd; in ‘De pelgrim in de woestyn’ staat het hemelse, het ideeële voor de dichterlijke verbeelding, waarop kritiek wordt geuit.

De jonge Conscience stond in 1839-1840 (ten tijde van de novelle) aan het begin van zijn literaire carrière.¹⁵ Hij dacht na over actuele literaire tendensen, zoals de romantiek, en worstelde met poëtische concepten – hij verschilde daarin niet van tijdgenoten (cf. het poëtische oeuvre van de genoemde Van Ryswyck; Ceulemans, 2013). In 1872 (ten tijde van de opera) is deze literair-poëtische kwestie minder pregnant, zo blijkt uit *De dichter en zijn droombeeld*, waarin Conscience een godsdienstige moraal laat prevaleren boven een literair-poëtische boodschap.

6. DE DICHTER EN ZIJN DROOMBEELD: PREMIÈRE

Op 20 december 1871 trok Miry de laatste maatstreek onder *De dichter en zijn droombeeld* en kon hij aan de orkestratie van de opera beginnen. Tijdens het compositieproces had Miry Conscience al fragmenten voorgespeeld, maar op 27 december 1871 zou hij hem voor het eerst de volledige opera presenteren, met zijn vrouw Stephanie De Clercq aan de piano. Zij bekende overigens zeer zenuwachtig te zijn om voor de grote Conscience te moeten spelen. Tijdens die auditie bij Conscience thuis in het Wiertz-museum zong diens schoonzoon Gentil Antheunis de rol van de aardgeest Mundus, een

¹⁵ Conscience's debuutroman, *In 't wonderjaar*, was verschenen in 1837.

bas-baritonpartij. Antheunis was een multitalent: naast zijn functie als vrede-rechter, vond hij nog de tijd om verdienstelijk te dichten, te vertalen, te componeren en als zanger op te treden. Volgens Julius Hoste bezat hij een ‘machtige baritonstem’. Na die eerste volledige lezing van de opera had Conscience enkele opmerkingen, maar Miry was naar eigen zeggen vooral geholpen met de suggesties van Consciences dochter Marie, Antheunis’ vrouw.¹⁶ Miry vroeg dan ook dat ze er bij een volgende auditie opnieuw bij zou zijn, want ‘zij heeft eene uitnemende goede goeste’.¹⁷

Ondertussen was er meer dan vier jaar verlopen sinds Miry met zijn operaplannen naar Conscience was gestapt. Hun initiële plan om de Nationale Schouwburg met nieuw werk te ondersteunen, was door de omstandigheden achterhaald: wegens een gebrek aan financiële middelen had Mulders zijn schouwburg ondertussen moeten sluiten. Aangezien Mulders’ theaterhuis toen in Brussel de enige vrijplaats voor Vlaams muziektheater was – het Théâtre de la Monnaie bracht alleen Franstalige opera’s – konden Conscience en Miry niet langer een beroep doen op een theaterinfrastructuur of een productie-apparaat, zodat ze hun opera zelf moesten monteren. Niettegenstaande vooral Conscience zelf heel veel tijd aan de praktische organisatie besteedde (en daarbij al zijn contacten en relaties aansprak en bij momenten geld voorschoot), bleek het al vlug een onbegonnen zaak om een volwaardige opera-productie te ensceneren. Een orkest samenstellen was veel te duur en ook de gages van vier professionele zangers vielen buiten hun financiële mogelijkheden. De orkestbegeleiding werd noodgedwongen vervangen door een reductie op piano en de cast bestond uit één jonge professionele zangeres, twee debutanten en een amateur. De rol van Idea werd gecreëerd door de jonge Antwerpse alt Valentine Degive-Ledelier, die toen al enige faam genoot omdat ze had meegezongen in de wereldcreatie van *Lucifer* (1866) en *De Schelde* (1869), twee oratoria van Benoit. Antheunis, een amateurzanger dus, nam de rol van Mundus voor zijn rekening, terwijl de rollen van Delicia en de Dichter werden ingevuld door de verder onbekende sopraan Ida Servais en de tenor Wittebols. Beiden stonden voor het eerst op een podium.

De jonge componist Willem De Mol zou de opera dirigeren, al had hij nauwelijks ervaring als dirigent, laat staan als operadirigent. Conscience had de zeer getalenteerde De Mol leren kennen tijdens diens deelname aan de Prijs

¹⁶ Gentil Antheunis (1840-1907) was sinds 1870 gehuwd met Consciences dochter Marie.

¹⁷ Brief, 31/12/1871, Karel Miry aan Hendrik Conscience, ADVN, BE ADVN AC841 – Archief Antoon Jacobs.

van Rome in 1869 en had toen een diepe sympathie voor hem opgevat.¹⁸ Voor de uitvoering van *De dichter en zijn droombeeld* bracht De Mol zangers van zijn Brusselse mannenkoor *Les Artisans réunis* mee om het operakoor te vormen. De vrouwenstemmen werden geleverd door François-Auguste Gevaert, die als directeur van het Brusselse Conservatoir Royal een aantal meisjesstudenten de toestemming gaf om mee te zingen. Uiteindelijk zou het operakoor slechts een schamele twintig stemmen tellen. Voor *mise en scène*, kostuums en decors was er geen geld; bovendien was de voorbereidingstijd zeer kort en waren er nauwelijks repetities. De wereldcreatie in de Brusselse Maruggzaal op 1 december 1872 liet dan ook een gemutileerde opera horen: concertant en met pianobegeleiding.

7. DE DICHTER EN ZIJN DROOMBEELD: RECEPTIE

Alhoewel de opera in verhakkelde vorm zou worden uitgevoerd, was er in Vlaamse (kunst)middens met grote belangstelling naar de wereldpremière uitgekeken. *De Zweep* noemde het ‘een belangryke slag’, met Conscience en Miry als helden:

Al de mannen der vlaamsche kunstbeweging zullen op hunnen post wezen, om de grootsche schepping van onzen genialen Conscience en maëstro Miry te komen beoordeelen. Gansch Vlaanderen, heel de vlaamsche pers zal er vertegenwoordigd zyn, om twee zyner befaamdste kunstenaars in hunne zoo stoute onderneming te komen toejuichen. Mannen zooals Conscience en Miry, die hun talent, hunne gezondheid en hun geld opofferen, om een nieuwen parel te meer aan onze vlaamsche kunstkroon te doen schitteren, zullen, wy zyn er zeker van, dezen avond de helden van het feest zyn.¹⁹

In zijn recensie schreef Julius Hoste dat ‘eindelyk de groote slag geleverd en ook gewonnen’ was, getuige het ‘algemeen en jubelend geroep’ en ‘oorverdoovend handgeklap’ na het slotakkoord.²⁰ Hoste, een fervent verdediger van het Vlaamse toneel in Brussel, had er alle belang bij het succes van *De dichter en zijn droombeeld* in de verf te zetten. De vraag naar een permanente

¹⁸ Na de vroegtijdige dood van Willem De Mol zou Conscience op korte tijd een biografische schets schrijven (Conscience, 1874).

¹⁹ *De Zweep*, 01/12/1872.

²⁰ *De Zweep*, 08/12/1872.

Vlaamse Schouwburg in Brussel was een belangrijke eis geweest in de gemeenteraadsverkiezingen van 1872, en het was dan ook zaak om de levensvatbaarheid van een Vlaamse theatercultuur in de hoofdstad te beklemtonen.

In zijn bespreking prijst Hoste het originele libretto, dat geen ‘versletene *intrigues amoureuses*’ bevat, maar ‘eene stoutgewaagden strijd tusschen de *aardsche stof* en de *hemelsche geest*’ behandelt. Conscience is ‘de diepe denker’ die, zoals Vondel in *Lucifer* en Goethe in *Faust*, zijn gedachten ‘in gevoelvolle gezangen en in eene zielverrukkende taal’ weet te verwoorden. In Miry’s partituur looft Hoste vooral de koorpassages die, dankzij de ‘kloeken arm’ van De Mol, ‘keurig, zonder zwakheden’ werden uitgevoerd.

Ook de Franstalige pers was over het algemeen lovend, al werd er wel gewezen op het gebrek aan dramatische ontwikkeling in het libretto. Een terechte opmerking: Conscience’s tekst is eerder geschikt als een gedicht voor een oratorium dan als libretto voor een opera. Het is ook duidelijk dat Miry door dit ongewone libretto werd uitgedaagd en er danig mee geworsteld heeft. Met *De dichter en zijn droombeeld* schreef hij een ‘grand opéra’, zonder gesproken dialogen dus, en kon of wou hij niet terugvallen op de soms toch clichématige traditie van de ‘opéra-comique’.

Alleszins bevat de opera bijzondere momenten, zoals het koor van de voorbijtrekkende Arabische pelgrims dat in het begin van het eerste bedrijf Allah bezingt: ‘Allah is groot! Aanroept hem in den nood’ (Conscience & Miry, 1872, p. 14). Met licht schurende secunden in een harmonische mineurtoonard evoceert Miry hier een voorzichtig pseudo-oriëntalisme, dat geïnspireerd lijkt door de ‘Glorification d’Allah’, uit de ‘ode-symphonie’ *Le désert* van de Franse componist Félicien David, een werk dat in de jaren 1850-1860 bijzonder populair was bij de Vlaamse oratoriumkoren en zeker door Conscience en Miry gekend was.

Na de wereldcreatie deden Conscience en Miry nog jarenlang pogingen om hun opera in goede omstandigheden te laten opvoeren, maar tevergeefs, het werk bleef tot de dag van vandaag in de kartons steken. Wél kregen ze van de regering een premie om de partituur, in pianoreductie, te publiceren. Om de uitvoeringskansen te vergroten vroeg Conscience zijn schoonzoon om een Franse vertaling te maken die in de partituur werd afgedrukt, dit tot grote tevredenheid van Conscience: ‘Er zijn in deze vertaling vele verzen schooner dan het origineel. Ik denk niet dat iemand anders dit had gekund; want zy loopen er zelden, die, als gy, Vlaamsch dichter, fransch dichter en daarbij nog

geleerde en gevoelsvolle toondichter zyn.²¹ In de partituur werd de melodie op een extra notenbalk aangepast aan de Franse vertaling om zo de zingbaarheid te verhogen. Het is opvallend dat op veel plaatsen de prosodie en de zingbaarheid van de Franse vertaling beter is dan het origineel: Miry was gepokt en gemazeld in het Franse opera-idioom en had duidelijk meer moeite met het toonzetten van Nederlandse teksten.

8. CODA

Het is duidelijk dat de uitvoering van *De dichter en zijn droombeeld* niet de impact heeft gehad op de ontwikkeling van het Vlaamse muziektheater in Brussel, waarop Conscience en Miry gehoopt hadden. Maar hun eenmalige samenwerking wekte zoveel belangstelling en zelfs enthousiasme, tot in de Franstalige pers toe, dat hun opera zeker de jarenlange roep om een Vlaamse schouwburg in Brussel sterk heeft ondersteund. Hun ongewone operalibretto hield zich ver van de traditionele (amoureuze) opera-intriges; het christelijk geïnspireerde, moraliserende verhaal van *De dichter en zijn droombeeld* zal misschien de huiver van de katholieken voor het frivole en zedeloze operagenre enigszins hebben afgezwakt en hun engagement voor een Vlaamse schouwburg hebben versterkt. Het waren namelijk vooral de vrijzinnige liberalen die onder de leiding van Hoste deze strijd voerden. Dat *De dichter en zijn droombeeld* niet op de planken van een Vlaams theater kon worden opgevoerd, was voor Hoste dan ook een klinkend argument in deze strijd. Waarbij hij niet naliet om de vergelijking te maken met de fondsen die rond die tijd werden verzameld om in Bayreuth een *Festspielhaus* op te trekken om het werk van Wagner een eigen plek te geven:

De brusselsche Vlamingen, verre van ééne enkele poging te doen om eenen vlaamschen schouwburg in de hoofdstad te bekomen, laten zich – even als kleine kinderen, – met belofte paaien. Zij laten zoo maar, zonder kikken of mikken, *een half miljoen*, voor het grootste deel van hun geld, aan het fransch anti-nationaal tooneel geven, terwijl, door hunne schuld, hun eigen tooneel buiten de stad eene schuilplaats heeft moeten zoeken!

²¹ Brief, 14/11/1872, Hendrik Conscience aan Gentil Antheunis, Letterenhuis, BE-ANN07/br/000033148.

Maar weet ge, beste lezer, waarom dien schouwburg te Bayruth wordt opgericht? Het is om de uitvoering van Richd Wagner's *Ring der Nibelungen* mogelijk te maken!

Doen ons Vlamingen hier wel iets om de uitvoering van kunstgewrochten, b.v., dat van de knappe en onvermoeibare werkers Conscience en Miry, mogelijk te maken? Neene, want zij laten zoo maar koelbloedig *de Dichter en zijn Droombeeld* in den vergetelhoek steken!

Vlamingen, wanneer zult gij de gevolgen uwer werkeloosheid beseffen?²²

Uiteindelijk zou het nog tot 1893 duren eer in Antwerpen met het Nederlandsch Lyrisch Tooneel, de rechtstreekse voorloper van de Koninklijke Vlaamse Opera, een operahuis werd opgericht waar Vlaams muziektheater structureel aan bod kwam.

Literatuurlijst

Primaire literatuur

Conscience, H. (1840). 'De pelgrim in de woestyn. Zinnebeeld'. *De Noordstar*, 1: 5-25, 49-66.

Conscience, H. & Miry, K. (1872). *De dichter en zijn droombeeld. Groot zangspel in vier bedrijven*. Antwerpen: J.P. Van Dieren & Comp.

Secundaire literatuur

Ceulemans, A. (2010). *Verklankt verleden. Vlaamse muziektheaterwerken uit de negentiende eeuw (1830-1914): tekst en representatie*. Antwerpen: ASP/UPA, Academic and Scientific Publishers/University Press Antwerp. (Coulissen, 1).

Ceulemans, A. (2013). *Tussen Liereman en Literator: het poëtische oeuvre van Theodoor Van Ryswyck (1811-1849)*. Doctoraal proefschrift. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.

Conscience, H. (1839). *Aenspraek tot het Vlaemsche volk gedaen door Hendrik Conscience, Op den Vlaemschen schouwburg te Antwerpen*. Antwerpen: De Cort.

Conscience, H. (1874). *Levensbeschrijving van Willem De Mol*. Brussel: Dehou.

Conscience, H. (1978). *Geschiedenis mijner jeugd. Gevolgd door het onuitgegeven werk Lucifer ou Satan converti. Herschreven, van noten voorzien en iconografisch verlucht door Marnix Gijzen*. Antwerpen: Mercatorfonds.

Conscience, M. (1912). *Hendrik Conscience: eenige bladzijden uit het leven mijns vaders*. Leiden: Sijthoff.

²² *De Zweep*, 26/01/1873.

- Dewilde, J.** (2002). 'Conscience, de leeuw en een lusthof vol muziek... Muzikale sporen van 'De leeuw van Vlaanderen' en zijn auteur'. In Vanhoutte, E. (red.), *De ene leeuw is de andere niet. Zeven maal De leeuw van Vlaanderen herlezen*. Antwerpen: AMVC-Letterenhuis: 109-141. (AMVC-publicaties, 5)
- Dewilde, J.** (2003). "'Allah is groot! Allah is groot!'. Een opera van Hendrik Conscience en Karel Miry'. *Forum. Tweemaandelijks tijdschrift over onderwijs en podiumkunsten*, 11/1: 16-20.
- Dewilde, J.** (2009). 'Tussen Franse vaudeville en Vlaamse opera: het zangspel getoetst aan de spelen van Prudens Van Duyse en Karel Onderdeet'. *Jaarboek Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica "De Fonteine" te Gent, jaargang 2009*, 59 (2de reeks, nr. 51): 85-115.
- Kemperink, M.** (2010). 'Utopianism and (para)psychology in Dutch literature around 1900'. In Kemperink, M. & Vermeer, L. (red.), *Utopianism and the sciences, 1800-1930*. Leuven: Peeters: 169-186.
- Lissens, R.F.** (1973). *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden*. Brussel/Amsterdam: Elsevier. (Anastatische herdruk van de eerste editie, 1953)
- Peeters, F.** (2003). 'Verstilde emotie: over enkele verdwenen Antwerpse theaters 1846-1926'. In Remael, A. & Pelsmaeker, K. (red.), *Configurations of culture: essays in honour of Michael Windross*. Antwerpen: Garant: 255-263.
- Simons, L., Somers, M. & van Ruyseveldt, A.** (1983). *Hendrik Conscience of de Vlaamse 'wedergeboorte'*. Antwerpen: Kredietbank. (Culturele brochurenreeks, 1983/1)
- Te Winkel, J.** (1918). *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Haarlem: Bohn, 1908-1921, 5 vol, IV.
- Thum, B.** (2007). 'Orientalism'. In Beller, M. & Leerssen, J. (red.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Amsterdam: Rodopi: 389-393. (Studia Imagologica e.a., 13)
- Tindemans, C.** (1973). *Mens, gemeenschap en maatschappij in de toneelletterkunde van Zuid-Nederland 1814-1914*. Gent: Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. (Reeks 6, Bekroonde werken, 104)
- Van den Berg, W.** (1986). 'Romantiek in de Europese letterkunde'. In Van Bork, G.J. & Laan, N. (red.), *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur*. Groningen: Wolters-Noordhoff: 44-54.
- Van den Berg, W.** (2010). 'Romantiek'. In Van Bork, G.J. & Laan, N. (red.), *Van romantiek tot postmodernisme. Opvattingen over de Nederlandse literatuur*. Bussum: Coutinho.
- Van den Berg, W. & Couttenier, P.** (2009). *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Van Kerckhoven, P.F.** (1871). 'Herinneringen uit Italië'. In Van Kerckhoven, P.F., *Volledige werken*. Antwerpen: De Cort, 1869-1873, 13 vol, X.

- Van Ryswyck, Th.** (1837). *Eigenaerdige verhalen*. Antwerpen: Jacobs.
- Van Ryswyck, Th.** (1842). *Poëtische luimen*. Antwerpen: De Wever.
- Verschaffel, T.** (1998). 'Leren sterven voor het vaderland. Historische drama's in het negentiende-eeuwse België'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 113/2: 145-176.
- Vijselaar, J.** (2001). *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830*. Nijmegen: SUN.
- Vlasselaers, J.** (1985). *Literair bewustzijn in Vlaanderen 1840-1893. Een codereconstructie*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Wauters, K.** (1999). 'Het Vlaamse fictionele proza van Conscience tot Loveling'. In Deprez, A., Gobbers, W. & Wauters, K. (red.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1999-2003, 3 vol., I: 147-310. (Studies op het gebied van de moderne Nederlandse literatuur, 6).

***Batavia* van Hendrik Conscience, de eerste Vlaamse koloniale roman**

Luc Renders, Universiteit Hasselt

Samenvatting

De tweehonderdste verjaardag van de geboorte van Hendrik Conscience op 3 december 2012 werd in mineur gevierd. De schrijver is uit de belangstelling verdwenen en zijn werk kan alleen nog boeien als het gelezen wordt in het licht van zijn tijd. Dat geldt zeker voor de roman *Batavia* (1858) die als de eerste Vlaamse koloniale roman kan worden bestempeld. De roman verscheen tijdens het bewind van Leopold I, die een vijftigtal pogingen ondernam om een koloniale bezitting te verwerven. *Batavia* handelt over de aanvangsperiode van de Nederlandse aanwezigheid in Oost-Indië en is een sentimenteel liefdesverhaal dat zich afspeelt aan het begin van de zeventiende eeuw in de nabijheid van Jakarta, waar de Nederlanders een handelspost hebben. Dankzij hun overwinning op de Javaanse belagers zullen de Nederlanders deze post kunnen uitbouwen tot het bruggenhoofd van hun koloniale rijk in Oost-Indië. Patriotisme en kolonialisme worden door Conscience op dezelfde lijn geplaatst. Op basis van nationalistische dadendrang eigenen de Nederlanders zich het recht toe om andere volkeren te onderdrukken. Het helpt daarbij dat de Javanen alleen maar slechte eigenschappen hebben. Daardoor wordt de verovering van koloniaal gebied ook als een morele overwinning voorgesteld. In tegenstelling tot de ‘gele mensen’ wordt Congo, de negerlaaf van hopman Van den Broeck, wel op een stereotiepe manier uitgebeeld maar niet in een negatief daglicht geplaatst omdat hij de bestaande machtsverhoudingen niet aantast. In *Batavia* ont-popt Conscience zich tot een verdediger van het kolonialisme en bij implicatie tot een promotor van de koloniale plannen van Leopold I. *Batavia* is onleesbaar geworden. Dat heeft veel te maken met de excessief romantische inborst van Conscience, maar ook met zijn conformisme en zijn zelfgekozen missie als schrijver.

Abstract

The two hundredth anniversary of the birthday of Hendrik Conscience was celebrated in a subdued manner on 3 December 2012. His works are no longer in popular demand and are only of interest when they are read as a mirror in which nineteenth century society is reflected. This certainly applies to *Batavia* (1858), the first Flemish

E-mail
luc.renders@
uhasselt.be

colonial novel. It appeared during the reign of Leopold I, who undertook about fifty attempts to acquire a colonial possession. *Batavia* deals with the initial phase of the Dutch presence in the East Indies. It is a sentimental love story which is situated in the beginning of the seventeenth century in the close proximity of Jakarta, where the Dutch have a trading post. Thanks to their victory over the local Javanese they can make this fledgling settlement into the bridgehead of their colonial empire in the East Indies. Patriotism and colonialism are seen as interchangeable concepts by Conscience. The Dutch have no qualms about subjugating other peoples and denying them the right to nationhood. That the Javanese only have negative characteristics obviously plays into the hands of the Dutch as it allows them to portray their conquest of colonial territory as a moral victory. In contrast to the 'yellow people', Congo, the black slave of captain Van den Broeck, is portrayed in a stereotypical manner but not unduly negatively because his servile attitude does not challenge the existing balance of power. In *Batavia* Conscience shows himself to be a staunch supporter of colonialism and by implication the promoter of the colonial plans of Leopold I. *Batavia* has become an unreadable novel. This is not only due to Conscience's excessive romanticism but also to his conformism and his self-declared mission as a writer.

1. IN DE VERGETELHEID

Op 3 december 2012 werd de tweehonderdste verjaardag van de geboorte van Hendrik Conscience herdacht. Henri Conscience, zijn officiële geboortenaam, was de zoon van een Franse vader en een Vlaamse moeder. Hij werd geboren te Antwerpen op 3 december 1812 en stierf te Elsene op 10 september 1883. Aan deze verjaardag werd in België beperkte aandacht besteed. Twee eendaagse colloquia werden aan zijn werk gewijd, een in Antwerpen en een in Brussel. Verder verschenen er enkele berichten in de pers. Meer was het niet. In Nederland werd de verjaardag van Conscience al helemaal niet gevierd. Conscience kan inderdaad op niet veel erkenning van zijn volks- of taalgenoten meer rekenen.

Hendrik Conscience heeft een aanzienlijk oeuvre bij elkaar geschreven. Het bestaat uit romans, novellen, verhalen, een geschiedenis van België en allerlei beschouwingen, onder andere over de Vlaamse strijd en de spelling van het Nederlands. Toen zijn honderdste boekdeel *Geld en adel* in september 1881 verscheen, viel de schrijver in Brussel een indrukwekkende nationale hulde te beurt. In zijn tijd was Conscience een levende legende die door het Vlaamse

volk werd vereerd en door het Belgische establishment (inclusief het koningshuis) werd bewierookt, maar die ook het respect van binnen- en buitenlandse collega's genoot. Zijn werk werd gesmaakt, zowel door een Vlaams als een Europees lezerspubliek. Het aantal herdrukken en vertalingen van zijn romans is indrukwekkend. Terwijl in de maand voor zijn dood in het centrum van Antwerpen een standbeeld van de schrijver werd onthuld – een plechtigheid die Conscience niet kon bijwonen omdat hij reeds te ziek was – en in 1912, ter herdenking van de honderdste verjaardag van zijn geboorte een praalstoet door de straten van Antwerpen trok, brokkelde zijn literaire reputatie in de daaropvolgende jaren geleidelijk af om ten slotte volledig weg te deemsteren. Na de Eerste Wereldoorlog was de maatschappij radicaal veranderd en had het wereldbeeld van Conscience afgedaan. Tom Lanoye bestempelde in een opiniestuk in *De Standaard* Conscience's bekendste werk *De Leeuw van Vlaenderen* (1838) als 'een hallucinant lachwekkend kutboek' (Lanoye, 2012) waaraan hij liet voorafgaan dat hij zich respectvol uitdrukte. Voor een schrijver die tijdens zijn leven zo'n aanzien genoot, kan het statusverlies niet groter zijn. Dat Conscience een veelschrijver en een volbloed romanticus was, heeft daar ongetwijfeld veel mee te maken, net als de taak die hij zichzelf als schrijver gesteld had:

Het lezend publiek bestond uit het mindere volk, de buitenlieden en de schoolkinderen. 't Was een plicht, een wet, hun zeden en hun geloof te eerbiedigen, wilde men ingang tot hen vinden ... Daarom heb ik mij beijverd om de strekking mijner werken zo te richten, dat lieden van alle gezindheid en van alle ouderdom ze konden lezen, zonder zich gekwetst te voelen. (Willekens, 1983, p. 189)

Ondanks zijn degradatie tot jeugdschrijver – *De Leeuw van Vlaenderen* kan alleen als spannende geschiedenis-evocatie nog jonge, naïeve lezers boeien – is het werk van Conscience nog interessant als het gelezen wordt in het licht van de negentiende eeuw. Het reveleert een tijds-klimaat en, juist omdat Conscience een conformistisch schrijver is, de heersende denkpatronen en de dominante ideologie.

Vanuit deze optiek wil ik de roman *Batavia. Historisch tafereel uit de XVIIIe eeuw* (gepubliceerd in 1858) analyseren. *Batavia* kan, gesitueerd binnen zijn tijdskader, als een tendensroman gelezen worden die propaganda maakt voor het kolonialisme en misschien zelfs voor de koloniale agenda van Leopold I. Het boek is daardoor de eerste Vlaamse koloniale roman, al handelt het over de beginperiode van de Nederlandse koloniale geschiedenis.

2. OP ZOEK NAAR EEN KOLONIE

Op 21 juli 1831 werd Leopold van Saksen-Coburg gekroond tot koning van België, dat zich het jaar voordien van Nederland had afgescheiden. Door zijn huwelijken, in 1816 met prinses Charlotte Augusta van Wales, de enige dochter van de latere koning George IV van Engeland, en in 1832 (na Charlottes dood als gevolg van de bevalling van een doodgeboren zoon) met Louise-Marie d'Orléans, de dochter van koning Louis-Philippe I van Frankrijk, was hij in de hoogste Europese hofkringen ingetrouwd. Door zijn bemiddeling kwam trouwens het huwelijk tussen koningin Victoria en Albert van Saksen-Coburg tot stand. Leopold I was de oom van beiden.

De prille Belgische natie had in de nasleep van de Franse revolutie de meest vooruitstrevende grondwet van Europa. Die maakte van België een constitutionele, parlementaire democratie met een strikte scheiding tussen de wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht. Aan de koning, die opperbevelhebber van het leger was, werden slechts beperkte politieke bevoegdheden toegekend. Het is niet verwonderlijk dat Leopold I, in eigen land gekneld in een politieke dwangbuis, het buitenlands beleid naar zich toetrok. Gita Deneckere geeft aan haar in 2011 verschenen biografie over Leopold I de terechte titel *Leopold I. De eerste koning van Europa*. Leopold I beperkte zijn werkterrein niet tot Europa. Hij koesterde ook koloniale ambities, daarbij ongetwijfeld geïnspireerd door de koloniale hyperactiviteit van zijn Britse familieleden. Er bestond immers geen probater middel om meer prestige en gezag voor zichzelf te verwerven en meer aanzien en welvaart voor het land te creëren dan een koloniale bezitting.

De eerste Belgische kolonie had Java kunnen zijn. Op 10 augustus 1831 verscheen in de *Moniteur belge* het bericht dat een opstand van 'Belgische' soldaten in dienst van het Nederlandse leger tot het installeren van een nieuwe regering op Java had geleid. Al gauw bleek dat de berichtgeving op foutieve informatie berustte, maar niet vooraleer Leopold I in een brief aan zijn schoonvader, Louis-Philippe I, zich reeds de koning te rijk waande. Hij schreef hem: 'L'insurrection de Java est très curieuse et peut avoir pour le commerce de la Belgique et de la France des conséquences très importantes'. (Leconte, 1946, p. 14) De eerste koloniale droom van Leopold I spatte als een zeepbel stuk op de ontvullende realiteit.

Leopold I liet zich door deze tegenvaller niet ontmoedigen. Een kolonie was een ideale uitlaatklep voor de Belgische handel en industrie die door het wegvallen

van de Nederlands-Indische exportmarkt een zware klap had gekregen. Bovendien zag Leopold I er een middel in om een deel van de verarmde bevolking naar het buitenland te sturen. Vooral de jaren tussen 1845 en 1855 waren desastreus als gevolg van een aantal mislukte oogsten waardoor de verpaupering aanzienlijk toenam. 'La Belgique repliée sur elle-même est une chaudière sans soupape' was een van de beeldrijke uitspraken van de koning (Leconte, 1946, p. 2).

In vergelijking met koningin Victoria, die over een rijk heerste waar de zon nooit onderging, waren de ambities van Leopold I noodgedwongen eerder bescheiden van allure. Toch werden een vijftigtal plannen gesmeed, waarvan sommige niet verder dan het tekenbord kwamen, om een koloniale bezitting, in een of andere vorm, in de wacht te slepen. De Faeröer, Abessinië, de Filipijnen, Sumatra, Borneo, Nieuw-Zeeland, Australië, de Fiji eilanden, de Nieuwe Hebriden, Texas, Florida, Kansas, de Antillen, Haïti, Guyana, Peru en Argentinië zijn een greep uit de landen of geografische gebieden die op een of ander moment in aanmerking kwamen om er koloniale gemeenschappen te stichten of handelsposten te vestigen. Grootschaliger pogingen tot volkplanting werden ondernomen in Santo Tomas de Castilla, een kuststreek van Guatemala, in een gebied omgedoopt tot Nueva Belgica in de deelstaat Chihuahua van Mexico en in de deelstaat Santa Catarina van Brazilië. Naar deze gebieden trok een behoorlijk aantal Belgen. Een blijvende aanwezigheid kwam echter niet tot stand wegens een gebrek aan middelen, wanbestuur, de onvruchtbaarheid van de grond of tropische ziekten. Ook het gebrek aan enthousiasme van het Belgische parlement, dat weinig geneigd was om de nodige fondsen ter beschikking te stellen, was een haast onoverkomelijk struikelblok. Ondanks zijn niet-aflatende inspanningen slaagde Leopold I er niet in zijn koloniale droom te verwezenlijken.

Tegen deze achtergrond verscheen in 1858 *Batavia* van Hendrik Conscience. De roman handelt over de aanvangsperiode van de Nederlandse aanwezigheid in Oost-Indië. Moet de keuze voor dit onderwerp verklaard worden door het feit dat Conscience vertrouwd was met de vroege Nederlandse koloniale geschiedenis? In *De omwenteling van 1830. Herinneringen uit myne eerste jeugd*, ook gepubliceerd in 1858 en 'Kosteloos afgeleverd aan de inschryvers op het werk BATAVIA' (titelpagina), schrijft Conscience dat het reisverslag van Johan Nieuhof over zijn reizen naar de koloniale bezittingen van Nederland in de zeventiende eeuw op hem een grote indruk had gemaakt toen hij het als kind las: 'Zyn geliefd boek droeg voor titel: *Johan Nieuhofs Gedenkwaardige Zee- en Landreizen*. Het was een oud foliant, gansch vervuld

met beeltenissen van wilde mannen en wilde gedierten, en gedrukt te Amsterdam, by Jacob Van Meurs, in 1682' (p. 9). Conscience vermeldt Johan Nieuwofs boek ook in de voetnoten van *Batavia*.

Speelt ook het verlangen van Conscience om zijn Nederlandse lezers te plezieren en zijn ambitie om in Nederland een groter lezerspubliek te bereiken een rol (Wauters, 1999, p. 164-165)? Of moet de roman binnen de context van de koloniale machtsdromen van Leopold I gesitueerd worden? Het paleis en Conscience waren in ieder geval geen onbekenden voor elkaar. Leopold I had Conscience, uit erkenning voor zijn literaire verdiensten voor de Vlaamse literatuur en voor het schrijven van *Geschiedenis van België* (1845) – een officiële opdracht trouwens – in juni 1845 tot ridder in de Leopoldsorde geslagen. In 1856 wordt Conscience officier in de Leopoldsorde en ontvangt hij van de koning een ring: 'een saffier en een kroon rond het cijfer I, omgeven met briljanten' (Willekens, 1983, p. 108). Door Leopold II zal hij in 1881 tot grootofficier in de Leopoldsorde worden benoemd. Leopold I had aan Conscience eerder reeds verschillende toelagen toegekend, o.a. voor het schrijven van *In 't Wonderjaer (1566)* (1837) en *De Leeuw van Vlaenderen*. In 1847 krijgt Conscience de taak de koninklijke prinsen in de Vlaamse taal- en letterkunde te instrueren, een opdracht die hij door tegenkanting uit allerlei hoeken niet op zich kan nemen. Leopold I komt bij Conscience, die dan arrondissementcommissaris is, aan huis tijdens een bezoek aan Kortrijk in 1860 en neemt hem mee op een koetstocht door de stad. Dat de belgicistische Conscience, die in 1830 zelf deelgenomen had aan de opstand tegen het Nederlandse bewind, de Nederlandse koloniale expansie in Oost-Indië zou bejubelen zonder een dubbele agenda te hebben, lijkt erg onwaarschijnlijk. In *Batavia* kon Conscience het lievelingsboek uit zijn jeugd jaren verwerken tot een roman en daarbij twee oogmerken verenigen: een grotere lezersmarkt aanboren in Nederland en de koloniale dromen van Leopold I met een gloedvolle roman propageren.

3. EEN MELODRAMA IN OOST-INDIË

3.1. EEN SENTIMENTELE LIEFDESGESCHIEDENIS

Batavia, de naam die door bevelhebber Pieter Van Ray aan de in 1619 gestichte hoofdstad van Nederlands-Indië op Java werd gegeven, is ook de naam van een historische roman. Conscience roept daarin een heroïsch beeld

op van de verdediging door de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) van een kleine handelspost in de buurt van Jakarta tegen de aanvallen van de sultan van Jakarta (die op Engelse en Portugese steun kan rekenen) en de sultan van Bantam. Voor de invulling van de historische achtergrond doet Conscience vooral een beroep op *Zee- en Lant-Reise door verscheide Geweste van Oostindien* van Johan Nieuhof, zoals hij in de voetnoten aangeeft.

Batavia neemt een aanvang in 1613 in Amsterdam, maar de hoofdgebeurtenissen zijn in 1618 en 1619 op Java gesitueerd. Het gaat om een sentimenteel liefdesverhaal waarin de tranen en het bloed met beken vloeien en de pathetiek een bijzonder hoge vlucht neemt. Walter Pietersen en Aleidis van den Broeck zijn de hoofdfiguren. Ze zijn verliefd op elkaar maar omdat Walter tot een lagere stand behoort, is Aleidis onbereikbaar voor hem. Alleen door zich als soldaat te onderscheiden, kan Walter Pietersen zich opwerken binnen de legerhiërarchie en een status bereiken die het klassenverschil opheft en hem toelaat om de hand van Aleidis te vragen. Aleidis is de dochter van hopman – de rang van kapitein – Van den Broeck, die in dienst van de VOC in 1613 naar Oost-Indië vertrekt.

De begintaferelen van de roman, die focussen op de smartelijke scheiding van Aleidis en Walter, spelen zich af bij de afreis in Amsterdam. Na de dood van zijn moeder treedt ook Walter als soldaat in dienst van de VOC en vertrekt ook hij naar Oost-Indië. Op Java vindt hij Aleidis terug en krijgt hij ten overvloede de gelegenheid om te tonen dat hij uit het juiste soldatenhout gesneden is. Na een ultimatum om hun handelspost nabij Jakarta te verlaten en de Nederlandse weigering om dat te doen, wordt de post door de troepen van de sultan van Jakarta belegerd. Het kleine contingent Nederlanders slaagt er na een zware lijdensweg op het nippertje in om met de hulp van een toegesnelde Nederlandse vloot de overwinning te behalen tegen een grote overmacht. Walter, die zijn krijgshaftigheid ten overvloede heeft kunnen demonstreren en die door zijn voorbeeld en redenaarstalent de manschappen steeds heeft kunnen inspireren tot grootse daden, wordt bevorderd tot hopman en verovert zijn geliefde. Voor Walter Pietersen biedt de verdediging van de overzeese Nederlandse handelsbelangen en de verovering van een koloniale bezitting de mogelijkheid tot sociale verheffing. De voorstelling van de kolonie als een werkterrein waar het mogelijk is om verschillen in rang en stand te overwinnen en hoger op de sociale ladder te klimmen, zal dikwijls in koloniale literaire werken ter sprake komen.

3.2. NATIONALISME EN KOLONIALISME

In *Batavia* worden kolonisatie en nationalisme op dezelfde lijn geplaatst. Het nationaal gevoel wordt versterkt door het bezit van een kolonie. Aan het begin van de roman wijst Walter op de kade zijn moeder terecht, die de mildheid van Nederland tegenover de gevaren en beproevingen van Oost-Indië plaatst:

Oost-Indië is een grond van roem, van grootschheid en van rijkdom voor allen, wien Neerlandsch heldenbloed door de aderen vloeit! Gij begrijpt het niet, moeder; de tijden zijn veranderd. Spanje is vernederd en uitgeput; het smeekt om eenen vasten vrede; onze vrijheid rust op onwrikbare gronden; al onze vijanden zijn gevallen En nogtans, de harten der Batavieren zijn nog gezwollen van strijd lust en van moed. Holland heeft dorst naar groote daden; het moet een doel vinden, waar het zijne overspannen volkskrachten kunne heenrichten. Het doel is Oost-Indië. Het klein, maar rijkgezegd vaderland, dat de Heer ons schonk, is te nauw om zoovele helden te bevatten als de oorlog tegen Spanje er in ons midden teelde. Naar Oost-Indië, moeder! Naar Oost-Indië! Dáár is een nieuw vaderland te veroveren en te gronden; dáár is nog middel om, door moed en wijs beleid, de nakomelingschap eenen naam te doen eeren en te doen zegenen; dáár kan ook een jongeling, die te laat werd geboren om de wapens tegen Spanje te voeren, zijn bloed nog voor Neerlands grootheid storten Oh, wat zijn ze gelukkig, die naar Oost-Indië mogen varen! (p. 5)

De verwijzing naar het kleine Nederland dat geen plaats kan bieden aan de vele helden die wel in Oost-Indië aan hun trekken kunnen komen is veelzeggend. Dat Walter Pietersen als beloning voor zijn heldenmoed en onvoorwaardelijke inzet bovendien met Aleidis van den Broeck mag huwen, geeft aan dat voor onverschrokken strijders voor het vaderland het opperste geluk is weggelegd. De stroopzoete romantiek van het liefdesverhaal, dat de kern van de roman vormt, wordt getransponeerd naar de passie voor Nederland. Deze grenzeloze vaderlandsliefde wordt gelijkgeschakeld met de verdediging van koloniale belangen. Voor Aleidis en Nederland wil Walter zijn bloed vergieten en zijn leven opofferen. Liefde en vaderlandsliefde worden onlosmakelijk aan elkaar gekoppeld.

In de roman wordt herhaaldelijk verwezen naar de roemrijke geschiedenis van de Nederlanden die begon met de Batavieren en hun ongelijke strijd tegen het Romeinse rijk. De Tachtigjarige Oorlog tegen Spanje was een nieuw hoogtepunt

in Nederlandse daadkracht, onverzettelijkheid en moed. Steeds opnieuw speelt hetzelfde scenario zich af: de Nederlanders worden met een grote overmacht geconfronteerd en moeten door hun strijd lust en doodsvrechting het pleit in hun voordeel beslechten. Dat Nederland als een David tegen de andere Europese grootmachten moet strijden, maar keer op keer zegeviert, versterkt het heroïsche karakter van de Nederlandse natie. Van deze luisterrijke traditie is de kleine troepenmacht op Java de erfgenaam. Zij moet trouw blijven aan de offers die in het verleden werden gebracht en zich tot de dood toe inzetten voor de eer van het vaderland. Dan zal, al laat iedereen er het leven bij, de verdediging van de handelspost op Java deel worden van de illustere vaderlandse geschiedenis en zullen de verdedigers opgenomen worden in de Nederlandse heldengalerij. Het is de grootste eer die hen te beurt kan vallen. De keuze van de naam 'Batavia' voor de handelspost nabij Jakarta is veelzeggend. Ze maakt van de factorij een weliswaar exotisch maar toch onvervreemdbaar deel van Nederland. De kolonie-in-spe wordt daardoor een natuurlijk verlengstuk van de natiestaat. Dit alles geschiedt onder het goedkeurende oog van God, want de naam 'Batavia' die prominent boven de poortingang van de factorij is opgehangen, geldt tevens als een teken van vertrouwen in Gods bescherming en bijstand.

Door hun overwinning in de strijd tegen de plaatselijke sultans zullen de Nederlanders hun handelspost bij Jakarta kunnen uitbouwen tot het bruggehoofd van hun koloniale rijk in Oost-Indië. Niets staat hun militaire en commerciële expansieplannen dan nog in de weg, want ook de Engelse en de Portugese concurrenten die het Javaanse verzet tegen de Nederlanders steunden werd een hak gezet. Na de voltooiing van de verdedigingswal rond de factorij volgen feestelijkheden met als begin- en hoogtepunt de bekendmaking van de naam van de handelspost. Walter Pietersen zegt in zijn toespraak tot de feestvierders onder andere het volgende:

Wij zullen Batavia, het nieuwe Holland, verdedigen en behouden, al eischte nog de volvoering onzer schoone taak reusachtige pogingen en stroomen bloeds. Ja! Want de kleine plek gronds, van waar nu ons dankgejuich ten hemel stijgt, is de sleutel der Sunda-straat, der Moluksche zee, der baan naar China, en naar Japan. Kunnen wij haar behouden, dan zal eens Nederlands maagd als koninginne der Oosterwereld van hier den scepter zwaaien over het rijkste oord der aarde. (p. 101)

De keuze van de naam en de toevoeging 'het nieuwe Holland' maken overduidelijk dat de Nederlanders de grond waarop de factorij gelegen is als hun

wetmatige en Godgegeven bezit beschouwen. Dit geldt bij uitbreiding voor heel Oost-Indië. Dat de Nederlandse troepen op het einde van de roman Jakarta afbranden, bezegelt hun overmacht en wijst vooruit naar de verdere verovering van Oost-Indië, het huidige Indonesië. Het hele gebied zal erg vlug tot Nederlands-Indië omgedoopt worden. De naamgeving legitimeert de koloniale aanspraken van Nederland op het door haar veroverde gebied.

Conscience doet de geschiedenis geweld aan door de verovering van Oost-Indië als een Nederlands wapenfeit voor te stellen, geïnspireerd door fervent patriotisme. De VOC, opgericht in 1602, was de eerste naamloze vennootschap met verhandelbare aandelen in de wereld en deelde in de zeventiende en achttiende eeuw de commerciële lakens uit. Ze was een ministaat in eigen recht en kon een militie op de been brengen om haar overzeese handelsbelangen te verdedigen. Bestuur en rechtspraak in de door haar beheerde gebieden waren ook in haar handen. Na het faillissement van de VOC in 1795 nam de Bataafse Republiek haar overgebleven bezittingen over en werd Nederlands-Indië een Nederlandse kolonie. Conscience veroorlooft zich trouwens een heel aantal andere poëtische vrijheden ten opzichte van de geschiedenis. In tegenstelling tot wat Conscience aangeeft, was zelfs de keuze van de naam ‘Batavia’ een twistpunt onder de bevelvoerders. Toen Jan Pietersz. Coen met zijn reddingsvloot bij de handelspost, die tijdens zijn afwezigheid ‘Batavia’ gedoopt werd, verscheen, was hij allerminst gelukkig met deze naam en liet hem zelfs verwijderen zoals Pieter van den Broecke in zijn memoires schrijft:

Ondertusschen waren die van 't Fort al besich, om 't selve meerder te verstercken, ende gaven't (met mijn advijs) den naem van BATAVIA, dat met groote letters boven de Poort gheschildert werdt. D'onse (nae dat wel versterct waren) deden altemet uytvallen op de Javaensche, waer door ick tot *Bantam* groot perijckel leedt, om ghecritst te worden. Op den 25. Martij. Arriveerde den *Generael Coen*, met een Vloot van 17. Schepen, uyt de *Moluccus*, voor *Batavia*, die qualijck te vreden was, wy de plaets *Batavia* (sonder sijn consent) geheeten hadden; liet den naem uytveghen. (Van den Broecke, 1634, p. 117)

Toen Conscience zijn roman schreef, plukte Nederland nog steeds de financiële vruchten van zijn koloniale bezit. Met het zogenaamde ‘batig slot’, de winst die voortkwam uit het cultuurstelsel – waarin de lokale boeren gedwongen werden om een vijfde van hun land te bebouwen met door de overheid opgelegde gewassen die voor de export bestemd waren – kon Nederland in de negentiende eeuw de accijnzen afschaffen, het invoeren

van inkomstenbelastingen uitstellen en grote openbare werken (waaronder de aanleg van spoorwegen) financieren.

Zoals hij dat eerder in *De Leeuw van Vlaenderen* deed, projecteert Conscience ook hier de romantische negentiende-eeuwse concepten van volk en natie op een historische situatie. Dat de mythes en de symbolen die hij in zijn werk creëerde later voor exclusief Vlaamse politieke doeleinden zullen worden ingespannen, kon Conscience niet voorzien en zou allicht niet zijn goedkeuring hebben weggedragen. De schrijver treedt doorgaans op als de verdediger en bevorderaar van de Belgische belangen. De bevordering van de Vlaamse letterkunde en van de rechten van de Vlamingen werd in de negentiende eeuw nog niet als anti-Belgisch ervaren. Integendeel zelfs, Vlaanderen werd als een essentieel onderdeel van de Belgische staat beschouwd, die zijn uniekheid en bestaansrecht aan het samengaan van Vlaanderen en Wallonië te danken had.

De ophemeling van de volksgeest, het volkseigene en van de koloniale aspiraties van de natiestaat in *Batavia*, is in het licht van de geschiedenis van de negentiende eeuw uiteraard van veel groter belang voor de jonge Belgische, dan voor de lang gevestigde Nederlandse natie. Dit blijkt duidelijk uit een vergelijking tussen *Batavia* en het toneelstuk *De stichting van Batavia* door Jacob van Lennep dat ook in 1858 verscheen. Beide werken spelen zich tegen dezelfde achtergrond af, maar hun uitwerking is totaal verschillend. Hoewel de dapperheid van de Nederlanders ook in zijn toneelstuk ter sprake komt, speelt Van Lennep nauwelijks in op patriottische motieven. *De stichting van Batavia* is een schelmdrama onder Nederlanders met twee ontvoeringen als scharniermomenten. Uiteindelijk loopt alles uit op een *happy end*: de Nederlandse echtelieden worden met elkaar herenigd; één schurk komt om het leven terwijl een andere zijn leven opoffert nadat hij tot inkering gekomen is. De teneur van Conscience's *Batavia* sluit echter direct aan bij de koloniale dromen van Leopold I en is niet van toepassing op de Nederlandse staat in het midden van de negentiende eeuw. Dat ten tijde van Conscience Nederlands-Indië bijzonder winstgevend was, is natuurlijk een bijkomend argument ten gunste van koninklijke koloniale initiatieven.

3.3. MET TWEE MATEN EN GEWICHTEN

Paradoxaal genoeg houdt de demonstratie van de Nederlandse nationalistische gevoelens in *Batavia* de onderwerping van andere volkeren in. Die kunnen blijkbaar niet dezelfde aanspraken op zelfbeschikking en vrijheid laten gelden

als het Nederlandse volk. De verheerlijking van de eigen natie en van het volkseigene leidt onvermijdelijk tot een superioriteitsgevoel dat de ‘ander’ in een minder gunstig daglicht plaatst en zelfs in een minderwaardige positie dwingt. Deze denigrerende houding wordt in de hand gewerkt door de technologische voorsprong van Europa en de negatieve stereotypering van andere rassen en culturen. Door een essentiële ongelijkheid te creëren kan het veroveren van vreemd territorium verantwoord worden. Het Nederlandse natiegevoel kan zonder meer worden uitgebreid naar en afgedwongen op andere gebieden en de rechten van de plaatselijke volkeren en politieke entiteiten kunnen zonder blikken of blozen met de voeten worden getreden. Bovendien wordt de plaatselijke bevolking zonder plichtplegingen tot dienstbaarheid verplicht. De zwaarbevochten onafhankelijkheid van Spanje in de zestiende eeuw resulteerde in de totstandkoming van een Nederlandse politieke entiteit die sterk en rijk genoeg was om op haar beurt haar wil aan andere volkeren in andere werelddelen op te leggen.

Conscience stelt zich in het midden van de negentiende eeuw geen vragen bij de Nederlandse en Europese expansiepolitiek. De striemende aanklacht tegen de kolonisatiepraktijken van Nederland in Nederlands-Indië, namelijk de in 1859 in Brussel geschreven *Max Havelaar, of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij* van Multatuli, verschijnt pas in 1860. Maar ook Multatuli stelt de kolonisatie zelf niet ter discussie: zijn *Max Havelaar* levert geen kritiek op de Nederlandse koloniale aanwezigheid in Nederlands-Indië, wel op de kolonisatiemethoden die gebruikt worden. Met een andere aanpak en eerherstel is voor Multatuli de kous af. In *Batavia* wordt door Conscience het koloniale streven van de Nederlandse natie gloedvol beschreven en is er van kritiek op het kolonialisme hoegenaamd geen sprake. *Batavia* is een uitgesproken kolonialistische en Eurocentrische roman die de koloniale expansieplannen van de Nederlanders volledig onderschrijft.

De manier waarop de plaatselijke bevolking wordt afgeschilderd, geeft aan de Nederlanders trouwens alle gelijk. De zwart-wit tegenstelling is breed uitgemeten en onbetwistbaar. Nuancering en relativering zijn niet aan de orde, in tegenstelling tot de historische verslagen die dikwijls van de Nederlanders en hun bevelvoerders een minder fraai portret ophangen. De Nederlanders hebben niets verkeers gedaan en verdedigen slechts grondgebied dat ze van de sultan van Jakarta gekocht hebben en waarover ze dus volle eigendomsrechten hebben verworven. Hun heroïsche daden en hun edele karaktertrekken worden dik in de verf gezet. Zij zijn de goeden. Hun Javaanse tegenstanders zijn de slechten; er valt over hen geen goed woord te zeggen want positieve

eigenschappen bezitten ze niet. Ze zijn achterbaks, onbetrouwbaar, wreed, wraakzuchtig, listig, laf en hebzuchtig.

Conscience vermeldt wel dat het bouwen van de verdedigingswal rond de handelspost de aanleiding is tot het gewapende conflict tussen de Nederlanders en de Javanen. De sultan van Jakarta beschouwt het als een eenzijdige overtreding van de afgesloten overeenkomst en dus als een vijandige daad. De ombouw van factorij tot fort duidt op de gewijzigde intenties van de Nederlanders en hun streven om hun machtspositie verder uit te bouwen, hoewel ze aan de Javanen mededelen dat het alleen in hun bedoeling ligt zich tegen aanvallers te kunnen verdedigen. Voor Walter Pietersen echter lijkt het geen twijfel dat de handelspost bij Jakarta van strategisch belang is voor het verstevigen van de Nederlandse handelsbelangen in het gebied. De verborgen agenda en dus de arglistigheid van de Nederlanders is voor Conscience niet afdoende om hen in een ongunstig daglicht te plaatsen.

Terwijl Conscience aan de Nederlandse hoofdpersonages een breed palet van emoties toeschrijft, worden hun Javaanse tegenstanders, ‘de gele mensen’, met onderkoelde afstandelijkheid beschreven. Zij blijven in een grote mate figuranten in de marge van het verhaal. In verband met de illustraties voor *Batavia* zwaait Conscience aan zijn illustrator, Edouard Dujardin, alle lof toe en bevestigt hij de tweederangsrol van de Javanen: ‘Inderdaed, zy wyzen op de byzonderste toestanden, zyn doelmatig over het geheele werk verspreid, vertoonen de byzonderste en de nevingaende persoonen zoo dikwyls mogelyk, en geven niet te veel schilderachtige waerde aen de Javanen, die in myn werk insgelyks buiten den grond myns drama’s verscholen liggen’ (Degroote, 1957, p. 107). Zelfs het grootste onheil dat de Javanen te beurt valt, kan Conscience niet tot de geringste uiting van medeleven bewegen. Dat ze in de strijd met de dappere Hollanders het onderspit delven, dat ze daarbij in groten getale omkomen en dat Jakarta met de grond gelijk gemaakt wordt, is hun meer dan verdiende loon. Conscience legt het morele gelijk volledig bij de Nederlanders; de militaire zegepraal en het behoud van Walter Pietersen en hopman Van den Broeck vormen daarvan het onomstotelijke bewijs. Conscience verschaft op deze manier een waterdicht alibi voor de Nederlandse expansiedrang en bij uitbreiding voor het kolonialisme.

Terwijl de voorstelling van de Javanen uiterst negatief is, wordt Congo, de negerslaaf van hopman Van den Broeck, op een totaal tegenovergestelde manier uitgebeeld. Van den Broeck is een historische figuur die in 1585 in Antwerpen als Pieter van den Broecke geboren werd. Hij overleed in de Straat

van Malakka op 1 december 1640. Wegens zijn calvinistische geloof verlaat zijn vader Antwerpen en trekt hij naar Nederland en Duitsland om zich uiteindelijk in Amsterdam te vestigen. Na zijn opleiding in het koopmansvak bij het Amsterdamse handelshuis Bartholomeus Moor en Marten Hooftman onderneemt Pieter van den Broecke in november 1605 zijn eerste reis als ondercommies in dienst van Elias Trip naar Kaap Verde, op de huidige Senegalese kust. Daarna volgen drie reizen (in 1607, 1609 en 1611) als jonge en onervaren koopman naar Angola, waarbij hij ook Congo aandoet.

Later reist hij voor de VOC naar Oost-Indië, waar hij door Jan Pietersz. Coen tot bevelhebber van de prille handelspost bij Jakarta wordt aangesteld. Over zijn reizen doet hij verslag in het boek *Korte Historiael ende Journaelsche Aenteyckeninge van al 't gheen merck-waerdich voorgevallen is, in de langhduerighe Reysen, soo nae Cabo Verde, Angola, &c. als insonderheydt van Oost-Indien*. Het reisboek verscheen in 1634. In dit werk verwijst hij naar de 'Riviere van Congo', het koninkrijk Congo en de Portugese aanwezigheid daar: 'Daer staen wel vier oft vijf Kercken, daer in alle daghe van Portugiesche Papen Misse ghedaen werdt. zijn oock twee of drie Schoolen, daer de kinderen (als in Portugael) van Papen onderwesen werden' (Van den Broecke, 1634, p. 14). Een van zijn latere handelsreizen gaat naar Madagascar om er 'Rijs en Slaven' te kopen (Van den Broecke, 1634, p. 74). Als hij door de sultan van Jakarta tijdens de belegering van het fort gevangen genomen wordt, moet hij een brief schrijven waarin hij vraagt om het fort over te geven: 'welcken Brief door den swarten Ionghen van de Koopman Houtbraken (dieder daeghs te vooren van *Bantam* ghekomen was, binnen ghebracht wierdt' (Van den Broecke, 1634, p. 112). Dat deze Van den Broecke een zwarte slaaf heeft is niet onwaarschijnlijk. Conscience moet ongetwijfeld meer over Van den Broeckes achtergrond geweten hebben dan hij in zijn roman *Batavia* aangeeft.

Het portret dat van de slaaf Congo geschilderd wordt, is even karikuraal als dat van de Javanen. Congo is de enige zwarte die in de roman figureert, afgezien van een verwijzing naar de 'Mooren en Chineezen' (p. 17) die de Nederlanders helpen bij het verstevigen van de wal rondom de handelspost. In Nederland heeft Congo Walter Pietersen leren kennen, die hem in bescherming heeft genomen en hem de beginselen van het christelijk geloof heeft bijgebracht. Hij is dan ook bijzonder toegewijd aan zijn beschermheer, die zelf een bijzondere genegenheid voor Congo voelt. Walter Pietersen is wel zo voorzichtig om zijn medeleven met Congo steeds buiten het gezichtsveld van anderen te tonen. Gemeenzaam met een slaaf omgaan was blijkbaar niet

aanvaardbaar in de betere Nederlandse kringen aan het begin van de zeventiende eeuw.

Samen met hopman Van den Broeck en diens gezin is Congo naar Java afgereisd. Congo is heel emotioneel, maar zijn emotionaliteit is te wijten aan verregaande goedgelovigheid, uitgesproken naïviteit en een totaal gebrek aan rationaliteit, niet aan heftige en doorleefde zielenroerselen zoals dat bij de Nederlandse hoofdpersonages het geval is. Congo wordt als een kind, zonder verleden, voorgesteld en daardoor van zijn persoonlijkheid en van zijn volwassenheid beroofd. Men kan met hem ongestraft gekscheren, zoals dienstmeid Rosalia doet. Congo bestaat alleen maar in zijn functie als onmondig dienaar: hij is een slaaf die niets anders dan te gehoorzamen heeft. Voor zijn slaafse trouw en zijn moed krijgt hij zijn vrijheid als beloning. Niet dat hij daarvan gebruik maakt: hij wil bij Walter Pietersen, zijn goede leermeester, blijven.

Dat Congo als vrij man niet op eigen benen wil en kan staan, bevestigt de ondergeschiktheid van het zwarte ras aan zijn blanke voogden. Bij herhaling wordt naar hem meewarig als 'het arme negerkind' verwezen. Congo is als een onbeschreven blad; hij heeft klakkeloos de cultuur en vooral de godsdienst van zijn meesters overgenomen maar weet dat hij nooit evenwaardig aan hen kan zijn. Van een nobele wilde is helemaal geen sprake. Het is zijn grootste wens om een zwarte Hollander te worden en hij wil dezelfde moed etaleren als de Nederlanders ter verdediging van de Nederlandse belangen en daarmee tonen 'dat het hart hem goed is onder zijne zwarte huid' (p. 83). Dat hij aan de gele mensen zou kunnen worden verkocht, beschouwt hij als het grootste onheil dat hem zou kunnen overkomen. Congo is een goede zwarte want hij kent en aanvaardt zijn plaats op de onderste trede van de hiërarchische ladder van de Nederlandse maatschappij. De christelijke, Europese cultuur geldt als de enige en absolute norm. De uitbeelding van Congo loopt vooruit op de lachwekkende karikaturen van zwarten die dikwijls in de Vlaamse koloniale literatuur terug te vinden zijn. Door zijn overdreven reacties zorgt Congo voor een humoristische noot te midden van de donkerste ellende. In zijn uitbeelding van Congo volgt Conscience de stereotiepe opvattingen over de zwarten zoals ze toen de ronde deden.

Dat de negerslaaf Congo ook symbool zou staan voor het gebied in Centraal Afrika aan de Congostroom, is op de feiten vooruitlopen. Midden-Afrika begint pas vanaf 1870 prominent te figureren op het Europese toneel. En ook het afschaffen van de slavernij en het vrijlaten van de slaven was in 1858 nog

geen voldongen feit. Nederland had in 1814 wel een verbod op de slavenhandel afgekondigd maar de slavernij werd in Nederlands-Indië pas in 1859 verboden, op de Nederlandse Antillen en in Suriname in 1863. *Uncle Tom's Cabin or, Life Among the Lowly* van Harriet Beecher Stowe verschijnt pas in 1852. De Amerikaanse burgeroorlog, die tot de vrijlating van de Amerikaanse slaven zal leiden, speelt zich tussen 1861 en 1865 af.

Conscience toont in *Batavia* een heel beperkte mate van sensibiliteit voor de problematiek van de slavernij. Bij het vertrek in Amsterdam beseft Walter hoe gehecht hij aan Congo is. Deze band heeft niets met Congo te maken maar alles met wat Walter voor Congo heeft kunnen doen: 'Het ongelukkige Moorenkind werd mij dierbaar, omdat ik in zijne onwetende ziel het begrip der Godheid mocht storten; omdat ik het was, die het Christen maakte, omdat ik in hem een mensch mocht beschermen tegen 's menschen onrechtvaardigheid' (p. 4). Walter heeft zich over hem ontfermd 'als ware hij geen zwarte verstoeteling op deze wereld geweest' (p. 23), waarbij hij uit het oog verliest dat Congo de slaaf is van hopman Van den Broeck en dus door een Nederlander onheus wordt behandeld. Hij stelt hem ook zijn vrijheid in het vooruitzicht: 'Troost u, Congo. Indien de Heer ons genadig blijft, zal er ook voor u een dag der verlossing komen. Uw hart is edel genoeg om in eene vrije borst te kloppen. Heb vertrouwen; misschien zal ik eens uwe banden slaken en u tot vaderland ditzelfde Holland geven, dat gij zoozeer bemint' (p. 102). Dat Congo door Walter Pietersen wordt vrijgemaakt, geldt als beloning voor zijn trouw en liefde voor zijn aangenomen vaderland en illustreert tezelfder tijd de edelheid van inborst van Walter. Congo heeft door zijn moedige optreden zijn vrijlating verdiend. Het is zijn eigen verdienste dat hij zijn vrijheid krijgt. Daardoor mist Conscience de kans om de ontoelaatbaarheid van slavernij als systeem aan te kaarten. Door de meewarige toon waarop hij Congo beschrijft, geeft hij bovendien aan dat de neger van nature uit niet de gelijke van de Nederlander kan zijn.

De contrasterende beschrijving van de Javanen in vergelijking met de negerslaaf Congo is tekenend voor de houding en het optreden van de Europeaan tegenover niet-Europese volkeren en andere rassen. De vijanden van de Nederlanders worden onmenselijk, waardoor ze onmenselijk behandeld kunnen worden door de godvrezende Nederlanders; de zwarte slaaf die zich schikt in zijn lot, zich tot het christendom en de Nederlandse beschaving bekeert, kan op medelijden en een schouderklopje rekenen. Al naargelang van de omstandigheden wordt de 'ander' gedemoniseerd, getolereerd of geaccepteerd. In de relatie tussen Congo en Walter Pietersen wordt de ideale verhouding tussen de blanke kolonisator en de anders gekleurde gekoloniseerde uitgebeeld.

In *Batavia* viert het Eurocentrisme, dat leidt tot naakt kolonialisme, hoogtij. Het meerderwaardigheidsgevoel van de westerling moet onvermijdelijk in een neerbuigende en onderdrukkende relatie tussen kolonisator en gekoloniseerde uitmonden. Bovendien eigenen de westerlingen en de westerse naties zich op grond van hun vermeende hogere beschavingsniveau het recht toe om de in hun ogen minder ontwikkelde gebieden in de wereld in bezit te nemen en aan de overwonnen volkeren hun zelfstandigheid en onafhankelijkheid te ontnemen. Dat de pijlen van de Javanen niet kunnen meedingen met de vuurkracht in de vorm van musketten en kanonnen waarover de Nederlanders beschikken, brengt Conscience niet tot de conclusie dat ook hier, zoals in de op hiërarchische leest georganiseerde Nederlandse maatschappij, het recht van de sterkste geldt.

4. KOLONIALISME AVANT LA LETTRE

Door deze voorstelling van zaken, waarin geen zweem van kritiek te bespeuren is, noch op de koloniale aspiraties van de natiestaat, noch op de brutale onderwerping van de inheemse bevolking, noch op de slavernij, noch op de maatschappelijke verhoudingen in Nederland zelf, toont Conscience zich een kind van zijn tijd. *Batavia* is de eerste Vlaamse roman waarin de ideologie van het kolonialisme uitgedragen wordt, zowel door de voorstelling ervan als een fundamenteel en onaantastbaar recht van de natiestaat als door de wezenlijke aantasting van de menselijkheid van de ‘ander’. Dat deze ‘ander’ geen blanke huidskleur heeft, is uiteraard niet toevallig. In *Batavia* toont Conscience zich een enthousiast promotor van het kolonialisme en bedient hij zich van de stereotypen in de beschrijving van de ‘ander’ die een vast onderdeel vormen van de kolonialistische blik. Ze zullen in de latere Vlaamse koloniale literatuur schering en inslag zijn. Met *Batavia* maakt Conscience de ideologie van het kolonialisme aanvaardbaar en maakt hij het verwerven van een koloniale bezitting door de Belgische koning aanvaardbaar.

Batavia is haast onleesbaar geworden. Dat heeft veel met de excessief romantische inborst van Conscience te maken. De gezwollen, pathetische retoriek en de totaal gedateerde benadering door de kritiekloze promotie van het kolonialisme zijn er het gevolg van. Conscience had, zoals uit *Batavia* blijkt, geen oog voor de inherente contradicties die in het kolonialisme ingebakken zijn en die het, zoals de slavernij, intellectueel en moreel volledig onaanvaardbaar maken. Het gebrek aan overtuigingskracht van de meeste kolonialistische

literatuur is trouwens aan deze onverzoenlijke tegenstellingen, waarvoor de auteurs blind lijken te zijn, toe te schrijven.

Opvallend is dat niet eens twintig jaar na de publicatie van *Batavia* nationale trots niet meer als hoofdargument zal worden gebruikt om de Belgische bemoeienissen in Afrika te motiveren. Op de internationale geografische conferentie die Leopold II in 1877 in Brussel organiseert, wordt inmenging in Afrika niet verdedigd met patriottische argumenten maar verantwoord als een daad van altruïsme omdat alleen door Europese betrokkenheid de Afrikanen uit de handen van de slavenhandelaars kunnen worden bevrijd en tot het licht van de beschaving gebracht. De sceptische publieke opinie heeft geen oren meer naar romantisch-nationalistische dweperijen zoals door Conscience in *Batavia* verwoord. Maar ook de humanitaire oproep die tijdens de geografische conferentie gelanceerd wordt, blijkt achteraf niet meer dan een dekmantel voor zelfpromotie en winstbejag. Het zal wel een gelukkig toeval zijn dat *Batavia* in 1879 heruitgegeven wordt en in 1885 in Engelse vertaling in Amerika verschijnt. Het is een cruciale periode in de zoektocht van Leopold II naar een kolonie. Die had in december 1865 de troon bestegen en was met even grote overgave en dezelfde koppige hardnekkigheid in de voetsporen van zijn vader getreden.

Daarnaast is *Batavia* het resultaat van de manier waarop Conscience zichzelf als schrijver in de Belgische maatschappij positioneert. Hij vervult zijn maatschappelijke functie niet als rebel en ondermijner maar als een auteur die, bezield door zijn roeping om het Vlaamse volk op te heffen, zich richt naar de heersende opvattingen, zoals hij in 1881 in een brief aan Nicolaas Beets aangeeft: 'Ik had, in alle geval, in mijne lange loopbaan, en met het oog op den toestand van het Vlaamsche volk, aan vele andere vereischten dan die der hoogere esthetiek te beantwoorden, en heb, als kunstenaar, daartoe vele opofferingen gedaan' (Willekens, 1983, p. 322). Zijn missie heeft Hendrik Conscience als schrijver gekortwiekend en hem belet om de Charles Dickens, die ook in 1812 geboren is, van de Vlaamse literatuur te worden. Ze heeft hem tijdens zijn leven geen windeieren gelegd, maar de schade aan zijn literaire reputatie is, in tegenstelling tot zijn Engelse collega, tweehonderd jaar na zijn geboorte niet te overzien.

Literatuurlijst

- Conscience, H.** (1858). *De omwenteling van 1830. Herinneringen uit myne eerste jeugd*. Antwerpen: Van Dieren.
- Conscience, H.** (1879). *Batavia*. Antwerpen: Van Dieren.
- Degroote, G.** (1957). *Wat een schrijver lijden kan. Nieuw licht op Hendrik Conscience*. Amsterdam-Antwerpen: Wereldbibliotheek.
- Deneckere, G.** (2011). *Leopold I. De eerste koning van Europa*. Antwerpen: De Bezige Bij.
- Lanoye, T.** (2012). 'Het bollekes Deconinckplein, dan. Is wie Hendrik Conscience niet eert, Vlaanderen niet weerd?' In *De Standaard*, 4 december.
- Leconte, J-R.** (1946). *Les tentatives d'expansion coloniale sous le règne de Léopold 1er*. Anvers: Van Dieren.
- Nieuhof, J.** (1682). *Zee- en Lant-Reise door verscheide Gewesten van Oostindien*. Amsterdam: Wed. van Jacob van Meurs.
- Van den Broecke, P.** (1634). *Korte Historiae ende Journaelsche Aenteyckeninge van al 't gheen merck-waerdich voorgevallen is, in de langhduerighe Reysen, soo nae Cabo Verde, Angola, &c. als insonderheydt van Oost-Indien*. Haerlem: Hans Passchiers van Wesbush.
- Van Lennep, J.** (1858). *De stichting van Batavia*. Amsterdam: J. De Ruyter.
- Wauters, K.** (1999). 'Het Vlaamse fictionele proza van Conscience tot Loveling'. In Deprez, A., Gobbers W. & Wauters, K. *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de 19^e eeuw*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde: 147-305.
- Willekens, E.** (1983). *Hendrik Conscience en zijn tijd*. Antwerpen: Stichting Mercator-Plantijn.

De Germaanse leeuw

Consciences *Leeuw van Vlaenderen* als inzet van Duits-Vlaamse betrekkingen 1840-1918

Jan Ceuppens, KU Leuven

Samenvatting

Consciences *Leeuw van Vlaenderen* was een van de succesrijkste Nederlandstalige boeken in Duitse vertaling gedurende de negentiende en de vroege twintigste eeuw. Al waren economische motieven daarvoor wellicht doorslaggevend, toch speelde ook de aangevoelde of gewenste cultureel-etnische verwantschap een rol. Onder Consciences pleitbezorgers waren er nogal wat zogenaamde pangermanisten. Was hun gedachtegoed in de jaren 1840 nog overwegend filologisch en cultureel bepaald, dan kreeg het in de late negentiende eeuw en zeker tijdens de Eerste Wereldoorlog een imperialistische en zelfs racistische inslag. In de vertalingen zelf zijn daarvan evenwel niet zoveel sporen terug te vinden; de ideologische achtergrond blijkt veeleer uit parateksten, zoals in een vertaling van 1917.

Abstract

Conscience's *De Leeuw van Vlaenderen* was one of the most successful books from the Low Countries to appear in German translation in the nineteenth and early twentieth century. Although mundane economic motifs may have been crucial to this success, a number of mediators emphasizing the cultural and ethnic affinity between Flemish and German peoples played an important role. Many of Conscience's most ardent defenders were so-called Pan-Germanists. While these were mainly inspired by philological and cultural considerations in the 1840s, their ideology acquired a decidedly imperialist and racist dimension by the end of the century. The translations of *De Leeuw*, however, do not carry many traces of this ideology; rather, it can be found in paratexts, as is shown in a 1917 translation.

E-mail

j.ceuppens@
kuleuven.be

In zijn recente essaybundel *Freiheit, die ich meine* beschrijft Christoph Dieckmann (°1956), journalist o.a. bij *Die Zeit*, hoe hij in de zomer van 2011 voor het eerst Brugge bezoekt, de stad waar hij als jongere in de DDR zo vaak van gedroomd had, maar waar hij toen niet heen kon. Op de grote markt ziet

hij De Coninck en Breydel staan, helden uit zijn kindertijd. Terloops geeft hij de lezer wat informatie over de gebeurtenissen van 18 mei 1302:

Der historische Vorgang ist unter dem zynischen Begriff ‘Brügger Frühmette’ überliefert. Die nationalistische Ausmalung lieferte Hendrik Conscience (1812-1883) mit seinem Roman ‘Der Löwe von Flandern’. 1838 veröffentlicht, gehört der bluttriefende Schinken zur Literaturgattung Freiheitsgeheul. Er befand sich in Vaters Jugendbibliothek. Sie überstand den 8. April 1945, die Bombardierung Halberstadts, inmitten völkisch-militaristischer Prosa wie Josef Magnus Wehners ‘Sieben vor Verdun’ und Werner Jansens ‘Geier um Marienburg’. ‘Der Löwe von Flandern’ war ein Ahn dieser Schwarten. (Dieckmann, 2012, p. 16-17)

Niet bepaald onschuldig gezelschap: Wehner en Jansen waren allebei typische nazi-schrijvers; Jansen was de favoriete auteur én een persoonlijke vriend van Heinrich Himmler. Dieckmann voegt er aan toe dat *Der Löwe von Flandern* ook in de DDR uitgegeven werd, twee keer zelfs, en twee keer expliciet als jeugdboek: voor het eerst in 1971 door uitgeverij Neues Leben in de reeks *Spannend erzählt*, en nog eens in 1980 als ‘romankrant’ bij Volk und Welt. De ‘pil’ die hijzelf gelezen heeft en waaruit hij citeert, dateert echter van 1916. Dieckmanns commentaar:

Du entsinnst dich behaglicher Lektüre im Schaukelstuhl des Dingelstedter Bücherzimmers. Der Sommerregen rauscht, der Löwe brüllt, auf deinem Schoß schnurrt der Kater Muck. Ach, was muß man oft von bösen Völkern hören oder lesen! Franzosen, die bei Conscience ‘Französlinge’ heißen, sind Gefäße übler Eigenschaften. Sie putzen sich, sie reden weibisch, sie sind verseucht vom welschen Krämergeist. Wohl gibt es Ausnahmen edlen Geblüts, so Karl von Valois, den Bruder Philipp des Schönen. Auch der König ist zur Seelenregung fähig, aber Wachs in den Händen seiner teuflischen Gemahlin Johanna von Navarra.[...] Zweierlei erschüttert den Wiederleser nach viereinhalb Jahrzehnten. Da ist zunächst der wohlige Sadismus des Autors Conscience, dessen literarische Mordlust seine Helden schmückt. Breydel wirkt wie ein idealtypischer SS-Führer, ist aber weitgehend erfunden. De Conincks Rolle soll verbürgt sein. Individuelle Menschenkenntnis waltet keine; gerühmt wird die jederzeitige Bereitschaft des Volkes zum Pogrom. (Dieckmann, 2012, p. 17-18)

Toegegeven: zo'n polemische, ahistorische lectuur (verderop heeft Dieckmann het zelfs over 'massenmörderische Prosa') is niet echt eerlijk tegenover Conscience en ze zou wellicht voor veel van zijn tijdgenoten, Vlaamse of andere, even ongunstig uitvallen. Maar dat *De Leeuw van Vlaenderen* zich inderdaad voor extremistische ideologieën laat misbruiken, en dat net Duitse auteurs en vertalers daar gevoelig voor gebleken zijn, dat alles heeft Dieckmanns lectuur wellicht mee bepaald. Of vertalers en uitgevers die aspecten dan net aangedikt hebben, is een vraag die ik hieronder maar even kan aanstippen. Het gaat hier veeleer om de biografische en institutionele context(en) waarbinnen Conscience, en dan vooral *De Leeuw*, gerecipiëerd werd, en om de kanalen waarlangs hij is verspreid.

Op het eerste gezicht lijkt het alsof ideologische factoren niet de doorslag gegeven hebben voor Conscience's roem in Duitsland. Herbert van Uffelen somt in zijn lijvige studie over de receptie van de Nederlandse literatuur in het Duitse taalgebied tussen 1830 en 1990 (Van Uffelen, 1993) een aantal mogelijke redenen op voor Conscience's succes, maar komt uiteindelijk uit bij een zeer prozaïsch motief: er bestond in Duitsland een grote behoefte aan niet al te zwaarwichtig historisch leesvoer dat ook nog eens weinig kostte – volgens van Uffelen dé reden waarom Duitse uitgevers voor vertalingen kozen: daarop hoefden ze toen namelijk geen rechten te betalen. Hoe dit ook zij, van alle Nederlandstalige auteurs werd Conscience in Duitsland tot in de twintigste eeuw het vaakst vertaald en uitgegeven, zoals blijkt uit van Uffelens tellingen (Van Uffelen, 1993, p. 37-38). Pas vanaf 1920 zou Felix Timmermans Conscience als populairste Nederlandstalige auteur in Duitsland aflossen – wat ook iets zegt over het beeld van Vlaanderen in Duitsland.

Het is verder bekend dat de verspreiding van Conscience's werk in grote delen van Europa te danken is aan de Duitse vertalingen. Vooral de vertaling door Melchior von Diepenbrock van drie verhalen van Conscience onder de titel *Flämisches Stillleben* lijkt een catalysator geweest te zijn. Het door Dieckmann beschreven nationalistische geweld was dus zeker niet het enige kenmerk dat de Duitse vertalers en lezers aantrok; *Wat eene moeder lijden kan*, *Hoe men schilder wordt* en *Siska van Roosemael* zijn immers zedenschetsen met veel bescheidener ambities. De katholieke achtergrond van dergelijke werken is wellicht mede bepalend geweest voor hun succes. Het was niet voor niets een belangrijke geestelijke die de vermelde verhalen vertaalde – von Diepenbrock werd even later immers zelfs prinsbisschop van Breslau. Bovendien waren het ook vaak uitgeverijen van katholieke signatuur die Conscience's werk op de Duitse markt brachten.

Flämisches Stilleben was dan wel de vertaling die Conscience in Duitsland bekend maakte, de eerste vertaling was het niet. Het is niet helemaal duidelijk hoe en wanneer Duitse vertalers dan precies Conscience begonnen op te merken. Een aantal Duitsers die in België verbleven of die contacten hadden met Vlaamse tijdschriften, hebben daarbij zeker een rol gespeeld. Zo verscheen in 1844 een anonieme vertaling van ‘Het beulskind’ (uit de bundel *Avondston-den*, 1840) onder de titel ‘Gerhart’ in *Das Vaterland. Zeitschrift für Unterhaltung, Literatur und öffentliches Leben*. Dat het verhaal daar kon verschijnen, kan aan de bemiddeling van Eduard Duller gelegen hebben, van wie ook teksten in *Vlaamsch België* verschenen. Duller (1809-1853) was een in Wenen geboren liberale auteur en uitgever, die sympathiseerde met de hervormingsgezinde beweging *Junges Deutschland* en de revolutie van 1848. Zijn tijdschrift *Das Vaterland* propageerde de Duitse eenheid, die ook Elzas-Lotharingen en Vlaanderen moest omvatten – een nog vrij bescheiden vorm van een ideologie die als pangermanisme bekend staat (later zou hij zich tot de ‘Deutschkatholizismus’ bekeren, een beweging die de Duitse katholieken van Rome wilde losweken).¹ In *Vlaamsch België* wordt de vertaling van ‘Het beulskind’ aangekondigd met een expliciete vermelding van Dullers naam:

Het *Vaterland* (dat heet het hoogduitsche van onzen beroemden mede-werker Duller, te Darmstad [sic]) belooft eene vertaling van Conscience's *Beulskind*. Wy vernemen ook uit zekere bron, dat *Graef Hugo van Craenhove* er insgelyks in vertaling verschynen zal. (Vlaamsch België, Brussel 1844, 17 Febr. Gecit. n. Jacob, 1913, p. 123)

Het eerstgenoemde werk verscheen onder den titel *Gerhard*. (Vlaamsch België, Brussel 1844, 22 April. Gecit. n. Jacob, 1913, p. 123)

De allervroegste vertaling was echter die van *Wat eene moeder lijden kan* (*Was eine Mutter leiden kann*), die in 1842 in het tijdschrift *Die Grenzboten* verscheen, drie jaar voor Diepenbrocks versie dus. De eerste vertaler is niet bekend. *Die Grenzboten* had op dat moment niet zo'n grote verspreiding; het tijdschrift werd in Brussel uitgegeven en was een platform voor Vlaamse en Duitse literatuur. De uitgever was Ignaz Kuranda, een filoloog uit Praag die als correspondent van de *Allgemeine Zeitung* uit Augsburg naar België was gekomen – naast de *Kölnische Zeitung* was die krant de enige die hier een correspondent had (zie Nelde 1979, p. 8). Kuranda had een duidelijke politieke agenda: net als Duller was hij een pangermanist, maar dan veel radicaler.

¹ Zie hiervoor o.m. de *Deutsche Biographie*: <http://www.deutsche-biographie.de/sfz12060.html> [19.04.2013]

Dergelijk gedachtegoed speelde dus blijkbaar toch wel een rol in de Duits-Vlaamse literaire betrekkingen. Van Uffelen minimaliseert die rol voor de receptie van de Nederlandstalige literatuur, met name van Conscience (Van Uffelen, 1993, p. 36). Dat neemt niet weg dat verschillende van Conscience's Duitse uitgevers, vertalers en propagandisten wel degelijk uit die hoek komen.

De term 'pangermanisme' is niet echt eenduidig; de ideologie kende verschillende varianten, wat ook verklaart waarom over het begrip nogal wat onenigheid bestaat. De idee dat er een samenhang bestaat tussen alle Germaanse stammen, is het gemeenschappelijke uitgangspunt, maar welke stammen dat dan precies zijn en wat die samenhang inhoudt, is minder duidelijk. In de eerste plaats betreft het Duitsers, Vlamingen en Nederlanders, maar bij uitbreiding ook de Scandinavische naties en voor sommigen zelfs de Angelsaksers. Wat de politieke ambities betreft, is er enerzijds het 'Nederduitse' spoor, dat een samengaan van de Nederlanden en Noord-Duitsland bepleitte en vooral op het taalkundige continuüm wees – 'van Duinkerken tot Konigsberg', zoals de Vlaamse pangermanist Constant Hansen het ooit stelde. Aan de andere kant van het spectrum staat de 'geheelduitse' gedachte dat Vlamingen en Nederlanders gewoon Duitsers zijn en dus ook maar beter Hoogduits als cultuurtaal zouden overnemen (zie hiervoor vooral Yammine 2011).² Dat laatste standpunt was overigens ook dat van Kuranda, die hiervoor echter op weinig bijval kon rekenen bij de Vlaamse auteurs uit zijn omgeving. Het waren enkelingen die zo'n radicaal pangermaanse gedachte genegen waren, bijvoorbeeld de reeds vermelde Hansen, die echter jonger is, de in Oostenrijk en Duitsland opgegroeide Victor Coremans,³ die vanwege zijn liberale ideeën Duitsland uitgezet werd en in 1836 opnieuw naar Brussel kwam, waar hij meewerkte aan tijdschriften als *Vlaamsch België*, *De Zweep*, *Noordstar* en vooral zijn eigen Duitstalige publicatie *Die freie Presse*, of nog de 'Waalse Vlaming' Victor Delecourt, die de Nederlandse spelling wilde hervormen om ze beter te laten aansluiten bij het Nederduits.⁴

De biografie van Delecourt is overigens typisch voor zijn tijd. Nogal wat pangermanisten getuigden van een voor die tijd liberale mentaliteit en

² Bij Yammine's boek horen ook 118 pagina's met achteraf toegevoegde eindnoten die alleen elektronisch opgeroepen kunnen worden. Noot 1 beschrijft uitvoerig de controverse rond de term pangermanisme.
Zie <http://www.davidfonds.be/edition/files/Eindnoten-CopyVERB.pdf> [19.04.2013].

³ Coremans (1802-?) vgl. Yammine, elektronische eindnoten.

⁴ Victor Delecourt (1806-1853) schreef voornamelijk onder het pseudoniem Hubert Van den Hove (vgl. dbnl & NEVB).

beriepen zich op democratische idealen. Zeker in Duitsland is die op het eerste gezicht vreemde mengeling van een nationalistisch gedachtengoed en een liberaal-revolutionaire houding vaak terug te vinden, bijvoorbeeld ook bij de ‘stamvader’ van de beweging, de dichter Ernst Moritz Arndt (1769-1860), die overigens van een bijna jacobijnse ideologie naar een conservatief katholicisme evolueerde, of de spilfiguur van de Duitse Vormärz en auteur van het *Deutschlandlied*, Hoffmann von Fallersleben (1798-1874), die België in de jaren 1830 en 1850 verschillende keren bezocht. Juist in hun houding tegenover België blijkt het vaak paradoxale in de ideologie van deze denkers en dichters: terwijl ze België aan de ene kant als historisch fout of zelfs als wangedrocht bestempelen, hebben ze aan de andere kant een grote bewondering voor de liberale inspiratie van de Belgische grondwet, wat dan ook blijkt tijdens hun engagement in de revolutie van 1848. Deze ‘vroeger’ pangermanisten lieten zich dan ook door heel andere bronnen inspireren dan hun annexionistisch en racistisch denkende opvolgers aan het eind van de 19de eeuw. Die predikten – ook al onder invloed van figuren als Joseph Arthur de Gobineau⁵ – een strijd tussen de grote volksstammen van Europa, waarin het dan pas gestichte keizerrijk Duitsland Nederland en Vlaanderen zou moeten opnemen als buffer en als uitweg naar de zee (zie verder). Bij de vroeger pangermanisten waren veeleer filologische en romantische motieven doorslaggevend.

Conscience zelf was allerminst een pangermanist. Germanofiel lijkt een passender benaming, zoals bijvoorbeeld blijkt uit zijn deelname aan de Vlaams-Duitse zangfeesten; op de editie in Keulen nam hij zelfs deel aan een spontaan georganiseerde lofzang voor het huis van Ernst Moritz Arndt (Van Uffelen 1992, p. 29). Over ideeën als die van Kuranda heeft hij zich nergens positief uitgelaten, en de Belgische staat stond voor hem nooit echt ter discussie, integendeel. Maar in de receptie van zijn werk lijken ideeën over een

⁵ Met name diens *Traité sur l'inégalité des races humaines* (1853-55) heeft de moderne angst voor ‘rassenvermenging’ voor het eerst in een theoretische vorm gegoten en daarmee in Duitsland heel wat navolging gevonden – tot in Hitlers *Mein Kampf* toe. In 1894 richtte Karl Ludwig Schemann in Freiburg een Gobineau-Gesellschaft op; hij maakte ook de eerste volledige vertaling, die in 1902 verscheen, maar Gobineaus invloed was al eerder werkzaam in Duitsland, onder meer door de Duitse samenvattingen die de Gobineau-bewonderaar Richard Wagner had laten maken. Gobineau vermengde taalkundige feitenkennis over de taalfamilies met een soort proto-darwiniaans biologisme – in zekere zin maakt hij daarmee precies de stap die van het ‘vroeger’ pangermanisme, dat door taalkundig en literair interesse ingegeven was, naar het ‘late’, d.i. annexionistische en racistische pangermanisme leidt. Uiteraard speelden omstreeks 1900 ook veel meer praktisch-geopolitieke en economische overwegingen een rol.

Duits-Vlaamse samenhang, tenminste op de achtergrond, wel degelijk gespeeld te hebben. De vertaling van *Wat eene moeder lijden kan* in *Die Grenzboten* mag dan al weinig lezers bereikt hebben, indirect heeft Kuranda toch invloed gehad op de zo succesvolle vertaling van Melchior Von Diepenbrock. Of Diepenbrock de eerdere vertaling gelezen heeft, is mij niet bekend, maar we weten wel dat hij Consciences werk heeft leren kennen door een artikel van Ferdinand August Snellaert, met de titel ‘Die flämische Literatur und ihre hervorragenden Schriftsteller’. Dat was in 1844 verschenen in de *Augsburger Allgemeine Zeitung*, en tot de medewerkers van dat blad behoorde niet alleen Kuranda, maar ook Gustav Höfken, nog zo’n pangermanist die net als Kuranda in Brussel actief was.

Na de publicatie van *Flämisches Stilleben* kon het niet lang duren voor *De Leeuw van Vlaenderen* vertaald zou worden. Ook hier bestaat echter onduidelijkheid over de precieze verschijningsdatum van de eerste vertaling. De Keulse boekhandel Welter zou met Consciences Vlaamse uitgever een overeenkomst hebben gehad over een vertaling die al in 1840 moest verschijnen. Ze zou in Brussel gemaakt worden door ene Raabe, en ze wordt in 1840 ook aangekondigd in het Antwerpse tijdschrift *De Noordstar*.⁶ Die vertaling is er blijkbaar nooit gekomen, mogelijk omdat intussen toch andere uitgevers de rechten hadden gekregen – of omzeild. In Kuranda’s *Die Grenzboten* verschijnt in 1842 een uitvoerig en lovend Duitstalig opstel over *De Leeuw*, waarvan de auteur, de theoloog Julius Fester, een aantal lange passages vertaalt. In dezelfde publicatie en hetzelfde jaar wordt ook een vertaling van de roman in het vooruitzicht gesteld van de aardrijkskundige en publicist Karl Andree.⁷ Die vertaling bleef echter (blijkens de briefwisseling die Andree met Conscience zelf voerde) in het beste geval onafgewerkt; zelfs manuscripten zijn niet teruggevonden.

Er was nochtans wel vraag naar een vertaling van wat als Consciences magnum opus beschouwd wordt, zoals onder meer blijkt uit een recensie in het Duits-Belgische tijdschrift *De Broederhand*. Voor ik op die tekst inga, loont het de moeite een blik op het tijdschrift te werpen. De hoofdredacteur was de

⁶ ‘Te Keulen zal, deelt de Noordstar mee, 2de deel, blz. 288, eerlang een Duitsche vertaling verschijnen van den Leeuw van Vlaenderen, van de hand van den Heer RAABE, uit Brussel’ (*Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1913, p. 96).

⁷ ‘Te Leipzig, bij Weber, wordt eene hoogduitsche vertaling aangekondigd van Conscience’s roman De leeuw van Vlaenderen. De vertolker is de heer Karel Andree’ (*Kunst- en Letterblad*, Gent, 1841, p. 36; gecit. n. *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1913, p. 107).

katholiek en pangermanist Johann Wilhelm Wolf. Wolf, een leerling van Jacob Grimm, was onder onduidelijke omstandigheden eind jaren 1830 in België beland, waar rond die tijd ook de dichters Ludwig Uhland en Luise von Plönnies verbleven; met de dochter von Plönnies zou Wolf later trouwen – België, en met name de Vlaamse volkscultuur, oefende in die eerste decennia een grote aantrekkingskracht uit op Duitse intellectuelen (zoals ook Jacob Grimm zelf of de reeds vermelde Hoffmann von Fallersleben). Wolf gaf van 1845 tot 1846 in Gent het tijdschrift *De Broederhand* uit, een ‘Tijdschrift voor Neder- en Hoogduitsche Letterkunde’. De titel geeft al aan dat het smeden van een nauwere band tussen de Germaanse volkeren uitgangspunt en doelstelling was, en de programmatische tekst die het eerste nummer inleidt en door de redactie ondertekend is, laat daarover weinig twijfel bestaan:

Sedert het ontwaken van den germaanschen geest in Europa, sedert syne bevrjding uit de kluisters, waarmede den vreemde hem had omsloten, vertoont sich onder al de volkeren van desen stam een levendige drang naar innerlyke vereeniging.

Die drang ziet de redactie bevestigd in de creatie van de *Zollverein* in Duitsland en van een mentaliteitswijziging in de Scandinavische landen. Maar nu komt het erop aan, dit elan ook naar de Nederlanden door te trekken:

Hoe lang ook een derde germaansche volkstak, Nederland, en besonderlyk België, onder het jok van Vrankryk suchtte, hoe vast diens kluisters hem ook om nek en armen lagen, soo begon het toch ook weldra, deselven niet min moedvol als syne stambroeders afteschudden. Iedereen [...] moet overtuigd syn [...] dat een langsame, doch onwederstaanbare drang ons immer meer tot Deutschland doet naderen.

‘Yseren wegen’ en ‘handelsverbonden’ zijn belangrijk, aldus de tekst verder, maar vooral moeten de Vlamingen hun ‘oogen naar de hoogduitsche letterkunde, naar syne wetenschap richten’. Van een extreem pangermanisme kan geen sprake zijn: de redactie citeert instemmend een artikel uit het Duitse tijdschrift *Janus*, dat een ‘verhoogduitsching’ van de Vlamingen, in tegenstelling tot de Nederduitsers, uitsluit: Noord-Duitsland heeft volgens de auteur nooit een eigen literatuur geproduceerd, maar er bestaat wél een rijke Vlaamse literatuur. De doelstellingen van het tijdschrift zijn dan ook de Hoogduitse literatuur in Vlaanderen bekend te maken, ook al om zo de Franse invloed tegen te gaan, en de Vlaamse literatuur bekend te maken in Duitsland. Of dat laatste erg realistisch was, is twijfelachtig, aangezien het tijdschrift in België

uitgegeven werd en grotendeels uit Nederlandstalige bijdragen bestond. Ten behoeve van de Duitse lezer worden wel enkele toelichtingen gegeven bij de spelling (zoals ook uit de citaten blijkt, werd de ‘fransche z’ afgezworen ten voordele van de ‘germaansche s’).

In het eerste nummer van *De Broederhand*, in 1845, verschijnt naast gedichten van Luise von Plönnies in hun originele Duitse versie en een stuk over de volksliederen van Uhland ook al een bespreking van Diepenbrocks *Flämisches Stilleben*, waarvan de beginzinnen ominous klinken: ‘Niet geerne sagen wy, dat Conscience, na synen Leeuw van Vlaenderen te hebben uitgegeven, het historisch roman verliet, om in kleine novelletjes te vallen’. In dit genre, aldus de recensent, bestaat er al iets veel beters in de Duitse literatuur, en hij vernoemt Bertold Auerbachs *Dorfgeschichten*, die vaker ter vergelijking aangehaald zijn. De auteur van de recensie, die met de initialen J.F. tekent (dezelfde Julius Fester die *De Leeuw* al besproken had in *Die Grenzboten?*), vindt dan echter toch enkele waarderende woorden voor de drie novellen en geeft zelfs wat goedbedoelde vertaalkritiek (‘onbeleefd is niet unbeliebt’; ‘zuiver Brabants’ is niet ‘sauberer Brabändisch’). Voor zijn eindoordeel grijpt de recensent, bijna voorspelbaar, naar een vergelijking met de schilderkunst: in plaats van genreschilders kan je beter een Rubens aanbieden. Vandaar de conclusie: ‘wy hadden [Conscience] liever sien meerderen opgang maken door de vertaling van syn groot roman, waarmede Karel Andree bezig is, en die door deses kundige hand bewerkt, seker veel bydraegen sal, om aan Conscience’s naam die achting algemeen te verwerven, die hy in heel Nederland geniet. [...] In Hoogduitschland is men aan goede kost te seer gewoon’.

Die ‘goede kost’ verscheen uiteindelijk in 1846, ook in het algemeen een goed jaar voor vertalingen van Vlaamse literatuur, onder de titel *Der Löwe von Flandern*, bijna gelijktijdig in twee versies, twee keer als onderdeel van een ruime selectie uit Consciences werk. Bij de Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung in Münster verschijnt de roman als deel van een ‘Sammlung ausgewählter Schriften’ die zowat alles omvat wat Conscience tot dan toe geschreven heeft. De vertaler is ene F. Ziegler. Hij heeft ‘aus dem Vlämischen’ vertaald, en de vertaling bestaat net als de brontekst uit drie volumes. De naam van de vertaler wordt in deze uitgave nergens vermeld; zijn identiteit is pas veel later door de onvermoeibare bibliograaf Prosper Arents ontdekt (Arents 1944). Deze vertaling is echter wel tot 1921 telkens weer herdrukt. De tweede vertaler van *De Leeuw* is wél bekend. Zijn tekst verscheen bij uitgeverij Marcus in Bonn, die vooral filologische en theologische literatuur in haar programma had. *Der Löwe von Flandern* was een van de werken van Conscience in de

reeks *Sammlung der neusten flämischen Romane und Novellen*. Volgens het titelblad is deze vertaling ontstaan in samenwerking met de auteur zelf; Conscience heeft dat achteraf ontkend, zonder er verder gevolg aan te geven. De vertaler was Johann Wilhelm Wolf, de uitgever van *De Broederhand*, intussen onder meer wegens conflicten met de Vlaamse beweging rond zijn pangermanistische ideeën teruggekeerd naar Duitsland, maar blijvend pleitbezorger van de Vlaamse literatuur.

De eerste golf van Duits-‘pangermaanse’ interesse voor België eindigde omstreeks 1848. Door de revoluties in de Duitse bond en de daaropvolgende politieke machtsspelletjes tussen Oostenrijk en Pruisen is de aandacht van de Duitse nationalistenvieleer naar het Duitse grondgebied verplaatst, maar helemaal weg is ze nooit geweest, en in de jaren 1890, toen de positie van het Duitse rijk in Europa onomstreden en de aartsvijand Frankrijk buiten gevecht gesteld was, begon een nieuwe, agressievere pangermanistische beweging zich voor de Vlaamse zaak en de Belgische kwestie te interesseren. Vooral de Aldeutscher Verband heeft getracht de Vlaamse beweging voor een aansluiting bij Duitsland te mobiliseren – zij het met beperkt succes. Hun orgaan in Vlaanderen was het tijdschrift *Germania* (1898-1905), dat vooral in het Duits publiceerde. Het blad mag dan al weinig abonnees gehad hebben, het lijkt wel door invloedrijke kringen gelezen te zijn, zowel in Vlaanderen als in Duitsland. Onder de Vlaamse contribuanten waren Alfons Prayon-Van Zuylen, Omer Watez en Pol De Mont. Prayon-Van Zuylen was de vreemde eend in de bijt, want hij had weinig voeling met de ‘allduitse’ doelstellingen; De Mont was wel een germanofiel en aanhanger van bepaalde racistische ideeën, maar echte sympathie voor radicalere pangermanistische doelstellingen was alleen bij Omer Watez te vinden – al stelt ook hij nooit de Belgische staat in vraag. De eigenlijke drijvende kracht achter *Germania* was de stichter en hoofdredacteur van het blad, de Duitser Theodor Reissmann-Grone (1863-1949). Naar Conscience werd in *Germania* niet meteen verwezen, maar in zijn memoires heeft Reissmann-Grone aangegeven dat zijn belangstelling voor Vlaanderen vooral gewekt was door een Duitse vertaling van *De Leeuw van Vlaanderen*. Verder was een van de auteurs die in *Germania* publiceerden, de Luxemburgse volkskundige en veelschrijver Tony Kellen (1869-1948), die in 1925 nog een inleiding zou schrijven bij een vertaling van *De Leeuw* en die zich zowel tijdens de Eerste als tijdens de Tweede Wereldoorlog de wrevel van zijn landgenoten op de hals haalde door voor de aansluiting bij Duitsland te pleiten.

De activiteiten van *Germania* en de *Alldeutscher Verband* mogen dan al marginaal geweest zijn, je kan niettemin stellen dat de Flamenpolitik van het Duitse rijk al voor de Eerste Wereldoorlog voorbereid werd, en dat het activisme tijdens de oorlog niet het beginpunt maar veeleer de voltooiing daarvan vormde. Of iets polemischer gesteld: de anti-Belgische stroming in de Vlaamse beweging was voor een groot deel een Duitse uitvinding. Geschriften waarin de Germaanse strijd van de Vlamingen tegen het ‘welsche’ element werd gevierd, bleven in de ogen van de Duitse politici ook tijdens de bezetting een belangrijk propagandamiddel. Daarvan getuigt de versie van *Der Löwe* van 1916, waarover Dieckmann het in zijn hierboven geciteerde essay heeft. Deze bij Borngräber in Berlijn gepubliceerde vertaling werd gemaakt door ene Kurt Leo Heinrich Walter van der Bleek.

Over deze figuur is in de gangbare biografische naslagwerken weinig of niets te vinden, maar de titels van enkele andere werken schetsen een vrij duidelijk profiel. In 1918 gaf hij een oud essay van Ernst Moritz Arndt opnieuw uit: *Um Flandern und Brabant. Die Frage über die Niederlande und die Rheinlande, Belgien und was daran hängt*. Hij voorzag het van een nawoord dat België naast het Rijnland en de Elzas als ‘grensmark’ en voorpost van het germanendom – versta: het Duitse rijk – tegen de Fransen opvat. De superioriteit van de Germaanse stammen tegenover de Fransen was voor hem duidelijk; het Gallo-Romaanse Frankrijk had zijn machtspositie immers alleen dankzij zijn Germaanse elite weten te bereiken. Engeland moest helemaal buiten de Frans-Duitse kwestie gehouden worden, en daartoe was de aansluiting van België met inbegrip van Frans-Vlaanderen een noodzaak. Hier bepleit Walter de annexatie dus al voor de inval van de Duitsers in België. Het is dan ook weinig verwonderlijk dat hij tijdens de Duitse bezetting van België een rol gaat spelen in het imperialistische Duitse cultuurbeleid en onder meer directeur wordt van het Vlämisch-Burgundische Kriegs- und Kultur-Archiv. In die functie en ook in opdracht van de Deutsch-nordische Richard-Wagner-Gesellschaft für germanische Kunst und Kultur (ongetwijfeld een dekmantel voor de Duitse oorlogspropaganda) publiceert hij in 1916 het pamflet *Die volkserzieherische Bedeutung der germanischen Weltkultur und der Anteil Flanderns im Kulturkampf gegen den Albionismus und die moskowitzische Staatsidee*, waarin hij de Geuzen- en Uilenspiegelmentaliteit van de Vlamingen of Nederduitseers prijst en van hun bijdrage een verjonging van de Duitse gemeenschap verwacht. Hij ziet in hen ook het bewijs dat de Germanen wel degelijk ook een natie van zeevaarders zijn – wat in de nogal precaire situatie ten aanzien van Engeland meer een geforceerd soort optimisme is. Van der

Bleek heeft later nog een aantal populariserende historische werken geschreven en een aantal klassiekers uitgegeven (Mommsen, Ranke en Bismarck), maar hij werkte ook voor het ‘Instituut voor het onderzoek en de eliminatie van de joodse invloed op het Duitse kerkelijke leven’, een instelling die door de zogenaamde ‘Duitse christenen’ was opgezet, een protestantse beweging die haar geloof met de nazistische principes in overeenstemming trachtte te brengen. Het is dan ook begrijpelijk dat Van der Bleeks werk in 1946 in het Russisch bezette Oost-Berlijn terecht kwam op een lijst met boeken die uit de openbare bibliotheken verwijderd dienden te worden. Dat geldt evenwel niet voor zijn vertalingen.

De auteur had in 1915 al een vertaling van Charles De Costers *Uilenspiegel* voorgelegd; dat hij Uilenspiegel in zijn eerder vermelde pamflet als het archetype van de Vlaming voorstelde, is dus geen toeval. Achteraan in hetzelfde pamflet staat ook een advertentie voor zijn zonet verschenen vertaling van *De Leeuw van Vlaenderen* – en dat is dus de vertaling waar Dieckmann in zijn hoger geciteerde boek naar verwijst. De bedoelde uitgave verscheen bij Borngräber in Berlijn, een uitgever die zowel triviaalliteratuur als klassiekers in zijn fonds had: zo verschenen hier edities van Horatius, Dante, Boccaccio, Balzac en Kierkegaard, maar ook teksten van en over Frederik II of Bismarck en verder oorlogspropaganda zoals een zwartboek over de schanddaden van de vijand, gemaakt in opdracht van de reeds genoemde *Deutsch-nordische Richard-Wagner-Gesellschaft*. Deze *Löwe von Flandern* is opgedragen aan Freiherr von Bissing, de Duitse gouverneur-generaal van het bezette België. Al spreekt het titelblad van een ‘Bearbeitung’, toch is het een vrij getrouwe vertaling, geen bewerking voor de jeugd. Consciencen noten zijn er getrouw in opgenomen, de beschrijving van de Brugse Metten of het lynchen van Brakels zijn noch aangedikt, noch omfloerst. Zowel voor ‘Frans’ als voor ‘Wa(a)ls’ gebruikt de vertaler ‘Welsch’, wat ook in de eerdere vertalingen al voorkwam. Een vreemde keuze is misschien het (ook door Dieckmann geciteerde) woord ‘Französlinge’ dat zowel voor ‘Fransen’ als voor ‘Fransgezinden’ gebruikt wordt; ook dat is echter niet nieuw. De term ‘Bearbeitung’ op het titelblad doelt er dus wellicht op dat Van der Bleeks vertaling een lichtjes aangepaste versie is van eerdere uitgaven. Weggelaten zijn, anders dan in de vroegste vertalingen, de motto’s aan het begin van elk hoofdstuk. In plaats daarvan opent deze uitgave met een gedicht dat de pangermanisten wel vaker citeerden⁸ en waarmee ze aansluiten bij hun geestesgenoten van

⁸ Bijvoorbeeld ook bij de historicus Karl Lamprecht (1916).

vijftig jaar eerder, Hoffmann von Fallerslebens ‘An den Stamm der Vlaemen’ (Hoffmann, 1892, p. 97):

Suche nicht das Heil im Westen!
In der Fremde wohnt kein Glück:
Suchst du deines Glückes Festen,
Kehre in Dich selbst zurück!
Aus der Tugend Deiner Ahnen
Mußt Du Deine Burgen bau'n,
Und der Löw' auf Deinen Fahnen
Lehre Dich, Dir selbst vertrau'n.
Treu bewahr' in Deiner Mitte
Vor dem welschen Übermut
Deine Sprach' und Deine Sitte,
Deiner Väter Gut und Blut.
Dann erst kannst Du rühmend sagen,
Daß Du lebst in unsrer Zeit,
Daß erblüht in unsern Tagen
Deine alte Herrlichkeit.⁹

Ook Consciences oproep aan het Vlaamse volk aan het eind van de roman, die in de vroege vertalingen nog mee vertaald was, ontbreekt in deze vertaling. Eindigen doet de vertaler met een toelichting voor de Duitse lezer. Daarin schetst hij eerst de precaire situatie van het Germanendom in België (deel van de ‘erbitterten Kämpfen des Germanentums gegen romanischen Vordrang, romanische Herrschsucht’), de opgang van de Vlaamse beweging en het succes van Conscience – die volgens hem steeds dichtbij het Duitse broedervolk stond, zoals blijkt uit zijn medewerking aan de Duitse editie van zijn werk (wat, zoals ik eerder al vermeldde, niet klopte). Maar dan stelt hij dat de strijd die Conscience beschrijft, eigenlijk een Duitse strijd is en dat de Vlamingen dus eigenlijk Duitsers zijn, zij het wat ruwer, maar dat ligt aan hun historische positie:

⁹ ‘An Vlaemisch-Belgien’, zoals het eigenlijk heet, is het eerste van de vier ‘Gedichte aus Gent’, die dateren van 8 en 13 september 1839, toen Hoffmann voor de tweede keer bij J.F. Willems in Gent verbleef. De andere gedichten zijn ‘Tricolor’, ‘Gegen die Franquillon’s en ‘Vlaemisch-Belgien’ 1839. Naderhand nam hij alle vier deze teksten op in de bundel *Unpolitische Gedichte*, die voor het eerst verschenen in 1840. De titel die dit eerste gedicht in de vertaling van De Leeuw krijgt, lijkt op het einde van de negentiende eeuw gangbaar geweest te zijn; ook Lamprecht citeert het in die vorm.

Denn es sind ja deutsche Kämpfe, deutsche Helden, von denen seine Werke handeln, so wie der Geist und die Art, die aus dem 'Löwen von Flandern' zu uns spricht, deutsch ist, trotz mancher Züge, die uns etwas zu kraß anmuten. Aber man muß das Wesen eines Grenzstammes anders werten als das der Kernbevölkerung, die den Grenzkämpfen zumeist entrückt bleibt. Die Erbitterung immerwährenden Ringens verleiht dem Volkscharakter eine trotzigte Härte, die zur Roheit ausarten kann und unverständlich bleibt, wenn man sie nicht aus der geschichtlichen Stellung des betreffenden Volkes heraus wertet.

Blijkbaar vond de vertaler het optreden van Jan Breydel of de beschrijving van de Brugse Metten dus ook in 1917 al te cru. Maar dat de Vlamingen vanuit dezelfde volksgeest tegen hetzelfde kwaad vechten als de Duitsers, mag duidelijk zijn: tegen de 'materialistische Überschätzung irdischen Wohllebens und kaufmännischer Erfolge'. En dat dat kwaad met het 'Franzosentum' geassocieerd moet worden, daarover laat de vertaler-uitgever ook geen twijfel bestaan.

Deze veralgemenende conclusie helemaal aan Conscience toeschrijven, lijkt op zijn minst even anachronistisch als de karikaturale voorstelling van Dieckmann die ik aan het begin citeerde. Ze toont echter wel aan hoe een historische roman, die zelf in een heel specifiek historisch kader ontstond, op een weinig subtiële manier voor politieke doeleinden geïnstrumentaliseerd kan worden.

Literatuurlijst

- Arents, P.** (1944). *De Vlaamsche schrijvers in het Duitsch vertaald. I: Vertalingen in boekvorm en op los blad 1842-1943*. Brussel: De lage landen.
- Arndt, E.M.** (1918). *Um Flandern und Brabant. Die Frage über die Niederlande und die Rheinlande, Belgien und was daran hangt*. Im Auftrage d. Freiwilligen Aufklärungskorps zur See u. zur Luft, Reichsverband E.V. von 1913, herausgegeben von K.H.L. Walter van der Bleek, mit einer Erklärung d. Bevollmächtigten d. Rates von Flandern Achilles Brijs-Schouppe. Berlin: Boll und Pickardt.
- Conscience, H.** (1916). *Der Löwe von Flandern. Ein historischer Roman aus Alt-Belgien*. Bearb. v. Kurt L. Walter van der Bleek. Berlin: Borngräber.
- Deprez, A., Gobbers, W., Wauters, K.** (1999). *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Deel 1.
- Gobbers, W.** (1990). 'Conscience's *Leeuw van Vlaenderen* als historische roman en nationaal epos: een genrestudie in Europees perspectief'. In Deprez, A., Gobbers,

- W. (red.), *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. Dertien verkenningen*. Utrecht: HES: 45-69.
- Hanot, M.** (1990). 'De Brusselse tijdschriften (1815-1846) en de Nederlandse letterkunde'. In: Deprez, A., Gobbers, W. (red.), *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. Dertien verkenningen*. Utrecht: HES: 84-119.
- Höfken, G.** (1847). *Vlämisch-Belgien*. Bremen: Franz Schlotdmann.
- Hoffmann von Fallersleben, A.H.** (1892). *Hoffmann's von Fallersleben Gesammelte Werke*. Band IV: Zeit-Gedichte. Unpolitische Lieder. Deutsche Lieder aus der Schweiz. Kleinere Ausgaben der Zeitgedichte 1843 u. 1844. Hg. v. H. Gerstenberg. Berlin: Fontane.
- Jacob, A.** (red.) (1913). *Briefwisseling van, over en met Hendrik Conscience uit de jaren 1837 tot 1851*. Met een inleiding en aantekeningen van Dr. A. Jacob. Gent: Siffer [= Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. 5de reeks, 19].
- Lamprecht, K.** (1916). *Deutsche Zukunft – Belgien. Aus den nachgelassenen Schriften*. Gotha: Perthes.
- Nelde, P.H.** (1979). *Versuch einer Völkerverständigung. Hoffmann von Fallersleben und Flandern*. Wolfsburg: Hoffman-von-Fallersleben-Gesellschaft.
- Saguer, E.** (2005). *De receptie van Hendrik Conscience in Spanje binnen een Europese context. Inclusief een descriptieve inventaris van zijn vertaalde werk in Spanje*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie.
- Simons, L.** (1982-1985). *Vlaamse en Nederduitse literatuur in de 19de eeuw*. 2 dln. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Van Uffelen, H.** (1993). *Moderne niederländische Literatur im deutschen Sprachraum 1830-1990*. Münster: Zentrum für Niederlande-Studien.
- Walter van der Bleek, Kurt L.** (1915). *Die Vernichtung der englischen Weltmacht und des russischen Zarismus durch den Dreibund und den Islam*. Berlin: Börngräber.
- Walter van der Bleek, Kurt L.** (1916). *Die volkserzieherische Bedeutung der germanischen Weltkultur und der Anteil Flanderns im Kulturkampf gegen den Albionismus und die moskowitische Staatsidee*. Halle a.d. Saale: Hendel.
- Yammine, B.** (2011). *Drang nach Westen. De fundamente van de Duitse Flamenpolitiek (1870-1914)*. Leuven: Davidsfonds.

Over de negentiende-eeuwse Belgische en Franse vertalingen van Conscience's verhalend proza

Lieven D'hulst, KU Leuven

Samenvatting

De negentiende-eeuwse receptie van het oeuvre van Conscience in het Franstalig-Belgische en Franse taal- en cultuurgebied is geruime tijd veronachtzaamd gebleven. Deze bijdrage richt zich op de vertaalreceptie van het verhalend proza en hanteert daarbij twee invalshoeken: een bibliometrische analyse van de romans van Conscience en een vergelijkende tekststudie van vijf vertalingen van *Siska van Roosemael* verschenen in België en in Frankrijk in een tijdspanne van tien jaar (1845-1855). De vroege vertaalreceptie van Conscience's werk valt uiteen in twee fases: in de eerste fase wordt Conscience ingezet bij de uitbouw van een Belgische nationale literatuur, in de tweede wordt hij voorwerp van een grootschalige inpassingsstrategie door een Franse uitgever.

Abstract

The nineteenth-century reception of Hendrik Conscience's work in francophone Belgium and the French language area has been neglected for a long time. This article offers two different perspectives on the translational reception of Conscience's creative prose: a bibliometrical analysis of Conscience's novels and a comparative study of five translations of *Siska van Roosemael*, published in Belgium and France between 1845 and 1855. The early translational reception of Conscience's work comprised two phases. In the first phase, Conscience's work received an instrumental role in the establishment of a Belgian national literature, in the second his work functions in a large-scale editing strategy of a publisher.

E-mail

lieven.dhulst@arts.
kuleuven.be

1. BEMIND EN TOCH ONBEKEND?

Het recente Conscience-onderzoek heeft nog maar weinig systematische inzichten opgeleverd – althans in gepubliceerde vorm¹ – over de negentiende-eeuwse receptie van het oeuvre van Conscience in het Franstalig-Belgische en Franse taal- en cultuurgebied.² Verwonderlijk is dat in feite niet: lange tijd heeft de literaire historiografie zich immers geconcentreerd op de rol van vnl. Vlaamse actoren (auteurs, critici en andere bemiddelaars) bij de constructie en verdere ontwikkeling van de Vlaamse literatuur. Ze hield daarbij weinig rekening met de wezenlijke inbreng die sommige van die actoren (naast vele anderen binnen en buiten België) ook hadden bij de uittekening en uitvoering van een Belgische cultuurpolitiek,³ die er zich precies op toelede om het begrip nationale literatuur, als drager van een zgn. ‘verbeelde’ Belgische cultuurgemeenschap, voorrang te verlenen op andere literaire entiteiten (zoals een aparte ‘Vlaamse’ of ‘Waalse’ literatuur)⁴ of die de interacties tussen die entiteiten en de overkoepelende nationale literatuur sterk aangemoedigde.

Het historische perspectief dat nationale literaturen bij voorkeur laat samenvallen met de talen waarin die literaturen zijn geschreven, is inmiddels stevig bijgesteld, vooral sinds de jaren 1980, dankzij inzichten ontleend aan de systeemtheorie van I. Even-Zohar (cf. Berg, 2001), de veldtheorie van P. Bourdieu (cf. Verbruggen, 2009) of de institutionele benaderingen van J. Dubois en anderen (cf. Meylaerts, 2004; Klinkenberg & Denis, 2005). De historiografische focus richt zich nu vaker op die complexere constructie ‘Belgische literatuur’, waartoe de auteurs en critici hebben bijgedragen, zowel in Noord en Zuid als in het Vlaams en in het Frans,⁵ zij het op verschillende manieren: zoals men weet, ontstaan in elke literaire diglossie functionele en hiërarchische differentiaties, met als gevolg dat de Vlaamse en Franstalige bijdragen tot de

¹ Vrij veel onderzoek is verricht in het kader van licentie- en masterproeven aan verschillende Belgische universiteiten (o.m. Marrécau, 1975; Lux, 1976; Lejeune, 2007).

² Voor een (onvolledig) bibliografisch overzicht, cf. Arents, 1931.

³ Die natuurlijk niet homogeen blijft gedurende de hele eeuw; een discussie hieromtrent valt buiten het bestek van deze bijdrage.

⁴ Dezelfde opmerking is trouwens van toepassing op de historiografie van de ontvangende, Franse, literatuur: ondanks de bijzonder succesvolle receptie van Conscience's latere romans in Frankrijk (waarover verder meer), wordt Conscience nauwelijks vermeld in het recente onderzoek over het ontstaan en de ontwikkeling van de Franse of Zwitserse roman champêtre of roman rustique (ondanks de aanzetten van R. Zellweger, 1941). In dergelijke gevallen is er sprake van methodologisch nationalisme (cf. A. Wimmer en N. Glick Schiller, 2002).

⁵ En zelfs in de verschillende streektaalen in Noord en Zuid.

ationale literatuur, vooral naar het einde van de eeuw, niet dezelfde functie en rang kregen. Toch blijft die aangepaste focus meestal uitgaan van een soort structurele dualiteit die door de talen wordt bepaald, en veronachtzaamt hij daardoor allerlei wisselwerkingen en overlappingsen binnen de negentiende-eeuwse Belgische literatuur.⁶ Ook al ontstaan er differentiëringen door taal, er zijn ook taalinstrumenten waarmee auteurs en critici die differentiëringen nuanceren, afzwakken, verhullen en soms zelfs pogen op te heffen. Die instrumenten zijn vooral van discursieve (stilistische, retorische, generische, thematische) aard. Over één ervan gaat deze bijdrage: de vertaling.

Vertalingen zijn ongetwijfeld een van de meest efficiënte taalinstrumenten om wisselwerkingen tussen literaire systemen tot stand te brengen. Daar zijn verschillende redenen voor, waarvan de meeste goed bekend zijn en omstandig beschreven in de vakliteratuur. Twee ervan verdienen hier onze bijzondere aandacht. Vooreerst kunnen vertalingen de afstand tussen de brontekst en de doelliteratuur aanzienlijk verkleinen met het oog op een adequate inpassing van de eerste in de tweede, meer bepaald in een specifiek subsysteem van die doelliteratuur. Voorts zijn vertalingen in staat om specifieke formele, generische of thematische niches in de doelliteratuur op te vullen, vooral dan die niches waarvoor de doelliteratuur zelf geen of slechts een beperkt aanbod heeft. Die twee functies neem ik graag als uitgangspunt voor dit bescheiden stukje vertaal- en receptiegeschiedenis van Conscience's narratieve werk in het negentiende-eeuwse België en Frankrijk.

Welke werkwijze moeten we hierbij volgen? Grof geschetst zijn er vier manieren om receptie-onderzoek uit te voeren waarin er plaats is voor vertalingen (en, bij uitbreiding, voor bewerkingen en andere transfervormen). De eerste is kwalitatief en stelt vragen naar de literaire positionering van auteur en vertaling in de doelcultuur, een complexe aangelegenheid in het geval van Conscience: Franse vertalingen van zijn werk werden immers gemaakt, gepubliceerd en gelezen in Frankrijk en in België (Noord en Zuid), en gelezen wellicht ook nog in Nederland, Duitsland en zelfs grotere delen van Europa. Bovendien golden Franse vertalingen er vaak als pseudo-origineel voor vertalingen in weer andere talen (die vertalingen noemen we dan 'indirecte'

⁶ Aan Vlaamse zijde lijkt de voorkeur eerder uit te gaan naar de studie van de interactie tussen Vlaanderen en Nederland (cf. het recente *Naties in een spanningsveld*, Bemong et al., 2010). Aan Franstalige zijde richt men zich dan weer eerder op de historische reconstructie van het Franstalige literaire veld, met bijzondere aandacht voor de interactie met de Franse literatuur (cf. Grawez, 1996). Deze bundel biedt derhalve een welkome perspectiefferuiming.

vertalingen). De vraag naar positionering kan men opsplitsen in vragen over de rol van verschillende vertaalsoorten, over generische verwantschappen tussen die laatste en originele teksten uit de doelcultuur, over de invulling door vertalingen van specifieke varianten van de realistische zedenroman en over de interacties tussen vertalers, auteurs en critici (Conscience voelde zich bijvoorbeeld meer verwant met Dumas, Sand, Zschokke of Auerbach, dan met Flaubert, Gautier of Champfleury).

Een tweede manier om greep te krijgen op de vertaalreceptie is door de netwerken te reconstrueren die de verspreiding van Conscience's oeuvre vorm hebben gegeven en gekanaliseerd. Dat betekent de bemiddelaars centraal stellen, en die zijn, zoals bekend, talrijk: naast de vertalers zelf zijn dat bijvoorbeeld in Engeland de uitgevers en critici Thomas Constable, Octave Delepierre en Nicholas Trübner; in Frankrijk Armand de Pontmartin, Alexandre Dumas, Saint-René Taillandier en Michel Lévy; in België Jean Stecher, Ferdinand Augustijn Snellaert, Van Dieren en George Eekhoud, naast talloze anderen in Europa over wie de bijdragen in dit nummer uitvoerig verslag uitbrengen. De meesten zijn op één of meerdere wijzen onderling gelieerd en zorgen voor zgn. domino-effecten.

Een derde manier maakt gebruik van bibliometrische en boekhistorische gegevens; een vierde is analytisch van aard en richt zich op de beschrijving van de relaties tussen de vertalingen en hun originelen. In wat volgt zal ik vooral ingaan op die laatste twee en vervolgens terugkoppelen naar de eerste; allemaal zijn ze vanzelfsprekend onlosmakelijk verbonden.

2. EEN BIBLIOMETRISCHE AANZET

Het cijfermatig peilen naar het succes van de Franse vertalingen levert opmerkelijke resultaten op. Het dient om te beginnen te worden benadrukt dat Conscience in boekvorm veel minder vaak in Franstalig België is uitgegeven dan in Frankrijk, in tegenstelling tot andere Belgische auteurs uit de lange negentiende eeuw (ter vergelijking: 45% van alle Franstalige vertalingen van Vlaams werk in boekvorm zijn in België verschenen gedurende de periode 1800-1914, cf. Lambert, 1980, p. 76). Conscience werd wel *vertaald* door Belgen (zie verder), maar veruit de belangrijkste boekuitgever bevond zich in Parijs, nl. Michel Lévy frères (later Calmann-Lévy). Zo sluit Lévy in januari 1854 met Conscience een exclusiviteitscontract (cf. Keersmaekers, 2009,

p. 82 *sqq.*), nadat hij eerst – met succes – enkele zelfstandige werken had gepubliceerd (o.m. in de *Bibliothèque contemporaine*, aan een verkoopprijs van 3 fr.). In totaal brengt Lévy tussen 1856 en 1884 59 volumes uit, die hij bundelt onder de titel *Œuvres complètes de Henri Conscience*. Die reeks wordt heruitgegeven in Brussel tussen 1884 en 1886 (bij het Office de publicité) en dan opnieuw in Parijs tussen 1886 en 1888 (en later nog eens in 1913, 1918 en 1923).

Conscience past goed in de langetermijnvisie die grote Franse uitgevers zoals Hachette en Lévy vanaf 1850 ontwikkelen (cf. Mollier, 2005). Het gaat er voor hen om een stevige groep reeds gevestigde auteurs aan zich te binden, op basis van hun oeuvre samenhangende literaire reeksen uit te bouwen, en indien het buitenlandse auteurs betreft, hun werk aan te bieden in de vorm van kwaliteitsvolle vertalingen,⁷ en dat aan een zeer redelijke prijs; denken we maar aan de beroemde *Collection à un franc* van Lévy: een bedrag dat gemiddeld lager is dan tijdens de decennia vóór 1850. In die reeks worden de *Œuvres complètes* ondergebracht. Conscience vertoeft er in een bont gezelschap van Franse auteurs, maar ook van Hildebrand, van E.T.A. Hoffmann, van Gogol, en van een groep Engelstalige auteurs zoals Dickens, E.A. Poe, Scott, Thackeray en Shakespeare (sonnetten). Qua aantal titels is Conscience weliswaar met grote voorsprong de meest vertaalde auteur van de reeks.

De oplagen zijn overigens ook indrukwekkend, hoewel ongelijk verdeeld over de verschillende titels. Mollier (2005) heeft een aantal steekproeven gedaan op basis van de registers van Calmann-Lévy (bewaard in de Parijse Bibliothèque Nationale). Daaruit blijkt dat van de *Scènes de la vie flamande* (1856) 35.200 exemplaren gedrukt zijn, terwijl de volgende werken zelden oplagen halen die hoger zijn dan het gemiddelde van de hele reeks (6.000). Toch rollen voor de hele periode 682.300 exemplaren van de Parijse persen, wat een jaarlijks gemiddelde van 24.367 oplevert. Opgesplitst gaat het over 369.900 exemplaren voor de periode 1856-1870 en over 312.400 voor de periode 1871-1888. Er speelt dus duidelijk een ‘fonds’-effect, want de relatief lagere

⁷ Zo zal Baudelaire de vertalingen van Poe voor zijn rekening nemen, A. Pichot die van Dickens, F. Guizot die van historische werken. Wat Conscience betreft: uit de briefwisseling met Lévy en uit de contracten die vertaler en auteur en vertaler en uitgever binden blijkt de grote zorg voor de vertalingen (zie ook infra, Besluit). Contractueel werd de vertaler overigens even goed bejegend als de auteur: per vertaald volume ontvangt Wocquier 1.000 fr. (art. 12 van het contract, cf. Keersmaekers, 2009, p. 84), waarvan hij dan 500 fr. doorbetaalt aan de auteur (art. 13).

oplagen van latere werken worden in ruime mate gecompenseerd door de herdrukken van de vroege werken, en dat tot op het einde van de periode.

De gevolgen van de wat tanende oplagen worden ook nog op andere manieren opgevangen: de kwaliteit van het papier en van de typografie daalt enigszins, het aantal regels per pagina daalt eveneens (van 30 naar 28), terwijl de spatiëring tussen de letters wat stijgt. Daarnaast zijn er inkomsten uit publiciteit (ofwel op de achterkaft, ofwel via een ingenaaid katern). Deze ingrepen leiden tot een daling van de productiekost van ongeveer 35 tot 50%, terwijl de prijs per exemplaar gaandeweg stijgt tot 1,25 fr. Uiteraard leidt dit geheel aan ingrepen ook tot een zekere depreciatie van het boek, en dus indirect ook van de positie van de auteur en van het genre, een evolutie die was ingeluid door de symbolische aanname, sinds de Restauratie, van een kleiner formaat voor literaire werken: vanaf 1815 wordt de in-8° een kenmerk van ‘grote’ literatuur, de in-16 en de in-18 die van ‘kleine’, ‘draagbare’ literatuur (die de lezer kan meenemen op de trein, en dus *littérature de gare* genoemd wordt).⁸

Hier volgen de titels uit Lévy’s catalogus van 1863. Op dat moment zijn reeds 17 titels beschikbaar op een totaal van 59 (de volledige catalogus omvat 648 titels):⁹

- *Aurélien* (1860)
- *Batavia* (1859)
- *Le Conscrit* (1855)
- *Le Démon de l’argent* (1857)
- *Le Démon du jeu* (1863)
- *Le Fléau du village* (1857)
- *Le Gentilhomme pauvre* (1855)
- *La Guerre des paysans* (1855)
- *Heures du soir* (1857)
- *Le Jeune Docteur* (1863)
- *Le Lion de Flandre* (1862)
- *La Mère Job* (1857)
- *L’Orpheline* (1860)

⁸ Uitgever Hachette start met een Bibliothèque des chemins de fer in 1852 (cf. Parinet, 1993, p. 96 sqq.). Het zou wellicht zinvol zijn de boekevolutie in verband te brengen met het groeiende aantal overheidsinitiatieven inzake leesbevordering en alfabetisering tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw.

⁹ De (alfabetische) volgorde is die van de catalogus (tussen haakjes staat de datum van de eerste druk in de reeks).

- *Scènes de la vie flamande* (1854)
- *Souvenirs de jeunesse* (1861)
- *Le Tribun de Gand* (1861)
- *Les Veillées flamandes* (1855)

3. VERTALINGEN EN VERTALERS VAN *SISKA VAN ROOSEMAEL*

Wat leert ons een studie van de vertalers en van de vertalingen zelf? Het zal om te beginnen niemand verbazen dat Conscience eerder vertaald en uitgegeven is in België dan in Frankrijk. Opmerkelijk is dan weer dat de Franse vertalingen snel volgen. Maar vooral treffend is de rol van Vlaamse en Duitse bemiddelaars in die snelle verspreiding. De geschiedenis van de verschillende Franse versies van *Siska van Roosemael. Ware geschiedenis van eene juffrouw die nog leeft* (1844) is een illustratie van een dergelijke interculturele triangulatie. Conscience's verhaal hangt een contrasterend beeld op van gedegen Vlaamse en verdorven Franse zeden, op een ogenblik dat de zedenroman in België een steile opgang kent (cf. Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 433 *sqq.*) en tegelijk de Belgische weerstand tegen de import van Franse literatuur groeit.

3.1. VIJF VERSIES IN TIEN JAAR

Een eerste Franstalige versie verschijnt midden 1845 in het feuilleton van de liberaal-katholieke Gentse krant *Journal des Flandres*,¹⁰ ingeleid door een artikel van de hand van de vertaler, een zekere 'J.V.', initialen die mogelijk verwijzen naar Jean Vergauwen, op dat ogenblik samen met zijn broer Franz de eigenaar van de krant en van diens Nederlandstalige zusterblad *Den Vaderlander*.¹¹ Het artikel draagt als titel: 'Littérature flamande. Henri Conscience

¹⁰ Ondertitel: *Ancien Catholique des Pays-Bas*. Voor meer informatie, cf. Voordeckers, 1964, p. 282-286 en Gaus, 1975, p. 120 *sqq.* en *passim*.

¹¹ Ik dank E. Lamberts voor zijn suggestie. Jean Vergauwen (1799-1882) zetelde in het Nationaal Congres, was nadien provincieraadslid en van 1855 tot 1863 senator (voor meer details, cf. Lamberts, 1972, p. 230). In 1841 en 1844 nam hij samen met Conscience deel aan het taalcongres in Gent (cf. Snellaert, 1842, p. 17) en aan de algemene letterkundige vergadering van het Taalverbond (cf. Van Kerckhoven, 1844, p. 30). Andere vertalingen van Conscience in hetzelfde *Journal des Flandres* verschijnen in 1844 (3-4 november) en 1845 (5-6 februari), maar zijn anoniem.

et ses écrits'. De auteur beroept zich voor zijn stukje op het gezag van een Duits tijdschrift, '*La Gazette d'Augsbourg* qui jouit d'une confiance illimitée dans l'Europe entière' (30 juli 1845, p. 1), waarin op 11 juni 1844 een zeer lovend artikel van de hand van F.A. Snellaert was verschenen. Hij citeert uitvoerig uit dit artikel, of, waarschijnlijker nog, uit de *Vorrede* van vertaler Melchior Diepenbrock op zijn Duitse vertaling die hetzelfde jaar gepubliceerd was onder de titel *Flämisches Stillleben* (1845): die *Vorrede* citeert immers het artikel van Snellaert *in extenso*. Het uitgesproken positieve standpunt van dergelijke mediators, die J.V. omschrijft als 'des littérateurs les plus distingués' (*ibid.*), spoort de Gentse journalist aan om op zijn beurt een Franse vertaling aan te bieden aan de lezer:

'Les caractères y [in *Siska van Roosemael*] sont si admirablement bien dépeints d'après les types flamands; nos mœurs et nos habitudes y sont si ingénieusement saisies dans leurs détails, enfin il y a un charme et un entraînement de style si parfaits que nous n'avons pas pu résister à la tentation de faire connaître Siska aussi à ceux qui ne lisent que le français' (p. 1).

Toch kan deze redenering volgens de vertaler kritiek uitlokken: het *Journal des Flandres* zag het als zijn taak het volk te beschermen tegen de verdorven Franse zeden zoals ze geëtaleerd werden in het Franse proza dat de Belgische markt overspoelde. De roman van Conscience vervult ongetwijfeld dezelfde functie. Waarom dan een vertaling ervan aanbieden, en dan vooral een Belgische versie, die de negatieve invloed van het Franse proza alleen maar kan versterken? Daar zal Conscience onmogelijk mee instemmen, zo veronderstelt de journalist-vertaler: '[...] ce conte est spécialement dirigé contre l'influence française [...]; son auteur ne sera-t-il pas fort étonné de le voir traduit dans une langue dont il voudrait abolir l'usage parmi nous, de le voir traduit en français (et en français belge, s'il vous plaît, en français national, ce qui est pis encore!)?' (p. 1). De vertaler volgt echter een andere gedachtegang; zijn vertaling moet de weg tonen naar het origineel: '[...] une partie du public ne prétend lire que du français; en est-il moins flamand pour cela? Et pour peu qu'il le soit, notre version ne le fâchera pas; elle l'engagera à lire l'original, et elle n'est faite que pour cela' (p. 1).

De tweede versie dateert van 1849, is van de hand van een zekere L. Laprade, en verschijnt eind 1849 in het Parijse populaire weekblad *L'Illustration*. In een voetnoot bij het eerste deel geeft de uitgever uitleg bij de keuze van de auteur:

Cette nouvelle fait partie d'une collection de romans et de nouvelles publiée à Anvers en langue flamande. Voici ce qu'on dit de l'auteur dans un article de la *Gazette d'Augsbourg*: "Parmi les écrivains modernes de la Belgique flamande, le plus aimé du public est Henri Conscience d'Anvers [...]." Nous souhaitons que les lecteurs de l'*Illustration* y trouvent le même plaisir. En tout cas, nous pensons qu'il y a intérêt à leur donner les primeurs d'une littérature qui ne vient pas de ce moule uniforme où les conteurs ont fini par jeter toutes leurs inventions. Et puisqu'il faut un roman, nous allons essayer du flamand traduit en français [...]. (1849, p. 182)

Opvallend is dat de interesse van de uitgever gewekt is door hetzelfde Duitse artikel van Snellaert (1844), wat laat vermoeden dat Laprade (of zijn uitgever) eveneens het Duits beheerste, en op zijn beurt misschien de *Vorrede* van Diepenbrock en, bij uitbreiding, diens vertaling als brontekst of als tweede brontekst heeft gebruikt.¹² Het is anderzijds minder waarschijnlijk dat de uitgever kennis had van het lokaal verspreide en gelezen *Journal des Flandres*. Maar waarom verschijnt de hervertaling in 1849? Een rechtstreekse aanleiding is vermoedelijk het artikel van de hand van Saint-René Taillandier, dat enkele maanden eerder, op 15 maart 1849, in de zeer invloedrijke *Revue des Deux Mondes* was verschenen: het gaat om de eerste Franse inleiding op het oeuvre van Conscience. Opmerkelijk is voorts dat Laprade of zijn uitgever zich niet gehinderd voelen door de volgende kritische kanttekening van Saint-René Taillandier: 'Lorsque M. Conscience, dans l'histoire de *Siska de Rosmael*, met tous les vices du côté des Français et prodigue toutes les vertus aux Flamands, croit-il obéir à une inspiration bien sérieuse? Je m'étonne, en vérité, qu'avec tant de ressources et de talent, l'auteur du *Lion de Flandre* convoite si souvent une popularité de mauvais aloi' (p. 866).

Een derde vertaling verschijnt in Huy, bij drukkerij Despa, onder de titel: *Mœurs flamandes, Francisca Rosemal*. Vertaler is Émile Molle, 'docteur en philosophie et lettres' en 'membre de la société littéraire de l'Université de Louvain', zoals de titelpagina vermeldt, daarnaast ook nog vrederechter te Namen, en vertaler uit het Duits (*Bibliographie Nationale*, dl. II, p. 698). Het volume bundelt vier verhalen: na *Francisca Rosemal* volgen *Comment on devient peintre*, *La male main* en *Les souffrances d'une mère*. De titel verwijst

¹² Overigens was volgens Jacob (1913, dl. I, p. 158) *Flämisches Stilleben in drei kleinen Erzählungen* (1845) ook beschikbaar in Antwerpen.

indirect opnieuw naar de Duitse vertaling (*Siska Rosemal*). Maar de vertaling zelf wordt niet voorafgegaan door een inleiding, en dat is evenmin zo bij de vertalingen die volgen.

De vierde versie is van de hand van Edmond Olivier en verschijnt hetzelfde jaar in Doornik, bij Veuve Quin, onder de titel *Françoise van Roosemael. Histoire véritable d'une jeune fille qui vit encore*. Olivier (1821-1886) is een Henegouwse ambtenaar, verbonden aan het Ministerie van openbare werken. Hij is de auteur van drie vertalingen van Conscience, 'pour qui il professait une sincère admiration'¹³ (*Biographie Nationale*, dl. XVI, p. 150). Deze versie kent een heruitgave met varianten in de Parijse krant van A. Dumas, *Le Mousquetaire, journal d'Alexandre Dumas*, in acht afleveringen (van 4 tot 11 januari 1854); de vertaling van Olivier is hem wellicht bezorgd door toedoen van P. Bouquié-Lefèbvre (cf. Weinmann, 2012, p. 598-599), met wie Conscience zelf ook in contact stond (cf. *infra*).

De laatste versie brengt Léon Wocquier in deel twee van de *Scènes de la vie flamande*, verschenen in 1855 in Parijs, bij M. Lévy frères. Wocquier (1821-1864), een Waal geboren in Habay-la-Neuve, wordt na studies in Leuven en Luik docent aan de Gentse letterenfaculteit. Naast een essay over Duitse filosofie (1852) en vertalingen van Hildebrand en Van Lennep heeft Wocquier ook enkele romans, verhalen, bewerkingen en een dichtbundel geschreven. Geen van deze werken heeft weerklank van betekenis gekregen. De *Scènes de la vie flamande* zijn daarentegen, zoals reeds vermeld, vaak herdrukt en heruitgegeven.¹⁴

3.2. AUTEUR, VERTALERS EN UITGEVERS

Na 1855 verschijnen geen nieuwe Franstalige versies, niet alleen omdat de Franse uitgever de exclusieve rechten bezit op alle vertalingen die in het Frans in Frankrijk verschijnen en vandaar ook België bereiken (waar ze potentiële vertalers ontmoedigen), maar ook omdat Conscience in België gebonden is

¹³ Vertaling als volgt ontvangen door *De eendragt* van 27 juni 1852 (p. 8): 'Wy heeten den heer Edmond Olivier ten broederlykste welkom in den rang der Belgische Letterkundigen, die te goed Vlaming of te goed Waal zyn om zich niet ter hoogte der zending van den Belgischen schryver te verheffen.' Deze Belgische profilering wordt eveneens en openlijk beleden door Franstalige critici, waaronder Théodore Olivier, broer van Edmond, waarover verder meer.

¹⁴ Na het overlijden van Wocquier in 1864 wordt zijn taak overgenomen door Félix Coveliers, een advocaat en journalist uit Leuven.

door een exclusiviteitscontract met zijn Vlaamse uitgever Van Dieren. Dat contract dateert van 5 mei 1856 en bepaalt o.m. voor *Siska van Roosemael* en voor de duur van 15 jaar¹⁵ dat Conscience niet zal mogen ‘toelaten dat vertalingen in de fransche taal binnen de grenzen van België worden gedrukt’ (art. 5, cf. Degroote & De Schuyter, [1953], p. 274). Tien jaar eerder, in het contract met Buschmann, ondertekend op 20 november 1846 voor de duur van vijf jaar, stond nog niets over vertalingen (cf. Keersmaekers, 2009, p. 51-52).

Nog andere vragen duiken op: werden deze vertalers gerekruteerd door auteur of uitgevers? En op grond van welke criteria? Of boden ze zich spontaan aan? In de briefwisseling vinden we hierop elementen van antwoord. We weten bijvoorbeeld dat Lévy grote zorg besteedde aan de keuze van zijn vertalers. Wellicht is Wocquier ingegaan op een voorstel om een samenwerking op lange termijn aan te gaan, en heeft hij gekozen voor een nieuwe carrière als vertaler, omdat zijn schrijverschap niet geleid had tot de verhoopte erkenning.¹⁶ Met de aanwerving van Coveliers, de opvolger van Wocquier bij uitgever Michel Lévy, heeft ook Conscience zich ingelaten, zoals blijkt uit een schrijven van Lévy aan Conscience van 6 november 1872: ‘À la mort de M. Wocquier, nous avons cherché ensemble un nouveau traducteur, et notre choix à tous deux est tombé sur M. Coveliers’ (cf. Degroote & De Schuyter, [1953], p. 258).

Men zou zich trouwens de vraag kunnen stellen of Conscience ooit heeft overwogen om zijn werk zelf in het Frans te vertalen: hij was tweetalig, heeft in het Frans geschreven, en meerdere van zijn tijdgenoten hebben zelfvertalingen gemaakt. Ontbrak hem de tijd? Was zijn romantische auctorieuze zelfvisie niet in overeenstemming te brengen met een eerder ondergeschikte taak? Had hij slechte herinneringen bewaard aan zijn vroege Franstalige werk dat door de kritiek lauw was ontvangen? Wat er ook van

¹⁵ Wat een aanzienlijke verlenging betekent t.o.v. een eerder contract tussen beide partijen (opge maakt op 1 juni 1853), dat gold voor een periode van vijf jaar; cf. art. 13: ‘Aengaende de vertalingen in de fransche tael en binnen ’s lands te doen, zal de toelating alleenlyk met gemeene magtiging der beide partyen mogen gegeven worden’ (in Keersmaekers, 2009, p. 73).

¹⁶ Dat zou men bijvoorbeeld kunnen afleiden uit volgend fragment uit de inleiding op zijn laatste roman, *La dernière marquise du Pont-d’Oye* (1850): ‘[...] l’indifférence profonde avec laquelle étaient reçues ses œuvres de prédilection eût découragé l’auteur, si des suffrages isolés, mais qui empruntaient une grande valeur à ses yeux au nom de ceux qui les lui adressaient, ne fussent venus le rassurer et l’engager à persévérer’ (p. 8). – Hetzelfde jaar 1850 wordt Wocquier aangesteld als ‘professeur agrégé’ aan de Universiteit Gent, met een leeropdracht in de filosofie. Kort daarna start zijn vertaalwerk.

zij, uit de briefwisseling blijkt overvloedig hoe nauwgezet hij de vertalingen van zijn werk opvolgde en welke uitgesproken visie hij had op de manier waarop zijn werk vertaald moest worden; daarvan getuigt bijvoorbeeld volgend fragment uit een brief aan P. Bouquié-Lefebvre van 5 februari 1852, naar aanleiding van diens verzoek om *Wat een moeder lijden kan* te mogen vertalen:¹⁷

Le petit récit que vous proposez de traduire est d'une grande naïveté et, à mon avis, presque'intraductible en une langue romane. Pour vaincre, autant que possible, les difficultés, il faut rendre le tout par une phraséologie analogue, dont les formes et le rythme soient puisés dans la langue du peuple en France, tout en laissant à la langue son aspect littéraire extérieur. Il faut avoir ici le courage de ne pas faire aussi bien que possible et chercher le mérite dans le *moins*. (in Degroote, 1967, p. 202).

Deze visie wordt gedeeld door een aantal vertalers en critici, onder wie J. Stecher (waarop we later nog terugkomen). Maar tegelijk drukt Conscience zijn scepsis uit omtrent de mogelijkheid om dit verhaal in het Frans te vertalen (*presqu'intraductible en une langue romane*) en elders uit zijn briefwisseling blijkt telkens weer zijn onvermogen om de kwaliteit van de ingediende kladversies of gepubliceerde vertalingen te beoordelen, een oordeel dat hij vaak overlaat aan zijn vrienden.

4. EEN TEKSTVERGELIJKING

Het voorgaande laat een meer dan gemiddelde vertaalinteresse voor *Siska Van Roosemael* zien. Een vergelijking tussen de vijf versies dringt zich bijgevolg op. Wat kan die ons leren, naast inzicht in de gevolgde vertaalmethodes? Mogelijks het bestaan van filiaties tussen de versies en van spanningen tussen bron- en doelcultuur. Ze kan voorts de kritische standpunten omtrent de waarde en rol van deze vertalingen bevestigen of nuanceren. Ik zal me hier evenwel beperken tot de volgende twee vragen en die – zeer schetsmatig – pogen te beantwoorden: bestaat er een verband tussen deze versies? En hoe passen ze in de literaire receptie van Conscience in België en Frankrijk?

¹⁷ Uiteindelijk is het Edmond Olivier die hetzelfde jaar de vertaling zal aanleveren.

4.1. EEN GEDEELDE VERTAALSTRATEGIE?

Hier volgen de *incipit* van brontekst en vertalingen.

Het is weinige jaren geleden dat er, in eene der straten omtrent het Groen Kerhof te Antwerpen, een oude en befaemde kruidenierswinkel bestond, die, van vader tot zoon overgezet, sedert meer dan dry honderd jaren bekend was om zyne goede waren en geringe pryzen. De laatste eigenaer van deze winkel hiet Jan van Roosemael, zoon van Frans, zoon van Karel, zoon van Kasper Van Roosemael en was getrouwd met eene Siska Pot, afstammeling van den beruchten Peeter Pot, wiens naem men in de twee Peeter-Pot-straten terugvindt.¹

¹ Peeter Pot, een edelman, stichtte te Antwerpen, in het jaer 1433, het klooster van St.-Salvator, dat men gemeenelyk *Peeter Pots klooster* noemde en, in 1575, door de beeldstormers tot den grond werd afgebrand. De talryke afstammelingen van dezen edelman, nu meest geringe burgers, heet men de *Potten*. (Conscience, 1844, p. 7-9)

Il y a peu d'années qu'il existait dans une des rues qui avoisinent la Place Verte à Anvers, une ancienne boutique d'épiceries fort renommée. Transmise de père en fils, elle était connue depuis plus de trois cents ans pour ses bonnes denrées et la modicité de ses prix. Le dernier propriétaire de cette boutique se nommait Jan Van Roosemael, fils de Frans, fils de Karel, fils de Kasper Van Roosemael, et il avait épousé une Siska Pot, descendante du fameux Peeter Pot dont le nom se retrouve dans les deux Peeter-Pot-straten (1).

(1) *Peeter Pot* était un gentilhomme qui fonda en 1433 le couvent du St.-Sauveur, à Anvers, lequel était communément appelé *Peeter-Pots-klooster*. Les iconoclastes le livrèrent aux flammes et à une destruction complète en 1575. Actuellement modestes bourgeois, les descendants de ce gentilhomme sont désignés sous le nom de *Potten*. (J.V., 30 juli 1845, p. 1)

On voyait à Anvers, il y a quelques années, dans une des rues adjacentes au *Groen-Kerkhof*, une ancienne boutique d'épiceries très renommée, laquelle, passant en héritage de père en fils depuis plus de trois cents ans, était avantageusement connue pour la bonne qualité de ses marchandises et leur prix modéré. Le dernier propriétaire de cette boutique se nommait Jean van Roosemael, fils de Frans, fils de Karel, fils de Gaspard van Roosemael, et il s'était marié avec Siska Pot, une

des descendantes du célèbre Peeter Pot, dont le nom subsiste encore dans celui des trois rues appelées *Peeter-Pot-Straten*. (Laprade, 1949, p. 182)

Près de l'ancien cimetière de la cathédrale d'Anvers, dans une des rues de ce quartier, se trouvait il y a quelques années, une boutique très renommée, passant de père en fils et connue depuis plus de deux cents ans par ses bonnes marchandises et son juste prix. Le possesseur de la boutique s'appelait Jean Rosemal, fils de François, petit-fils de Charles et descendant de Gaspar Rosemal ; il s'était uni à Sisca (1) Pott (2) dont on retrouve le nom dans la rue Pierre-Pott.

(1) Sisca, diminutif de Francisca, Française.

(2) Un noble fonda dans la ville d'Anvers le couvent de Saint-Sauveur en 1433. Il était désigné ordinairement sous le nom de *Couvent de Pierre Pot* (Peters-Potts kloster). Ce couvent fut détruit par les réformés iconoclastes en 1575. Les descendants du noble fondateur de ce monastère s'appellent encore Pott. (Molle, 1852, p. 5)

Il y a peu d'années que, dans une rue voisine de la Place-Verte à Anvers, se trouvait une ancienne boutique d'épicerie transmise de père en fils, et renommée depuis plus de trois cents ans pour la bonne qualité de ses marchandises et la modicité de ses prix. Le dernier propriétaire de ce fonds s'appelait Jean Van Roosemael, fils de François, petit-fils de Charles et arrière-petit-fils de Gaspard Van Roosemael, et était marié avec une Française Pot, descendante du célèbre Pierre dont le nom se retrouve dans les deux rues Pierre Pot (1).

(1) Pierre Pot, gentilhomme, fonda à Anvers, en l'an 1433, le couvent de Saint-Salvator, que l'on nomme communément le couvent de Pierre Pot, et qui fut brûlé de fond en comble par les Iconoclastes en 1575. Les nombreux rejetons de ce gentilhomme, pour la plupart maintenant petits bourgeois, sont encore appelés les *Pot*. (Olivier, 1852, p. 5-6)

Il y a peu d'années que, dans une rue voisine de la place Verte à Anvers, se trouvait une ancienne boutique d'épicerie transmise de père en fils, et renommée, depuis plus de trois cents ans, pour la bonne qualité de ses marchandises et la modicité de ses prix. Le dernier propriétaire de ce fonds s'appelait Jean Van Roosemael, fils de François, petit-fils de Charles, arrière-petit-fils de Gaspard Van Roosemael, et était marié avec une Française Pot, descendante du célèbre Anversois dont le nom se retrouve dans les deux rues Pierre-Pot (1).

(1) Pierre Pot, gentilhomme, fonda à Anvers, en l'an 1433, le couvent de Saint-Salvator, que l'on nomme communément le couvent de Pierre Pot, et qui fut brûlé de fond en comble par les iconoclastes en 1575. Les nombreux descendants de ce gentilhomme, pour la plupart maintenant petits bourgeois, sont encore appelés *les Pot*. (Olivier, 1854, p. 180)

Il y a peu d'années que, dans une des rues avoisinant la place Verte à Anvers, se trouvait une vieille et renommée boutique d'épicerie qui, léguée de père en fils, était connue depuis plus de trois cents ans pour l'excellence de ses denrées et la modicité de ses prix. Le dernier propriétaire de cette boutique avait nom Jean Van Roosemael, fils de Frans, fils de Charles, fils de Gaspard Van Roosemael, et avait épousé une Siska Pot, descendante du célèbre Peeter Pot, dont le nom se retrouve dans les deux rues Peeter Pot¹.

¹ Pierre Pot, gentilhomme, fonda à Anvers, en 1433, le couvent du Saint-Sauveur, que l'on appelait communément le *couvent de Pierre-Pot*, et qui, en 1575, fut brûlé jusqu'aux fondements par les anabaptistes. On nomme aujourd'hui les descendants nombreux de ce gentilhomme, petits bourgeois pour la plupart, les *Potten*. (Wocquier, 1871 [1855], p. 111)

Wat eerst in het oog springt, zijn de aanzienlijke verschillen tussen de versies,¹⁸ alsof de vertalers niet onderhevig waren aan vaste normen, alsof ze elkaars versies niet kenden of er zich niet door lieten inspireren. Toch beschikken de meesten in mindere of meerdere mate over vertaalervaring, al was het maar omdat het vertalen deel uitmaakte van hun klassieke schoolse opleiding. Het hoeft echter niet te verbazen dat er in het midden van de negentiende eeuw nog geen stevige Franstalige vertaaltraditie bestond, zowel wat betreft het vertalen uit het Vlaams als het vertalen van dit nieuwe soort proza.¹⁹

¹⁸ Met uitzondering van de heruitgave van Oliviers vertaling door Dumas, die slechts kleine stilistische aanpassingen aanbrengt, wat niet impliceert dat die zonder betekenis zouden zijn; hier en daar wordt in 1854 de kritiek op Frankrijk subtiel afgezwakt, zoals in het excipit waarvan hier een kort citaat volgt (mijn cursivering): 'La mère et la fille mènent une vie de solitude et de repentir; elles se rappellent avec douleur la cause de leur malheur, et, dans leurs prières, elle[s] demandent à Dieu de *détourner de leur patrie* la corruption dont elles ont failli être victimes' (1852); 'La mère et la fille mènent une vie de solitude et de repentir; elles se rappellent avec douleur la cause de leur infortune, et, dans leurs prières, elles demandent à Dieu de détourner loin de nous la corruption dont elles ont failli être victimes' (1854).

¹⁹ Enkele punctuele studies buiten beschouwing gelaten is die traditie trouwens nog maar nauwelijks bestudeerd.

En toch attenderen de verschillen op enkele gedeelde bekommernissen, zoals de behandeling van eigennamen: de meeste vertalers kiezen, zij het aarzelend, voor een compromis tussen de systematische ontlening van de Vlaamse persoons- en plaatsnamen en de selectieve vervanging of aanpassing ervan. In een paar gevallen (niet toevallig de twee ‘Waalse’ versies van Molle en Olivier) is de tendens tot verfransing sterker aanwezig, wat kan duiden op het spontane teruggrijpen naar een klassieke, zelfs achttiende-eeuwse, vertaalmodus maar ook op een bewuste keuze om de culturele specificiteit van eigennamen af te zwakken t.b.v. de Franstalig-Belgische lezer, die weinig vertrouwd was met die Vlaamse persoons- en plaatsnamen. Ook is aantoonbaar dat met name Molle gebruik maakt van Diepenbrock’s aanpassingen, cf. het eerder geciteerde ‘Rosemal’ en ‘Peters-Potts kloster’ in de tweede voetnoot.

Voorts zijn er op het vlak van syntaxis, woordkeuze, graad van explicitering en ruimtelijke setting interessante verschuivingen te zien, die opnieuw onderling vrij sterk verschillen. Eén vertaler (Laprade) zwakt de referentiële functie van het verhaal af door de voetnoot weg te laten, terwijl Molle een voetnoot met lexicale informatie toevoegt.

4.2. INPASBARE VERSIES?

De eerste, Belgische, versies beantwoorden goed aan een strategie die erop gericht was de Belgische literatuur te ontdoen van Franse inmengingen door haar meer specificiteit te verlenen. Die specificiteit zoeken mediators in vertalingen van Vlaamse auteurs, en dan vooral van die auteurs en werken die de eigen Vlaamse geschiedenis en zeden centraal stellen en die de kritiek op de bedreigende Franse cultuur niet schuwen. Omgekeerd – dat merken de mediators stevast op – is die zoektocht naar specificiteit (met inbegrip van de kritiek op de Franse cultuur) geen belemmering voor het Franse en internationale succes van de Belgische literatuur. En dus benadrukken ze graag de universele kwaliteiten van de Vlaamse literatuur.

Criticus Théodore Olivier – broer van Edmond – beschrijft in detail deze strategie in een aantal essays die verschenen zijn in dezelfde periode als de vertalingen van *Consciences Siska Van Roosemael*. In *De la littérature française de Belgique* (1852) stelt hij vast dat Vlaamse literaire werken succesvoller zijn in Frankrijk dan ‘Waalse’; het Vlaams is onafhankelijk van het Frans, en dat is precies wat de Franse aandacht wekt:

‘[...] il [l’auteur flamand] n’a pas eu à se préoccuper aussi immédiatement de l’opinion d’une nation étrangère avec laquelle il était moins habitué à penser. Le sentiment belge s’exprimant avec plus de confiance et d’abandon dans ces écrits, qui ne devaient guère avoir que des Belges pour lecteurs, y revêt une forme plus originale et plus saisissante. Or, c’est là ce qui leur vaudra des lecteurs en France.’ (p. 103)

Franstalig-Belgische werken genieten niet dezelfde internationale aandacht en erkenning. Om die reden is het vertalen van Vlaamse werken van vitaal belang voor de ‘littérature des provinces wallonnes’: ‘[Le mouvement de traduction] la [i.e. la littérature] conduit vers la grande mission de critique et d’interprétation qui lui incombe comme à toute littérature belge en général’ (p. 103). Twee jaar later, in een studie over *De Boerenkrijg* van Conscience, een roman met een hoge symboolwaarde in het jonge België, kent Olivier opnieuw een cruciale rol toe aan Franse vertalingen van de Vlaamse literatuur:

Nous ne craignons pas de le dire, quoique cela puisse sembler paradoxal au premier abord: la traduction du flamand, hautement comprise, est actuellement ce que l’écrivain wallon peut faire de plus original. Ce sera un moment de grande puissance pour les lettres belges, et de grande régénération pour la littérature moderne en général, quand le génie wallon, appliquant les principes si fermement suivis par la Flandre, aura fait passer dans sa littérature cette rondeur puissante, cette vigueur de bon sens qui est commune aux Belges flamands et wallons, et qu’il aura su armer du levier de la langue française, longtemps méconnue, que le foyer belge a si précieusement conservée. (Olivier, 1854, p. 48)

Voor J. Stecher, die dezelfde *Boerenkrijg* een jaar eerder had vertaald (onder de titel *La Guerre des paysans*), ligt de verklaring voor het internationale succes van Conscience dan weer in een stijlbreuk, met name in de terugkeer naar de vormen die men reeds aantreft bij de chroniqueurs en dichters van de dertiende en veertiende eeuw: *tours naïfs, constructions simples, phrase nette et cristalline du vieux flamand* (*Préface*, 1853, p. XII-XIII).²⁰ Dat spoor moet ook de vertaler volgen, omdat daar de sleutel ligt tot het internationale succes van Conscience, en meer specifiek tot een adequate inpassing van zijn werken

²⁰ Over de internationale gerichtheid van Stecher, cf. Tollebeek, 2010, p. 16-19.

in het Franse cultuurgebied: ‘Le flamand ne se prête volontiers ni à la rêverie germanique ni à la roideur batave: il aime les allures faciles et non guindées, et en cela on a eu le droit de le comparer à certains égards, au français’ (p. XIV). Stecher schuwt in dit verband de vergelijking met Homerus niet, het grote voorbeeld van ‘la vérité vraie, la vérité du cœur et de la nature humaine’ (p. XVI). Het Frans dat hem voor ogen staat is niet dat van de hedendaagse Franse romans (‘ce tumulte et ce pêle-mêle des romans compliqués et raffinés où il n’y a plus de but, tant les moyens sont multiples et divergents’, p. XV), maar een instrument dat zowel generisch als stilistisch aansluit bij normen die klassiek genoemd kunnen worden, en waarvoor het Vlaams van Conscience model staat:

On peut penser que notre grande préoccupation de traducteur a dû être de reproduire, autant que possible, en français l’élégante aisance du flamand. [...] Il était naturel que, comme Flamand, notre ambition fût de faire valoir, autant que la traduction s’y pouvait prêter, l’exquise délicatesse du texte original. (p. XII)

Conscience is vooralsnog de enige Belgische auteur die erin slaagt internationaal door te breken: ‘parce qu’il était essentiellement flamand’ (p. X). De Franse vertalers volgen vooral dit tweede spoor; het is voor hen geen zaak om het negatieve beeld van de Franse taal en cultuur als een of andere ideologische hefboom te gebruiken in hun eigen cultuur, noch om het bij te stellen (ook al gommen ze de scherpste kritiek op Frankrijk weg, cf. *supra*, voetnoot 18). Waar het hen om te doen is, is om een literair segment, waarnaar in Frankrijk een stijgende vraag is, te voorzien van nieuwe topoi en stijlen.

Wocquier en vervolgens Coveliers gaan op de ingeslagen weg verder en geven aan de eerder beschreven vertaalnormen een duurzaam karakter, door ze telkens opnieuw toe te passen in de tientallen romans en verhalen van Conscience die ze voor Michel Lévy vertalen tussen 1854 en 1884. Ze zijn de architecten van een nieuw vertaalmodel voor Vlaams proza, en het is dat model dat uiteindelijk in zeer grote mate verantwoordelijk wordt voor de Belgische en Franse receptie van Conscience tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Théophile Gautier vat als volgt (in een artikel van 10 juni 1854 verschenen in *Le Moniteur universel*) de merites van Conscience’s stijl samen: ‘Quant au style, si nous en jugeons par la traduction de M. Wocquier, il doit être simple, facile et coulant, les trois qualités que Goethe recommandait par-dessus tout.’ Gautier plaatst Conscience voorts tussen Scott en Zschokke, tussen de historische roman en de rurale zedenroman.

De beroemde Franse lexicograaf Larousse gaat evenwel nog een stap verder:

Tous ses livres, et nous le constatons malgré le dédain de M. Conscience pour notre langue, tous ses livres, bien que portant en eux le parfum du terroir, et marqués au cachet d'une originalité native incontestable, sont français par bien des côtés, n'en déplaise à leur auteur, et principalement par le tour vif et rapide du récit, la grâce des caractères, le brillant des descriptions, et l'intérêt savamment ménagé de la composition. C'est pourquoi la littérature française a adopté M. Conscience, non comme un étranger, mais comme un enfant prodigue longtemps absent du foyer paternel et dont on fête le retour. (Larousse, 1869, p. 970)

Hoewel dergelijke commentaren maar ten dele representatief zijn voor de receptie van Conscience, vinden ze wellicht hun oorsprong in een soort dubbele inkapselingsstrategie van uitgever Lévy: enerzijds verdampt de kritiek op het Frans en op Frankrijk grotendeels dankzij de lange reeks romans en verhalen die een nieuw genre en een nieuwe stijl belichamen; anderzijds verhult Lévy gaandeweg, op kaft en titelpagina, dat Conscience geen Franse auteur is, en hij laat daarom ook de namen van de vertalers discreet achterwege.²¹ Het is trouwens allerminst toevallig dat Wocquier contractueel geacht werd zijn vertalingen af te leveren 'de telle façon que la traduction puisse paraître dans un délai aussi rapproché que possible de la publication du texte original' (in Keersmaekers, 2009, p. 83). Concreet komt dit neer op de aanlevering, om de vier maand, van één volume (art. 6), wat betekent dat de vertalingen vrijwel gelijktijdig verschijnen met het origineel (en *de facto* het statuut van *quasi-origineelen* meekrijgen). In minstens één geval verschijnt de vertaling zelfs vóór het origineel, met het akkoord van de auteur en ondanks fel protest van de uitgever: in 1858 publiceert de *Revue contemporaine*, in zes delen, de vertaling door Wocquier van *Batavia*, waarvan de brontekst hetzelfde jaar verschijnt bij Van Dieren. Rond deze prepublicatie ontstaat een uitvoerige briefwisseling tussen uitgever en auteur (cf. Degroote & De Schuyter, [1853], p.75-82).

²¹ In 1857 lezen we nog: 'Henri Conscience / traduction Léon Wocquier / Le démon de l'argent'; in 1869 krijgen we volgende titelpagina: 'La Fiancée du maître d'école / par / Henri Conscience'.

5. BESLUIT

Hebben de Franse vertalingen het beeld van Conscience als Vlaams of Belgisch auteur versterkt of integendeel afgezwakt? Hebben ze Conscience tot exponent van een nieuw genre gemaakt? Werd Conscience een Franse auteur? Om op deze vragen een zinnig antwoord te geven is er veel meer onderzoek nodig. Wat de voorgaande aanzet laat zien, zijn twee min of meer duidelijk onderscheiden fases in de vroege Franstalige vertaalreceptie van Conscience's verhalend proza. Ik vat ze nog eens samen. In een eerste fase willen de vertalers en uitgevers meewerken aan minstens twee Belgische projecten: enerzijds zetten ze hun vertalingen in voor de kruistocht tegen het Franse morele verval waarvoor men katholiek Vlaanderen dient te behoeden, anderzijds willen ze een bijdrage leveren tot de ontwikkeling van een eigen Belgische literatuur waarin Vlaamse elementen een modellerende rol moeten spelen. In een tweede fase worden de vertalingen ingepast in een groot Frans editoriaal project dat zich tot doel stelt een breed segment van het Franse literaire middenveld in te vullen.

Laat me voorlopig afronden met een misschien wat controversiële hypothese. Indien Conscience's vertalers en Franse uitgever zijn latere romans zo configureren dat ze naadloos kunnen opgaan in een Frans sub-genre van de realistische zedenroman, ligt de vraag dan niet voor de hand in welke mate de auteur zelf heeft bijgedragen tot dit proces, door als het ware deze inpassing voor te bereiden, zelfs te anticiperen bij het schrijven, kortom door minstens te mogelijkheid te scheppen om zowel een Vlaamse als een Franse auteur te worden? De ruimte ontbreekt om dieper in te gaan op allerlei discursieve en editoriale kunstgrepen van Conscience die minstens tegemoet lijken te komen aan Franstalige verwachtingspatronen: gaande van Conscience's voorstel in 1872 om de publicatie van *Les Kerles de Flandre* uit te stellen (de verheerlijking van het Germaanse ras komt ongelegen kort na de inval van Pruisen in Frankrijk)²² tot dat van Coveliers om een reeks novellen zo te herbundelen dat ze samen een volume vormen dat beter past in de Franse reeks.²³

²² '[...] je crois qu'il serait avantageux pour vous et pour moi d'en retarder la publication. Ce livre est l'histoire romantique d'une race particulière de Flamands (des Saxons) [...]. Cette population revendique avec énergie et vante avec fierté son origine germanique. / Les immenses revers qui sont venus frapper la France dans ces dernières années ont rendu le peuple français justement mais excessivement susceptible sous ce point de vue et l'on pourrait mal accueillir un livre qui cependant a été écrit longtemps avant les événements cruels et désastreux de 1870-1871' (brief aan M. Lévy van 13 september 1872, in Degroote & De Schuyter, [1953], p. 258).

²³ 'La dimension qui serait pour vous la plus avantageuse serait 160 à 165 pages par volume [...]. Deux cents pages par volume c'est un peu trop; deux volumes flamands forment alors un volume français trop compact [...]. / S'il vous était possible d'adopter la coupe que j'indique,

In elk geval heeft de alerte zorg voor een adequate inpassing van de ene literatuur in de andere een wezenlijke rol gespeeld in het Franse succes van Conscience.²⁴ Bekeken vanuit een verlengd historisch perspectief, behoren Conscience en zijn vertalers tot een eerste groep Belgische mediators die door middel van een complexe vervaechting van discursieve en institutionele middelen een dubbel en gelieerd transferproces op gang hebben gebracht in België en tussen België en Frankrijk. Aan de ene kant was dat een proces dat gericht was op een zekere ‘vervlaamsing’ van de Belgische negentiende-eeuwse literatuur,²⁵ aan de andere kant was het een proces dat gericht was op de internationale verspreiding van die vervlaamste Belgische literatuur. Het is nu zaak om verder uit te maken hoe de zeer succesvolle internationale strategie van de latere Franstalige Belgen Verhaeren, Rodenbach of Maeterlinck – die beschikten over een verfijnd instrumentarium om tijd, ruimte, topoi en taal tot één geheel te smeden – enkele decennia eerder zowel discursief als institutioneel is voorbereid door anderen, zoals Conscience, zijn vertalers en hun broodheren, van wie de inspanningen wat veronachtzaamd zijn gebleven. In elk geval is nu al duidelijk dat Conscience erin geslaagd is om gedurende een dertigtal jaar in Frankrijk de meest succesvolle ‘buitenlandse’ romancier te zijn, een van de meest succesvolle romanciers *tout court* in het Frankrijk van die tijd en voorlopig misschien wel de meest succesvolle in het Frans vertaalde schrijver uit het Nederlandse taalgebied.

Literatuurlijst

- Arents, P.** (1931). ‘Hendrik Conscience: vertalingen in het Fransch’. *Mededeelingen van de Stedelijke Hoofdbibliotheek*, 4: 110-121.
- Bemong, N., Kemperink, M., Mathijssen M. & Sintobin, T.** (red.) (2010). *Naties in een spanningsveld. Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Berg, C.** (2001). ‘De Frans-Belgische literatuur en haar “Vlaamse school” (1830-1880)’. In Deprez, A. (red.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse*

cela serait plus avantageux pour vous, pour M.M. Lévy et pour moi’ (brief aan Conscience van 27 maart 1873, in Degroote & De Schuyter, [1953], p. 259).

²⁴ Dat geldt zelfs in zekere mate voor de successen in het Nederlandse taalgebied. Zo verschijnt in 1850 in Amsterdam een werk van de hand van een zekere G. Kok, pastoor te Weesp, die zich aandient als ‘vertaler’ van een boek dat volgende titel meekrijgt: *Ciske van Roosmaelen, of gevolgen van den hoogmoed. Naar het Fransch*. Van Conscience of van een Vlaams origineel is er evenwel nergens een spoor...

²⁵ Ik verwijs in die context naar het onderzoek dat Karen Vandemeulebroucke (2013) voert over de negentiende-eeuwse Belgische poëzie.

- letterkunde in de 19de eeuw: deel 2*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde : 89-132.
- Bibliographie Nationale: Dictionnaire des écrivains belges et catalogue de leurs publications 1830-1880*. (1886-1910). Brussel: P. Weissenbruch, 4 dl.
- Biographie Nationale*. (1866-1986). Bruxelles: Thiry-Van Buggenhoudt, 44 dl.
- Conscience, H.** (1844). *Siska van Roosemael. Ware geschiedenis van eene juffrouw die nog leeft*. Antwerpen: J.E. Buschmann.
- Conscience, H.** (1845). *Flämisches Stillleben, in drei kleinen Erzählungen*. Aus den Flämischen übersetzt von Melchior Diepenbrock. Regensburg: Friedrich Pustet.
- Conscience, H.** (1845). 'Siska van Roosemael. [Traduction de] J.V.' *Journal des Flandres*, 30 juli-5 augustus.
- Conscience, H.** (1849). 'Siska van Roosemael. [Traduction de] L. Laprade.' *L'illustration, journal universel*, 17 november: 182-183; 24 november: 198-199; 1 december: 215; 8 december: 234-235; 15 december: 246-247.
- Conscience, H.** (1852). *Françoise van Roosemael. Histoire véritable d'une jeune fille qui vit encore*. Traduction d'Edmond Olivier. Tournay: Veuve Quin.
- Conscience, H.** (1852). *Mœurs flamandes, Francisca Rosemal*. Traduction É. Molle. Huy: Despa.
- Conscience, H.** (1853). *La guerre des paysans (1798). Tableau historique du XVIIIe siècle*, traduit du flamand par J. Stecher. Liège: J.-G. Lardinois.
- Conscience, H.** (1854). 'Littérature étrangère. Françoise Van Roosemael. Traduction de M. Edmond Olivier.' *Le Mousquetaire. Journal de M. Alexandre Dumas*, 4 januari: 180; 5 januari: 183-184; 6 januari: 188; 7 januari: 191-192; 8 januari: 195-196; 9 januari: 198-199; 10 januari: 203-204; 11 januari: 207-208.
- Conscience, H.** (1855). *Siska van Roosemael*. In *Scènes de la vie flamande*. Traduction de Léon Wocquier. Paris: Michel Lévy frères, dl. II.
- Conscience, H.** (1858). '*Batavia*. Traduit par Léon Wocquier.' *Revue contemporaine*: 542-575 (15 juni); 784-812 (30 juni); 101-125 (14 juli); 361-395 (30 juli); 606-638 (15 augustus); 891-911 (30 augustus).
- Degroote, G.** (1966-1984). 'Onuitgegeven en weinig gekende brieven van Hendrik Conscience'. *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 20 (1966): 99-127; 21 (1967): 109-233; 25 (1971): 5-91; 28 (1974): 10-48; 37 (1983): 49-95; 38 (1984): 19-38.
- Degroote, G. & De Schuyter, J.** ([1953]). *Hendrik Conscience en zijn uitgevers. Brieven met inleiding en toelichting*, Brussel/Amsterdam/Antwerpen: Elsevier/Van Dieren.
- Gaus, H.** (1975). *Pers, kerk en geschreven fictie: groeiproblemen en conflicten in een democratiseringsproces (Gent 1836-1860)*. Brugge: De Tempel.
- Grawez, D.** (1996). 'Littérature et conceptions historiographiques en Belgique francophone'. *Textyles*, 13: 111-135.
- Hermetet, A.-R. & Weinmann, F.** (2012). 'Prose narrative.' In Chevrel, Y., D'hulst, L. & Lombez, C. (red.), *Histoire des traductions en langue française. 19e siècle*. Paris: Verdier, p. 537-663.

- Jacob, A.** (1913). *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit de jaren 1837 tot 1851*. Gent: Siffer, dl. I.
- Keersmaekers, A.** (2009). *Hendrik Conscience. De Muze en de Mammon*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Klinkenberg, J.-M. & Denis, B.** (2005). *La littérature belge: précis d'histoire sociale*. Bruxelles: Éditions Labor.
- Kok, G.** (1850). *Ciske van Roosmaelen, of de gevolgen van den hoogmoed. Naar het Fransch*. Amsterdam: Zweers & Beukman.
- Lambert, J.** (1980). 'De verspreiding van Nederlandse literatuur in Frankrijk: enkele beschouwingen.' *Ons Erfdeel*, 23: 74-86.
- Lamberts, E.** (1972). *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857): bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme*. Leuven: Universitaire uitgaven.
- Larousse, P.** (1869). *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*. Paris: Administration du Grand Dictionnaire universel, dl. IV.
- Lejeune, F.** (2007). 'C'est dans les romans de Henri Conscience que j'ai appris à lire'. Een analyse van de receptie van Hendrik Conscience in de Frans-Belgische en Franse kritiek. Luik: Universiteit Luik (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, prom. K. Steyaert).
- Lux, F.** (1976). *Léon Wocquier traducteur*. Leuven: KU Leuven (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, prom. J. Lambert).
- Marrécau, P.** (1975). *La diffusion des œuvres d'Henri Conscience en France*. Leuven: KU Leuven (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, prom. J. Lambert).
- Meylaerts, R.** (2004). 'Cent soixante ans sans la Flandre ou Les trous de l'historiographie belge.' *Textyles: revue des lettres belges de langue française*, 24: 81-89.
- Mollier, J.-Y.** (2005). 'Les réseaux de libraires européens au milieu du XIXe siècle: l'exemple des correspondants de la maison d'édition Michel Lévy Frères, de Paris.' In Barbier, F. (red.), *Est-Ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe, XVIIe-XXe siècle*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag : 125-139.
- Olivier, T.** (1852). *De la littérature française en Belgique*. Tournay: Adolphe Delmée.
- Olivier, T.** (1854). *De la Guerre des paysans (De Boerenkryg) de Henri Conscience et de la portée des écrits nationaux*. Gand: De Busscher frères.
- Parinet, É.** (1993). 'Les bibliothèques de gare, un nouveau réseau pour le livre'. *Romantisme*, 80: 95-106.
- Saint-René Taillandier** (1849). 'De la Renaissance flamande en Belgique. Le romancier de la Flandre. Henri Conscience'. *La Revue des Deux Mondes*, dl. I (15 maart): 849-872.
- Snellaert, F.A.** (1842). *Taelcongres en Vlaemsch feest, gehouden te Gent den 22 en 23 october 1841*. Gent: H. Hoste.
- Snellaert, F.A.** (1844). 'Die flämische Literatur und ihre hervorragenden Schriftsteller'. *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 11 juli: 1539-1540.
- Tollebeek, J.** (2010). 'Het koppelteken van de nationale cultuur. De paradox van de eigenheid in België en Nederland, 1860-1918'. In Bemong *et al.*: 15-32.

- Vandemeulebroucke, K.** (2013). *'La patrie est partout'. Les itinéraires d'une poésie émergente à travers la Revue de Belgique (1869-1890) et La Jeune Belgique (1881-1897)*. Bruxelles: P.I.E. Peter Lang [te verschijnen].
- Van den Berg, W. & Couttenier, P.** (2009). *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Van Kerckhoven, P.F.** (1844). *Vlaemsch Taelverbond. Volledige beschrijving der Algemeene Letterkundige Vergadering en van het daaropvolgende Feest gehouden te Brussel, den elfden february 1844*. Antwerpen: J.E. Buschmann.
- Verbruggen, C.** (2009). *Schrijverschap tijdens de Belgische belle époque. Een sociaal-culturele geschiedenis*. Gent/Nijmegen: Academia Press/Vantilt.
- Voordeckers, E.** (1964). *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914)*. Leuven: Nauwelaerts.
- Wimmer, A. & Schiller, N.G.** (2002). 'Methodological nationalism and beyond: nation–state building, migration and the social sciences'. *Global Networks*, 2: 301–334.
- Wocquier, L.** (1850). *La dernière marquise du Pont-d'Oye*. Bruxelles: A. Labroue et Compagnie.
- Wocquier, L.** (1852). *Essai sur le mouvement philosophique de l'Allemagne, depuis Kant jusqu'à nos jours [...]*. Gand: C. Annoot-Braeckman.
- Zellweger, R.** (1941). *Les debuts du roman rustique: Suisse-Allemagne-France, 1836-1856*. Genève: Droz.

Grote scheppen zoete broodpap: de receptie van Hendrik Conscience in Frankrijk

Kim Andringa, *Université de Liège*

Samenvatting

Hendrik Conscience was in de negentiende eeuw in Frankrijk de meest vertaalde schrijver uit het Nederlands taalgebied. Zijn volledige werken werden nog tijdens zijn leven uitgegeven en wijd verspreid. Ze oefenden ook over de grenzen hun invloed uit en *De arme edelman* werd met succes voor het toneel bewerkt. In studies en bibliografieën was tot dusver bijna uitsluitend aandacht voor wat in boekvorm verscheen, alsmede voor de kritische receptie in vooraanstaande (literaire) tijdschriften als de *Revue des Deux Mondes*. Naast enige aanvullingen op dit gebied, wil dit artikel de aanzet geven tot een vollediger beeld van de receptie van Hendrik Conscience. Enerzijds geeft het een indruk van de massale verspreiding van zijn werken als feuilletons in de algemene en geïllustreerde pers, zowel landelijk als regionaal. Anderzijds wordt ingegaan op de manier waarop dezelfde pers de Vlaamse auteur presenteerde. Alexandre Dumas, die Conscience plagieerde maar ook een populaire – in beide betekenissen van het woord – schrijver van hem maakte, lijkt hierbij een bepalende rol te hebben gespeeld. Het bestaande beeld van Hendrik Conscience als schrijver voor het volk, auteur van moreel zuivere en ontroerende verhalen die voor ieders ogen geschikt waren, maar wiens literaire kwaliteiten en politieke betekenis door de Franse kritiek minder serieus genomen werden, wordt hierdoor niet veranderd, maar wel beter verklaarbaar.

Abstract

Hendrik Conscience was the most translated author of the Dutch-speaking area in nineteenth-century France. His complete works were edited and widely spread in his own lifetime. Their influence extended across the borders, and *De arme edelman* was successfully adapted for theatre. Up to now, studies and bibliographies were almost exclusively concerned with the independent book publications of his works, as well as with their critical reception in such prominent (literary) magazines as the *Revue des Deux Mondes*. Apart from giving a few additions in this field, this article aims at providing a starting point for a more complete insight into the reception of Conscience's works. On the one hand, it gives a general idea of the massive spreading of his books as serials in the illustrated and

E-mail
k.andringa@ulg.ac.be

general (newspaper) press, nationwide as well as on the regional level. On the other hand, it explores the way in which the Flemish author was presented by the same press. Alexandre Dumas, who plagiarized Conscience, but also made a popular – in both meanings of this term – writer out of him, appears to have played a determining part in this. The existing image of Hendrik Conscience as a people's writer and an author of morally pure, moving stories fit for anyone's eyes, but taken less seriously by the French critics when it came to his literary value and political meaning, remains valid, but can be better accounted for.

1. HENDRIK CONSCIENCE IN HET FRANS

1.1. BOEKPUBLICATIES

Dit artikel beoogt een overzicht te geven van de kritische receptie van het werk van Hendrik Conscience in Frankrijk tussen 1850 en 1900, met een korte excursus naar 1912. Franse critici konden in deze periode over meer dan genoeg materiaal beschikken om zich over Hendrik Conscience uit te kunnen laten. Diens *Œuvres complètes* verschenen immers tussen 1854 en 1898 in negenenvijftig delen bij uitgeverij Lévy en werden daarnaast ook nog gepubliceerd als afzonderlijke deeltjes, die los verkocht werden, maar bijvoorbeeld ook in 1862 cadeau werden gegeven bij een krantenabonnement op *Le Temps*. Tussen 1884 en 1886 verscheen er voorts een geïllustreerde editie van de volledige werken in 107 wekelijkse afleveringen, en in de jaren 1886-1888 ten slotte nog eens een editie in elf delen. De vertalingen waren van Léon Wocquier en, na diens overlijden, van Félix Coveliers. Vrij uitzonderlijk voor die tijd was dat Conscience voor de eerste editie van de verzamelde werken per deel een vergoeding kreeg van Lévy. Het postume *De duivel uit het slangenbos* verscheen in 1893 nog bij een andere uitgever, Marpon & Flammarion, in de vertaling van Victor Lagye.

Deze door geen enkele andere Nederlandstalige schrijver geëvenaarde hoeveelheid vertalingen in de negentiende eeuw staat in scherp contrast met wat we voor de twintigste eeuw zien: alleen *De leeuw van Vlaenderen* is recentelijk nog heruitgegeven. Naast een Zwitserse uitgave in 1972, die dus feitelijk buiten het bestek van dit artikel valt, gebeurde dat in 1979 bij de wetenschappelijke uitgeverij Copernic in de collectie *Mythes et épopées d'Europe*, en in 2007 bij een regionale Bretonse uitgeverij, met een inleiding van Jan Deloof. De enige andere titel waarvan ik een twintigste-eeuwse editie

heb gevonden is *De arme edelman*, dat in 1912 in de bekende Collection Nelson, een voorloper van het pocketboek, werd opgenomen.

1.2. FEUILLETONS

De werken van Conscience werden niet alleen in boekvorm verspreid. Algemene tijdschriften voor een breed publiek als *L'Univers illustré* en kranten als *Le Gaulois* publiceerden zijn verhalen ook in feuilletonvorm. Prosper Arents telt slechts acht als feuilleton verschenen titels (Arents, 1931), waarvan het eerste, *Siska van Roosemael*, in 1849 in *L'Illustration* verschenen zou zijn in een vertaling van L. Laprade. Hoewel ik in het kader van dit receptie-onderzoek geen poging heb gedaan een inventaris op te maken, is me op grond van wat ik ben tegengekomen gebleken dat het totale aantal feuilletons ettelijke keren hoger ingeschat moet worden. Zo zijn de publicaties in regionale kranten als de *Courrier des Alpes* en *Journal de Toulouse* (beide dagbladen publiceerden in ieder geval *De arme edelman*, maar wellicht ook andere nouvelles) tot nu toe volledig onderbelicht gebleven. Een nog veel belangrijker rol, tot op heden bij mijn weten ook onbekend, was weggelegd voor het populaire geïllustreerde *Les Bons Romans*, dat tussen 1860 en 1890 tweemaal per week verscheen. De *Bibliothèque nationale Française* beschikt helaas maar over vier jaargangen: 1860, 1883, 1885 en 1887. In die vier jaar alleen komen we echter al vierentwintig verschillende titels van Conscience tegen. Als in de tussenliggende jaargangen een vergelijkbaar ritme is aangehouden, heeft Lévy waarschijnlijk alle of nagenoeg alle door hem uitgegeven boeken ook als feuilleton in *Les Bons Romans* gepubliceerd. In dat geval zijn ongetwijfeld de volledige werken een of meerdere malen in de pers afgedrukt.

Nog een aspect waarmee rekening gehouden moet worden, is dat de titels kunnen variëren, zoals blijkt uit de verschijning van 'L'Halluciné' in het politieke dagblad *Le Temps* (1867). Dit is een vertaling (overigens zonder vermelding daarvan) van *De ziekte der verbeelding*. In de *Œuvres Complètes* is dit verhaal echter een jaar later gepubliceerd onder de titel *L'Oncle Reimond*.

1.3. BUITEN FRANKRIJK

De Franse vertalingen van Hendrik Conscience werden niet alleen gelezen in Frankrijk zelf. Elisenda Saguer heeft in een artikel in *Neerlandica Extra*

Muros (Saguer, 2007) en ook in haar bijdrage aan deze bundeling aangegeven hoe Spanje via de Franse publicaties kennismaakte met Conscience. Onverwachter is de filiatie die door Miloš Savković wordt aangestipt in zijn proefschrift over de Servo-Kroatische realistische roman. Hij schrijft dat August Šenoa, door hem ‘le Victor Hugo croate’ genoemd en die als eerste de historische roman in de Kroatische literatuur introduceerde, in 1874 ook *De arme edelman* van Conscience uit het Frans in het Kroatisch vertaalde (Savković, 1935, p.254). Helaas heb ik over deze vertaling geen nadere informatie kunnen vinden, die ons zou kunnen zeggen of Šenoa, die veel Franse schrijvers vertaalde, zich er bewust van was dat het in dit geval een vertaling uit het Nederlands betrof. Een amusant detail is dat Wikipedia weet te melden dat ‘Šenoa created the Croatian reading public’ een gevleugelde spreuk is geworden.¹ Ook hij leerde zijn volk lezen.

1.4. BIBLIOGRAFIEËN EN ANDERE BRONNEN

Zoals gezegd zal ik mij in het hieronder volgende niet richten op wat er van, maar op wat er over Conscience is gepubliceerd. Eerder werd deze receptie met name belicht in de bibliografieën van Jan Bernaerts (Bernaerts, 1910) en Prosper Arents (Arents, 1931), en in de licentiaatsscriptie van Philippe Marrecau (Marrecau, 1975). De hiervoor al genoemde bibliografie van Arents geeft een overzicht van de Franse vertalingen en eventuele bijbehorende inleidingen, hetzij in boek- of in feuilletonvorm verschenen, maar is op het gebied van deze laatste, zoals ik vermeldde, verre van compleet. Bernaerts maakt specifiek de inventaris op van de geschriften die *over* Conscience gepubliceerd zijn, en komt voor Frankrijk uit op een tiental artikelen. Marrecau neemt deze lijst over, nog aangevuld met een na de dood van Conscience verschenen artikel van Paul Mariéton.

Deze overzichten zijn alle drie onvolledig, zoals ik dankzij de voortschrijdende digitalisering heb kunnen constateren. Maar al is het tegenwoordig eenvoudiger om archieven uit te pluizen, het blijft tijdrovend werk. In de negentiende eeuw verscheen bovendien een ongekend aantal meer en minder bekende tijdschriften en kranten die niet allemaal even systematisch in bibliotheken en archieven geconserveerd zijn. Ook het hieronder volgende zal dus noodzakelijkerwijs onvolledig zijn. Het door Philippe Marrecau geschetste

¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/August_Šenoa> [19/04/2013].

beeld van slechts een handvol verschenen artikelen tussen 1849 en 1856 en één laatste in 1883 zal niettemin de nodige aanvulling krijgen. José Lambert, die Marrecau's promotor was, heeft in zijn artikel 'De verspreiding van Nederlandse literatuur in Frankrijk: enkele beschouwingen' (Lambert, 1980) de bevindingen van Marrecau geanalyseerd, en ook zijn analyse zal enigszins worden bijgesteld op grond van dit aangevulde materiaal dat ik nu grotendeels chronologisch de revue zal laten passeren.

2. KRITISCHE RECEPTIE

2.1. LITERAIRE TIJDSCHRIFTEN

De prestigieuze *Revue des Deux Mondes* is de eerste die melding maakt van Henri Conscience, in drie stukken van 1848, 1849 en 1853. Het eerste daarvan is een artikel over de Belgische toestand in 1848 door Gustave d'Alaux, waarin Conscience kort ter sprake komt. Voor de literaire aspecten van diens werk heeft D'Alaux, over wie nagenoeg niets bekend is, geen aandacht. Er zijn op dat moment ook nog maar drie verhalen van Conscience in het Frans verschenen, in Belgische tijdschriften (*Journal des Flandres* en *Revue de Belgique*).² Het stuk is kritisch van toon en beschuldigt de jonge, veelbelovende schrijver ervan dat hij zich in de netten van de katholieke kerk heeft laten verstrikken en nu de Vlaams-katholieke propaganda dient die zowel anti-Frans als anti-Nederlands is en België isoleert: 'Un moment, vers 1839, un jeune écrivain anversois, M. Henri Conscience, sembla vouloir continuer, dans ses *Contes flamands*, sous une forme plus littéraire, la tradition démagogique de Jacob Kats; mais le clergé eut bientôt attiré M. Conscience dans son orbite, et les *Contes flamands*, soigneusement expurgés, sont aujourd'hui l'objet favori des réclames épiscopales' (D'Alaux, 1848, p. 957). Ook zijn uitsluiting uit rederijderskamer *De Olijftak* wordt genoemd.

Het jaar daarop wijdt de literaire criticus Saint-René Taillandier een stuk aan de 'Renaissance flamande' waarin Conscience centraal staat. Zowel politieke als literaire aspecten komen aan bod. De academicus en politicus Taillandier schetst uitgebreid Conscience's levensgeschiedenis en bespreekt een aantal van zijn, op dat moment nog niet in het Frans vertaalde, boeken, die hij als kenner van de Duitse literatuur vermoedelijk in de vertalingen van Diepenbrock

² Ervan uitgaand dat Arents, 1931, op dit punt volledig is.

gelezen zal hebben. Taillandier looft Consciences verteltalent, precieze beschrijvingen en ontroerende scènes en vergelijkt hem met de Zwitserse auteur Töppfer, waarbij hij ongetwijfeld meer de schrijver van de *Nouvelles genevoises* op het oog heeft dan de uitvinder van het stripverhaal. Hij vreest echter net als D'Alaux dat Conscience zich voor het karretje van de Belgische theocratie laat spannen, veroordeelt zijn patriotisme en kritiek op de Fransen en spreekt zich uit voor een zuiver literaire Vlaamse beweging:

Que penser maintenant de cette renaissance flamande dont on a fait tant de bruit ? Sympathique au talent de M. Conscience, approuverons-nous la petite insurrection nationale à laquelle le romancier semble être venu en aide ? Ce serait tomber dans une étrange erreur. Si M. Conscience ne fait que s'attacher aux souvenirs de son pays et réveiller le culte des vieilles mœurs, rien de plus respectable que cette tentative. Littérairement et moralement, il a raison d'aimer sa langue, il a raison de lui faire hommage de ses travaux et de travailler à la répandre, il a raison comme Jasmin dans le Languedoc, comme Thomas Moore en Irlande ; mais, si l'auteur du *Lion de Flandre* a la prétention d'anéantir l'esprit français dans son pays, aussitôt le problème change, et l'histoire tout entière de la Belgique, cette histoire qu'il connaît bien, se lève pour le condamner. (Taillandier, 1849, p. 869)

Hoewel Taillandier een voorkeur heeft voor termen als 'l'esprit français' of 'le génie de la France', is zijn betoog wel degelijk een politieke apologie. De revoluties hebben in zijn ogen een nieuw, groter vaderland bestaansrecht verleend; Europa kent voortaan nieuwe behoeften, waarbinnen geen plaats meer is voor het politieke patriotisme van het kleine Vlaanderen. Daarbij komt dan nog de fanatieke ultramontaanse godsdienstigheid die een bedreiging vormt voor het Franse gedachtegoed. Na nog vele andere raadgevingen besluit het artikel met wat toch vooral een fraai staaltje van 'wishful thinking' lijkt te zijn: Conscience zou binnenkort in het Frans geschreven nouvelles gaan publiceren, waarmee zijn naam, 'au lieu d'être le drapeau d'un parti, deviendrait le symbole de l'union, l'ornement de la patrie commune' (ibidem, p. 871).

Het derde en laatste stuk in de *Revue des Deux Mondes*, van Charles de Mazade, vergelijkt de recent verschenen vertaling van *Boerenkrijg* met de realistische *Schwarzwälder Dorfgeschichten* van Berthold Auerbach: beiden geven de plattelandswereld 'si étrangement défiguré par les pastorales du XVIIIe siècle'(Mazade, 1853, p. 837) in haar ruwe eenvoud weer. Ook Mazade vermeldt de anti-Franse gezindheid van Conscience, die hij

verregaand vindt, maar waarvoor hij ook wel enig begrip op kan brengen: ‘C’est ainsi par malheur que les invasions de la république ont laissé plus d’un germe de haine dans bien des pays et plus d’un embarras à la politique de la France’ (ibidem, p. 838). Het is dus de agressieve veroveringspolitiek van het post-revolutionaire Frankrijk die tot dit soort reacties geleid heeft. *Mazade* beschouwt dan ook in navolging van Taillandier de Vlaamse beweging in de eerste plaats als een anti-Franse reactie: de Franstalige Belgen maken immers deel uit van wat Taillandier in de boven geciteerde passage uit zijn artikel de ‘esprit français’ noemt.

2.2. DE ROL VAN ALEXANDRE DUMAS

Zodra de *Œuvres complètes* beginnen te verschijnen, zwijgt de *Revue des Deux Mondes*. Dat zou verklaard kunnen worden door de rol die Alexandre Dumas gespeeld heeft bij de ‘lancering’ van deze volledige werken, en die Conscience als het ware de volksliteratuur intrekt. De hele affaire is door verschillende auteurs (De Mont, 1883; Antheunis-Conscience, 1912; Keersmaekers, 2009) belicht, waarbij Dumas er al naargelang de versie van het verhaal meer of minder gunstig vanaf komt. Dumas zelf vertelt op 1 januari 1854 in zijn eigen krant *Le Mousquetaire* hoe hij in 1851 in Brussel kennismaakte met *De Loteling*, dat daar in het Frans verschenen was. Hij is er zo van gecharmeerd dat hij Conscience toestemming vraagt om twee hoofdstukken over te nemen (Dumas, 1854a, p. 170). Conscience zal dat later in een brief aan zijn Duitse vertaler Arenz ontkennen (Keersmaekers, 2009). Volgens Dumas toont hij zich echter vereerd, en als dank geeft Dumas het boek zijn naam: *Conscience l’Innocent* (1852) – overigens nadat er in hetzelfde jaar in Brussel al een andere editie van verschenen is onder de titel *Dieu et Diable*, waarin het personage ook al Conscience heet. Achteraf valt moeilijk te zeggen hoeveel Dumas uit zijn duim heeft gezogen om beschuldigingen van plagiaat af te wimpelen. Een feit is dat hij in december 1853 en januari 1854 vier werken van Conscience in *Le Mousquetaire* zal publiceren: *Blinde Rosa*, *Wat een moeder lijden kan* en *Siska van Roosemael* (vertaald door Edmond Olivier) en ten slotte ook *De Loteling* in een vertaling van Ed. Vanderplassche.³

³ Dit in tegenstelling tot wat Ludo Simons schrijft, volgens wie Dumas zijn lezers éérst op *De Loteling* vergastte, en vervolgens aan hun verzoeken gehoor gaf door ook de andere verhalen te plaatsen (Simons, 1997).

Vervolgens kondigt Dumas op 25 januari aan dat het afgelopen zal zijn met de feuilletons omdat dankzij hem Lévy de volledige werken gaat uitgeven – Lévy was ook zijn eigen uitgever, dus ondanks de nogal zelfingenomen toon van Dumas hoeft dit niet louter grootspraak te zijn:

Nous annonçons avec grand plaisir à nos lecteurs que, grâce aux trois nouvelles flamandes publiées dans notre journal, le nom de notre confrère Conscience a acquis assez de publicité et de retentissement en France pour que M. Michel Lévy lui achetât non-seulement la propriété de tout ce qu'il avait fait jusqu'à présent, mais encore de tout ce qu'il ferait dans l'avenir.

Nos lecteurs y perdront, car *Le Conscrit* sera la dernière traduction de Conscience que nous pourrons leur donner. Mais ce qu'ils ne trouveront plus en chapitres dans nos colonnes, ils le trouveront en volumes à la librairie de la rue Vivienne.

Encore une bonne action et une mauvaise affaire que fait *Le Mousquetaire*.
(Dumas, 1854b, z.p.)

Het boekje van Consciences dochter Maria over haar vader, dat overigens geen al te betrouwbare indruk maakt (zo zijn er bijvoorbeeld veel namen fout gespeld) geeft over de gang van zaken geen uitsluitel. Wel verhaalt ze uitgebreid over een logeerpartij van Alexandre Dumas en Victor Hugo bij Conscience thuis in Kortrijk, ter gelegenheid van een letterkundig congres in Gent in 1867. Na een geanimeerde avond bereidt Dumas de volgende dag de maaltijd: brandade de morue, bouillabaisse en cassoulet, voor de heren weer per trein afreizen. 'Niemand wist dat Hugo en Dumas onze gasten waren. Zij hadden het zoo gewild,' schrijft Maria (Antheunis-Conscience, 1912, p. 64). Hoewel van dit bezoek geregeld melding wordt gemaakt, heb ik tot nog toe dan ook geen bewijs dat het ook daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Wel meldt Jules Persyn, die in hetzelfde jaar 1912 een lezing houdt over Conscience, een ander menu: Conscience zelf maakt kerveloep, Dumas bereidt het nagerecht (Persyn, s.d.). Als een en ander inderdaad zo is gebeurd, mogen we er in ieder geval uit afleiden dat Conscience zijn rancune heeft overwonnen en tot de slotsom is gekomen dat Dumas zijn carrière in Frankrijk meer goed dan kwaad heeft gedaan.

2.3. MORELE LECTUUR VOOR VOLK EN GEZIN

Na verschijning van het eerste deel van de *Œuvres complètes (Scènes de la vie flamande)* worden kort na elkaar twee recensies gepubliceerd in het

Journal des Débats politiques et littéraires. De eerste is getekend F. Camus, een pseudoniem waar de hele redactie zich van bediende. In dit artikel wordt Conscience's werk, 'dont la valeur littéraire a été consacrée par la Revue des Deux Mondes', geloofd om 'l'intérêt et le naturel des récits' en 'la pureté des tableaux de mœurs' (Camus, 1854, z.p.). Dramatisch, kuis, naïef, vermakelijk, poëtisch... het is het allemaal. Conscience wordt vergeleken met Walter Scott, en de auteur voorspelt: 'Henri Conscience sera un jour un des romanciers de nos veillées de famille' (ibidem). Van politiek wordt niet gesproken, ondanks de dubbele oriëntatie van het *Journal des Débats*.

Twee weken later volgt in hetzelfde blad een vrij negatieve recensie van criticus Cuvillier-Fleury, die zijn literaire rubriek wijdt aan de 'conteurs français et flamands'. Het boek is volgens Cuvillier-Fleury weliswaar weldadige lectuur voor wiens lichaam of ziel geprikkeld is, maar het is al te Vlaams: de held van *Rikke-tikke-tak* die zijn liefdesverdriet verdrinkt, en de arme edelman die zich tot bedrog verlaagt om zijn dochter aan de man te brengen: dat is in Frankrijk niet denkbaar. Vergeleken met de charmante vertellingen van Zschokke ontbreekt het Conscience aan 'vivacité, saillie et relief; et puis (mais je le dis tout bas) il est un peu trop Flamand.' (Cuvillier-Fleury, 1854, z.p.). Mogelijk is deze laatste opmerking een toespeling op Dumas die eerder over *Siska van Roosemael* geschreven had: 'Je vous avertis que c'est du Conscience pur, c'est-à-dire du flamand à la troisième puissance' (Dumas, 1854a, p. 170).

Ook Théophile Gautier recenseert het eerst verschenen deel, de *Scènes de la vie flamande*, maar in zijn stuk voert vooral de kunstcriticus die hij eveneens is het woord. Conscience wordt vergeleken met de schilders van de Gouden Eeuw die de eenvoudige dagelijkse werkelijkheid waarheidsgetrouw weergaven: 'Le génie flamand a de tout temps excellé dans la peinture de la vie domestique', schrijft Gautier. Conscience sluit hier volledig op aan: 'ni intrigue compliquée, ni fracas d'événements /.../. Nulle déclamation, nulle surcharge, nul effet forcé; rien que l'étroite vérité et la simple nature.' (Gautier, 1854, z.p.) Daarnaast duiken de namen van Walter Scott en Zschokke weer op, aangevuld met die van Achim von Arnim. Ook Gautier onderstreept de zuivere moraal van deze gezonde lectuur en concludeert:

Dès à présent et sur ce seul volume, nous n'hésitons pas à prédire à M. Henri Conscience un long et durable succès. Ses contes, où respire la plus pure morale, sont une lecture saine où l'esprit s'amuse, où le cœur s'intéresse. Quant au style, si nous en jugeons par la traduction

de M. Wocquier, il doit être simple, facile et coulant, les trois qualités que Goethe recommandait par-dessus tout. (ibidem)

Bij Armand de Pontmartin, auteur van literaire causerieën, staat opnieuw de morele waarde centraal. In zijn artikel⁴ verwijst hij naar het grote succes dat het boek te beurt valt: ‘Qui de nous, il y a un an, connaissait Henri Conscience? Maintenant son succès gagne de proche en proche; il est aujourd’hui dans toutes les mains, il sera demain dans toutes les bibliothèques’. (Pontmartin, 1855, p. 329) Hij prijst het gedetailleerde realisme van de *Scènes de la vie flamande*, ‘ces quatre perles enchâssées dans de l’or flamand’ (ibidem, p. 330), die de lezer ontroeren en een glimlach en een traan ontlokken. Wel is de ‘tragédie domestique’ soms wat al te simplistisch of te zwaar aangezet, wat de verhalen dan onwaarschijnlijk maakt. Volgens De Pontmartin worden dergelijke onwaarschijnlijkheden in Frankrijk alleen in feuilletons en volksromans getolereerd, maar ontloopt Conscience de kritiek die hem anders zeker ten deel gevallen zou zijn doordat hij geen Franse maar een buitenlandse schrijver is.

Victor Figarol stipt in 1855 in de *Revue contemporaine* in zijn stuk ‘La vie flamande et le roman intime en Belgique’ dezelfde punten aan: de eenvoud, de details en het realisme die aan de Vlaamse schilderkunst herinneren, de kalme deugdzaamheid die contrasteert met de zinnenprikkelende Franse letteren. Ook hier is het oordeel niet geheel positief te noemen:

Ne lui demandez pas ce que nous aimons en France par-dessus tout, ce que le XVIIe siècle nous a appris à aimer, ce que nous aimerons toujours en dépit de toutes les attaques dont ce siècle a été l’objet, je veux dire des caractères; n’allez chercher que des Flamands, et en Flandre la vie intime, sédentaire, sans accident, n’est pas propre au développement des caractères. (Figarol, 1855, p. 501)

Bij Conscience, net als bij de genreschilders van de Gouden Eeuw, lijken alle personages op elkaar, omdat alle Vlamingen hun burgerlijke waardigheid en eenvoud behouden hebben. Figarol brengt verder net als De Pontmartin het criterium van de waarschijnlijkheid te berde, en meer nog dan zijn voorganger neemt hij het op dit punt voor Conscience op: ‘J’entends déjà dire que les paysans de M. H. Conscience manquent de vraisemblance et de vérité. Il n’y a qu’une chose qui m’étonne, c’est qu’il y ait encore des gens qui demandent

⁴ Ik citeer naar de bundeling van artikelen die in 1855 in boekvorm verscheen; in welke krant of tijdschrift het stuk oorspronkelijk verschenen is, heb ik niet kunnen achterhalen.

au roman une vraisemblance inutile et une vérité qui ôterait aux récits toute beauté et toute poésie'(ibidem, p. 515).

Het jaar daarop (1856) verschijnt er nogmaals een stuk in de *Revue contemporaine*, van de uit België afkomstige Joseph Vilbort, die de (dan nog) niet vertaalde romans van Conscience bespreekt. De Brusselaar Vilbort is sinds de critici van de *Revue des Deux Mondes* de eerste die schrijft over Consciences politieke betekenis en de Vlaamse beweging, waarbij hij aanmerkt dat deze wel literair, maar niet politiek aangemoedigd moet worden, immers: 'Les monuments légués par les ancêtres, et la langue flamande en est un, sont dignes de respect' (Vilbort, 1856, p. 769). Maar het Frans is nu eenmaal dominant, en het Vlaams is in zijn ogen gedoemd om uit te sterven.⁵ Hij betreurt de ongerechtvaardigde vijandigheid van Conscience tegenover alles wat niet Vlaams is en veroordeelt op die grond ook diens historische romans: 'En se montrant l'adversaire exclusif et passionné de tout ce que le clocher flamand ne mesure pas de son ombre, Conscience a manqué à l'un des premiers devoirs de l'écrivain populaire' (ibidem, p. 771). In de zedenromans vindt hij waarheid en zuiverheid: het is moreel verheffende lectuur, geschikt voor arm en rijk, jongeren en kuise zielen. 'Chez lui, rien ne ternit la pureté de la pensée, rien n'excite la fièvre des passions, rien ne provoque la jeunesse aux rêves ardents et malsains, rien ne sollicite le pauvre à la révolte et le riche à la cruauté' (ibidem, p. 772). Boeken dus, die voor ieders ogen geschikt zijn. Onwaarschijnlijke en melodramatische passages, zoals hij ze in de historische romans aantreft, keurt Vilbort dan ook af, en bovendien, 'les moyens qu'il emploie pour nouer les fils de sa trame sont parfois d'une simplicité excessive, et qui ferait pitié aux auteurs de romans-feuilletons' (ibidem, p.773).

⁵ Van 'Nederlands' is in de Franse pers nooit sprake; in Vlaanderen spreekt men Vlaams, zo simpel is dat (ook heden ten dage vaak nog). Een aardige anekdote in dit verband is het schrijven van dagblad *Le Gaulois*, dat in 1883 een ander dagblad, *L'Intransigeant*, aanhaalt, omdat daarin gestaan had dat Conscience zich gewijd had aan 'la restauration d'un idiome abandonné' (overigens stond dit in precies dezelfde termen een dag eerder ook in *Le Gaulois* zelf en in *Le Temps*, het is dus kennelijk de tekst van het persbericht uit Brussel). *La Gazette de France* heeft hierop gereageerd en gecorrigeerd: 'Le flamand, loin d'être un idiome abandonné, est parlé par environ la moitié des habitants de la Belgique; en y joignant les Hollandais, dont la langue est la même que celle des Flamands, on arrive à un total de plusieurs milliers /sic; K.A./ d'hommes parlant le néerlandais.' *Le Gaulois* voelt zich op zijn beurt geroepen om de *Gazette* te corrigeren: 'Il y a, sur la frontière néerlandais-belge, quelques sujets hollandais qui parlent, en effet, flamand. Mais la Hollande ne parle pas flamand, elle parle une langue qui est bien à elle, qui n'appartient à aucun de ses voisins, et qui, à l'en croire, ne tient même d'aucune autre langue.' (*Le Gaulois*, 1883a, p. 2-3)

Voor *Le Temps*, een politiek dagblad dat hierboven al eerder ter sprake kwam, is pas de Conscienceviering in 1881 aanleiding om over hem te schrijven. De auteur van het stuk is (theater)schrijver en historicus Jules Claretie, die overigens ook in 1912 nog aandacht aan Conscience zal besteden, en daarmee een uitzondering vormt. Claretie onderscheidt zich eveneens door zijn overwegend positieve berichtgeving op een moment dat Conscience in de literaire kritiek eigenlijk al niet meer serieus genomen wordt. Hij vergelijkt hem met schilders als Gerard Dou en Gabriël Metsu, haalt ook de verwijzing naar Walter Scott weer eens van stal, maar voegt daar ook nieuwe namen aan toe, zoals H.C. Andersen en Emile Souvestre, die Bretonse verhalen publiceerde. Maar ook volgens Claretie heeft Conscience baat gehad bij zijn positie als buitenlandse auteur, want na de gevoeligheid van deze ‘peintre ému de la vie moderne’ geprezen te hebben, concludeert hij: ‘Mais à vrai dire, Henri Conscience, comme Andersen, a bien fait de naître Belge. En France, nous le trouverions un peu trop vertueux. /.../ La renommée d’Henri Conscience est une renommée qui sent bon.’ (Claretie, 1881, z.p.)

Claretie, die chroniqueur was voor verschillende bladen, bundelde een aantal van zijn columns, zoals we ze nu zouden noemen, in een reeks van zeventien jaarbundels onder de titel *La Vie à Paris*. In het deel voor 1883 treffen we de naam van Conscience nogmaals aan, naar aanleiding van de verschrikkelijke uitbarsting van de Krakatau op Java. Vergeleken bij het lot van Batavia valt het overlijden van de auteur van *Batavia* in het niet. Een paar woorden wijdt hij niettemin nog aan hem: als Souvestre in het Bretons had geschreven zoals Conscience dat in het Vlaams deed, had hij misschien meer erkenning gekregen: ‘Henri Conscience eût écrit en français qu’il n’aurait pas cette personnalité tranchée, toute spéciale, toute flamande, et qui intéresse un peuple entier.’ (Claretie, 1883, p. 139)

2.4. HET BEGIN VAN DE TWINTIGSTE EEUW

Zoals gezegd komt Claretie ook in 1912 nog terug op Conscience, dit keer weer in *Le Temps*. De honderdste geboortedag van de auteur wordt dan in meerdere bladen genoemd, maar het blijft over het algemeen bij summiere berichtjes van de België-correspondent, reden waarom ik dit artikel in principe bij 1900 laat ophouden. Claretie schrijft echter een uitgebreid stuk onder de titel ‘Henri Conscience, la Flandre et la France: à propos des fêtes d’Anvers’, dat ik toch nog kort wil bespreken. De politieke stellingname van

Conscience wordt hier niet met zoveel woorden uitgedrukt, maar lijkt niettemin positief beoordeeld te worden: ‘L’actualité m’a fait relire la plupart des œuvres du conteur flamand, et je crois bien qu’il y a, dans la vie de cet homme incarnant en lui toute une race, une leçon à retenir. Il faut être de son temps et il faut être de son pays. La Flandre s’est vue revivre /.../ dans l’œuvre de ce fils de Français qui conta la résistance des Flamands à la France’ (Claretie, 1912, p. 2). Claretie wijst op het nauwe verband tussen taal en vaderland, herinnert aan Dumas, aan de toneelbewerking (zie Sectie 2.9), wederom aan Souvestre, vat Consciences *Geschiedenis mijner jeugd* samen, en besluit met een blik op de moderne Belgische literatuur: ‘Il est certain que la littérature de Conscience était une réaction contre la littérature française. Saint-René Taillandier le constatait avec raison. /.../ C’est pourtant par les écrivains d’expression française que les lettres belges ont à cette heure un éclatant rayonnement’ (ibidem). Hij citeert *La Jeune Belgique*, Verhaeren, Maeterlinck, Lemonnier en vele anderen, die erkennen wat Conscience voor hun land betekend heeft, en besluit met de hoop dat ook Consciences aanhangers niet zullen vergeten wat de ‘Franskiljons’ voor hen gedaan hebben.

Eén uitstapje nog naar 1912: een maand eerder heeft er ook al een stuk in *Le Temps* gestaan ter gelegenheid van Consciences eeuwfeest, van ‘notre correspondant particulier’ Roland de Marès. De Marès is niet onverdeeld positief over het werk van Conscience. Net als de negentiende-eeuwse critici geeft hij de voorkeur aan de idyllische zedenschetsen waarin Conscience ‘a créé toute une petite humanité un peu factice, un peu mièvre peut-être, mais où l’on retrouve les qualités maîtresses de la race flamande.’ De historische romans daarentegen ‘pèchent par le souci de l’exaltation systématique du génie flamand, de la valeur flamande, même parfois au dépens de la vérité historique. Ces œuvres-là n’ont ni la fraîcheur ni le souffle des œuvres de pur sentiment /.../’ (De Marès, 1912, p. 3).

De Marès beperkt zich tot de rol die Conscience in België gespeeld heeft, en wijst erop hoe paradoxaal het is dat de Vlaamse Beweging een schrijver van Franse afkomst als boegbeeld heeft gekozen in haar strijd tegen de verderfelijke Franse invloed. Hij verklaart dit door het feit dat Conscience niet alleen met het Frans, maar ook met het stijve Nederlands gebroken heeft en een taal geschapen heeft die de Vlaamse volksmassa’s in staat waren te begrijpen; een taal ‘qui exprimait avec simplicité les idées et les sentiments formant l’atmosphère intime dans laquelle évolue ce peuple’ (ibidem). Hij constateert echter ook dat de moderne Nederlandstalige Belgische schrijvers hun publiek in Nederland zoeken, en de Franstalige het hunne in Frankrijk.

2.5. DE LITERAIRE KRITIEK SAMENGEVAT

Proberen we uit deze kritische stukken een paar algemene tendensen te destilleren, dan is het eerste wat in het oog springt, hoe Consciences politieke engagement, en dat van de Vlaamse Beweging in het algemeen, wordt afgekeurd. Vooral Taillandier is hierin zeer uitgesproken. Als volksschrijver zou Conscience juist de eenheid van de nieuwe natie moeten bevorderen in plaats van de verschillen en de geschillen tussen haar beide rassen aan te wakkeren. In het verlengde hiervan verwijt men Conscience veelvuldig zijn vijandige houding tegenover de Fransen. Deze zou ongegrond zijn, onredelijk en partijdig. Enig superioriteitsgevoel is de Franse critici daarbij over het algemeen niet vreemd. Bovendien verloochent Conscience zijn Franse afkomst, aldus Figarol: ‘Tout ce qu’il a gardé de cette origine, ses qualités françaises, le goût et la raillerie délicate, il le tourne contre nous’ (Figarol, *o.c.*, p. 516). Consciences patriottische liefde voor Vlaanderen ziet men liever weerspiegeld in zijn schilderijen van huis, haard en platteland, van traditie en volksaard, wat ons bij de tweede tendens brengt.

Zonder uitzondering prijzen de Franse critici Consciences realistische beschrijvingen, de gedetailleerde schetsen van het alledaagse huiselijk leven van de Vlamingen. De vergelijking met de schilderkunst dringt zich op, en niet alleen bij Théophile Gautier passeren namen als Ostade, Rembrandt, Ruysdael en Potter de revue. Dat realistische karakter is relatief, getuige Figarol die zich laat charmeren door boerenfamilies die trots zijn op hun middelmatigheid en gelukkig met hun armoede, zonder wensen of illusies. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Conscience eveneens in een romantische traditie geplaatst wordt, een literaire ditmaal, door de vergelijking met auteurs als de historische romanschrijver Walter Scott, George Sand voor haar boerenromans met realistische details, en de inmiddels vergeten Heinrich Zschokke die verhalen schreef voor het Zwitserse volk.

Vaak ook wordt aangetekend dat het Consciences verhalen aan waarschijnlijkheid ontbreekt. Terwijl de een zich hieraan stoort (Vilbort, die vindt dat de plot bij Conscience soms zelfs een feuilletonroman onwaardig is), halen anderen (Figarol en Pontmartin) er de schouders over op, en Taillandier merkt ietwat neerbuigend op: ‘Ces contes, qui s’adressent aux humbles d’esprit, ne doivent pas être jugés trop sévèrement’ (Taillandier, *o.c.*, p. 865). Het is kunst voor de massa, voor het volk. Voor wie Conscience terugplaatst in de Belgische context, zoals Claretie en De Marès dat in latere jaren zullen doen, wordt dit juist weer een kwaliteit.

2.6. NEGATIEVE STEMMEN

Het moment waarop *Consciences* werk *primaire* als verstrooiende gezinslectuur beschouwd wordt en niet langer de aandacht trekt om zijn politieke, patriottische lading is vrij precies te situeren. Die omslag valt samen met de feuilletonpublicaties door Alexandre Dumas in zijn *Mousquetaire*, in januari 1854, en de meteen daarop volgende aanvang van de verschijning van de *Œuvres Complètes* bij uitgeverij Lévy. Daarmee is het met de kritische receptie van *Consciences* werk in literaire tijdschriften eigenlijk afgelopen, al gaat de publicatie van de volledige werken en feuilletons gewoon door. In 1854 schreef de Belgische Théodore Olivier nog optimistisch:

Remarquons le temps d'arrêt qui s'est produit dans la littérature de Paris, et l'attention que donne le public parisien à des œuvres qu'il eût dédaignées naguères, précisément pour les qualités modestes qui les lui font rechercher aujourd'hui. Quoi de plus significatif que de voir ainsi les grands partis, littéraires, scientifiques et politiques, incliner leur raideur devant ce qu'on avait dédaigné, et se fondre en quelque sorte dans une seule et pressante pensée, qui préoccupe la France comme elle préoccupe tout l'Occident: la pensée du foyer, principe de la nationalité vraie? (Olivier, 1854, p. 27)

Hoewel Olivier het Europese klimaat juist inschat, lijkt hij wat de aandacht voor *Conscience* in Frankrijk betreft de plank hier toch enigszins mis te slaan. Het Parijse lezerspubliek mag dan een dankbare afzetmarkt blijven voor de vertalingen die Lévy publiceert, de 'belangrijke literaire partijen' blijven toch hun dedaigneuze houding trouw. Wat er na 1856 nog geschreven wordt over *Conscience* is negatief van toon,⁶ of verschijnt alleen nog in de minder hoog aangeschreven kranten en bladen die ook de feuilletons publiceerden. Er lijkt met andere woorden een duidelijke scheiding plaats te vinden tussen liefhebbers van hogere en van lagere literatuur. Dat bijvoorbeeld de bekende filosoof en criticus Taine weinig van *Conscience* moest hebben, is alleen volledigheidshalve vermeldenswaardig, gezien het gebrek aan nuance waarmee hij de hele Nederlandstalige literatuur als waardeloos afdoet. 'Aujourd'hui', schrijft hij over Nederland en Vlaanderen, 'leur littérature est presque nulle. *Conscience*, quoique assez bon observateur, nous paraît bien pesant et bien vulgaire'

⁶ Op een enkele uitzondering na: in januari 1858 publiceert de *Revue contemporaine* nog een deel van *Consciences* jeugdherinneringen, met een samenvattende inleiding van vertaler Wocquier.

(Taine, 1869, p. 35). Een sprekender voorbeeld van het uit de gratie raken van Conscience is een artikel uit 1878 van de naturalistische auteur J.K. Huysmans in het blad *L'Artiste*, waar hij in een lovend stuk over Camille Lemonnier tamelijk genadeloos met hem afrekent:

Et puis, et puis... il est convenu, depuis nombre d'années, que la Belgique n'a produit qu'un littérateur et hors de ses œuvres, point de lecture. J'ai désigné ces monstrueuses cuillerées de panade au sucre qui s'appellent les livres de Henri Conscience. Celui-là a entassé des milliers de volumes, douceâtres et sirupeux, jeannots et bêtêtes. Ah! le Conscience et le Souvestre! Quand j'étais galopin et que la gibecière au dos, j'allais au collège, j'achetais comme mes camarades des numéros des Bons Romans. Je mangeais en de mauvaises œuvres l'argent de ma famille. Le produit de ces deux étonnants volatiles fluait dans les colonnes, sans répit, sans trêve. Ce que j'en ai avalé! Aussi en ai-je gardé pour le restant de mes jours un goût de vieille manne en bouche!

Je crains bien que le public de Paris ne soit pas encore tout à fait arrivé à ce dégoût-là. (Huysmans, 1878, z.p.)

2.7. DE ALGEMENE PERS

Dat Parijse publiek komt vooral aan zijn trekken dankzij twee geïllustreerde bladen die worden uitgegeven door Conscience's eigen Franse uitgever, Lévy: het door Huysmans genoemde geïllustreerde blad *Les Bons Romans* dat zoals ik eerder aangaf heel veel van Conscience's werk publiceerde, en in wat mindere mate *L'Univers illustré*. Na een korte biografische schets in 1865 als inleiding bij een feuilleton, geschreven door De Morancez,⁷ zwaait dit laatste weekblad Conscience in 1874 lof toe voor 'ces rares qualités de sentiment sincère et d'observation délicate /.../ où l'irréprochable moralité s'unit au plus touchant intérêt' (*L'Univers illustré*, 1874, p. 523). In 1879 verschijnt weer een biografisch portret, een stuk uitgebreider ditmaal en geïllustreerd met een gravure, van deze 'éminent écrivain flamand' van Europees niveau, auteur van veelvertaalde 'œuvres d'un grand mérite'. Daarbij moet echter aangetekend worden dat '[m]algré son titre bien mérité de romancier et de poète national de la Flandre, malgré l'incontestable saveur locale de ses récits, on ne peut s'empêcher de trouver dans la plupart des œuvres de M. Henri Conscience les

⁷ Pseudoniem van Paul Parfait, die overigens secretaris van Dumas geweest was.

qualités spéciales du génie français, la grâce et l'originalité dans le récit, la peinture exacte des caractères' (F.B., 1879, p.182). We zien hier weer een zekere verfransing optreden, wat Lieven d'Hulst in zijn bijdrage in dit tijdschrift de 'inkapseling' van Conscience noemt. Zelfs de realistische schildering van de personages, die tot dan toe door de kritiek werd verbonden met de Vlaamse schilderkunst, wordt hier een typisch Frans kenmerk.

In 1881 bericht *L'Univers illustré* over de Conscience-viering in Brussel. Ook *Le Figaro* besteedt aandacht aan dit evenement en publiceert daarnaast in zijn literair supplement een verhaal van Conscience, die omschreven wordt als de personificatie van de Vlaamse Academie, het Vlaams woordenboek en de Vlaamse taal, maar die ook 'cet écrivain un peu oublié de la génération actuelle' (*Le Figaro*, 1881, z.p.) genoemd wordt: zijn roem is dus tanende. Dat wordt twee jaar later, bij zijn overlijden, duidelijk bevestigd in dezelfde *Figaro*. Ook dan wordt weer een van zijn verhalen gepubliceerd, maar waar in 1881 nog van de gepubliceerde novelle gezegd werd dat die een goede indruk gaf van het talent van de schrijver, is de begeleidende tekst nu ronduit negatief: 'Nous n'avons pas trouvé dans l'œuvre longue et un peu lourde de cet écrivain des pages d'une haute et incontestable valeur littéraire, mais nous pouvons lui emprunter un récit⁸ qui a au moins le mérite de l'actualité.' (*Le Figaro*, 1883, p. 150)

In 1883 is er uiteraard ook elders in de pers aandacht voor Consciences sterven, maar de literaire bladen blijven zwijgen. Behalve in de *Figaro* vond ik berichten in een ander conservatief dagblad, *Le Gaulois*, in de *Gazette du Village* (die zich hoofdzakelijk op een publiek van boeren richtte) en in de linkse krant *L'Intransigeant*. De *Gazette du Village* heeft voor de dood van Conscience een dertigtal regels over. Dat is tien keer zoveel als voor Toergenjev, die een week eerder overlijdt. De meeste treffers vinden we in *Le Gaulois*, die gedurende het jaar 1883 achtereenvolgens melding maakte van de ziekte, het overlijden en de begrafenisceremonie van de schrijver, en naar eigen zeggen korte tijd eerder een uitgebreide studie aan hem gewijd zou hebben, die ik echter niet heb teruggevonden. De krant signaleert ook het succes van de vertalingen, dat de populariteit van de boerenromans van George Sand geëvenaard zou hebben, en citeert een andere krant, *Le Paris*, volgens welke Conscience eens in een gastenboek zou hebben geschreven: 'Il n'y a qu'une France, disait Rossini. Pour moi, je n'ai été naturalisé romancier que le jour où j'ai été imprimé et lu à Paris' (Prudent, 1883).

⁸ Bedoeld wordt *Batavia*, i.v.m. de uitbarsting van de Krakatau.

Het oordeel van *Le Gaulois* is bijzonder positief, ook over de kwaliteit van de vertalingen: ‘L’excellente traduction qu’ en ont publiée les éditeurs Michel et Calmann Lévy leur a conquis, du premier coup, droit de cité parmi nous’. Het blad waardeert dezelfde elementen als de critici van rond 1854: ‘la simplicité, la fraîcheur, et par-dessus tout, la moralité de ses récits’ (*Le Gaulois*, 1883). Deze hebben Conscience een immense lezerskring opgeleverd die hij lang zal behouden, schrijft *Le Gaulois*.

Negatieve berichtgeving die met literaire receptie weinig van doen heeft, is er in 1883 en 1884 in de *Courrier de l’Art*, die bericht hoe Conscience tot conservator van het Musée Wiertz benoemd werd enkel om hem als politiek tegenstander uit de weg te ruimen, en hoe hij zich daar, niet gehinderd door enige kennis van zaken, ook daadwerkelijk ging bemoeien met het beleid van de bestuurscommissie.

In 1884 wordt Conscience nog eens in *L’Univers illustré* omschreven als Vlaanderens nationale schrijver, die boeken schreef die vertederen en ontroeren en zo de lezer beter maken. Boeken die iedere moeder haar kinderen in handen durft te geven en die van Conscience een Europees auteur gemaakt hebben. In 1895-96 ten slotte besteedt het *Journal des Débats*, dat hem eerder alleen uit literair oogpunt besprak, nog eenmaal kort aandacht aan Conscience, dit keer in verband met de politieke controverse in België waar de socialistische gedeputeerde Anseele verklaart dat Conscience zijn pen verkocht heeft aan de regering om te kunnen leven. Dat was naar aanleiding van de wijzigingen die Conscience aanbracht in *In ’t Wonderjaer*.

2.8. VLAAMSE BEWEGING EN FÉLIBRIGE

Ten laatste moet nog het stuk van Paul Mariéton genoemd worden dat in 1883 in twee delen in de *Revue Lyonnaise* verschijnt en in 1884 ook nog eens apart als overdruk, en dat onder de titel ‘Le Sentiment de race: Les Flamands’ Conscience in het licht van de Occitaanse Félibrige behandelt. Terwijl de Provençaalse Félibrige een uitsluitend literaire beweging is, zonder de politiek-patriottische aspiraties van de Vlaamse beweging, is hun streven naar de terugkeer naar haard en traditie volgens Mariéton vergelijkbaar. Dat Conscience in het Nederlands schreef was in diens ogen een offer dat hij bracht voor huis en haard, ten koste van zijn succes. Mariéton citeert uit de monografie van Georges Eekhoud, maar vooral en kennelijk zeer uitgebreid uit een brief van Pol de Mont. De stijl van deze vurige pleitbezorger van Conscience, die op

dat moment zelf een studie van de Félibrige aan het schrijven was,⁹ is gemakkelijk in het artikel te herkennen. Hij vertelt eerst hoe Conscience in het Nederlands is gaan schrijven en geeft een historisch overzicht van de strijd van het Diets tegen de onderdrukker sinds Van Maerlandt, en bespreekt in een tweede deel de situatie in België sinds de onafhankelijkheid. Hij schetst de rol van andere schrijvers en schilders zoals Jan Frans Willems, die streeft naar ‘la régénérescence du peuple au moyen de sa langue propre’ (Mariéton, 1883, p. 588). Mariéton looft de manier waarop Conscience het nationaal bewustzijn heeft doen herleven en het Vlaamse volk heeft weten te interesseren voor zijn taal en zijn literatuur. Vervolgens citeert hij drie bladzijden lang Pol de Mont, die een beeld schetst van de Vlaamse literatuur na Conscience en van diens uitvaart. De begrafenisstoet van Conscience, waar alle lagen van de bevolking zich mengden, wordt bij Mariéton, bij monde van Pol de Mont, een symbool van de strijd der Europese volkeren tegen centralisatie en nivellering.

2.9. TONEELBEWERKINGEN

De ontvangst van de toneelbewerking van *De arme edelman*, als *Le gentilhomme pauvre* in 1861 gepubliceerd door Dumanoir en Lafargue – wederom bij uitgeverij Lévy – heb ik in mijn onderzoek en in de voorgaande bladzijden buiten beschouwing gelaten. Conscience wordt in de kritieken maar zelden genoemd als de oorspronkelijke auteur; het stuk wordt vooraleerst beschouwd als het werk van Dumanoir. De steekwoorden waarmee het omschreven wordt, zijn veelal dezelfde die we zagen voor Conscience's werken.

Het stuk, dat voor het eerst in 1861 werd opgevoerd in het Parijse *Théâtre du Gymnase dramatique*, behaalde overigens wel een zeker succes. De twee bewerkers mochten zelfs de felicitaties van Napoléon III in ontvangst nemen. Latere opvoeringen vonden plaats in Lyon in 1883 (waar de criticus van *La Bavarde* het wel wat verouderd vond) en nog in 1887 kwam er een reprise in hetzelfde Parijse theater waar de première had plaatsgevonden. Ook in Canada werd het stuk opgevoerd, getuige een aardige illustratie van tekenaar Edmond-Joseph Massicotte in het Montrealse *Passe-temps* van 10 juni 1899.¹⁰

⁹ Aldus P. Mariéton. De Mont publiceerde inderdaad in 1885 *De wedergeboorte in Occitanië*.

¹⁰ Deze illustratie, verschenen op de voorpagina van *Le Passe-temps* n°110 (1899) is online te zien op <<http://bibnum2.banq.qc.ca/bna/passe/index.html>> [19/04/2013].

Wellicht nog wel vermeldenswaard in deze context is het feit dat Théophile Gautier op 25 februari 1861 het toneelstuk besprak in *Le Moniteur universel*. Twee jaar later publiceert hij zijn beroemde roman *Le Capitaine Fracasse*, en in een bespreking in de *Revue contemporaine* wijst E. Delaplace er in 1864 op dat de situatie van de hoofdpersoon overeenkomsten vertoont met de plot van Consciences verhaal:

Sigognac est le dernier rejeton d'une vieille famille de Gascogne, qui ne lui a laissé pour toute fortune que le titre de baron et un 'castel démantelé.' /.../ Le dénûment de cette gentilhommière en ruines, la tristesse résignée du baron, la fidélité de ces vieux serviteurs, bêtes et gens, sont empreints d'un charme attendrissant. La situation n'est pas neuve; le Laird ruiné de Walter Scott et le Gentilhomme pauvre d'Henri Conscience sont dans toutes les mémoires mais M. Gautier a su être original après ses deux devanciers. (Delaplace, 1864, p. 162)

3. KORTE VERGELIJKING MET MULTATULI

Terwijl Conscience veruit de meest vertaalde Vlaamse schrijver van de negentiende eeuw was, komt in Nederland die positie toe aan Multatuli. Misschien niet qua aantal vertaalde bladzijden, aangezien Wocquier behalve Conscience ook *Ferdinand Huyk* en *De Roos van Dekama* van Van Lennep vertaalde, maar wel qua aantal publicaties. Op de details daarvan, die ik eerder in kaart bracht (Andringa, 2007), zal ik hier niet ingaan. Er springen echter een paar opvallende verschillen in het oog tussen deze twee schrijvers, waar ook José Lambert in zijn eerder geciteerde artikel al de aandacht op gevestigd heeft.

Zoals uit het voorgaande is gebleken, werd Conscience vooral bij leven en welzijn vertaald en besproken. Vooral in de periode voordat zijn boeken wijdverspreid geraakten en veel werden gelezen, was er aandacht voor zijn politieke engagement. Zijn werk werd vanuit literair oogpunt door de Franse kritiek wel ietwat neerbuigend en vanuit politiek oogpunt vooral afkeurend gezien. Zijn inleiders, ook waar het Belgen betreft, waren geen pleitbezorgers van de Vlaamse zaak, en reduceerden hem zoveel mogelijk tot een apolitieke schrijver. In de periode dat hij populair was, werd hij minder besproken, hoofdzakelijk nog uit literair oogpunt beschouwd en grotendeels afgedaan als een volksschrijver met een zuivere moraal die zelfs door jonge meisjes gelezen kon worden. Dat veranderde pas rond 1900, maar na zijn overlijden in 1912 geraakte Conscience snel vrijwel volledig in de vergetelheid.

Conscience staat hiermee ongeveer diametraal tegenover Multatuli, de Nederlandstalige schrijver die na hem ongetwijfeld het meeste succes had. Multatuli werd tijdens zijn leven relatief weinig vertaald en gelezen, maar in latere jaren veel besproken en politiek ingezet door anarchistisch en socialistisch georiënteerde publicisten, die overigens grotendeels uit België afkomstig waren.

De eerste *Max Havelaar*-vertaling, van slechte kwaliteit, verschijnt in 1867, met een voorpublicatie van een paar hoofdstukken in de *Revue Moderne*, maar maakt geen reacties los, en het blijft tijdens zijn leven verder stil rond Multatuli in de Franse pers. Pas na zijn dood wordt er een publiciteitsoffensief ingezet, vooral door Vlaamse socialisten die hem van meet af aan inzetten als instrument in hun politieke strijd. Zo stelt Cesar de Paepe hem in 1887 voor als een voorganger van het vrije woord en de sociaal-democratie, en beschrijft Louis van Keymeulen hem in 1892 als een wellevende anarchist en positivistische atheïst met weinig literaire kwaliteiten. Die visie wordt gedeeld door de Franse criticus Theodor de Wyzewa. Een van Multatuli's belangrijkste vertalers is Alexander Cohen, die Nederland eerder heeft moeten ontvluchten vanwege zijn anarchistische geschriften. Ondanks de proletarische insteek en de keuze voor gemakkelijk leesbare teksten als *Saïdjah en Adinda* of de *Geschiedenissen van gezag*, wordt het vertaalde werk niet breed gelezen. Door Franse critici wordt Multatuli weinig besproken. Anatole France schrijft een tamelijk nietszeggend voorwoord bij een bloemlezing uit 1901, waarin hij Multatuli de Nederlandse Voltaire noemt. Pas in 1943 legt de vertaler van een nieuwe *Max Havelaar*, Eduard Mousset, de nadruk op de literaire kwaliteiten, maar een criticus die het boek bespreekt acht het 'niet actueel meer'. Dat Multatuli vandaag desondanks minder vergeten is dan Conscience, die toch veel bekender was, is mede te danken aan een extra-literaire factor: het bestaan van het *Max Havelaar*-keurmerk, dat belangstelling opwekt voor de roman.

TOT BESLUIT

Samenvattend lijkt enige nuancering op zijn plaats in de tweedeling die Philippe Marrecau en José Lambert constateren tussen terughoudende intellectuele critici met vooral politieke belangstelling enerzijds en een volkspubliek anderzijds. Veel van de critici die bij Marrecau door de mazen van het net geglipt zijn en waarop ik in het voorgaande ben ingegaan, hebben immers meer aandacht voor de literaire dan voor de politieke aspecten van Conscience's oeuvre. Over deze literaire kwaliteiten oordelen zij, en met name

Jules Claretie, Roland de Marès en ook Armand de Pontmartin, overwegend positief. Daaruit zou men kunnen concluderen dat het hier dan wellicht gaat om vertegenwoordigers van het populaire leespubliek waar Hendrik Conscience zijn succes aan te danken heeft, maar dat blijkt niet het geval: Claretie zetelde in de *Académie française* (overigens als opvolger van Cuvillier-Fleury, een andere Conscience-criticus die hierboven ter sprake kwam), Roland de Marès was journalist en redacteur bij vele bladen, maar ook schrijver, symbolistisch dichter en vertaler van werk van Multatuli. De conservatief-royalistische Pontmartin publiceerde onder meer in de *Revue des Deux Mondes*. Hun statuut mag ook blijken uit hun weliswaar positieve, maar soms toch ook wat vriendelijk neerbuigende toon.

Verder is gebleken dat Conscience ook in latere jaren nog wel ter sprake komt, zij het als negatieve literaire referentie (Taine, Mirbeau), of anders alleen in de algemene pers, waar hij ofwel gunstig beoordeeld wordt (in de conservatieve *Gaulois*), ofwel als verouderd gezien (door de althans op literair vlak wat meer vooruitstrevende *Figaro*).

Iets meer duidelijkheid heb ik ook kunnen scheppen in de rol van Dumas, die Conscience niet alleen plagieerde – al dan niet met diens toestemming – maar ook een aantal van zijn verhalen als feuilleton publiceerde en ongetwijfeld een bemiddelaarsrol heeft gespeeld.

In het aanzienlijke aantal feuilletonpublicaties in dagbladen en regionale kranten dat ik op het spoor ben gekomen, materialiseert zich ten slotte de *missing link* waarvan Philippe Marrecau het bestaan al vermoedde. Zij dragen bij tot een verklaring voor het succes van de boekuitgaves en hun grote oplagen, ondanks de eerder genoemde relatief kleine en relatief terughoudende kritische receptie.

Met zijn eenvoudige, ontroerende en moreel onberispelijke verhalen belandt Hendrik Conscience in Frankrijk al snel in de volksliteratuur. De negentiende-eeuwse receptie van zijn werk eindigt in 1899 dan ook in het *Journal pour tous* in de reclame voor een echte volksbibliotheek, *Chefs d'œuvres des grands romanciers du 19e siècle*. 22 delen, 197 titels, waarvan twaalf van Conscience. Met gratis messenset, klok, bijzettafel of boekenkastje cadeau.

Literatuurlijst¹¹

- Andringa, K.** (2007). 'Van anarchist tot altermondialist. Multatuli in Frankrijk.' *Over Multatuli* 29/59: 39-50.
- Antheunis-Conscience, M.** (1912). *Eenige bladzijden uit het leven mijns vaders*. Leiden/Antwerpen: Sijthoff/De Nederlandsche boekhandel.
- Arents, P.** (1931). 'Hendrik Conscience. Vertalingen in het Fransch.' *Mededeelingen van de Stedelijke Hoofdbibliotheek*, 4/1-2: 110-121.
- Bernaerts, J.** (1910). 'Conscience-literatuur.' *De Student*, 3/4 (overdruk).
- Camus, F.** (redactie pseudoniem) (1854). 'Paris.' *Journal des Débats politiques et littéraires* z.nr.: z.p. (17/6/1854).
- Claretie, J.** (1881). 'La Vie à Paris.' *Le Temps* 21/7454 : z.p. (20/09/1881)
- Claretie, J.** (1883). *La Vie à Paris. 1883*. Paris: Havard.
- Claretie, J.** (1912). 'La Vie à Paris. Henri Conscience, la Flandre et la France : à propos des fêtes d'Anvers.' *Le Temps* 52/18678: 2 (23/08/1912).
- Cuvillier-Fleury, A.** (1854). 'Revue littéraire de la quinzaine. Conteurs français et flamands.' *Journal des Débats politiques et littéraires* z.nr. : z.p. (2/7/1854).
- D'Alaux, G.** (1848). 'La Belgique au commencement de 1848.' *Revue des Deux Mondes* 18/3: 933-960.
- Delaplace, E.** (1864). 'Le Roman contemporain.' *Revue contemporaine* 13/38: 138-167.
- De Marès, R.** (1912). 'Notes de Belgique. Le centenaire de Henri Conscience.' *Le Temps* 52/18648: 3 (24/07/1912).
- De Mazade, R.** (1853). 'Chronique de la quinzaine.' *Revue des Deux Mondes* 23/3: 829-840.
- De Pontmartin, A.** (1855). *Nouvelles Causeries littéraires*. Paris : Michel Lévy Frères.
- Dumas, A.** (1854a). 'Causerie avec mes lecteurs.' *Le Mousquetaire* 43: 170 (1/1/1854).
- Dumas, A.** (1854b). 'Causerie avec mes lecteurs.' *Le Mousquetaire* 66: z.p. (25/1/1854).
- F.B.** (1879). 'M. Henri Conscience.' *L'Univers illustré* 22/1248: 180/182 (22/03/1879).
- Figarol, V.** (1855). 'La Vie flamande et le roman intime en Belgique.' *Revue contemporaine* 4/21: 496-517.
- Gautier, Th.** (1854). 'Bibliographie. Oeuvres de Henri Conscience. Scènes de la vie flamande.' *Le Moniteur universel* 161: z.p. (10/06/1854).
- Huysmans, J.-K.** (1878). 'Camille Lemonnier.' *L'Artiste* 3/31: 238-240 (04/08/1878).
Ook op < <http://huysmans.org/litcriticism/lemonnier.htm> > [19/04/2013].
- Keersmaekers, A.** (2009). *Hendrik Conscience: de muze en de mammon*. Gent: KANTL.

¹¹ Anonieme bijdragen uit de pers zijn te vinden onder de naam van het blad in kwestie.

- Lambert, J.** (1980). 'De verspreiding van Nederlandse literatuur in Frankrijk: enkele beschouwingen.' *Ons Erfdeel* 23: 74-86
- Le Figaro, anoniem** (1881). 'Une nouvelle d'Henri Conscience.' *Le Figaro. Supplément littéraire du dimanche* 7/40: 157. (01/10/1881).
- Le Figaro, anoniem** (1883). [inleidende tekst bij *Batavia*]. *Le Figaro. Supplément littéraire du dimanche* 9/38: 150 (22/09/1883).
- Le Gaulois, anoniem** (1883) 'Librairie'. *Le Gaulois* 17/435: 3 (25/09/1883).
- L'Univers illustré, anoniem** (1874). [aankondiging publicatie]. *L'Univers illustré* 17/1012: 523 (15/08/1874).
- Mariéton, P.** (1883). 'À propos de la mort d'Henri Conscience. Le sentiment de race: les Flamands'. *Revue Lyonnaise* 6: 394-399 en 585-592.
- Marrecau, Ph.** (1975). *La Diffusion des œuvres d'Henri Conscience en France*. Licenciaatsscriptie. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Olivier, Th.** (1854). *De la Guerre des paysans (De Boerenkrijg) de Henri Conscience, et de la portée des écrits nationaux*. Extrait des *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature* de Gand. Gent: Busscher.
- Persyn, J.** (z.j. (1926)). 'Hendrik Conscience'. *Gedenkdagen II*. Vlaamse Bijdragen IV. Brussel: Standaardboekhandel, p. 18-30.
- Prudent, L.** (1883). 'À travers la presse.' *Le Gaulois* 17/424: 3 (14/09/1883).
- Saguer, E.** (2007). 'Enrique Conscience. Het overweldigende succes van de schrijver Hendrik Conscience (1812–1883) in Spanje.' *Neerlandica extra muros* 45/2: 1-12.
- Savković, M.** (1935). L'Influence du réalisme français dans le roman serbocroate. Thèse de doctorat. Bibliothèque de la Revue de littérature comparée. Paris: Champion.
- Simons, L.** (1997) "'Hij leerde zijn volk lezen". Conscience: een groot schrijver of een mythe?' In Wauters, K. (red.), *Verhalen voor Vlaanderen. Aspecten van het Vlaamse fictionele proza tot aan de Tweede Wereldoorlog. Vijftien lezingen*. Kapellen: Pelckmans, p. 11-32.
- Taillandier, S.-R.** (1849). 'De la renaissance flamande en Belgique.' *Revue des Deux Mondes*. 19/3: 849-871.
- Taine, H.** (1869). *Philosophie de l'art dans les Pays-Bas*. Paris: Baillière.
- Vilbort, J.** (1856). 'Renaissance de la littérature flamande. Les romans non traduits de Henri Conscience.' *Revue contemporaine* 4/24: 764-799.

Meer melk dan vlees? Sporen van Hendrik Conscience in Engeland en Amerika

Koen Calis, Openbare Bibliotheek Brugge

Samenvatting

De populariteit van de Vlaamse schrijver Hendrik Conscience (1812-1883) in Engeland en Amerika in de negentiende eeuw was verbonden met nieuwe vormen van lezen en lectuurverspreiding, alsook met de maatschappelijke vragen die deze evolutie opriep. Reeksen als *The Amusing Library* van de Londense uitgever Lambert & Burns of het New Yorkse *Dunigan's Home Library* vormden een kanaal bij uitstek om zijn werk naar nieuwe lezersgroepen te verspreiden. Tegelijk bepaalden ze zijn positie in het repertoire en zijn internationale en nationale status. Dezelfde leeshonger, sterk aanwezig in *Hugo Van Craenhove*, figureerde in het Amerikaanse katholieke *Brownson's Quarterly Review* als uitgangspunt voor een reflectie over de popularisering van kennis en onderwijs. Blijkbaar gaven de eerder conservatieve keuzes die Conscience maakte in functie van de Vlaamse markt, een zwak literair systeem met sterke ethische en didactische normen, zijn werk een universele aantrekkingskracht voor gelijkwaardige lezersgroepen in het buitenland.

Abstract

The popularity of the Flemish author Hendrik Conscience (1812-1883) in England and America in the nineteenth century was related to new ways of reading and book distribution, as well as to ideological concerns with this evolution. Connecting his work to new audiences, series such as *The Amusing Library* published in London by Lambert & Burns or the New York *Dunigan's Home Library* were important channels. At the same time they defined his position within the repertoire and added to his international and national status. The same appetite for reading, significantly present in *Hugo Van Craenhove*, led the catholic *Brownson's Quarterly Review* to reflect upon the popularization of knowledge and education. It seems that the rather conservative choices Conscience made with respect to the Flemish market, a weak literary system conditioned by strong ethical and didactic tendencies, gave his work a universal appeal to similar audiences abroad.

E-mail
koen.calis@
brugge.be

Engeland en Amerika hadden nauwelijks interesse voor de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw. Conscience was de uitzondering. Om zijn succes te begrijpen, loont het de moeite om de afzonderlijke sporen van de verspreiding en ontvangst van zijn werk grondiger te volgen, als aanvulling op een meer systematische analyse ervan. Ondanks het risico van anekdotiek en onvoldoende representativiteit kan zo'n aanpak ons meer vertellen over de circuits waarin zijn teksten functioneerden en de actoren die bemiddelden bij het verspreiden van zijn werk. Bovendien geeft het meer inzicht in het discours dat de vertalingen omringde, welke verwachtingen ze invulden en welke plek ze in het repertoire innamen.

1. IN MY BOYHOOD THE ROMANCES OF HENRY CONSCIENCE WERE READ BY ALL BOYS

Een eerste spoor leidt naar Lafcadio Hearn (1850-1904). Geboren in Griekenland als de zoon van een Ierse legerofficier, groeide hij op in Ierland en Frankrijk. Op zijn negentiende trok hij naar de Verenigde Staten. Hij verbleef er lange tijd in Cincinnati en New Orleans. Als journalist schreef hij scherpe literaire stukken over lokale onderwerpen: politieke satires, sensationele moordverhalen, ook lokale schetsen en observaties van minderheidsgroepen. Nadat hij enig succes oogstte met zijn boeken en literaire vertalingen (van onder meer Guy de Maupassant en Théophile Gautier) werd hij correspondent voor *Harper's Magazine*, dat hem naar Martinique en vervolgens naar Japan stuurde (1890). Hij vestigde er zich definitief als leraar en journalist, later als professor aan de keizerlijke universiteit te Tokio. Hij verwierf er internationale faam als bemiddelaar tussen het Westen en het besloten Japan.

In het essay 'Björnson' uit Hearn's *Interpretations of Literature* (1915) komt een verwijzing naar Conscience voor. Het kader is een lezing aan de universiteit rond de eeuwwisseling. Voor een Japans publiek legt hij er het belang uit van vertalingen om de eigen literatuur te ontwikkelen:

In fact, if Englishmen had studied only English literature, English literature would never have become developed as it is now. And if Englishmen had studied foreign literature only in the original tongue, English literature would still have made very little progress. It has been through thousands of translations, not through scholarly study, that the best of our poetry, the best of our fiction, the best of our prose has been modified and improved by foreign influence. /.../ Now it may seem to

you very strange that foreign influence should operate chiefly through translations, but the history of nearly every European literature proves that such is the case. And I am quite sure that if Japan is to produce an extensive new literature in the future, it will not be until after fresh ideas have become widely assimilated by the nation through thousands of translations. (Hearn, 1915, p. 71-72)

De rode draad door Hearn's lezingen is het belang van literaire transfers voor de dynamiek van het eigen literaire systeem. Voor een goed begrip van de context: het was niet zo dat er op dat ogenblik geen vertalingen van Westerse literatuur circuleerden in Japan. Wel bleven die beperkt tot specifieke segmenten van de markt. Bovendien was er bij de culturele elite een angst om beïnvloed te worden door het buitenland (Zwicker, 2006, p. 518). Door auteurs als Björnson, Poe of Baudelaire met zijn publiek te bestuderen, wilde hij hen nieuwe modellen aanbieden. Die zouden hen verrijken zonder hun identiteit aan te tasten (Hearn, 1915, p. 369). Hij illustreerde zijn redenering aan de hand van de leesbiografie van een Engels kind: 'How is the mind of the English boy formed?' (Hearn, 1915, p. 72). De eigen traditie was slechts een fractie van de vele invloeden die het onderging. Jonge kinderen maakten kennis met de literatuur via kinderrijmpjes. Die waren oorspronkelijk Engels. Iets later volgden de sprookjes, vaak van Franse herkomst (Perrault, Madame d'Aulnoy). In een derde fase lazen ze complexere sprookjesachtige verhalen met een morele inslag, vertalingen uit het Duits, Zweeds of Deens (Andersen, Grimm). Die waren zo geïntegreerd in de Engelse cultuur dat ze niet meer als vreemd herkend werden. De avonturenromans vormden een vierde stadium. Behalve *Robinson Crusoe* en *Gulliver's Travels* waren de meeste afkomstig uit het buitenland. Als voorbeeld uit zijn eigen jeugd (jaren 1860) haalde hij Hendrik Conscience aan: 'In my boyhood the romances of Henry Conscience were read by all boys' (Hearn, 1915, p. 73). Later volgden natuurlijk Walter Scott, maar vooral ook Dumas en voor de rijpere jeugd Victor Hugo.

Het feit dat Hearn Hendrik Conscience voor een Japans publiek vijftig jaar na datum nog steeds vermeldt in een rijtje van Europese grootheden, typeert het buitenlandse succes van de Vlaamse schrijver. Toch zijn er kanttekeningen te maken bij Hearn's redenering, die beweegt van de individuele consumptie naar beïnvloeding op systeemniveau. De mate waarin vertalingen er al dan niet actief aanwezig zijn, wordt immers bepaald door de machtsverhoudingen tussen literaturen en door de context van ontvangst. Volgens Even-Zohar is er vooral sprake van beïnvloeding in drie gevallen: in jonge literaturen, in zwakke of perifere systemen, en ten slotte in systemen op een keerpunt.

Daarin kan een vacuüm ontstaan dat door vreemde modellen ingevuld wordt (Even-Zohar, 1990, p. 47). Het laatste scenario lijkt van toepassing op de argumentatie van Hearn. Hij meende dat intellectueel Japan, versteend in haar culturele isolement, gerevitaliseerd diende te worden door zich open te stellen voor het buitenland.

Kunnen we Hearn tot dusver volgen, dan is zijn voorbeeld minder voor de hand liggend. In een dominant systeem als de Engelse literatuur zullen vertalingen immers een eerder marginale rol innemen. Waarom zou men Belgische romans importeren? Welke behoefte konden die vervullen, en voor wie? Zoals Hearn aangeeft, kon Conscience – als navolger van Walter Scott – dienen als opstapje naar de dominante Schot, die intussen zelf naar de periferie aan het opschuiven was. Dit leidt tot een interessante paradox: vertalingen zoals die van Conscience's historische romans functioneren als een conservatieve kracht, die een voormalig dominant model als 'système d'antan' bestendigen (Even-Zohar, 1990, p. 49). Conscience's werk werd dan geaccepteerd in de Engelse literatuur, net omdat het herkenbaar was en paste binnen het repertoire en de bestaande normen, niet vanwege zijn innovatieve kracht. Dit sluit aan bij de vaststelling dat, terwijl veel van de grote thema's en modellen de toegang tot Engeland ontzegd werden in die periode, andere technieken (zoals sprookjesachtige verhaalstructuren, happy endings, sentimenteel moralisme of de voorliefde voor het komische) een soort literair protectionisme genoten (Moretti, 1998, p. 157). Conscience's romans pasten in dit profiel en glipten door de mazen. Dit had meteen voor gevolg dat zijn werk vooral circuleerde in het segment van de amusementsliteratuur, reeksen, treinbibliotheken en literatuur voor de jeugd of andere specifieke groepen (Lambert, 1980, p. 81-82). Tekenend in dit opzicht was de reactie van George Eliot op Conscience's romans in bewoordingen die niet eens zo verschilden van Hearn, maar met een appreciatie vanuit het nieuwe literaire centrum: 'It is amusing enough in these days, when Walter Scott is found fault with for not being "psychological" enough, to see extravagant praise lavished on these Flemish novels, the psychology of which is really not much above that of the moral fairy tale or the proselyting tract.' (Eliot, 1855, p. 612-613).

2. CONSCIENCE EN *THE AMUSING LIBRARY* VAN LAMBERT & BURNS

Hoe kwam het dat Conscience zo snel en zo breed doordrong in het Engelse taalgebied? Dat was in grote mate de verdienste van de Londense uitgevers

Lambert & Burns. Zij waren niet de eerste Britse uitgevers van *Conscience*, maar wel de meest invloedrijke. In december 1845 verzorgde Nicholas Trübner de eerste Engelse vertaling (naar het Duits) van drie verhalen voor Longman, Brown, Green & Longmans te Londen (tweede druk bij H.G. Bohn, 1852). Eind 1854 verschenen vier andere verhalen bij Constable in Edinburg, een uitgave die in 1855 een tweede druk kende. Hetzelfde jaar verschenen *Conscience's Tales and Romances* bij Lambert & co. Ze maakten deel uit van *The Amusing Library*, een reeks 'neat pocket volumes for home or railway, also for presents or prizes, containing original tales; also translations and reprints of popular works'. Het betrof acht nieuwe romans en nouvelles, verdeeld over vijf volumes. James Burns (1808-1871), partner van Lambert die niet expliciet in het impressum vermeld werd, was hiermee niet aan zijn proefstuk. In de jaren 1840 had hij verschillende reeksen jeugdliteratuur en populaire fictie uitgegeven. Na zijn bekering tot het katholicisme kwam hij in financiële problemen. Het bedrijf kon een doorstart maken in 1848 met de inbreng van Sir John Lambert (1812-1892) en de steun van kardinaal John Henry Newman, van wie ze ook werk publiceerden. Lambert & Burns bouwden een katholiek fonds uit met titels als *The Catholic Directory* en het maandblad *The Rambler*. Het was dan ook geen toeval dat *The Amusing Library* wel eens samen geadverteerd werd met kardinaal Wisemans *Popular Library* van hetzelfde uitgevershuis, zodat *The Lion of Flanders* naast diens *Fabiola* kwam te staan (*The Athenaeum*, 1855, p. 5).

Nicholas Trübner trad in 1845 nadrukkelijk op de voorgrond als vertaler om *Conscience* bij een Engels publiek te introduceren. Dat was nu niet meer het geval. De vertaler bleef anoniem. De figuur van *Conscience* kreeg alle aandacht. De uitgave verwees naar het persoonlijk contact in het kader van het auteursrechtelijk verdrag tussen Groot-Brittannië en België en vermeldde zijn goedkeuring van de vertaling samen met een afdruk van zijn handtekening. Ondanks het opschrift 'Translated from the original Flemish' werd er nog steeds via het Duits gewerkt. Zoals het voorwoord van het eerste deel aangeeft, sloten Lambert & Burns aan bij het succes van de landelijke vertellingen, die enkele maanden eerder bij Constable verschenen (*Conscience*, 1855a, p. v). *Conscience's* artistieke reputatie verbonden ze voornamelijk met zijn historische romans, die nu voor het eerst in het Engels beschikbaar waren. Toch verwachtten ze vooral een breed publiek voor de populaire vertellingen waarmee de reeks opende en sloot. Ongemerkt verwerkten ze drie andere verhalen in bloemlezingen voor dezelfde reeks. Zo treffen we 'Blind Rosa' aan in sommige versies van *Tales of the City and the Plain* (1855) en in de

Tales of Duty and Affection (1858). Het verhaal deed het bijzonder goed in het buitenland. Een eerste vertaling naar het Duits verscheen eerder in *Sharpe's London Magazine* (1852, p. 257-266) van de hand van de populaire schrijfster Mary Howitt, een naam die als referentiepunt wel meer viel in de Conscience-receptie. Howitts eigen werk balanceerde op de grens van de jeugdliteratuur. Als vertaalster introduceerde ze de Zweedse Frederika Bremer in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Ook 'Blind Rosa' werd overgenomen door Amerikaanse tijdschriften. Een derde Engelse vertaling maakte deel uit van de Constable-uitgave (1854).

Twee andere verhalen 'Het Beulenkid' en 'De Lange Nagel' vormden samen met werk van Collin de Plancy de bloemlezing *Romance of the Olden Time: Fourteen Tales from History* (1858). De bundel bevat 14 historische verhalen uit de Belgische geschiedenis en vertoont daardoor een grote gelijkenis met Octave Delepierrès verhalenbundel *Old Flanders* uit 1845. De Lambert-uitgave nam de verhalen over uit *Abendstunden*, deel I en II van de *Ausgewählte Werke von Heinrich Conscience*, in 1846 verschenen bij Marcus te Bonn. De Duitse teksten waren van de hand van Johann Wilhelm Wolf en zijn vrouw Maria Von Ploennies, die op dat ogenblik te Brussel verbleven. Wolf voegde het oudere 'De Lange Nagel' toe ter vervanging van de bespiegeling 'Weetlust en Geloof', die hij ongeschikt vond voor het Duitse publiek. Bovendien liet hij zijn voorkeur voor het krachtiger historische werk van Conscience blijken in het voorwoord. *Abendstunden* circuleerde ook in het Engelse taalgebied en werd besproken in *The Dublin Review* van september 1846. Conscience zelf had intussen al afstand genomen van 'De Lange Nagel', een vroeg geuzenverhaal uit *Phantazy* (1837). Met veel tegenzin liet hij eind 1858 een tweede gewijzigde druk bij Van Dieren verschijnen (Keersmaekers, 1993). In het verhaal beraamt de jonker Alfried een moordaanslag op Alva uit liefde voor Maria, de dochter van de leider van de watergeuzen. Wanneer de actie door verraad mislukt en de jonker terechtgesteld wordt, neemt Maria eigenhandig wraak op vijftig Spanjaarden. Als we de teksten vergelijken, zien we dat de Engelse versie de Duitse vrij trouw volgt. De vertalingen liggen tussen de twee Vlaamse drukken van Conscience, al heeft de vertaler er grondig de schaar in gezet. Heel wat ingrepen lopen gelijk met de Vlaamse heruitgave van 1858. Zo is de lange zoen tussen de geliefden (p. 83) overal geschrapt. De omhelzing (p. 79) die in de Vlaamse uitgave wegviel, kende wel de genade van de Engelse en Duitse bewerker. Overigens kan Conscience er in eigen persoon ook nog voor iets tussen gezeten hebben. Volgens de inleiding van Wolf zou hij zelf ingrepen in de tekst gemaakt hebben met het oog op de

vertaling. Wat de Engelse tekst betreft, valt het erg te betwijfelen of Conscience van het bestaan van de vertaling af wist, laat staan zijn toestemming gaf.

De reacties op de Lambert-editie worden uitgebreid behandeld in het goed gedocumenteerde artikel van Wellens (1982), maar *The Amusing Library* blijft intrigeren. Wil men Consciences buitenlandse succes begrijpen, dan kan men niet om het fenomeen van de reeksen heen. Ze kunnen het best omschreven worden als een beredeneerde verzameling werken die binnen een bepaald concept passen, waarmee men doelgroepen kon aanspreken (Kuitert, 2001, p. 153), een literaire institutie. Dat was ook het geval bij *The Amusing Library*, in die mate zelfs dat *The Dublin Review* het niet nodig vond de volgende werken van Conscience te recenseren omdat de lezers er blindelings konden op vertrouwen dat de nieuwe delen van de reeks aan hetzelfde profiel beantwoordden als de vorige (*The Dublin Review*, 1856, p. 276). Uit het discours dat de reeks omringt (recensies, advertenties, prospectus, catalogus en voorwoorden) valt heel wat af te leiden over de context van Consciences vertalingen, met het voorbehoud dat er nog steeds een afwijking kan zijn ten opzichte van de ervaringen en verwachtingen van het reële leespubliek.

Door zich te onderscheiden op het vlak van de uitvoering en de inhoud trachtten de uitgevers de reeks te positioneren binnen de markt van de populaire literatuur. Tegenwoordig zou het wat eigenaardig aandoen om zoveel aandacht aan de materiële vorm van een roman te besteden, maar in volle negentiende eeuw speelde het formaat een cruciale rol in het bereiken van de lezers. Een lage prijs moest het werk beschikbaar maken voor een breed publiek, maar het ging vooral om de juiste verhouding tussen prijs en kwaliteit. De vorm moest een bepaalde degelijkheid uitstralen. Hij moest tegelijk compact zijn, maar voldoende attractief voor de koffietafel of om als prijsboek te kunnen dienen. Hiervoor werd verwezen naar de kwaliteit van het papier, de elegante maar duidelijke typografie, de verzorgde druk en de illustraties. De vormgeving werd ingepast in de 'Duitse stijl' die het handelsmerk van het uitgevershuis geworden was (Alderson, 1994, p. 115). De rustieke kaders, vignetten en initiaalversieringen met florale motieven herinneren aan de Nazareners, een groep schilders uit de Duitse romantiek die zich inspireerden op de oude meesters. De uitgaven krijgen hierdoor een middeleeuwse patine, die aanleunt bij de neogotiek. Er werden verschillende banden aangeboden, al dan niet met decoratie, om voor verschillende gebruikssituaties en beurzen in aanmerking te komen.

Hiermee speelden de uitgevers in op evoluties in het lezerspubliek en nieuwe vormen van lezen, vaak omschreven als 'light reading'. De uitbreiding en differentiatie van het lezen was een proces dat al op gang kwam in de achttiende eeuw, maar pas later doordrong naar lagere klassen. Niet opgewassen tegen de groei van de markt ging ook de kerk het principe van fictie aanvaarden en de technieken van de seculiere pers gebruiken. (Colclough & Vincent, 2009, p. 299-301). Naar aanleiding van de Conscience-uitgaven beschreef *The Catholic Institute Magazine* beeldend hoe lezers voordien gevangen waren in de tredmolen van een beperkt repertoire dat ze telkens opnieuw lazen en herlazen:

Like a squirrel in a revolving cage, how eagerly did we, in boyhood, read the small circle of harmless books of amusement then in existence. *Robinson Crusoe*, *The Exiles of Siberia*, *The Old English Baron*, *The Son of a Genius*, and perhaps as many more, were the moral cage round which we scampered. There were other pastures to be sure; but they were forbidden tracks as containing poisonous pasturage. For instance, *The Arabian Nights* was dazzling and attractive, but the elder squirrels shook their heads, and told us that two hideous dragons guarded its entrance; these were Lust and Lewdness. So we ran back to our cage, and took another turn. (*The Catholic Institute Magazine*, 1855, p. 90)

Reeksen waren dus verbonden met een nieuwe manier van lezen, een markt in ontwikkeling van massacultuur en anonieme consumptie. Het ontstaan van vrije tijd en ontspanning was een belangrijke factor, mobiliteit ook. Dat betekende dat er op andere plekken gelezen werd. De uitgever speelde nadrukkelijk in op die nieuwe leescontext. Zo werd in de prospectus gewezen op de lengte van de verhalen. Korte verhalen zouden een 'existing desideratum in Railway literature' zijn, tegelijk ook uitermate geschikt om thuis te lezen in een vrij half uurtje.

Persons reading for mere recreation are not always in a mood for perusing a long piece of fiction; and unless on a very long journey, a reader seldom, in fact, has time to finish what he has begun; hence the advantage of a mixture of volumes containing shorter tales, or novelettes, which may be taken up and laid down at pleasure, and which at the same time shall be equal in talent and interest to any of their competitors. /.../ They are long enough, yet not too long; clever, amusing, well told. (Lambert & co., 1855, p. 2)

Dit ging slechts gedeeltelijk op voor *Consciences Tales and Romances*. De historische romans waren aanzienlijk langer. Wilkie Collins, die de romans besprak voor het radicale opinieblad *The Leader*, merkte in dit verband wat venijnig op dat Conscience het meest tot zijn recht kwam in de korte verhalen. Door hun eenvoud zouden ze weinig aandacht vergen en bovendien *Consciences* gebrek aan dramatische kracht maskeren, dat zijn langere werken langdradig maakte (Collins, 1855, p. 795). De rest van de *Library* bestond vooral uit bloemlezingen van kortere verhalen, wel gegroepeerd volgens ‘a specific plan’. Meestal was dat geografisch: *Tales of France*, *Tales of Paris*... Ook Ierland, Spanje, het Duits taalgebied en de Nederlanden passeerden de revue. Een tweede groep waren de thematische verzamelingen: grappige *Tales of Humour*, spannende *Sea Stories*, heroïsche *Tales of Great Men* (heel geschikt als prijsboek). Met de differentiatie in titels en onderwerpen speelde men in op de groeiende nieuwsgierigheid van het publiek om de wereld in al zijn facetten te ontdekken, ideeën en kennis op te doen en op de hoogte te blijven van verandering. ‘They never need to go over the old ground twice, for here they can have “fresh fields and pastures new” every week in the year.’ (*The Catholic Institute Magazine*, 1855, p. 90) De keuze van de verhalen, zowel binnenlands als buitenlands, uit alle perioden van de geschiedenis en met personages uit alle klassen gaf ze ook een opvoedende waarde. Dit aspect werd in de receptie zeer gewaardeerd: ‘We think that many an English reader will turn from some of our own writers, with whose sameness they are becoming rather jaded, to drink at the fresh stream here opened for them by the publishers.’ (*Chelmsford Chronicle*, geciteerd in Lambert & co., 1855, p. 4). Ook Conscience werd omschreven als een ontdekking. De aandacht die hij kreeg, paste in de interesse voor heroplevende nationale culturen in Europa: ‘A national literature which is only a quarter of a century old is a curiosity in Europe, and the chief man connected with the literature is necessarily, in virtue of his position, a curiosity also. He is the Infant Phenomenon of the world of books, and he gets notice accordingly.’ (Collins, 1855, p. 795) Hij werd in de markt gezet en ontvangen als een Europese bestsellerauteur. De wisselwerking met het succes in andere landen creëerde een netwerkeffect. Men verwees naar vertalingen elders en naar commentaren van gezaghebbende buitenlandse critici. Vooral de causerie van Armand de Pontmartin dook nogal eens op als referentiepunt op dat ogenblik. De vraag was in 1855 van die orde dat *De plaeg der dorpen* en *Het geluk van ryk te zyn* quasi gelijktijdig in het Nederlands, het Duits, het Frans en het Engels verschenen.

De ontwikkelingen in leespubliek en leeswijze werden van religieuze kant met gemengde gevoelens bekeken. De beeldvorming rond de import en vertaling van buitenlandse, immoreel geachte fictie speelde hier een belangrijke rol in. *The Church of England Quarterly Review* verbond Conscience's romans met die context: 'Our business is with foreign importations, seeing that the insane furor for light reading, and especially for works of fiction, has become so rabid of late, more particularly among our fair countrywomen, of all ages and social conditions, from the duchess to the seamstress and the maid-of-all-work.' (*The Church of England Quarterly Review*, 1855, p. 54). Vanuit het inzicht dat die vloed niet te stoppen was, gedoogde en stimuleerde men inhoud die wel binnen de normen paste: 'All we would strive to do, is to turn that flood into safe and wholesome channels' (*ibidem*). Reeksen als *The Amusing Library* waren dan een manier om die te kanaliseren en geschikte leespraktijken tot stand te brengen. Lezers waren dan wel steeds meer geletterd, maar dienden ook literair gesocialiseerd te worden. Liet men toe dat het lezen tot op zekere hoogte losgekoppeld werd van het rechtstreeks utilitaire, dan bleef de verbeelding wel ondergeschikt aan de didactische en de ethische functie. Een sleutelvaardigheid was dan ook het vermogen om de gepaste teksten te selecteren in een veelzijdig aanbod (Kloek & Mijnhardt, 1993). Om hierin te bemiddelen presenteerde de reeks zich als een keurbibliotheek: 'a choice selection of the best of the imaginative writings of various countries' (Lambert & co., 1855, p. 5). Onder 'choice' verstond men een compromis tussen 'the greatest amount of recreation' en 'a perfectly unobjectionable character'. De profilering benadrukte vooral de morele kwaliteit en de geschiktheid voor alle leeftijden. Toch vermeed men een al te specifieke katholieke markering, om andere religieuze gezindheden niet uit te sluiten. Het werk van Conscience werd uitermate geschikt bevonden om die socialisatie tot stand te brengen. De sterke focus op eenvoudigere literaire competenties als betrokkenheid, beleving en herkenning, waarmee hij een Vlaams lezerspubliek creëerde, sprak ook buitenlandse lezers aan. Bovendien werd zijn werk, afkomstig uit een idyllisch landelijk Europees gebied, in verband gebracht met een eenvoud en morele zuiverheid die meer centrale of ontwikkelde gebieden zouden ontbreken. Waarden die met zijn werk geassocieerd werden, waren eenvoud, eerlijkheid, betrouwbaarheid, medeleven, optimisme, berusting op het paternalistische af. Volgens het voorwoord van de uitgever: 'With all its humour, it is quite a grave lesson of contentment with one's lot in the world' (Conscience, 1855a, p. vii). Daarom suggereerde hij dat het heel geschikt was voor circulatie onder de armen. Het onderscheidde Conscience's romans ook van de bitterheid van Auerbach (*The Dublin Review*, 1855,

p. 502). De naam Conscience alleen al was een keurmerk geworden voor geschikt leesplezier.

In de historische verhalen primeerde het didactische. *The Lion of Flanders* en *The War of the Peasants* werden voorafgegaan door een uitvoerige inleiding. Hoewel de voetnoten uit de Vlaamse versie niet meer aanwezig waren, werden ze gedeeltelijk geïntegreerd in de tekst. Ook de oorspronkelijke politieke dimensie van het werk werd geneutraliseerd. Het voorwoord van *The Lion of Flanders* maakte voorbehoud bij de wraakgedachte die aan de basis lag van het verhaal, hoe goed het ook gerechtvaardigd werd. De anders vrij getrouwe vertaling liet de anti-Franse bespiegelingen achterwege. Ook het frontispice is erg verschillend van de Vlaamse versie. Dat verbeeldt een zorgzame Machteld die waakt bij het ziekbed van haar geliefde in een elegant middeleeuws interieur. Het voorwoord van *The War of the Peasants* beschreef de anti-Franse teneur als een overdrijving die eerder grappig was. Het radicale weekblad *The Leader* had het moeilijk met het negatieve beeld van de Franse republikeinen en met de conservatieve vooroordelen in Conscience's werk in het algemeen (Collins, 1855, p. 796). Ook *The Athenaeum* verweet hem sentimentalisme uit de oude tijd en betreurde de afwezigheid van ook maar enige aanmoediging tot vooruitgang (*The Athenaeum*, 1855, p. 812).

Lambert & Burns sprongen bijzonder creatief om met de verspreiding van de reeks (Keersmaeckers, 2009, p. 88 n. 85). De deeltjes werden zowel bij boekhandels als langs de spoorweg verkocht. Ze verschenen in co-editie met Menzies (Edinburg), Levy (Parijs) Kiessling (Brussel), Goemaere (Brussel) of Van Dieren (Antwerpen) en werden over heel Europa verspreid. Ook in Australië duiken de Conscience-uitgaven vanaf halverwege de jaren 1850 op in advertenties van voornamelijk katholieke boekhandels. Voor Amerika zetten Lambert & Burns vanaf het vierde deel een samenwerking op met John Murphy uit Baltimore. Waarschijnlijk betrof het een distributieafpraak, waarbij de verdeler als co-uitgever vermeld werd. Daarna ging Murphy zijn eigen weg. Samen met J.B. Lippincott uit Philadelphia liet hij de Engelse vertalingen bewerken voor zijn eigen versie van *Hendrik Conscience's Short tales*. Ze werden telkens voorafgegaan door een Amerikaans voorwoord. Ook de verhalen uit de Constable-uitgave werden meegenomen. In Engeland werd *The Amusing Library* niet alleen onder het eigen impressum verspreid, maar ook op naam van Morton en van William Lay. Nog tot laat in de negentiende eeuw zouden Lambert & Burns en hun opvolgers Burns & Oates de titels blijven drukken en verkopen, vaak zonder jaartal, zodat ze actueel bleven.

Begin de jaren 1890 lezen we nog een aanklacht tegen die praktijk in *The Irish Monthly*:

Another parcel of books from the busy press of Burns and Oates of London, all gaily bound, and all, alas! undated, so that they may come to us five years hence as brand-new books. Some of them agree also in suppressing the names of the poor authors; not only 'Scenes and incidents at sea', which had no author but only a compiler and an intelligent pair of scissors, but also 'Tales of Duty and Affection', which outside title becomes inside 'Blind Rosa and other Tales'. As they are all cast in foreign scenes, and as 'H.C.' is signed to the first of them, perhaps they are translated from the Flemish of Hendrik Conscience, like 'The Demon of Gold', which takes a volume of 230 pages to itself – and, by-the-by, unlike its comrades, it bears a date – 1889. Author's and publishers' name guarantees these tales as safe at least. (*The Irish Monthly*, 1891, p. 277-278)

3. THE WALTER SCOTT OF BELGIUM

Een van die lezers was de Brit George Hull (1863-1933) die zijn leeservaring in gedichten verwoordde. Hull was de zoon van een kolenhandelaar en zou zijn vader aanvankelijk in het bedrijf volgen. Geïnspireerd door Longfellow begon hij al vroeg te schrijven, vaak katholieke devotionele of autobiografische poëzie. Hij is vooral bekend gebleven vanwege zijn gedichten en verhalen in het Lancashire dialect. Hij stelde ook een bloemlezing samen van *The Poets and Poetry of Blackburn (1793-1902)*. Zijn debuutbundel *The Heroes of the Heart, and other Lyrical Poems (1894)* bevat twee gedichten over Conscience.

Het eerste, het sonnet 'An afternoon in November', is gedateerd november 1883, twee maanden na Consciences dood. Het werd geschreven bij het lezen van Consciences *Leeuw van Vlaenderen* op een regenachtige dag: 'Beside the fire I sit at leisure – fain / To learn from Hendrik Conscience the renown / Of my dear Flemish Knights, whose castles brown / And hoary, pass in vision through my brain.' (Hull, 1894, p. 69). De lectuur – hij suggereert dat het niet de eerste keer is dat hij Conscience leest – roept bij hem nostalgische jeugdherinneringen op.

Het tweede sonnet is opgedragen aan Hendrik Conscience, ‘The Walter Scott of Belgium. Author of *The Lion of Flanders*, and many other stories of Flemish life and history’.

THE LION OF FLANDERS.

Dear Hendrik Conscience ; Master of Romance!
With tender skill thy pen pourtrays the lot
Of humble life in many a rural spot
Where Grief and Joy meet with familiar glance.

And when thy country’s warriors stern advance
At thy behest, and battle waxes hot.
Scarce even our own valiant Walter Scott,
In Ivanhoe, with thee could break a lance!

Lion of Flanders! how thine image glows,
True Golden Knight! upon the matchless page
Of Conscience, – this new Iliad in prose.

Whence streams the light of that heroic age
When French oppression bred the conquering rage
With which the guildsmen slew their plundering foes!
(Hull, 1894, p. 65)

De omschrijving van Conscience als de Walter Scott van België – soms ook de Charles Dickens – was in die tijd vrij courant. De kwalificatie plaatst hem als schrijver in een internationaal veld en werkt in twee richtingen. Enerzijds betekent het dat hij buitenlandse modellen verwerkt. Die verspreiden zich van de Europese literaire machtscentra naar de periferie. Hij is de Vlaamse of Belgische Walter Scott net zoals Van Lennep de Nederlandse is of Ingemann de Deense. We zouden hem echter onrecht aandoen om hem enkel als een verdienstelijk derivaat te beschouwen. Er gebeurde wel degelijk een verwerking in functie van de normen van de eigen markt: vereenvoudiging, het versterken van de epische elementen, vermenging met folklore en orale vertelcultuur... Vanuit zijn Vlaams-Belgische context weet hij zich als geen ander in de markt van het nieuwe lezen in te schrijven en zelfs een publiek te creëren. De ontwikkeling van de nationale cultuur betekent tegelijk zijn consecratie als nationaal auteur. Hij is ‘the chief’ van de nieuwe Vlaamse literatuur (Collins, 1855, p. 795; Eliot, 1855, p. 612) en bepaalt meteen ook de buitenlandse reputatie ervan. Hem Walter Scott noemen of zijn werk als een ‘new Iliad in prose’ omschrijven is dan niet enkel een inhoudelijke situering, maar

ook een manier om hem een status te verlenen (Casanova, 2002, p. 13-14). Zoals het sonnet van Hull mooi formuleert, geven Consciences kwaliteiten en zijn nationale status hem anderzijds ook zelf toegang tot een internationale literaire ruimte. Ondanks het kleine taalgebied komt hij via vertalingen in hetzelfde veld te staan als Walter Scott, Dumas of Victor Hugo. Hij maakt er deel uit van een strijd om symbolisch kapitaal en reputatie. Hull formuleert het als een steekspel. Uit hun oorspronkelijke context gelicht, waardoor ze onvermijdelijk een zekere nuance verliezen, worden zijn teksten gewogen, niet alleen volgens literaire, maar ook ideologische en economische criteria. Vanuit het literaire centrum wordt zijn status gecontesteerd: 'He is not an original writer. Flemish names, customs and costumes are plentiful enough in his novels; but there is no such thing as an original character, or a new thought. /.../ He must be content to stand with the second rank of writers if he aspires to take his place as a contributor to the contemporary literature of Europe.' (Collins, 1855, p. 795). Wilkie Collins plaatst hem tegenover Balzac en verwijt Conscience te generiek te schrijven en onvoldoende aandacht te hebben voor de Vlaamse specificiteit. Toch geeft het feit dat Conscience literair gezien herkend kan worden als een variatie op een bestaand thema hem toegang tot de Engelse markt, in tegenstelling tot Balzac die vanwege zijn radicale reputatie op dat ogenblik nauwelijks vertaald werd. Consciences connectiviteit, zowel op het vlak van leesplezier als morele geschiktheid, ondersteunt zijn populariteit, en ook George Eliot geeft toe dat zijn werk het soort van materiaal is dat gevraagd wordt door een groot publiek (Eliot, 1855, p. 613).

Het proces van legitimering werkt aan twee kanten. De vertalingen werden in Vlaanderen en België nauwgezet gevolgd. Besprekingen werden op hun beurt vertaald en becommentarieerd. Hoe meer hij deelnam aan de mondiale ruimte, hoe meer de Belgische nationale cultuur zich bevestigd zag, hoe meer de Vlaamse cultuur in een Belgische context aan erkenning won en hoe meer zijn persoonlijke status groeide. Het ging dus niet enkel om import en export, maar er was een nauwe wisselwerking tussen de ontwikkeling van zijn schrijverschap in binnen- en buitenland.

George Hull werd na 1901 vertegenwoordiger te Lancashire voor de katholieke Londense uitgeverij Burns, Oates & Washbourne Ltd., die de rechten op de Britse vertalingen van Conscience bezat. Naar aanleiding van de Eerste Wereldoorlog kwam hij een laatste keer terug op Conscience in het gedicht 'The heroes', dat als volgt begint:

‘For Flanders and the Lion!’ was the cry in days of yore,
When the Flemings fought for freedom as men seldom fought
before;
When Deconinck and Jan Breydel led the guildsmen to the fray,
And the Battle of the Golden Spurs was won that glorious day.

Every town in olden Flanders had its band of heroes then,
And to-day the dauntless spirit of those warriors lives again,
When the little Belgian nation meets the huge invading foe
As the guildsmen met – and conquered – seven hundred years ago.

Then an evil-minded Queen had stung the Flemings to advance,
On the glorious field of Courtrai, ‘gainst the loftiest knights of
France;
But to-day the French and Flemish are as brothers in the fight
‘Gainst the haughty Prussian tyrant, who would crush them in his
spite. /.../
(Hull, 1922, p. 131)

4. THE MILK AND NOT THE STRONG MEAT: CONSCIENCE IN AMERIKA

Engeland was de uitvalsbasis voor Consciences introductie in Amerika. We sluiten af met een verwijzing uit *Brownson's Quarterly Review* (1859). Het tijdschrift werd gesticht door Orestes A. Brownson (1803-1876), intellectueel, predikant en sociaal activist uit New England. Aanvankelijk eerder van progressieve signatuur sloot hij zich aan bij de transcendentalisten uit Boston. Daar had hij enige invloed als redacteur van de *Boston Quarterly Review*. Rond 1844 bekeerde hij zich tot het katholicisme. Tegen de achtergrond van de zich snel ontwikkelende industriestad Boston ging zijn blad nu een conservatieve koers varen onder de naam *Brownson's Quarterly Review*. In 1856 verlegde hij het tijdschrift naar New York. Daar werd het uitgegeven door Dunigan, die op dat ogenblik nog steeds Consciences *Little Frank (Hoe men schilder wordt, gevolgd door Wat eene moeder lyden kan)* en *Fashion (Siska van Roosemael)* uit 1849 aanbood als deel 10 en 11 van *Dunigan's Home Library*.

Voor de eigenlijke introductie van Conscience in Amerika moeten we een decennium eerder zijn. In januari 1846, amper een stoombootreis na het verschijnen van Trübners vertaling te Londen, bood Wiley & Putnam in Amerika

de import van de Engelse uitgave aan (*Wiley and Putnam's Literary News-letter*, 1846, p. 3). De ambitieuze trans-Atlantische uitgever en boekhandel verkocht aan prijzen die lager waren dan de Engelse en garandeerde levering binnen de 70 dagen na bestelling. De jonge partner George Palmer Putnam had een kantoor op Paternoster Row in Londen en was bovendien bevriend met Trübner die iets verderop werkte (Greenspan, 2000, p. 106). Nog eens twee maanden later, in maart 1846, verscheen *What a mother can endure* naar de tekst van Trübner in het religieuze gezinsblad *The Young Churchman's Miscellany: A Magazine of Religious and Entertaining Knowledge* te New York. Dat is exact een jaar nadat de Duitse uitgave van Melchior Von Diepenbrock, waarop Trübner zich baseerde, ter perse ging.

In januari 1847 kondigde Wiley & Putnam dan de eerste zelfstandige uitgave van Consciencies verhalen op Amerikaanse bodem aan (*Wiley and Putnam's Literary News-letter*, 1847, p. 2). Ze zouden geïllustreerd worden door John William Orr, een van de pioniers van de Amerikaanse graveerkunst, die voor hen ook de eerste nadrukken van Dickens verzorgde. Wiley & Putnam trachtten met hun reeks de *Library of Choice Reading* de betere buitenlandse fictie en non-fictie te verspreiden in Amerika met als slogan 'Books which ARE books'. Vernieuwend was ook het paperbackformaat, waardoor de boeken goedkoper en handiger werden. Even ambitieus was hun *Library of American Books*. Met auteurs als Hawthorne, Poe en Melville streefden ze een canon van de nationale literatuur na en luidden ze de Amerikaanse Renaissance in. Een eerlijke verloning moest de professionalisering van de schrijvers ten goede komen. Het initiatief paste in de progressieve nationale en culturele ambities van Young America. Samensteller Evert Duyckink had nauwe banden met de Democraten (Greenspan, 1992).

Was het omdat Putnam en Wiley uit elkaar gingen of vond men Conscience uiteindelijk te licht wegen, de uitgave kwam er niet. Wel kondigde de katholieke uitgever Edward Dunigan in december van hetzelfde jaar zijn uitgave van de *Tales of Flemish Life* aan, die uiteindelijk eind 1849 zouden verschijnen (*The Literary World*, 18/12/1847). De vormgeving moest niet onderdoen voor de Engelse versie. Behalve Orr was ook William Howland betrokken, die een deel van de illustraties voorzag van decoratieve kaders en wellicht ook het bandontwerp van de gebundelde uitgave voor zijn rekening nam. De twee volumes verschenen eerst zelfstandig in *Dunigan's Home Library*, maar werden met het oog op het kerstseizoen gebundeld met een voorwoord van Anne Charlotte Lynch. In de jaren daarop volgden nog enkele herdrukken bij T.W. Strong en Stanford & Swords te New York.

Anne Charlotte Lynch stond vooral bekend om haar zaterdagse literaire salon waar letterkundig New York zich verzamelde. Bovendien had ze net een bundel gedichten uit bij uitgever Putnam. Zonder verder op de figuur van Conscience in te gaan, presenteerde ze de verhalen als stichtende jeugdliteratuur, met een woordspeling op Young America. Ook de tekst onderging lichte wijzigingen. Uitdrukkingen en een illustratie die men ongeschikt vond voor het jonge publiek werden geschrapt. In *Siska van Roosemael* werd het thema van de verfransing, door Trübner vertaald als ‘frenchified’, systematisch vervangen door het minder gemarkeerde ‘fashionable’. Hierdoor werd de politieke dimensie van het verhaal ontmanteld ten voordele van de ethische. Ook een andere oude bekende, Evert Duyckinck, was niet veraf. In zijn blad *The Literary World* publiceerde hij eind 1848 de bijdragen die Octave Delepierre in Engeland voor *The Athenaeum* schreef (Calis, 2006, p. 547). Het eerste stuk betrof Johan Alfried De Laet met een lange aanloop over de Vlaamse beweging (9/10/1848). Jan Frans Willems (6/11/1848) was vervolgens de aanleiding om de *Oude Vlaemse Lieder* grondig te behandelen. De bijdrage over Hendrik Conscience viel een jaar later samen met zijn recensie van Dunigans uitgave. Na het geven van biografische details wijdde hij uit over de moeilijkheden van de Vlaamse letterkunde. De illustraties herinnerden hem aan het werk van Töppfer. Zijn oordeel: ‘Without showing great original power, the tales in the volume before us possess much domestic interest and feeling, and are well adapted for the purpose of the reprint, as a Christmas book for young readers.’ (Duyckinck, 1849, p. 516)

Plaatsen we Conscience's introductie binnen de context van de Amerikaanse markt voor fictie, dan kunnen we het verband leggen met een aantal structurele principes (Austin, 2006, p. 464-465). Net als in België is er de opvallende dominantie van een buitenlands centrum. Amerikanen publiceerden in de negentiende eeuw evenveel fictie van Britse herkomst als van eigen bodem. Drukkers waren vaak niet geïnteresseerd om risico's te nemen met de eigen literatuur. Ze importeerden, herdrukten en lazen Dickens, Dumas en Conscience, omdat Engeland dat deed. Dat verklaart bijvoorbeeld waarom zowel *Graham's Magazine* als *The Living Age* in 1852 Mary Howitts vertaling van Conscience's ‘Blind Rosa’ overnamen uit *Sharpe's London Magazine* (1852). Anders dan Vlaanderen had Amerika wel rechtstreeks toegang tot het dominante Engelse taalgebied. Dat had voor gevolg dat net als in Engeland vertalingen uit andere talen zowel kwantitatief als kwalitatief marginaal bleven. Ze richtten zich voornamelijk op het grotendeels vrouwelijke recreatieve lezerspubliek van de

tijdschriften of, zoals de Dunigan-uitgave illustreert, niches als de jeugdliteratuur of het Iers-katholieke circuit.

Dat is meteen de setting voor het standpunt van Brownson, ook te rekenen tot het netwerk van Lynch. Hij deelde met Putnam en Young America de bezorgdheid om een kwaliteitsvolle lectuurvoorziening als basis voor de ontwikkeling van de lagere klassen en de democratisering van de samenleving. Hij gaf er echter een meer katholieke invulling aan (Ryan, 2003). In *Brownson's Quarterly* besteedde hij dan ook veel aandacht aan wat hij 'inspirational fiction' noemde. *Dunigan's Home Library* kwam hierbij meer dan eens ter sprake. Afgaande op de rest van het fonds van Dunigan (bijbels, missalen, catechismussen, almanakken en andere religieuze non-fictie) moet het uitgeven van een fictiereeks in dat milieu een betrekkelijk progressieve daad geweest zijn. De *Tales of Flemish life* konden op Brownsons bijval rekenen: 'As a secular literature attractive and not unprofitable to the young we recommend both, and feel that our Catholic community owe a debt of gratitude to the Messrs. Dunigan for placing them within their reach. In an age like ours, popular reading is a necessity of life.' (Brownson, 1849, p. 547) Zijn waardering hield meteen een kritiek in op de nieuwe Amerikaanse literatuur. Die beschouwde hij als literatuur van en voor een protestantse elite. De enige uitzondering was Longfellow. Brownsons uitgangspunt was dat er nog geen sprake kon zijn van een volwaardige nationale Amerikaanse literatuur, die voor hem katholiek, volks en dienstbaar moest zijn. Het geschikte repertoire was bijzonder beperkt en diende aangevuld te worden met vertalingen, herdrukken en import.

Though we take a deep interest in our own literature, and are ready to welcome any work of merit from an American author, we think Mr. Dunigan has done well to depart from his original intention, of confining himself to domestic productions, and to include this interesting tale in his series of works for popular reading. Mr. Dunigan is one of our most liberal and enterprising publishers, and he has a laudable desire to encourage native talent, and to call forth a domestic literature for the Catholic public; but we are inclined to think his attempt somewhat premature. For the present, better works, works far better adapted to nourish and strengthen the Catholic life, may be obtained from Ireland and England, or by translation from the French and German, Italian and Spanish, than we can ourselves produce. (*Brownson's Quarterly Review*, 1846, p. 534)

Het katholieke lezerspubliek bestond hoofdzakelijk uit arme immigranten, die in eerste instantie materiële besommingen hadden. De situatie werd verder in de hand gewerkt door de versnippering van nationaliteiten, zodat vele Amerikanen zich nog met de cultuur van hun thuisland associeerden. Een merkwaardig voorbeeld van het kruisverkeer in die netwerken levert de Ierse uitgever James Duffy, die zich op zijn beurt op de Amerikaanse bewerkingen bij Dunigan baseerde voor de publicatie van Consciences verhalen in *Duffy's Popular Library* (Dublin, 1852).

In een andere recensie ('Religious Novels') ging Brownson dieper in op het repertoire. Amerikaanse katholieken zaten geprangd tussen enerzijds 'the light and mischievous literature with which the press is flooding the country' en anderzijds religieuze, vaak polemisch geïnspireerde teksten. Daartussen gaapte een leemte. Dunigans reeks was dan ook geen eenvoudige opdracht:

The works published must be attractive, and in some degree adapted to the prevailing taste, or they will not be read by those for whom they are more especially prepared; and must be moral, Catholic in tone and influence, or they will not be preferable to the literature it is hoped they will supersede. But to produce books which combine at once both of these qualifications requires a combination of piety, talent, and genius, which is not always to be had for the asking. (*Brownson's Quarterly Review*, 1847, p. 117)

Conscience, wellicht omdat hij zelf schreef in een gelijkaardige context en voor een vergelijkbaar lezerspubliek, paste perfect in de normen van Brownson. In zijn invloedrijke programmatische essay 'Catholicity in the Nineteenth Century' vermeldde hij Conscience als een van de grote katholieke schrijvers (Brownson, 1858, p. 487). Ook uit de positieve bespreking van de eerder vermelde Murphy-uitgave (Baltimore, 1855) sprak zijn waardering: 'We cannot praise them too highly. The author is one of those men whom God sends us only at distant intervals, and for the general elevation and glory of the human race.' (Brownson, 1856, p. 269) Hij stelde hem boven Walter Scott vanwege zijn universele – lees: katholieke – aantrekkingskracht: 'His tales are intensely national, they are Flemish, but at the same time universal, appealing to what is deepest, truest, noblest, and purest in the universal human heart.' (*ibidem*). Het nationale aspect van Consciences werk was dus geen bezwaar. Het reikte immers een katholiek model aan om de behoefte tot grotere Amerikaanse integratie in te vullen.

Zo kwamen we bij een laatste spoor terecht. In een artikel over opvoedkunde uit 1859, neemt de auteur – niet Brownson zelf – er stelling tegen een publicatie over Karel de Grote die het katholieke onderwijs ervoor verantwoordelijk stelde dat de keizer nauwelijks kon schrijven. Men had het over ‘monkish ignorance’. De inzet van het debat is de popularisering van kennis en onderwijs, ook cultuur, in de tweede helft van de negentiende eeuw.

A very amiable Catholic author [Hendrik Conscience, in the tale of *Count Hugo*] describes an illiterate youth, in the Middle Ages, inflamed with the desire of knowledge, and possessed with some mysterious yearning for a book in its actuality. Under this inspiration he braves the superstitious fears of his time, the gloom of the forest and the danger of death itself: and all this, not to win a crown of martyrdom, nor the philosopher’s stone, nor the sangreal, nor fair ladie, but to seize upon a book, touch it with his hands, and feast his ravished sight with what can afford no possible satisfaction to his unlettered eyes. We have only to take this youth nearer home, bring him to one of our battered school-houses, and plant him among its roguish inmates, to see how quickly this insufferable affectation and these coxcomical airs will be exploded, and he be found to plod his weary way in letters, as do boys now and then, in all the ages of the world. (*Brownson’s Quarterly Review*, 1859, p. 451)

Conscience’s *Hugo van Craenhove* fungeert als bruggetje tussen de middeleeuwen van Karel de Grote en de eigen tijd, ‘the age of cheap wisdom’. De schrijver gebruikt het verhaal als een embleem van onbegeleide honger naar kennis, die op die manier zijn doel voorbijschiet. ‘Not enough is bad, more than enough is not good’. Nutteloos of zelfs gevaarlijk: ‘there may be knowledge without malice, but there is no malice without knowledge’. Hij stelt dat kennis geen doel maar een middel is en dus altijd gerelateerd moet worden aan een waardenkader. Onderwijs is dus belangrijk, als het maar in de juiste dosering en het juiste kader gebeurt: ‘the popular education must, of course, be the common education, the milk and not the strong meat; and no art can ever make the common to be uncommon, the vulgar to be excellent. We cannot make the milk to be both milk and strong meat at one and the same time.’ (*ibidem*)

‘The milk and not the strong meat.’ Had dit Conscience’s motto kunnen zijn? Vaak te veel melk en te weinig vlees misschien? Hoe dan ook slaagde hij er

als geen ander in om zich in de markt van het nieuwe lezen in te schrijven. De keuzes die hij maakte in functie van de Vlaamse context, een zwak literair systeem met sterke nationale en ethische normen, gaven zijn werk een universele aantrekkingskracht voor gelijkaardige lezerspublieken in het buitenland.

Literatuurlijst

- Alderson, B.** (1994). 'Some notes on James Burns as a publisher of children's books.' *Bulletin of the John Rylands Library*, 76/3: 103-126.
- Arents, P.** (1950). *De Vlaamse schrijvers in het Engels vertaald 1481-1949*. Gent: KANTL.
- Austin, J.** (2006). 'United States, 1780-1850.' In Moretti, Franco (ed.) *The novel*. Princeton-Oxford: Princeton University Press, vol. 1, p. 455-465.
- Beetz, K.H.** (1982). 'Wilkie Collins and "The Leader".' *Victorian Periodicals Review*, 15/1: 20-29.
- Brownson, O.** (1849). 'Literary Notices and Criticisms.' *Brownson's Quarterly Review. New Series*, 3/4: 546-547.
- Brownson, O.** (1856). 'Literary Notices and Criticisms.' *Brownson's Quarterly Review. Third Series*, 1: 269.
- Brownson, O.** (1858). 'Catholicity in the nineteenth century.' *Brownson's Quarterly Review. Third Series*, 3: 466-490.
- Calis, K.** (2006). 'Octave Delepierre (1802-1879) in Duplo.' *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 143/3-4: 525-554.
- Casanova, P.** (2002). 'Consécration et accumulation de capital littéraire. La traduction comme échange inégal.' *Actes de la recherche en sciences sociales*, 144/2: 7-20.
- Colclough, S. & Vincent, D.** (2009). 'Reading.' In McKitterick, David ed. *The Cambridge History of the Book in Britain* Vol. VI. Cambridge: Cambridge University Press, p. 281-323.
- [**Collins, W.**] (1855). 'The Novels of M. Hendrik Conscience.' *The Leader*, (August 18): 795-796.
- Conscience, H.** (1846). *Sketches from Flemish Life, in three tales*. [vertaling Nicholas Trübner]. London: Longman, Brown, Green & Longmans.
- Conscience, H.** (1849). *Tales of Flemish Life*. [vertaling Nicholas Trübner; bewerking Anne C. Lynch]. New York: Edward Dunigan & Brother.
- Conscience, H.** (1852). 'Blind Rosa.' [vertaling Mary Howitt]. *Sharpe's London Magazine*, vol. 15: 257-266. Overgenomen in *Graham's Magazine*, 1852, vol. 41: 79-88 en *The Living Age*, 1852, vol. 33: 535-543.
- Conscience, H.** (1854). *Tales of Flemish life*. Edinburg: Thomas Constable and co.
- Conscience, H.** (1855a). *The Curse of the village, and The Happiness of Being Rich. Two tales*. Londen: Lambert & co.

- Conscience, H.** (1855b). *The Lion of Flanders; or, the Battle of the Golden Spurs*. Londen: Lambert & co.
- Conscience, H.** (1855c). *Veva; or, The War of the Peasants*. Londen: Lambert & co.
- Conscience, H.** (1855d). *Tales of Old Flanders: Count Hugo of Craenhove, and Wooden Clara*. Londen: Lambert & co.
- Conscience, H.** (1855e). *The Miser, and Ricketicketack*. Londen: Lambert & co.
- [**Duyckinck, E.**] (1849). 'Books for children. Tale of Flemish Life. Translated from the Flemish of Hendrik Conscience.' *The Literary World*, (Dec. 15): 516.
- [**Eliot, G.**] (1855). 'Belles lettres.' *The Westminster Review. New Series*, 8 (October): 612-613.
- Even-Zohar, I.** (1990). 'The position of translated literature within the literary poly-system.' *Poetics Today*, 11/1: 45-51.
- Greenspan, E.** (1992). 'Evert Duyckinck and the history of Wiley and Putnam's Library of American Books, 1845-1847.' *American Literature*, 64/4: 677-693.
- Greenspan, E.** (2000). *George Palmer Putnam: Representative American publisher*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Hearn, L.** (1915). 'Björnson.' *Interpretations of literature*. New York, Dodd: Mead and Company, 71-82.
- Hermans, T.** (2012). 'Old Flanders, Octave Delepierre en het vertalen.' *Verslagen en Mededelingen van de KANTL*, 122/1: 39-104.
- Hull, G.** (1894). *The Heroes of the Heart, and other Lyrical Poems*. Preston: J. and H. Platt, London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & co. Ltd.
- Hull, G.** (1922). *English Lyrics and Lancashire Songs*. Preston: J. Kitching.
- Keersmaekers, A.** (1993). 'Hendrik Conscience. De lange nagel (1837 en 1858).' *Verslagen en Mededelingen van de KANTL*, 123/2-3: 272-334.
- Keersmaekers, A.** (2009). *Hendrik Conscience. De muze en de mammon*. Gent: KANTL.
- Kloek, J. & Mijnhardt, W.** (1993). 'The ability to select: the growth of the reading public and the problem of literary socialization in the eighteenth and nineteenth centuries.' In Rigney, Ann & Fokkema, Douwe (eds.), *Cultural participation. Trends since the Middle Ages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, p. 51-62.
- Kuitert, L.** (2001). 'Het debacle van een negentiende-eeuwse "vrouwenreeks".' *Bibliotheek van Nederlandsche Schrijfsters.* *Literatuur*, 18: 150-159.
- [**Lambert & co.**] (1855). *Catalogue of the Amusing library*. London: Lambert & co.
- Moretti, F.** (1998). *Atlas of the European Novel, 1800-1900*. London, New York: Verso.
- Ryan, J.E.** (2003). 'Orestes Brownson in Young America: popular books and the fate of Catholic criticism.' *American Literary History*, 15/3: 443-470.
- [**The Catholic Institute Magazine**] (1855). 'Reviews. The Amusing Library for home and Railway.' *The Catholic Institute Magazine*, 1/3: 90-91.
- [**The Church of England Quarterly Review**] (1855). 'Flemish language and literature.' *The Church of England Quarterly Review*, vol. 37: 52-100.

- Wellens, O.** (1982). 'De kritische receptie van Conscience in Engeland.' *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 36: 259-271.
- Zwicker, J.** (2006). 'Japan, 1850-1900.' In Moretti, Franco (ed.) *The novel*. Princeton-Oxford: Princeton University Press, vol. 1, p. 509-520.

Hoe Hendrik Conscience Spanje veroverde

Elisenda Saguer, Albeda College en Hogeschool West-Nederland

Samenvatting

In het artikel hieronder bespreek ik het oeuvre van de Vlaamse schrijver Hendrik Conscience (1812-1883), dat verscheen tussen 1854 en 1982 in Spanje. Conscience was heel populair in Spanje in de negentiende en twintigste eeuw, maar hij is gaandeweg in de vergetelheid geraakt. In de negentiende eeuw werd zijn werk gelezen door Spaanse intellectuelen zoals Milá y Fontanals en Pereda, maar ook door het gewone volk. In de twintigste eeuw waren zijn boeken heel succesvol bij jongeren. In Spanje – en in nog andere Europese landen – werd hij geprezen om de schilderingen van het Vlaamse leven en de katholieke moraal in zijn romans en novellen. Zijn meest vertaalde boek in het Spaans is *Het goudland* (in het Spaans: *El país del oro*).

Abstract

The aim of this article is to discuss the work of the Flemish writer Hendrik Conscience (1812-1883) that was published in Spain between 1854 and 1982. Conscience was very popular in Spain in the nineteenth and twentieth centuries, but by now his popularity has declined significantly. In the nineteenth century his novels and short stories were read by Spanish intellectuals like Milá y Fontanals and De Pereda and common people alike. In the twentieth century his books were very successful with young people. In Spain and other European countries readers appreciated the sketches of Flemish life and the Catholic moralism in his novels. His most translated book in Spanish is *The Land of Gold* (Spanish: *El país del oro*; original Dutch: *Het goudland*).

E-mail
esaguer@
hotmail.com

1. DE NEGENTIENDE EEUW: CONSCIENCES WERKEN IN DE SPAANSE KRANTEN

1.1. *DIARIO DE BARCELONA* EN DE RECENSIE VAN MANUEL MILÁ Y FONTANALS

In 1845 verscheen *Flämisches Stilleben*¹ de eerste vertaling van Consciences werk in het buitenland, meer bepaald in Duitsland.² In Spanje verscheen de eerste vertaling, *Nobleza y miseria (De arme edelman)*, in 1854 (Saguer, 2005, p. 67). *Nobleza y miseria* en later *Riqui-tiqui-trac (Rikke-tikke-tak)* verschenen in feuilletonvorm in *Diario de Barcelona*, een conservatieve krant die was opgericht in 1792. Deze krant richtte zich op de Barcelonese bourgeoisie en bevatte nieuws van lokaal, nationaal en internationaal karakter. Literatuur – al dan niet in feuilletonvorm – was bijzaak en had een publicitair doel. Zo stonden literaire teksten vaak bij commerciële advertenties (op de laatste bladzijden van de krant).

Flämisches Stilleben is in 1846 vertaald in Groot-Brittannië, Italië en Tsjechië, respectievelijk als *Sketches from Flemish Life*, *Vita domestica dei fiamminghi* en *Co matka snésti může*. *Flämisches Stilleben* is dus bepalend geweest voor de introductie en verspreiding van Consciences oeuvre in Europa.³ *Flämisches Stilleben* is in Spanje echter niet als dusdanig verschenen en zijn oeuvre is hoogstwaarschijnlijk via het toonaangevende tijdschrift *Revue des Deux Mondes* geïntroduceerd. In dit Franse tijdschrift verschenen slechts een paar maanden voor de eerste Spaanse vertaling in 1854 *De arme edelman en Rikke-tikke-tak*, net de verhalen die ook in *Diario de Barcelona* verschenen.

Revue des Deux Mondes (de naam verwijst naar Frankrijk en de Verenigde Staten) was een toonaangevend cultureel tijdschrift waarin literatuur een prominente rol speelde (in tegenstelling tot *Diario de Barcelona*). Voor dit blad schreven gerenommeerde literatoren zoals Alexandre Dumas, Honoré de Balzac en Charles Baudelaire. Het is zeer aannemelijk dat de redactie van *Diario de Barcelona* dit Franse blad op de voet volgde, aangezien de toenmalige hoofdredacteur, Juan Mañé y Flaquer, al eerder stukken uit *Revue des Deux Mondes* had overgenomen in *Revista quincenal de política extranjera*,

¹ *Flämisches Stilleben* bestaat uit drie novellen: *Hoe men schilder wordt*, *Wat een moeder lijden kan* en *Siska van Roosemael*.

² Een aantal auteurs (G. Hermanowski, 1973, L. Simons e.a., 1983, H. Van Assche, 1985) beschouwt *Flämisches Stilleben* als de eerste vertaling van Consciences werken, maar in mijn doctoraalscriptie heb ik daar enkele vraagtekens bij geplaatst (Saguer, 2005, p. 36).

³ I.v.m. de introductie en verspreiding van Consciences oeuvre in Europa, zie Saguer, 2005.

een tweewekelijks blad over buitenlandse politiek dat voor het eerst verscheen in 1852 (Carrillo, z.j., p. 200).

Drie jaar na het verschijnen van de eerste Spaanse vertaling, in 1857, recenseerde hoogleraar Manuel Milá y Fontanals, grote kenner van de Europese literatuur, Consciences werken in *Diario de Barcelona*. Milá y Fontanals verwijst eerst naar *De arme edelman* en *Rikke-tikke-tak*, die eerder in *Diario de Barcelona* waren verschenen. Vervolgens gaat hij in op de schrijver Conscience en zijn oeuvre. Hij typeert Conscience als de vertegenwoordiger van het nieuwe literaire genre, de novelle. ‘Zo nieuw dat er niet eens een Spaans woord voor bestaat’,⁴ schrijft hij (Milá y Fontanals, 1857, p. 543). De novelle vindt hij een verademing ten opzichte van de pseudohistorische en pseudosociale romans. Verder stelt hij Conscience gelijk met de De Maistre, Töpfer, Dickens en Pontmartin en presenteert hij hem als een gerenommeerde schrijver, maar vindt hij zijn schrijfstijl iets te sentimenteel en te hoog verheven. Milá y Fontanals bespreekt in zijn recensie acht novellen die bij de Franse uitgeverfirma Michel Lévy frères⁵ in respectievelijk delen I (1854-55) en VIII (1857) eerder waren verschenen.⁶

Milá y Fontanals vertelt overigens in zijn recensie dat hij Consciences werken via de Franse vertalingen heeft leren kennen. Net als zijn Franse tijdgenoten Théophile Gautier en Victor Figarol waardeert hij vooral het realisme in zijn novellen.⁷ Ook in andere Europese landen werd Conscience beschouwd als de ‘schilder met de pen’⁸ en de voortzetter van de wereldberoemde Vlaamse schilderkunst. Zijn historische romans, inclusief *De Leeuw van Vlaanderen*, zijn maar mondjesmaat vertaald. Aangezien zijn realistische verhalen en niet zijn historische romans het meest gewaardeerd werden door Europese critici, hoeft het niet te verbazen dat *De arme edelman* en *De loteling*, twee verhalen over het leven van de eenvoudige Vlaming, tot de meest vertaalde werken van Conscience in het negentiende-eeuwse Spanje behoren.

⁴ In het Spaans (door mij vertaald): ‘el modesto género literario que á falta de mejor nombre llamamos cuento (nouvelle)’.

⁵ De firma Michel Lévy frères gaf twee keer, in 1854-1885 en 1886-1888, zijn verzameld werk uit.

⁶ *Cuanto puede sufrir una madre (Wat een moeder lijden kan)*, *Un caballero pobre (De arme edelman)*, *El concripto (De loteling)*, *Rosa la ciega (Blinde Rosa)*, *El avaro (De gierigaard)*, *El mesonero de la aldea (Baas Gansendonck)*, *La plaga de la aldea (De plaag der dorpen)*, *La dicha de ser rico (Het geluk om rijk te zijn)*.

⁷ Philippe Marrécau (1975) schrijft in zijn licentiaatsverhandeling uitgebreid over de Franse recensenten van Consciences oeuvre.

⁸ Hermanowski, 1973, p. 239.

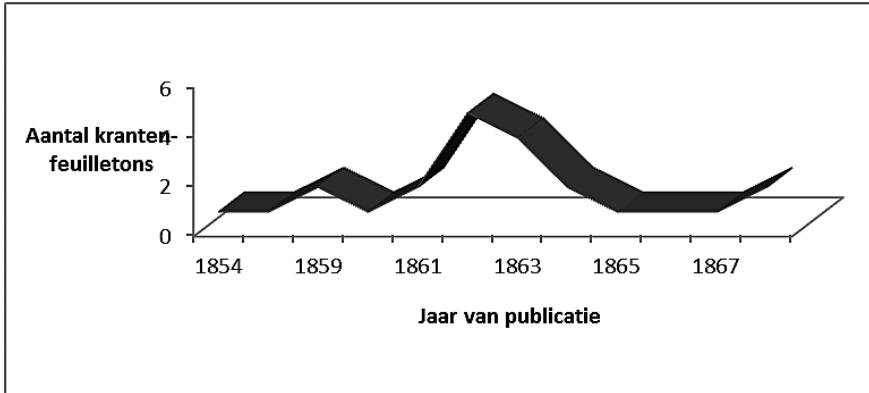

Fig. 1: Illustratie uit het boek
El quinto (De loteling)
(1891)

1.2. DE WERKEN VAN CONSCIENCE ALS KRANTENFEUILLETON

Na de recensie van Milá y Fontanals in 1857 in *Diario de Barcelona* nam het aantal vertalingen enorm toe. Het is daarom aannemelijk dat deze recensie bijdroeg aan de grote populariteit van Consciences verhalen in de Spaanse kranten,⁹ vooral in de jaren zestig van de negentiende eeuw. De krantenuitgevers kwamen uit alle hoeken van Spanje, zowel regionale als nationale kranten en ideologisch gezien divers van aard. Een paar voorbeelden: *La Correspondencia* (conservatief) uit Madrid, *La Almudaina* en *Diario de Mallorca* (liberaal) uit Mallorca of *La moda elegante* (gericht op vrouwelijke lezers) uit Cádiz. De meeste werken verschenen als feuilleton, wat bedoeld was om meer abonnees aan te trekken.

⁹ Eerder vermeldde ik (Saguer, 2005 en 2007) ongeveer twintig werken van Conscience in de Spaanse kranten. Inmiddels heb ik er – dankzij het digitaal beschikbaar maken van negentiende- en twintigste-eeuwse Spaanse kranten (bijvoorbeeld op bne.es) – nog meer kunnen opsporen.

Tabel 1: Krantenfeuilletons van Conscience's werken in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw

1.3. HET BEELD VAN CONSCIENCE IN SPANJE IN DE 19E (EN BEGIN 20STE) EEUW

Conscience komt op verschillende manieren in Spaanse artikelen voor, wat een aanwijzing is voor zijn bekendheid in dit land. Bijvoorbeeld: in *La Época* van 12 juli 1871 worden Conscience en Balzac genoemd als inspiratiebron voor de Spaanse schrijver Benito Pérez Galdós (1843-1920), naar aanleiding van zijn debuutroman *La Fontana de Oro*. Galdós wordt (hier) beschouwd als een 'realist', net als Conscience en Balzac. Nog een voorbeeld: in *El Liberal* van 9 oktober 1881 schrijft een zekere F. Martínez Lumbreras in een reisverslag dat hij 'naar de geboortestad van Conscience is geweest' en pas later dat hij 'naar Antwerpen is geweest'. Er zijn ook tal van artikelen verschenen naar aanleiding van Conscience's overlijden in 1883 en de viering van zijn honderdste geboortedag in 1912 in België.

Sommige bladen gebruiken Conscience om eigen ideologische standpunten te ventileren. Het artikel 'Enrique Conscience, novelista católico, el más popular de Bélgica' in *La Ilustración Católica* van 14 mei 1882 pretendeert een biografie te zijn, maar is eigenlijk een katholiek pamflet waarin herhaaldelijk verwezen wordt naar de moraal in Conscience's oeuvre. Conscience is hier het levende bewijs dat katholicisme en literatuur heel goed samengaan.¹⁰ Daartegenover staat het artikel in het Catalaanse *Llengües regionals a Europa*

¹⁰ In het Catalaans: 'Enrique Conscience es un testimonio contra los que creen imposible la novela dentro de la literatura católica'.

naar aanleiding van het eerste internationale congres over de Catalaanse taal in het blad *La Ilustració catalana* (gedateerd 21 oktober 1906). Na een uitgebreid verslag van het congres komen hier nog andere talen kort aan bod in het kader van de ‘wedergeboorte’ van de minderheidstalen in heel Europa, van Portugal tot Rusland en van Noorwegen tot Turkije. De wedergeboorte van de ‘Vlaamse taal’ wordt toegeschreven aan Conscience. Dankzij hem staat het ‘Vlaams’ gelijk aan het Frans in België. Hier is Conscience een voorbeeld voor de Catalaanse taalstrijders.

Conscience wordt eveneens genoemd in de briefwisseling tussen José María de Pereda (1833-1906) en Marcelino Menéndez Pelayo (1856-1912), twee bekende schrijvers in het negentiende-eeuwse Spanje. In een brief van 7 november 1877 (Menéndez Pelayo, 1982, p. 538) vraagt Pereda zijn vriend, die toen op weg was naar de Lage Landen met een tussenstop in Parijs, om boeken van Balzac én Conscience mee te nemen naar Spanje.¹¹ Op de vraag waar hij de boeken het liefst wil laten kopen, Parijs of Brussel, geeft hij als antwoord geen voorkeur te hebben voor een van beide steden. Die laatste opmerking van Pereda maakt duidelijk hoe populair Conscience was in de Franse hoofdstad en hoe bepalend Frankrijk is geweest voor de verspreiding van Conscience's oeuvre in Spanje.

2. DE TWINTIGSTE EEUW: CONSCIENCES WERKEN IN TIJDSCHRIFTEN EN IN BOEKVORM

Het aantal Spanjaarden dat kon lezen nam in de loop van de negentiende en vroeg-twintigste eeuw geleidelijk toe. Omstreeks 1850 waren het er drie miljoen (20% van bevolking) (Pedraza Jiménez & Rodríguez Cáceres, 1997, p. 203-204) en omstreeks 1900 bedroeg dat getal zes miljoen (33% van de bevolking) (Botrel, 1993, geciteerd in Pegenaute, 2004, p. 402). Als gevolg daarvan groeide de uitgeversmarkt van ambacht naar industrie (Martin, z.j.). Vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw verschenen Conscience's verhalen niet meer uitsluitend als krantenfeuilleton, maar ook in tijdschrift- en boekvorm. Het kwam ook voor dat een verhaal eerst als feuilleton en later als boek werd uitgegeven, al dan niet met korting van de

¹¹ In het Spaans: ‘Los libros que quería encargarte /.../ de Balzac, y alguna obra notable, en mi género, de otros autores, como E. Conscience’.

aankoopprijs. Dit is bijvoorbeeld het geval met *La herencia del usurero* (oorspronkelijke titel onbekend) dat in 1879 als feuilleton in de krant *La Unión* verscheen en één jaar later als boek. Soms werd het boek geschonken aan krantenabonnees.

Tijdschriften waren in tegenstelling tot het feuilleton geïllustreerd en dus aantrekkelijker op het vlak van vormgeving. Tijdschriften verschenen niet meer in afleveringen, maar wekelijks als een soort boek. Zo'n een tijdschrift bevatte echter minder bladzijden dan het reguliere boek. Romans en novellen werden dus meestal ingekort voor publicatie in tijdschriftvorm. Consciences werken in tijdschriften bevatten gemiddeld een vijftigtal bladzijden, terwijl het origineel er meestal een (twee)honderdtal telt. Hierna volgt een beschrijving van twee tijdschriften van zeer uiteenlopende ideologische signatuur, waarin werk van Conscience verscheen: de moraliserende katholieke *Revista Popular* en de progressieve *La Novela Ilustrada*.

2.1. TIJDSCHRIFTEN: *REVISTA POPULAR* EN *LA NOVELA ILUSTRADA*

De eerste vertaling in tijdschriftvorm verscheen in *Revista Popular*. Het blad werd in 1871 in Barcelona opgericht door de geestelijke Félix Sardá y Salvany, met als doel de katholieke moraal op een ontspannende wijze onder 'minder geleerde mensen', de meerderheid van de bevolking, te verspreiden (Hibbs-Lissorgues, 1991, p. 107 en 109). In 1874 verscheen *El quinto (De loteling)*. *Revista Popular* had een oplage van ongeveer dertigduizend exemplaren (Hibbs-Lissorgues, 1991, p. 107, voetnoot 239).

La Novela Ilustrada verscheen voor het eerst in 1905 onder redactie van politicus Vicente Blasco Ibáñez, een man met antiklerikale ideeën en anarchistische sympathieën. Zijn doel was het beschikbaar stellen van moderne Europese literatuur onder de lagere sociale klassen, die volgens hem graag wilden lezen maar die zich de aankoop van (dure) boeken niet konden permitteren (LLuch-Prats, 2008, p. 10). *La Novela Ilustrada* – de titel verklapt het al – is geïllustreerd. In dit tijdschrift verschenen *Los buscadores de oro (Het goudland)*, *Rosa la ciega (Blinde Rosa)* en *Los mártires del honor (Schandevrees)*. Na *La Novela Ilustrada* verschenen nog andere vergelijkbare tijdschriften die het werk van Conscience uitgaven, zoals *La Novela de Ahora* en *Revista Literaria de Novelas y Cuentos*.

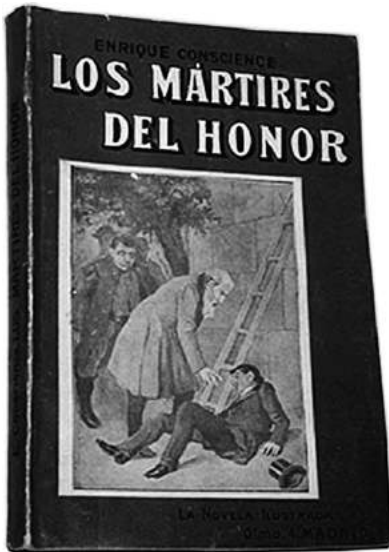

Fig 2: Voorpagina van het tijdschrift *La Novela Ilustrada* (z.j.)
(todocoleccion.net)

2.2. BOEKEN: UITGEVERS *LA HORMIGA DE ORO EN MAUCCI*

De katholieke uitgeverij *La Hormiga de Oro* (1834-1936), opgericht door Luis María de Llauder, en *Revista Popular* (zie 2.1.) zaten ideologisch op dezelfde lijn. Sterker nog, Sardá y Salvany, de oprichter van *Revista Popular*, schreef ook voor *La Hormiga de Oro*. Bij *La Hormiga de Oro* verschenen in 1891 *El quinto (De loteling)* en *La tumba de hierro (Het ijzeren graf)*, in 1898 *El castillo de Orsdael (Moederliefde)* en in 1911 *El demonio del dinero (De geldduivel)*.

Bij de aankondiging van *El demonio del dinero* werden Conscience's werken gepresenteerd als de ideale lectuur om de 'slechte en verderfelijke lectuur' tegen te gaan:

Los libros de Conscience son muy á propósito para contrarrestar la perniciosísima influencia de las malas lecturas; y entre ellos el que aquí se anuncia [*El demonio del dinero (De geldduivel)*] creémoslo digno de especial recomendación. (*España y América*, 1-7-1911).

Uitgever Maucci – zijn volledige naam was Emanuele Maucci¹² (en in Spanje was hij beter bekend als *Manuel Maucci*) – bereikte internationaal succes,

¹² Het museum <http://www.museogenteditoscana.it> wijdt een tentoonstelling Emanuele Maucci.

maar kreeg veel negatieve kritiek, onder andere vanwege de slechte kwaliteit van het boekenpapier en de belabberde vertalingen. Maucci was afkomstig uit Italië en vestigde zich in 1892 in Barcelona, waar toen het grootste aantal boeken in het Spaans verscheen. Behalve in Barcelona had hij ook vestigingen in Zuid-Amerika. Maucci heeft diverse boeken van Conscience op de Spaanse markt gebracht: in 1899 *El posadero de la aldea, Maese Gansendonck (Baas Gansendonck)*, in 1902 *El avaro (De gierigaard)*, *La tumba de hierro (Het ijzeren graf)* en *La señorita Weiler (Schandevrees)* (z.j). Verder onderzoek kan uitwijzen of er bij Maucci ook buiten Spanje werken van Conscience zijn verschenen.

3. DE POPULAIRSTE BOEKEN IN HET SPAANS: *HET IJZEREN GRAF* EN *HET GOUDLAND*

Het ijzeren graf is door Maucci twee keer uitgegeven (in twee verschillende reeksen), wat een aanwijzing is voor de populariteit van dit verhaal in Spanje. Hetzelfde werk verscheen ook bij bovengenoemde uitgeverij *La Hormiga de Oro*. Er zijn in totaal negen edities van *Het ijzeren graf*.

De exacte reden waarom *Het ijzeren graf* zo succesvol is geweest in Spanje, is moeilijk te achterhalen. Waarschijnlijk is het succes van dit verhaal te danken aan de schrijfkunsten van Conscience. In de woorden van Karel Wauters (1999, p. 160): ‘Eenvoud en natuurlijkheid, Conscience’s grote vertelkwaliteiten, beheersen hier zowel handeling als taalmelodie, zodat een opmerkelijke artistieke eenheid tot stand komt.’ Bovendien is het thema van deze roman, de onmogelijke liefde tussen twee jongeren, universeel en van alle tijden.

Nog populairder dan *Het ijzeren graf* was *Het goudland*. *Het goudland* gaat over drie Vlamingen die naar Californië vertrekken om daar goud te zoeken en er rijk van te worden. Conscience beschrijft in deze roman het fenomeen van de Californische goudkoorts en waarschuwt voor de gevaren ervan. Het succes van *Het goudland* in Spanje heeft waarschijnlijk te maken met de herkenbaarheid van het verhaal. Eeuwenlang zijn Spanjaarden naar Spaans-Amerika geëmigreerd, op zoek naar een beter leven.

Van 1880 tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog is er sprake van massale emigratie van Spanjaarden naar het (Zuid-)Amerikaanse continent (Marichal, 2002). Opvallend is dat de eerste editie van *Het goudland* in het Spaans net een paar jaar verscheen voor de eerste golf migranten Spanje

Fig. 3: Een vertaling in het Spaans van *Het goudland* (z.j)

definitief verliet, 'in Madrid en nog vijf provincies'. De uitgever was Medina y Navarro, die de roman in twee delen uitbracht onder de titels *El país del oro* (eerste deel) en *El camino de la fortuna* (tweede deel), respectievelijk in januari en september 1874.¹³ Uit het (voortuitstrevende) pedagogische blad *La Escuela Moderna* blijkt dat in het begin van de twintigste eeuw *Het goudland* op (bepaalde) Spaanse scholen werd gelezen en besproken.¹⁴

In het totaal kwamen er twaalf edities van *Het goudland* in het Spaans, waarvan de meeste vanaf de jaren veertig van de twintigste eeuw verschenen. Ze kwamen voornamelijk voor in jeugdreksen en waren rijkelijk geïllustreerd. Ook *De Leeuw van Vlaanderen* verscheen in een jeugdreks in de tweede helft van de twintigste eeuw (1965). Deze periode van de Spaanse geschiedenis wordt gekenmerkt door het verstikkende beleid van dictator Francisco Franco, die Spanje met strenge hand regeerde. In deze periode zijn vertalingen aan censuur onderworpen (vaak, zo ook in *De Leeuw van Vlaanderen*, wordt dat expliciet vermeld) en aangepast al naargelang de behoeftes van de

¹³ Deze gegevens zijn afkomstig van de kranten *Diario Democrático* (25-1-1874) en *Diario Oficial de Avisos de Madrid* (6-9-1874), waarin reclame voor *Het goudland* wordt gemaakt.

¹⁴ In de desbetreffende notitie staat: 'Sentados en los bancos de piedra leemos un capítulo de El País del Oro, de Conscience, y lo comentamos con los niños.'

Fig. 4: Voorpagina van *El león de Flandes*, *De Leeuw van Vlaenderen* in het Spaans (1965)

aanhangers van het regime. Onderzoek naar de adaptaties van Conscience's werken tijdens het Franco-regime is nog onontgonnen terrein.¹⁵

3. SLOT

Hendrik Conscience heeft meer dan honderd jaar lang het Spaanse lezerspubliek vermaakt. De eerste vertaling verscheen in 1854, de laatste in 1982. Zijn verhalen verschenen als krantenfeuilleton, in tijdschrift- en boekvorm. De eerste vertaling, *Nobleza y miseria* (*De arme edelman*), verscheen in *Diario de Barcelona*; de laatste, *El país del oro* (*Het goudland*) in een jeugdreeks bij Producciones Editoriales.

Bijzonder is dat de uitgevers van uiteenlopende aard zijn: conservatief, liberaal, katholiek, links georiënteerd, vrouwen- en jongerengericht. Kennelijk bereikte Conscience een heel breed lezerspubliek, en daar plukten uitgevers de vruchten van. Behalve het grote publiek lazen ook Spaanse intellectuelen

¹⁵ Voor het CODL-project, het International Network Studying the Circulation of Dutch Literature (2012-2015), doe ik onderzoek naar de Spaanse jeugdbewerking van *De Leeuw van Vlaenderen*, die verschenen is tijdens het Franco-regime.

zoals Manuel Milá y Fontanals en José María de Pereda zijn oeuvre. In de negentiende eeuw vielen voornamelijk zijn realistische novellen in de smaak; in de twintigste eeuw waren dat de romans *Het ijzeren graf* en *Het goudland*, zijn meest vertaalde werken in het Spaans.

De Spaanse vertalingen van Consciences werken verdienen nog nader bestudeerd te worden. Hierboven heb ik kort naar twee eventuele vervolgonderzoeken verwezen: de aan de censuur onderworpen vertalingen tijdens de Franco-dictatuur in Spanje (1939-1975) en de eventuele vertalingen die bij uitgever Maucci buiten Spanje zijn verschenen.

Literatuurlijst

- Assche, H. van** (1985). 'Conscience in Scandinavië. Een bibliografische verkenning'. In Coun, T., Vandenhende, A. & Wellens, G. (red.), *Hulde-album dr. F. van Vinckenroye* (pp. 299-310). Hasselt: Provinciaal Hoger Handelsinstituut: 299-310.
- Botrel, J.-F.** (1993). *Libros, prensa y lectura en la España del siglo XIX*, Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.
- Carrillo González, M.** (z.j.) 'Impulso definitivo en la politización del *Diario de Barcelona* en la coyuntura de 1858. Una introducción'. In: *Manuel Carrillo* (z.j.). *Juan Mañé i Flaquer y el Diario de Barcelona hasta 1868*. Proefschrift. Barcelona: Universitat de Barcelona (UB). <<http://www.raco.cat/index.php/Cercles/article/viewFile/191153/262957>> [17-05-2014]
- Caroleu, W.** (1906). 'Les llengües regionals a Europa'. *La Il·lustració Catalana*. IV/177 (21 oktober).
- Conscience, H.** (1879). 'La herencia del usurero (?)' [vert. anoniem]. *La Unión. Diario Democrático de la mañana*, II/216 (20 mei).
- Conscience, E.** (ca. 1880). *El país del oro* (eerste deel van *Het goudland*) [vert. J.A.P.]. Madrid: Medina y Navarro.
- Conscience, E.** (ca. 1880). *El camino de la fortuna* (tweede deel van *Het goudland*) [vert. J.A.P.]. Madrid: Medina y Navarro.
- Conscience, E.** (1880). *La herencia del usurero (?)* [vert. Marcelino Mange]. Madrid: z.u.
- Conscience, E.** (1965). *El león de Flandes*: Bilbao: Paulinas.
- Hermanowski, G.** (1973). Hendrik Conscience en Duitsland (Vertaald door J. Vanbrussel). *Vlaanderen*, 22/134: 238-240.
- Hermanowski, G. en Tomme, H.** (1961). *Zuidnederlandse literatuur in vertaling 1900-1960. Bibliografie*. Hasselt: Heidelberg.
- Hibbs-Lissorgues, S.** (1991). 'La prensa católica catalana de 1868 a 1900 (I)'. *Anales de literatura española*, nr. 7, 100-120. <<http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/anales-de-literatura-espanola--9/html/p0000006.htm>> [8 april 2013].

- [**La Época**] [vergelijking met Pérez Galdós] (1871, 12 juli).
- [**La Escuela Moderna**] (1882) [notities van een meester] (4 mei).
- [**La Ilustración Católica**] (1882). 'Enrique Conscience, novelista católico, el más popular de Bélgica'. *La Ilustración Católica*, 42, (4 mei).
- Lluch-Prats, J.** (2008). *Los trabajos y los días de un editor rocambolés: Vicente Blasco Ibáñez*. 1º Congreso Internacional de Literatura y Cultura Españolas Contemporáneas, 1 al 3 de octubre del 2008. La Plata: z.u.
<http://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/trab_eventos/ev.406/ev.406.pdf> [15-05-2014].
- Marrécau, Ph.** (1975). *La diffusion des oeuvres d'Henri Conscience en France*. Licentiaatsverhandeling. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Marichal Salinas, C.** (2002). La olvidada emigración española. *El País*. (1 juli).
<http://elpais.com/diario/2002/07/01/opinion/1025474408_850215.html> [8 april 2013].
- Martin, L.** (z.j.) Entre *La antología de poetas hispanoamericanos de Marcelino Menéndez Pelayo* y *Los parnasos de la Editorial Maucci: reflejos del ocaso de la hegemonía colonia*. Susquehanna: Susquehanna University.
<<http://www.lehman.cuny.edu/ciberletras/v15/martin.html>> [18-05-2014].
- Martínez Lumbreras, F.** (1881). 'Cristóbal Plantino'. *El Liberal* (9 oktober).
- Menéndez Pelayo, M.** (1982). *Epistolario II. Abril 1872 – Diciembre 1877*. Edición al cuidado de Manuel Revuelta Sañudo. Director de la Biblioteca Menéndez Pelayo. Madrid: Fundación Universitaria Española.
- Milá y Fontanals, M.** (1892) [oorspr. 1857]. 'Escenas de la vida flamenca'. In: *Obras completas del doctor D. Manuel Milá y Fontanals*. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer.
- Palau Dulcet, A.** (1951, tweede druk). *Manual del librero hispanoamericano. Bibliografía general española e hispanoamericana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos con el valor comercial de los impresos descritos*. Barcelona: Palau.
- Pedraza Jiménez, F.B. & Rodríguez Cáceres, M.** (1997). *Las épocas de la literatura española*. Barcelona: Ariel.
- Pegenaute, L.** (2004). *Historia de la traducción en España*. Salamanca: Colegio de España.
- Saguer, E.** (2005). *De receptie van Hendrik Conscience in Spanje binnen een Europese context. Inclusief een descriptieve inventaris van zijn vertaalde werk in Spanje*. Doctoraalscriptie. Leiden: Universiteit Leiden.
- Saguer, E.** (2007). 'Het overweldigende succes van de schrijver Hendrik Conscience in Spanje'. *Neerlandica Extra Muros* 45/2: 1-12.
<http://www.ivn.nl.com/library/NEM_2007-02.pdf> [8 april 2013].
- Simons, L., Somers, M. & Ruyssvelt, A. van** (1983). *Hendrik Conscience of de Vlaamse 'wedergeboorte'*. Tiel: Kredietbank.

Wauters, K. (1999). 'Hendrik Conscience'. In Deprez, A., Gobbers, W. & Wauters, W. (red.), *Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw*. Deel I. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde: 153-169.

Een genoeglijk avontuur De Italiaanse vertalingen van ‘Enrico’ Conscience (1846-1967)

Roberto Dagnino, Université de Paris 4-Sorbonne

Samenvatting

Deze bijdrage heeft een dubbel doel: 1) een lijst van alle Italiaanse Conscience-uitgaven opstellen; 2) nagaan welke positie Conscience innam binnen het Italiaanse polysysteem. Met dit doel wordt er een institutionele geschiedenis geschetst waarin uitgevers, reeksen, beoogd publiek en vertalers centraal staan, waar nodig met referenties naar tekstuele elementen en vertaalelementen. De eerste vertalers, de letterkundigen Tommaso Gar (1846) en Nicola Negrelli (1854), profileerden zich als ‘cultuurbemiddelaars’. Ze toonden interesse voor de culturele achtergrond van de verhalen en probeerden tegelijkertijd Conscience in te zetten in de Italiaanse literaire debatten. Vanaf de jaren 1860 werden van Conscience vooral de historische en rurale zedentaferelen populair, onder meer bij uitgever Sonzogno. Rond 1900 werd Conscience bijna volledig toegeëigend door katholieke uitgevers. Er werd gemikt op een arbeiders- en volkspubliek met een groeiende aandacht voor vrouwen (vrouwelijke lezers, vrouwelijke vertalers). Conscience werd ingezet in de strijd om de vrouw als zedelijke bescherming van gezin en kinderen. Vanaf het interbellum groeide de aandacht voor de jeugd en soms specifiek voor ‘jongedames’, met relevante verschuivingen in paratekstuele elementen (titelwijzigingen, omslagafbeeldingen). Na WOII veranderde ook het vertalersprofiel. Een van de laatste vertalingen werd verzorgd door jeugdschrijver Giuseppe Rigotti, teken van groeiende aandacht voor esthetische kwaliteit en voor een autonoom jeugdpubliek. Er zijn 59 uitgaven van Conscience opgespoord (1846-1967), meestal vertalingen uit het Frans of het Duits. Soms werd Conscience expliciet als ‘Franse schrijver’ voorgesteld. In het Italiaanse polysysteem is er dan ook nooit sprake geweest van canonisering.

Abstract

This contribution aims at 1) providing a list of all Italian editions of Conscience’s works and 2) analysing Conscience’s position within the Italian polysystem. To this end, the article provides an institutional history with special attention to publishers, book series,

E-mail
roberto.dagnino@
gmail.com

targeted public and translators, where necessary with references to textual and translating features. The first translators, writers Tommaso Gar (1846) en Nicola Negrelli (1854), saw themselves as ‘mediators between cultures’. They showed interest for the stories’ cultural background while linking Conscience to the Italian literary debates. From the 1860s onwards, Conscience’s historical-rural novels, usually containing a clear moral message, became more successful, e.g. in Sonzogno’s editions. Around 1900 Catholic publishers virtually monopolized Conscience, aiming at a broad popular public but with growing attention for women (female public, female translator). Conscience became a weapon in the struggle for the woman as a moral bastion within the family and for children’s education. In the 1930s the focus increasingly shifted to a young public and sometimes specifically to ‘young ladies’, with significant changes in paratextual elements (titles, cover images). After WWII the translator’s profile evolved as well. One of the last translations was provided by a children’s writer, Giuseppe Rigotti, a choice reflecting a desire for aesthetic quality and a growing perception of youngsters as an autonomous target. In total, 59 editions have been found (1846-1967). Most texts were translated from French or German. Conscience was sometimes explicitly presented as a ‘French writer’. We can therefore conclude that Conscience never became an influential (canonised) author within the Italian polysystem.

1. INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING

In zijn bijna honderd jaar geleden verschenen repertorium van vertalingen van Vlaamse literatuur vermeldt Prosper Arents een dertigtal uitgaven van Conscience’s werken die vanaf de jaren 1840 in Italië werden uitgebracht (Arents, 1931, p. 61-64). Grosso modo dezelfde titels komt men in *CLIO* tegen, het repertorium van negentiende-eeuwse Italiaanse boekenuitgaven (CLIO, 1997). Maar wie ‘Hendrik Conscience’ in de landelijke OPAC/SBN-catalogus opzoekt, ziet dat hij ook in de twintigste eeuw een geliefde auteur is geweest, met een ruim twintigtal uitgaven (OPAC, 2013). Gelukkig zijn de meeste vertalingen nog beschikbaar in bibliotheken of in het antiquairscircuit, hetgeen een schat aan informatie oplevert die nog nauwelijks onderzocht is. Er is dan ook een systematiseringsstrategie nodig die een opsomming van de beschikbare gegevens combineert met de ontrafeling van de rode draad achter het Italiaanse ‘avontuur’ van Hendrik, of beter, zoals hij vaker werd herdoopt, *Enrico* Conscience.

Doel van deze bijdrage is uitgerekend een aantal gegevens te destilleren om de lijst vertalingen uit te breiden en tevens het ‘verhaal’ achter deze uitgaven

te schetsen. Dit doel kan het beste worden bereikt door middel van een historische beschrijving die, volgens de polysysteemtheorie van Even-Zohar, de vraag naar de positie van Conscience in het Italiaanse polysysteem moet beantwoorden. Even-Zohar betoogt dat literatuur in vertaling tot een secundair circuit behoort. Het zijn vooral de primaire teksten van de literatuur van eigen bodem die bepalend zijn voor de keuze van te vertalen werken en voor de debatten die een nationaal literair circuit ontvankelijk maken voor buitenlandse invloeden. Hierdoor schrijft Even-Zohar vertaalde literatuur een ondergeschikte positie en tevens een conservatieve invloed toe: buitenlandse werken worden binnen het ontvangende polysysteem doorgaans ingezet ter bevestiging van de heersende literaire smaak. Toch kunnen sommige auteurs ook in andere polysystemen de status van invloedrijke klassieken verwerven en als zodanig *gecanoniseerd* worden (Even-Zohar, 1990, p. 46-52). Hierbij kunnen we bijvoorbeeld denken aan statusverhoging door toedoen van cultuurbemiddelaren, onder meer via vertalingen. Is dit ook met Enrico Conscience het geval geweest? Wat is het institutionele kader van dit proces geweest? Oftewel, welke uitgevers, vertalers en literaire circuits hebben daarin een rol gespeeld en heeft dit tot canonisering geleid?

De ideologisch-literaire context waarin uitgevers en vertalers opereerden zal in dit kader centraal staan, althans voor zover beschikbare gegevens het toelaten hypotheses of conclusies te formuleren. Wel zal deze institutionele aanpak waar nodig geïntegreerd worden met een wat nauwkeurigere blik op enkele geselecteerde vertalingen: de negen uitgaven van *De arme edelman* – Conscience's meest uitgegeven werk in Italië – en de vertalingen rechtstreeks uit het Nederlands. De aandacht voor de teksten mondt hier voorlopig niet uit in een gedetailleerde vertaalanalyse. Ik heb de prioriteit gegeven aan de opsporing en systematisering van de beschikbare gegevens. Verwijzingen naar tekstuele elementen hebben vooral als doel om tot nieuwe vragen te leiden, die als wegwijzer kunnen dienen voor verder onderzoek. Ik richt me dan ook voornamelijk op ingrijpende, in het oog springende tekstwijzigingen en op de vertaling van enkele *realia*. Maar eveneens op paratekstuele elementen – onder meer omslag, afbeeldingen, titel, auteursnaam – en dit vanwege hun specifieke, dubbele functie. Ze zijn er namelijk om het boek te presenteren en te promoten, maar ook om de verwachtingen van de lezer op te wekken en daardoor ook meteen de interpretatie van het verhaal in een bepaalde richting te sturen (Genette, 1987, p. 7-20). Al deze elementen zullen het mogelijk maken verdere beschouwingen te formuleren over 'onuitgesproken' aspecten van een aantal Italiaanse Conscience-uitgaven.

2. DE 'ERUDIETE' VERTALINGEN VAN GAR (1846) EN NEGRELLI (1854)

In de kritische Lannoo-uitgave van *De Leeuw van Vlaenderen* heeft Wauters eraan herinnerd dat het boek dat inmiddels als hét werk van Conscience geldt, in het begin slechts een beperkt publiekssucces kreeg. Het waren andere verhalen van de jonge auteur die hem in eerste instantie internationale bekendheid verschaften en al snel in het Duits en Engels werden vertaald (Wauters, 2002, p. 397-398). Eenzelfde inzicht is op de Italiaanse boekenmarkt van toepassing. Ook Italiaanse lezers werden voor het eerst met Conscience in contact gebracht door een vertaling van zijn drie Vlaamse schetsen uit 1843-1844: *Hoe men schilder wordt*, *Siska van Roosemael* en *Wat eene moeder lyden kan*.

In 1846 verscheen bij de Florentijnse Poligrafia Italiana een vertaling van deze drie novellen van de hand van Tommaso Gar, getiteld *Vita domestica dei fiamminghi descritta in tre racconti* (Huiselijk leven van de Vlamingen in drie verhalen). Gar was een erudiete letterkundige, werkzaam als bibliothecaris en archivaris onder meer in Padua en Venetië en een voorstander van de Italiaanse eenwording. Hij was ook een kenner van de Duitse literatuur en bewonderaar van de Duitse jurist en liberale politicus Carl J.A. Mittermeier, aan wie *Vita domestica* is opgedragen (Conscience, 1846, p. 5; Allegri, 1999).

Het is dan ook allesbehalve vreemd dat Gar Conscience uit het Duits heeft vertaald. Hij geeft namelijk aan als brontekst de *Flämisches Stilleben in drei kleinen Erzählungen* te hebben gebruikt, die Melchior von Diepenbrock in 1844 had vertaald. Het notenapparaat van Von Diepenbrock is gedeeltelijk overgenomen, weliswaar met aanpassingen voor Italiaanse lezers, terwijl de Italiaanse uitgave, in tegenstelling tot de Duitse, geen afbeeldingen bevat. De drie stillevens mochten in elk geval volgens Gar bij het Italiaanse publiek niet onbekend blijven 'vanwege hun morele doel, de waarachtigheid van de personages en gebeurtenissen en het universele karakter van elke regel.'¹ Zedelijk, waarachtig en herkenbaar, dit waren de kenmerken die Gar het meest apprecieerde in Consciences werken, overigens in lijn met de toen heersende waarden binnen het Italiaanse polysysteem. Dezelfde idealen bezielde namelijk ook Alessandro Manzoni, die zijn nationaal-historische roman *De verloofden* (laatste bewerking uit 1840) 'vero', 'interessante' en 'utile' had

¹ 'pel loro fine morale, per la verità delle persone e delle cose rappresentate, e finalmente pel carattere di universalità che in tutta la sostanza loro dimostrano' (Conscience, 1846, p. 7).

willen maken: waarachtig, belangwekkend, ook voor een publiek van niet-letterkundigen, en nuttig vanuit politiek en zedelijk oogpunt (Baldi, 1993, p. 476).

Maar Consciences verhalen vertoonden ook een vermeldenswaardig tekort: ‘de auteur van deze Verhalen is een Vlaming en als zodanig hekelt hij (mogelijk met al teveel strengheid) de hedendaagse Franse zeden en inzonderheid de onvolledigheid of de schadelijke invloed van Franse onderwijsinstellingen’.² Voor het Italiaanse lezerspubliek, dat cultureel gezien geenszins Fransvijandig was, kon dat te sterk in de oren klinken. Maar Conscience was ook nog ‘zo jong’³, en dus begrijpelijkerwijs wat onstuimig. Gar gunde hem dan ook het voordeel van de twijfel en probeerde uit de anti-Franse toon alsnog een les te trekken. ‘Net als andere volkeren in een gelijkaardige politieke positie, wijden Vlamingen zich tot de bestudering van hun geschiedenis en hun taal en daardoor tot hun nationale heropleving’.⁴ De Italianen konden Consciences ongeduld dan ook goed begrijpen: ‘Wij Italianen zullen de overdrijving daarom niet afkeuren van zo een edele neiging’,⁵ des te meer aangezien de schrijver ‘in zijn vaderland al beroemd is door zijn prachtige historische romans en verhalen, die de nationale letterkunde hebben verrijkt en de nationale zaak hebben bevorderd en waarvan vele in Duitsland in vertaling zijn verschenen of thans vertaald worden’.⁶

De bijdrage van de letterkunde aan de ontwakings van ‘onderdrukte’ nationaliteiten wordt prominent onder de aandacht gebracht, en hierdoor kon Conscience ook Italiaanse schrijvers de weg wijzen. Er zat hier duidelijk potentieel in dat tot een goede verspreiding van Conscience in Italië kon leiden, hoewel dan voornamelijk als bijdrage tot de in het primaire circuit heersende debatten. Bovendien straalt de ‘waarschuwing aan de lezer’⁷ een zekere onderdanigheid tegenover de Duitse cultuur uit. Men krijgt al gauw de indruk dat Conscience

² ‘L’autore di questi Racconti è un Fiammingo, e, come tale, sferza (forse con troppo rigore) gli odierni costumi francesi, e specialmente lo stato imperfetto o cattivo degl’istituti francesi di educazione’ (ibid., p. 8).

³ ‘giovin com’è’ (ibid.).

⁴ ‘I Fiamminghi attendono, come altri popoli posti nella stessa condizione politica, a ravvivare collo studio della storia e della lingua loro il sentimento della propria nazionalità [...]’ (ibid.).

⁵ ‘Noi Italiani non vorremo per questo farci severi riprensori della esagerazione di quella nobil tendenza’ (ibid.).

⁶ ‘è già divenuto famoso nel suo paese, per aver arricchita la propria letteratura e giovata la causa nazionale con bellissimi romanzi e racconti storici, parecchi dei quali vennero tradotti o si stanno traducendo in Germania’ (ibid.).

⁷ ‘avvertimento a chi legge’ (ibid., 7).

minder om zijn literaire kwaliteiten gewaardeerd moest worden dan omdat hij het zo ver had geschopt in de door de vertaler sterk bewonderde Duitse gebieden. Een zeker ‘minderwaardigheidscomplex’ tegenover het buitenland hoeft in het negentiende-eeuwse Italiaanse polysysteem niet te verwonderen. Het was ongetwijfeld een van de kenmerken van de Italiaanse Romantiek, waarvan de vertegenwoordigers zich als doel hadden gesteld de Italiaanse cultuur te moderniseren door haar in contact te brengen met de eigentijdse literatuur uit de omringende taalgebieden (Bschleipfer & Schwarze, 2011, p. 1954). Volgens Even-Zohar is de aandacht voor literaire producten uit het buitenland het sterkst in polysystemen die zich in een zwakke of perifere positie of op een keerpunt in hun geschiedenis bevinden (Even-Zohar, 1990, p. 47) en het is zeker zo dat veel Italiaanse intellectuelen uit de Romantiek – onder meer, de groep rond het Milanese blad *Il Conciliatore* – toch wel een gevoel van verstarring en marginalisering beleefden. Juist onder invloed van de Europese Romantiek verwierpen ze de classicistische traditie van de voorafgaande generaties die ze als de bron van de Italiaanse culturele achterstand beschouwden (Baldi, 1993, p. 166).

Acht jaar later, in 1854, bracht Nicola Negrelli bij de Münchense uitgever G. Franz maar liefst drie boekdelen uit, met de vertaling van in totaal negen verhalen van Conscience. Negrelli, abt, en als docent verbonden aan de Academie voor Oosterse Talen in Wenen, was zelf ook goed vertrouwd met de Duits-talige cultuur. Van zijn hand zijn nu vooral vertalingen uit het Duits te vinden, waaronder die van een novelle van de Duits-Zwitserse auteur Heinrich Zschokke die als aanhangsel bij Gars *Vita domestica* was verschenen. Het is overigens aannemelijk dat de twee mannen elkaar toen al een tijd lang kenden. Beiden figureren namelijk als medewerkers van het Italiaanstalige blad *Rivista viennese*, dat eind jaren 1830 in Wenen werd uitgegeven (Allegrì, 1999). De *Rivista Contemporanea* van 1857 signaleerde instemmend Negrelli’s vertaling en vermeldde ook dat de vertaler, vermoedelijk in tegenstelling tot Gar, een ‘verstaander van de taal van de schrijver’ was.⁸ Door een vluchtige blik in het boek wordt het beeld van Negrelli als cultuurbemiddelaar al gauw bevestigd, met een uitgesproken interesse voor de geschiedenis en de taal van de Nederlanden. Zo heeft hij in *L’anno portentoso (1566) – In ’t Wonderjaer (1566)* – het woord *geus* consequent vertaald in ‘*gheuso*’ en er een korte historische voetnoot aan toegevoegd, met een inleiding tot dit begrip en een verwijzing, voor wie verdere informatie wenste, naar de *Storia de’ Paesi Bassi* van

⁸ ‘intendente dell’idioma dell’autore’ (A.C. 1857, 127).

Nicolaas G. van Kampen (Conscience, 1854, p. 4-5). Men kan dus met een grote mate van zekerheid concluderen dat de vertaling uit 1854 inderdaad de eerste is geweest die rechtstreeks uit het Nederlands werd verricht, hoewel Negrelli mogelijk ook de Duitse tekst ‘als toetsteen’ bij de hand hield.

Negrelli was verder ook persoonlijk bevriend met Conscience, aldus de *Rivista Contemporanea*. Dat dit zo was, werd door Negrelli graag bevestigd. Niet alleen droeg hij zijn vertaling aan de auteur op, het eerste boekdeel opende ook met een brief aan Conscience waarin Negrelli zijn kennismaking met de schrijver op 25 juni 1853 tijdens een bezoek aan Antwerpen memoreerde. Sagner vermeldt in haar onderzoek naar de Spaanse Conscience-receptie dat de naam Negrelli wel eens opduikt in de correspondentie Conscience-Von Diepenbrock en dat de twee mannen Negrelli kenden (Sagner, 2005, p. 43-44).⁹ Het lijkt dus aannemelijk dat Von Diepenbrock de *lien* is geweest tussen de auteur en zijn Italiaanse vertaler, hoewel het gissen blijft naar het hoe en wanneer van hun eerste contact. Negrelli’s ‘zeer grote hoogachting’¹⁰ was in elk geval gebaseerd op dezelfde behoefte aan buitenlandse modellen die bij Gars vertaling reeds is geconstateerd. ‘Met uw geschriften uw vaderland versieren en verbeteren’, dit waren namelijk de verdiensten van Conscience waar Italiaanse schrijvers zich aan mochten spiegelen.¹¹

3. ONDERHOUDENDE VERHALEN VOOR ALLEN

3.1. CONSCIENCE IN HET FONDS VAN SONZOGNO (1869-1884)

Negrelli’s werk is ook interessant doordat het voor een deel om unieke vertalingen gaat. Verhalen als ‘Quinten Metsys’ of ‘De grootmoeder’ zijn voor zover bekend nooit meer heruitgegeven of vertaald. In plaats daarvan kregen andere werken van Conscience een kans op de Italiaanse markt. Vanaf eind jaren 1860 nestelde de naam van Conscience zich in de catalogus van grotere uitgevers. In 1869 verscheen in Milaan bij Sonzogno *Il gentiluomo povero* – de tweede vertaling van *De arme edelman*, na een eerste overzetting in 1855

⁹ Zie ook Conscience aan Diepenbrock, 30 mei 1847. In Letterenhuis, au.:5609/D4372. Hieruit blijkt dat Diepenbrock in 1847 via Negrelli een exemplaar van *Gars Vita domestica* ontving. Met dank aan Diane ’s Heeren (Letterenhuis) voor haar vriendelijke medewerking.

¹⁰ ‘stima [...] grandissima’ (ibid., p. 5).

¹¹ ‘Illustrare co’ vostri scritti e [...] migliorare la patria vostra’ (ibid., p. 6).

bij een Napolitaanse drukker. Wederom in 1869 gaf Sonzogno ook *Il demone del giuoco* (Simon Turchi) uit. Beide boeken moeten een zeker publiekssucces hebben gekend, aangezien ze een aantal jaren later werden heruitgegeven. *Il gentiluomo povero* kreeg in 1878 een herdruk en *Il demone del giuoco* zelfs twee, in 1876 en in 1889. In 1884 deden nog twee van Conscience's werken hun intrede in de catalogus van Sonzogno, *L'anno portentoso: racconto fiammingo*, vertaling van *In 't Wonderjaer (1566)*, en een bundel novellen, *Racconti fiamminghi*, die in het archief van de uitgeverij wel wordt genoemd maar helaas nergens meer beschikbaar blijkt.¹²

Maar de herdruk van sommige werken van Conscience in de jaren 1860 is eveneens een afspiegeling van de evolutie van Sonzogno van een drukkerij tot een dynamisch, commercieel bedrijf dat grote oplagen leverde en niet afkerig was van agressieve marketingstrategieën (Valisa 2011, p. 92). Met de Italiaanse eenheid was niet alleen het publiek groter geworden maar had de hele (noordelijke) industrie een sterke *boost* gekregen. Dit resulteerde in het ontstaan van een nieuw publiek, bestaande uit arbeiders en kleinburgerlijke lezers, dat voor uitgevers in feite braakliggend terrein was: 'The Unknown Public' had de Engelse schrijver Wilkie Collins dit publiek licht denigrerend genoemd (Lyons, 1998, p. 373). Sonzogno speelde hier succesvol op in en verzorgde volksuitgaven, in herkenbare reeksen en met een toegankelijke prijs, die een mix van onderhoudende en moralistisch-patriottische verhaalelementen bevatten en voor een breed volkspubliek geschikt werden geacht (Valisa, 2011, p. 92; Cadini & Vignini, 2012, p. 24, 27-29). De biografische schets die *L'anno portentoso (1566)* uit 1884 voorafgaat, de enige Sonzogno-uitgave met een inleidende tekst, geeft een staaltje van deze tendensen: 'De wereldburger Conscience heeft als doel gehad de deugd verkieselijk en begeerlijk te maken en de ondeugd zonder aarzeling te bestrijden; hij was zich ervan bewust dat hij zodoende niet alleen zijn geweten als schrijver trouw zou blijven maar ook zijn vaderland bewonderenswaardig zou dienen daar Vrijheid en slechte zeden nooit gepaard kunnen gaan!'¹³

¹² Zie file 'Archivio_titoli_Sonzogno.xls' In: Progetto Sonzogno, <http://www.progettosonzogno.org/bibliotecastorica-catalogo> [16 april 2013]. Het Sonzogno-archief is in 1943 bijna volledig verwoest geraakt tijdens een bombardement. Het blad *Il Secolo* is momenteel voorwerp van digitalisering. Na afronding zullen mogelijk ook over Conscience meer gegevens aan het licht komen. Met dank aan Silvia Valisa voor de verschaft informatie.

¹³ 'Conscience, cittadino dell'umanità, [...] ebbe sempre in pensiero di far cara e desiderata la virtù, e di combattere a tutta possa il vizio [...], non ignorando che nel servire così alla sua coscienza di scrittore serviva ad un tempo mirabilmente alla sua patria, ben sapendo che Libertà mal costume non sposa [...]' (Conscience, 1884, p. 6).

Sonzogno bracht ongetwijfeld ook innovatieve producten uit, zoals populair-wetenschappelijke inleidingen tot bekende denkers en filosofen (Garin, 1991, p. 33-34). De uitgever zag het volksverheffende ideaal dus niet over het hoofd, maar wist als geen ander ook de ‘buik’ van het nieuwe publiek aan te spreken. De focus lag dan ook meestal op de publicatie van onderhoudende romans – Dumas en Sue als eersten – waarin de literaire kwaliteit dikwijls ondergeschikt was aan de stereotypering van vormen en verhalen van romantisch-historische signatuur (Chemello, 1997, p. 168; Ragone, 1999, p. 43, 47-49). Ook zedenromans, met duidelijke tegenstellingen tussen ‘goeden’ en ‘slechteriken’ en dikwijls ingebed in een historische en/of rurale *setting*, zoals ook bij Conscience niet zelden het geval was, groeiden uit tot keurmerk van Sonzogno, van wie de volksuitgaven zich meestal door een sterk paternalistische houding en een niet al te kritische toon tegenover de bestaande sociale verhoudingen kenmerkten (Cadioli & Vigni, 2012, p. 29).

De culturele operatie van een commerciële uitgever als Sonzogno verschilde evident diep van de motivatie en de waarden die de letterkundigen Gar en Negrelli hadden beziel. Eén aspect bleef echter onveranderd, namelijk de overtuiging dat een forse inbreng uit het buitenland onontkoombaar was om de Italiaanse cultuur mee te laten draaien in het Europese circuit. Sonzogno stelde dan ook een robuust fonds vertaalde auteurs samen, waarin de Fransen een prominente positie innamen (Valisa, 2011, p. 98; Cadioli & Vigni, 2012, p. 29-30). De focus op de import van Franse auteurs drukte zijn stempel zichtbaar op de organisatie van het bedrijf. Zo verkreeg Sonzogno vanaf de jaren 1860 het monopolie voor Italië op de werken van de leden van de Parijse *Société des Gens de Lettres* (Valisa, 2011, p. 98). Ongeveer in dezelfde periode opende de uitgeverij een filiaal in de Rue de Richelieu 106 in Parijs, hoogstwaarschijnlijk met de intentie om de Franse markt in de gaten te houden om er de commercieel meest succesvolle producten uit te pikken en naar Italië door te spelen. Ook de negentiende-eeuwse uitgavevorm bij uitstek van veel volksromans, het *feuilleton*, werd door Sonzogno gretig omarmd. Alvorens op de boekenmarkt te komen, verschenen de meeste romans als aanhangsel, als *romanzo d'appendice* bij de vele dag- en weekbladen waarmee deze uitgever een zo breed mogelijk publiek probeerde te bereiken (Valisa, 2011, p. 96). Gelet op het betrekkelijk grote aantal bladen dat Sonzogno door de jaren heen op de markt bracht, zal een zoektocht naar vertalingen van en verwijzingen naar Conscience in deze periodieken het onderwerp moeten worden van een apart onderzoek. Het gebruik van afbeeldingen – ‘de tv van de negentiende eeuw’ (Cadioli & Vigni, 2012, p. 29) –, de distributie van de

Fig. 1: *De arme edelman* bij Dujardin (1851)
Erfgoedbibl. Conscience, Antwerpen, sign. 523990 [S4-115 c]

IL GENTILUOMO POVERO

DI

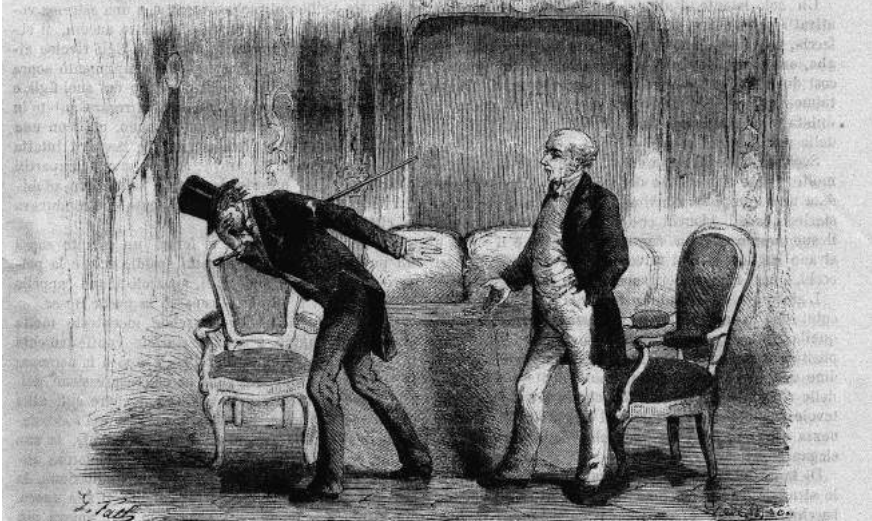
ENRICO CONSCIENCE

I.

Verso la fine del mese di luglio 1842, una carrozza scoperta correva sopra uno dei tre stradoni che dalle frontiere olandesi conducono ad Anversa. Sebbene co-

ma le vestigia di una inargentatura tuttora visibile nel vano degli ornamenti, attestavano un'antica opulenza grandemente scemata, per non dire totalmente scomparsa.

Codesto equipaggio era tirato da un grosso e robusto cavallo dal passo breve e pesante, al cui aspetto

desta carrozza fosse stata ripulita con evidente cura, pure in essa tutto dava a divedere una certa miseria. La cassa, mal ridotta da un lungo uso, crollava sotto gli sbalzi; piegava da una parte e dall'altra sopra i cignoni e strideva, a guisa di scheletro, nei suoi consunti mozzi. Il mantice, per metà rialzato, risplendeva al sole, mercè l'olio con cui era impiastro; ma codesto effimero splendore non riusciva a dissimulare gli strappi e le numerose crepe che ne solcavano il cuoio. La maniglia delle portiere e le altre parti di ottone erano, a dire il vero, accuratamente forbite,

un intelligente avrebbe di leggieri indovinato che esso era per il consueto adoperato a più faticosi lavori, e che era abituato a tirare il carro e a solcare la terra.

Sopra il sedile anteriore era seduto un giovine contadino dai diciassette ai diciotto anni; egli indossava una livrea; un nastro d'oro guarniva il di lui cappello, e alcuni bottoni di rame brillavano sopra il di lui abito; ma il cappello cadevagli fino sulle orecchie, ed il vestito era così largo che il giovine vi sguzzava dentro come in un sacco. Certamente quegli

Fig. 2: *De arme edelman bij Sonzogno* (1878)
Uit het boek in het bezit van de auteur.

tekst over twee kolommen per bladzijde en het gebruik van vellen dun papier met een breed formaat, zoals ze te constateren vallen in de boekuitgaven van *Il demone del giuoco* en *Il gentiluomo povero* die ik heb kunnen raadplegen, geven in elk geval aanleiding om te vermoeden dat ook Conscience door Sonzogno in eerste instantie als feuilletonschrijver werd gepresenteerd.

Het is hoe dan ook nagenoeg zeker dat Conscience via het Franse kanaal de aandacht van Sonzogno trok. Lambert heeft in zijn artikel over de Franse Multatuli- en Conscience-receptie duidelijk gemaakt dat de Vlaamse auteur in de tweede helft van de negentiende eeuw een groot verkoopsucces boekte als auteur van *littérature de consommation*, in het kielzog van de al genoemde Dumas en Sue, maar zonder enige merkbare langdurige invloed op het primaire circuit van de Franse literatuur (Lambert 1980, p. 80-82). Dit was precies het soort product dat ook Sonzogno in Italië invoerde (Chemello, 1997, p. 177). De Italiaanse titel van *Simon Turchi* is bovendien duidelijk gemodelleerd op de Franse vertaling *Le démon du jeu* (voor het eerst verschenen in 1855 en na 1860 herhaaldelijk herdrukt; zie Deprez, 1974, dl. 2, p. 239) en suggereert dus ook een import via de Franse markt. Dit neemt niet weg dat Sonzogno ook eigen herkenbare producten wilde leveren. In *Il gentiluomo povero* (1869/1876) gebeurde dit door de toevoeging van twaalf afbeeldingen, zonder overname van de vier illustraties van E. Dujardin die de Nederlandse uitgaven uit de jaren 1850 en 1860 versierden (Fig. 1, 2). De Franse, Duitse en Engelse uitgaven van *De arme edelman* van vóór 1869 namen deze laatste afbeeldingen over of bevatten eenvoudigweg geen illustraties. De Franse Lévy-uitgave uit 1885 blijkt daarentegen met de Sonzogno-afbeeldingen van twintig jaar eerder verrijkt, overigens net als de Nederlandstalige jubileumuitgave uit 1912. Hoewel dit punt meer vergelijkend onderzoek vergt, aan de hand ook van de Sonzogno-uitgaven van andere werken van Conscience, lijkt er wel eens sprake te zijn geweest van *wisselwerking* tussen Sonzogno en andere Europese uitgevers, en niet exclusief van *overname* van buitenlandse producten.

3.2. DE TIPOGRAFIA BORTOLOTTI EN TWEE VERTALINGEN 'UIT HET NEDERLANDS' (1889)

Voor de meeste Conscience-vertalingen ontbreekt helaas elk gegeven over de gebruikte brontekst, maar in veel gevallen is het evident dat de aandacht voor de culturele achtergrond van de auteur op z'n minst zeer gering was. Niet zelden werd er bijvoorbeeld nonchalant omgegaan met sommige Vlaamse (of

Nederlandstalige) *realia* in de teksten, hoewel het niet duidelijk is of het om vertaal- of drukfouten gaat. Ik beperk me hier slechts tot de verwijzing naar Vondels *Lucifer* uit het tweede hoofdstuk van *De arme edelman*. De befaamde dichter en zijn meesterwerk moesten het wel eens ontgelden: een keer als ‘*Lucifero di Rondel*’ (1855) en vervolgens als ‘*Lucifero di Blondel*’ (1889, 1935). Een andere keer verdween de titel volledig: *Lucifer* werd er vervangen met een vrij algemene ‘*poema di Vondel*’, dichtstuk van Vondel. De Sonzogno-uitgaven uit de jaren 1860-1880 waren met andere woorden de uitkomst van een tendens die zich al in de tweede helft van de jaren 1850 had geopenbaard. De cultuurbemiddelende houding van Gar en Negrelli, die nog de behoefte hadden gevoeld om een aantal *realia* uit te leggen en de daarbij horende vertaalkeuzes in noten te verantwoorden, verdween al snel ten voordele van een overzettingswerk dat louter op het leveren van een genietbare tekst was gericht. Vertalingen van buitenlandse werken via andere talen, meestal uit het Frans, raakten in deze context wijd verspreid onder zowel grote als kleine uitgevers (Cadioli & Vigni, 2012, p. 62). Zo was *De arme edelman* van de katholieke Marietti, in 1871 verschenen met de titel *Leonora ossia la migliore delle figlie*, een vroeg voorbeeld van een uitgave waarvoor expliciet vermeld werd dat het om een vertaling uit het ‘*originale francese*’ ging. De Vlaamse achtergrond van de schrijver werd er gewoonweg verzwegen. Ook de Tipografia Editrice Lombarda gaf in 1877 in haar reeks ‘*Scelta di buoni romanzi stranieri*’ (Keuze uit goede buitenlandse romans) *Storia di due figli di operai* uit, de vertaling van *Bavo en Lieveken, geschiedenis van twee werkmanskinderen*. De oorspronkelijke ondertitel was in het Italiaans de titel geworden, een strategie waarin de Franse titel *Histoire de deux enfants d’ouvriers* (1868; zie Deprez, 1974, p. 243) naklonk.

De weinige afwijkingen van deze tendens verdienen dan ook meer aandacht. Na Negrelli’s werk kunnen hier *Nobiltà e miseria* (*De arme edelman*) en *Clara* (beide uit 1889) en later *Il castello del Wulfhof* (1932), vertaling van *De kwaal des tijds*, vermeld worden. Het zijn de enige vertalingen waarvoor expliciet wordt aangegeven dat ze uit het Vlaams werden verricht. In twee gevallen dient men echter bij een soortgelijke bewering een vraagteken te zetten. In *Nobiltà e miseria* en *Clara*, beide verschenen in 1889 bij de Milanese drukkerij Bortolotti, valt het een lezer al gauw op dat een aantal *realia*, voornamelijk straat- en plaatsnamen, waar ze niet veritaliaanst zijn, in het Duits worden vermeld. Zo worden de Rode Poort en de Borgerhoutsepoort, die door de heer ‘*Di Vlierbecke*’ worden doorreden, ‘*il Rothenthor*’ en ‘*il Bürgerholzerthor*’ genoemd, terwijl in de naam van de Gasthuisstraat uit *Houten Clara* sprake

is van een verhaspeling van Nederlands en Duits: ‘*Gasthuisstrasse*’. In voetnoten wordt verder in het kort verduidelijkt dat het om poorten en straten van Antwerpen gaat. Ook de Kempense Echelpoel, die in het tweede hoofdstuk van *De arme edelman* wordt genoemd, verandert in de uitgave uit 1889 in ‘*Egelteich*’ – ‘*il lago delle sanguisughe*’, aldus opnieuw een voetnoot. Een vertaling uit het Duits lijkt meteen de meest voor de hand liggende oplossing. ‘*Gasthuisstrasse*’ zou enige twijfel kunnen doen ontstaan, maar na een kijk in Müldeners vertaling uit 1850, die begin jaren 1880 heruitgegeven werd (Arents, 1931, p. 14, 17), blijkt al gauw dat de verhaspeling al door de Duitse vertaler gehanteerd was en naar alle waarschijnlijkheid door zijn Italiaanse evenknie overgenomen is (Conscience, 1850, p. 8). De bewering dat het boek een ‘*versione dal fiammingo*’ bevatte, komt hierdoor sterk in het gedrang.

3.3. EEN CONSCIENCE-VERTALING BIJ DE MILANESE UITGEVER TREVES (1904)

Interessant om te vermelden is ook *La statua di legno*, een nieuwe vertaling van *Houten Clara*, verschenen in Milaan bij Treves in 1904. Het is een opmerkelijke vertaling omdat Treves rond de eeuwwisseling als meer intellectuele uitgever dan Sonzogno gold. Grote namen als D’Annunzio en Verga publiceerden via deze uitgever, die dan ook vaak een ‘hogere’ publiek voor ogen had. Bovendien koesterde Treves een uitgesproken patriottisch-conservatief profiel. Mede hierdoor kwam de focus wat meer op Italiaanse auteurs te liggen (Tranfaglia & Vittoria, 2007, p. 81-84, 145-149). Zo speelde Treves rond de eeuwwisseling bijvoorbeeld een centrale rol in de (soms heftige) debatten over onderwijs, taal en dialect (Nacci, 2004). Het is evident dat vertaalde auteurs in het kader van deze debatten binnen het primaire circuit van het Italiaanse polysysteem eventueel slechts een tweederangsrol konden spelen.

Maar op de keper beschouwd verschilde de catalogus van Treves in wezen niet erg veel van die van Sonzogno. Het profiel dat de twee uitgevers graag van zichzelf promootten mocht gedeeltelijk anders zijn, maar in de praktijk ging ook Treves zich geleidelijk openstellen voor ‘lichtere’ (buitenlandse) literatuur, hoewel altijd met wat meer nadruk voor het zedelijke en esthetische gehalte van de uitgegeven producten (Ragone, 1999, p. 47-49). De oorsprong van de Treves-vertaling van *Houten Clara* is dan ook eerder in deze richting te zoeken. De reeks *Biblioteca amena* (Genoeglijke bibliotheek) was het antwoord van Treves op de verwachtingen van het nieuwe volkspubliek, een

ontwikkeling die ook een kwaliteitsuitgever niet onverschillig kon laten. ‘De ordinare smaken niet vervreemden en tegelijkertijd de fijnste blijven aanspreken’, valt op de flaptekst van *La statua di legno* te lezen: dit was de evenwichtsoefening waaraan Treves zich waagde met de *Biblioteca amena*.¹⁴ Dat *Houten Clara* (uiteraard in de *Biblioteca amena*) samen met Arthur Conan Doyle’s *Il dramma di Pondichery-Lodge* in één volume werd uitgegeven – een uittreksel uit de Sherlock Holmes-roman *The sign of four* – laat duidelijk begrijpen dat de Vlaamse auteur ook in het geval van Treves in de categorie ‘volksschrijver’ viel, die voornamelijk met zijn burgerlijke liefdes- en zedentaferelen de aandacht van de Italiaanse uitgevers trok.

4. ROND DE EEUWWISSELING: DE KATHOLIEKE TOE-EIGENING VAN ENRICO CONSCIENCE

4.1. DE PIONIERSROL VAN DE *TIPOGRAFIA DELL’IMMACOLATA CONCEZIONE* (1869-1913)

In de jaren voor de eeuwwisseling kenmerkte het Italiaanse culturele debat zich onder meer door een toenemende mondigheid van katholieken. De traditionele argwaan van de Kerk tegenover romans en verhalend proza begon in de tweede helft van de negentiende eeuw langzaam af te nemen, ten gunste van initiatieven die gelovigen dichter bij ‘goede boeken’ moesten brengen. In het kader van dit engagement voor een ‘pedagogie van het lezen’ (Palazzolo, 2010, p. 16) ontstonden in heel Italië, en vooral in het Noorden, talloze uitgeverijen en drukkerijen die in sommige gevallen in de loop der jaren tot ondernemingen met landelijke allure wisten uit te groeien.

De strategie van de *Tipografia Pontificia ed Arcivescovile dell’Immacolata Concezione* (Pauselijke en Aartsbisschoppelijke Drukkerij van de Onbevleete Ontvangenis; in het vervolg *Immacolata Concezione*), opgericht in Modena in 1857, vertoonde in feite veel raakvlakken met die van Treves of Sonzogno (Chiosso, 2008, p. 248-250). Ook deze katholieke uitgever bracht volksreeksen op de markt, met als doel een nog betrekkelijk ongedifferentieerd *unknown public* te bereiken en te ‘alfabetiseren’. De distributie gebeurde onder meer via een abonnementensysteem dat voornamelijk op een burgerlijk publiek

¹⁴ ‘[...] al tempo stesso non alienare i gusti volgari e allettare i più raffinati’ (Conan Doyle, A. & Conscience, E., 1904).

gericht was: abonnees ontvingen alle nieuwe uitgaven van de Immacolata Concezione, samen met enkele extra exemplaren die bedoeld waren om onder het volk verspreid te worden (Piazza, 2009, p. 184). De katholieke pedagogie van het lezen betrof echter niet de populair-wetenschappelijke opvoeding die niet-confessionele uitgevers beoogden. In een poging om een afzonderlijke katholieke zuil vorm te geven, trachtten katholieke uitgevers op te treden tegen de romans van Treves en Sonzogno, die te veel aandacht zouden besteden aan lichtzinnige liefdesdrama's en bovaristische taferelen en zodoende de zeden van de lezers corrumpeerden (Ragone, 1999, p. 43).

De deugden van het gezinsleven, kleine (plattelands)gemeenschappen en een vroom bestaan dienden prominent onder de ogen van de lezers te worden gebracht. Hiervoor aarzelden katholieke uitgevers niet om dezelfde middelen in te zetten als hun concurrenten. 'Troostende' verhalen, moralistische tegenstellingen (deugden-zonden), nauwelijks ruimte voor psychologische nuanciering (Chemello, 1997, p. 169): veel ingrediënten van de zo geduchte 'romannetjes' werden overgenomen en vervolgens in een katholiek kader gepresenteerd. Tegenover de *Biblioteca amena* van Treves richtte de Immacolata Concezione *Collezione di letture amene ed oneste* (Collectie van genoeglijke en deugd-zame leesboeken) op, waarmee in de naam meteen duidelijk werd gemaakt wat er mankeerde aan de producten van niet-confessionele uitgevers: ze wilden vermakelijk zijn, maar misten de ambitie en de roeping om stichtend te zijn. 'Onder de regen van zeer slechte romans die met hun oneerlijkheid en goddeloosheid ons tijdperk verderven en hun allerschadelijkste vergif met talloze verleidingen in de ziel van de lezers, vooral van de jeugd, inenten, [...] is het goed, noodzakelijk zelfs, ernaar te streven exemplaren van zedelijke en religieuze boeken te verspreiden teneinde de wonden van de moderne samenleving ten dele te genezen',¹⁵ aldus een van de zeldzame voorwoorden die in Consciences romans aangetroffen kunnen worden.

In tegenstelling tot veel Franse romans, die in de loop van de negentiende eeuw vaak ook nog op de Index werden geplaatst (Amadiou, 2004), bevatten Consciences zedenromans geen maatschappijkritische elementen die de lezer tot 'opstandige' denkbeelden konden leiden. En verwijzingen naar het vrome

¹⁵ 'Fra la colluvie di pessimi romanzi che ammorbano colle loro turpitudini ed empietà la nostra epoca, e che sotto le forme più svariate e seducenti infiltrano il più micidiale veleno nell'animo specialmente dei giovani, [...] sta bene, anzi è necessario procurare di diffondere in copia libri onesti e religiosi affine di rimarginare in parte queste piaghe della moderna civil società' (Conscience, 1879, p. 3).

geloofsleven van het ene of het andere personage waren vaak niet ver te zoeken. Zijn werken konden dan ook zonder al te veel moeite geïntegreerd worden in de ideologische achtergrond van deze *Letture amene ed oneste*. Reeds in 1869 – tegelijkertijd met de eerste Conscience-uitgaven bij Sonzogno – verscheen bij de Immacolata Concezione *Il male del secolo: scene della vita contemporanea*, vertaling van *De kwaal des tijds*. Tot in de jaren 1880 werd als het ware een concurrentiestrijd gevoerd, die weerspiegeld werd in de parallelle uitgave van katholieke en niet-katholieke vertalingen. Naast de hierboven al genoemde vertalingen van Sonzogno of andere niet-katholieke concurrenten verschenen bij de Immacolata Concezione ook *L'amor materno alla prova ossia il martirio di una madre* in twee delen (1877), *Il tesoro di Felice Roobeek* in 1884, *Il demone del denaro* in 1886 en *Albertina* in 1889. Vanaf 1890 lijkt het evenwicht in het voordeel van katholieke uitgaven te zijn omgeslagen. In dat jaar verscheen, wederom bij de Immacolata Concezione, *Il tesoro dello spazzacamino: racconto*, een vertaling van *Het geluk van ryk te zyn* als nummer 198 van de *Letture amene ed oneste*. Sindsdien zijn van Conscience bijna alleen vertalingen bij katholieke uitgevers uitgebracht.

Enkele cijfers maken de verschuiving duidelijk zichtbaar. Tot 1890 heb ik in totaal negenentwintig uitgaven – heruitgaven en bundels inbegrepen – van Consciences romans in Italië nagespeurd, waaronder tien van katholieke en zestien (negentien met de heruitgaven) van niet (of niet duidelijk) confessionele signatuur. Vanaf 1890 is er sprake van een uitgesproken sprong voorwaarts van katholieke uitgevers, die tot de jaren 1960 maar liefst vierentwintig uitgaven op de markt hebben gebracht tegenover slechts zes niet-katholieke vertalingen. Deze aandacht voor romans van de kant van de katholieke cultuur is niet toevallig. Niet alleen was het gebrek aan 'schandaal' of maatschappijkritiek in Consciences zedenschetsen bij katholieke uitgevers al snel opgevallen. Ook het opkomende inzicht bij veel geestelijken dat preventieve censuur in de moderne wereld niet altijd de beste strategie was, had velen binnen de Kerk overtuigd van het nut van goede boeken. Het besef van het belang van een sterk katholiek uitgevers- en bibliothekencircuit leidde tot een forse import van 'zedelijke' romans uit het buitenland, voornamelijk uit Engeland en Frankrijk (Piazza, 2009, p. 164).

Tot diep in de jaren 1910 behield de Immacolata Concezione een bijna-monopolie op de vertalingen van Conscience, die allemaal als *Letture amene ed oneste* op de markt werden gebracht. Het ging alweer om goedkope consumptie-uitgaven die net als de *romanzi d'appendice* van de concurrentie voor een nog

breed volkspubliek bedoeld waren. Langzamerhand groeide echter vooral het vrouwelijke publiek uit tot een van de belangrijkste afzetmarkten voor Italiaanse uitgevers, katholieken zowel als niet-confessionelen. De overtuiging heerste dat hierdoor ook de rest van het gezin en vooral de jeugd bereikt kon worden: de vrouwelijke lezer als ‘bewaakster van zeden, tradities en gezin’ (Lyons, 1998, p. 375; zie ook Chemello, 1997, p. 182-185). Daarnaast hielp ook de oprichting van volksbibliotheken in arbeiderswijken, doorgaans onder leiding van parochies of armenorden, de verspreiding van deze gemakkelijke en tegelijk opvoedende leesboeken in de hand (Satti, 2004, p. 201-202; Palazzolo, 2010, p. 82-83). In dit kader kreeg Conscience drie – mogelijk vier – vertalingen bij de Genuese katholieke drukkerij *Fassicomio e Scotti*, die in 1895 (met mogelijke heruitgave in 1897), 1896 en 1899 respectievelijk *Una famiglia di operai (Bavo en Lieveken)*, *Nobiltà e sventura (De arme edelman)* en *Un segreto* uitgaf.

4.2. ‘ZOEK, O LEZER, GEEN TAALBLOEMEN’: CONSCIENCE VERTAALD DOOR EEN VROUW

Verhelderend over de rol die vrouwen in deze katholieke cultuurstrijd bezaten, is dat niet minder dan tien vertalingen van katholieke uitgevers, waarvan zeven van de Immacolata Concezione, door een zekere ‘G.P.’ of ‘signora G.P.’, soms met de toevoeging ‘di Padova’ (uit Padua) werden verzorgd. Alles wijst op één min of meer vaste vertaler. Maar wie was deze G.P.? In 1869 had de Immacolata Concezione, zoals gezegd, haar eerste Conscience-vertaling op de markt gebracht, *Il male del secolo*, vertaald door P. Galli. Ook de allerlaatste vertaling van dezelfde uitgeverij (1913) vermeldt de naam van de vertaler: Giordana Perin. Onzeker is of P. Galli zich achter G.P. kon schuilhouden. De hypothese dat G.P., mw. G.P. en Giordana Perin dezelfde persoon waren, lijkt meer overtuigend. Het archief van de Immacolata Concezione is helaas niet bewaard gebleven, en navraag in het gemeentelijke archief in Padua heeft één Giordana Perin opgeleverd. Die kwam uit een welgesteld katholieke nest – haar broers waren respectievelijk ondernemer en priester – maar ze was ongehuwd, officieel huisvrouw en overleed in 1910, drie jaar voor de verschijning van de aan haar toegeschreven vertaling.¹⁶ Het exemplaar van *Oro! Oro!* uit 1913 in het bisschoppelijk archief in Padua heeft

¹⁶ Met dank aan Isotta Piazza voor haar advies omtrent de Immacolata Concezione en aan Francesca Bandiera (Gem. Archief, Padua).

echter, volgens een handschrift op het titelblad, tot mgr. Giuseppe Perin, de broer van Giuliana, behoord.¹⁷ Men kan zich moeilijk onttrekken aan de indruk dat hier een verband achter schuilt. Misschien lag de vertaling uit 1913 op het moment van Perins overlijden al klaar, maar werd ze slechts postuum uitgebracht?

Wellicht zullen we op een dergelijke vraag nooit een definitief antwoord krijgen. Belangwekkend is in elk geval nog wel dat G.P. een *vertaalster* was. Na een reeks mannelijke of onvermelde vertalers is het opmerkelijk dat een katholieke uitgever het wel nodig vond om duidelijk aan te geven dat hij een vrouwelijke vertaler had ingezet. Deze behoefte valt beter te begrijpen in het kader van de katholieke visie op de sociale positie van de vrouw rond de eeuwwisseling. Het moge in dit kader volstaan te zeggen dat de katholieke cultuur onder druk van en in wisselwerking met het opkomende feminisme een eigen vrouwendiscours ontwikkelde, dat gefundeerd was op het actief benadrukken van het algemene nut van de thuisblijvende vrouw voor de instandhouding van de gehele samenleving (Scaraffia, 1994, p. 467-468). Als resultaat werd er een ideaal van ‘geestdriftige terugkeer tot de haardstede’ gepropageerd (Lagrave, 1991, p. 488). Tegelijkertijd werd het sociaal engagement van vrouwen gekanaliseerd tot arbeidsfuncties die in feite een verlengstuk vormden van haar opvoedende rol *thuis* en die tevens de evangeliiserende missie van de pastoor en de Kerk als het ware *van huis uit* moesten ondersteunen. Veelzeggend is de manier waarop een begrip als Maria Montessori’s *maternità sociale* – maatschappelijk moederschap – in katholieke kringen gretig werd omarmd om een maatschappijvisie vorm te geven waarin (gehuwde even goed als ongehuwde) vrouwen de rol van leraressen, verpleegsters of catecheten toegedicht kregen. Volgens dezelfde logica werd vrouwen ook maatschappelijk relevant thuiswerk toegestaan, dat dan ook een breed spectrum van activiteiten kon omvatten, van traditionele beroepen – naaister, voedster – tot het geven van privélessen (Dauphin, 1991, p. 396-398; Stewart-Steinberg, 2007, p. 303, 324-325).

Dat de eerste golf katholieke vertalingen van *Conscience* in Italië voor een deel aan een vrouw werden toevertrouwd, is een interessante afspiegeling van deze ontwikkelingen. De vertalingen van ‘mw. G.P.’ waren met andere woorden bedoeld als verlengstuk van het pastorale werk van de Kerk en als voortzetting van een katholieke opvoeding waarin de figuur van de moeder-opvoedster een

¹⁷ Vgl. het exemplaar van *Conscience* (1913) in de Bibliotheek van het Bisschoppelijk Seminarie/ Instituut Aloysianum (Padua), ATRIO.VIII.8x.13.

spilpositie innam. Tegelijkertijd onthullen deze elementen een duidelijke visie waarin het vertaalwerk ondergeschikt was aan het schrijversvak. Vertalingen golden er als kwalitatief lagere producten dan literatuur, oftewel als passieve *reproductie* tegenover literatuur als *productie*: ‘Zoek, o vriendelijke lezer, in mijn vertaling, geen taalbloemen, stijlbeoefening of welke andere literaire waarde dan ook: het zal mij voldoende wezen indien de lezer zich verlicht en tot edele en rechte gevoelens bewogen voelt’, had G.P. in de voorrede van *La guerra dei paesani* (1879) geopperd.¹⁸ Een vertaler (of, des te duidelijker, een vertaalster) fungeerde in dit opzicht consequent als dienstmeid van de auteur. Dat van G.P. wel het predicaat ‘*signora*’, mevrouw, wordt vermeld, maar niet haar volledige naam, spreekt boekdelen over haar professioneel gezien ondergeschikte rol tegenover de schrijver en de uitgever, volledig in dienst van haar morele en sociale roeping als vrouw en (maatschappelijke) moeder. De vermelding ‘*casalinga*’ hoeft dan ook niet in tegenstelling te staan tot andere vormen van thuiswerk, die bij de burgerlijke stand bovendien meestal niet eens vermeldenswaardig werden gevonden (Scott, 1991, p. 380-384). Ook de ‘huisvrouw’ Giordana Perin zou in het vertaalwerk dus zeer goed een geschikte manier hebben gevonden om haar ongehuwde staat en sociale verplichtingen met elkaar te laten rijmen.

5. EEN NIEUW JASJE VOOR EEN NIEUW PUBLIEK?

5.1. ‘GOUD EN LIEFDE’: MODERNISERING EN COMMERCIALISERING IN HET INTERBELLUM

Enkele Conscience-uitgaven van *Pro Familia* uit de jaren 1920 en vervolgens de vertalingen bij A.R.A./*La San Paolo* (wel ook eens A.R.A./*Tipografia Missioni Cattoliche*) in de jaren 1930 weerspiegelden een nieuwe fase in de ontwikkeling van het katholieke uitgeverswezen in Italië. Efficiëntere productiemethoden werden ingevoerd, met het doel om kwalitatief betere producten aan te bieden en de gehele Italiaanse markt te bereiken. Ook het doelpubliek onderging een differentiëring. Uitgevers toonden een snel groeiende interesse voor jonge lezers en voor directe concurrentie met niet-confessionele uitgevers (Ragone, 1999, p. 17; Satti, 2004, p. 201-202). De verschijning van *Fra le*

¹⁸ ‘Non cercare [...], o cortese lettore, in questa mia traduzione, fiori di lingua, eloquenza di stile o qual si sia altro pregio letterario, [...]: a me è bastato [...] illuminare e commuovere a sensi nobili e retti’ (Conscience, 1879, p. 4).

dune: racconto fiammingo in de reeks *Lecture amene ed educative* (Genoeglijke en educatieve boeken) van *Salesiana*, een van de uitgeverijen van de Don Bosco-beweging, was in 1907 een vroeg teken in deze richting. Dat is in het interbellum ook het geval geweest met de onderwijsreeks ‘Romanzi Azzurri’ (Blauwe Romans), waarin ook Consciences *Il castello del Wulfhof* (*De kwaal des tijds*) en *Le orme sulla neve* (Albufaragus) werden opgenomen. Het is echter zeer de vraag of de vermoedelijk betere verspreiding van Consciences werken dankzij deze landelijke uitgevers ook tot rechtstreekse vertalingen uit het Nederlands heeft geleid.

Men neme bijvoorbeeld de net genoemde *Fra le dune* uit 1907, een ‘traduzione dal francese di G.P.’ (vertaling uit het Frans door G.P.). Als G.P., ‘mw. G.P.’ en Giordana Perin altijd dezelfde persoon waren, zoals zojuist geponeerd, zou dit betekenen dat mogelijk al haar vertalingen uit het Frans zijn verricht. Bij gebrek aan meer gegevens is het uiteraard moeilijk tot sluitende antwoorden te komen, maar het is evident dat de tendens om Conscience niet duidelijk als Vlaamse schrijver te erkennen ook in de twintigste eeuw voortgezet werd, over levensbeschouwelijke grenzen heen. In 1936 gaf de niet-confessionele schooluitgever Signorelli een Franse versie uit van *Le gentilhomme pauvre*, die opgenomen werd in een reeks *Scrittori francesi* (Franse schrijvers). Een opmerkelijke keuze, des te meer omdat in een biografische schets wel werd aangegeven dat Consciences romans ‘*une oeuvre flamande*’ vormden met ‘*une importance bien considérable*’ (Conscience, 1936, p. 7). Hoogtepunt van deze miskennis van de achtergrond van de schrijver is verder de al genoemde uitgave van *Le orme sulla neve* uit 1933: op de omslag wordt er als auteursnaam ‘C. Hendrik’ aangegeven (Fig. 3). Alles bleef ondergeschikt aan het moralistische karakter van het verhaal, dat hierdoor geheel omwisselbaar werd met andere werken van eenzelfde reeks. ‘Zoek, o vriendelijke lezer, [...] geen taalbloemen’, verzocht G.P. haar lezers zoals gezegd reeds in de jaren 1880. Volledig in lijn met de bij katholieken heersende moralistisch-pedagogische literatuuropvattingen, blijken deze woorden evengoed van toepassing op de latere katholieke vertalingen van Conscience.

Nog een woord wil ik graag besteden aan de uitgave van *Oro e amore* (1935). Het gaat hier om een bewerkte heruitgave van *Nobiltà e miseria* (1889), inclusief de hierboven al vermelde verduitsing van toponiemen. Interessant is ook de titel. De verwijzing naar een arme edelman was eerder niet altijd in de smaak gevallen. De bovengenoemde *Leonora ossia la migliore delle figlie* (1871) impliceerde reeds een verschuiving van de focus van de heer Van Vlierbeke naar zijn dochter Lenora – en dan met de veritaliaansing als ‘*Leonora*’ die

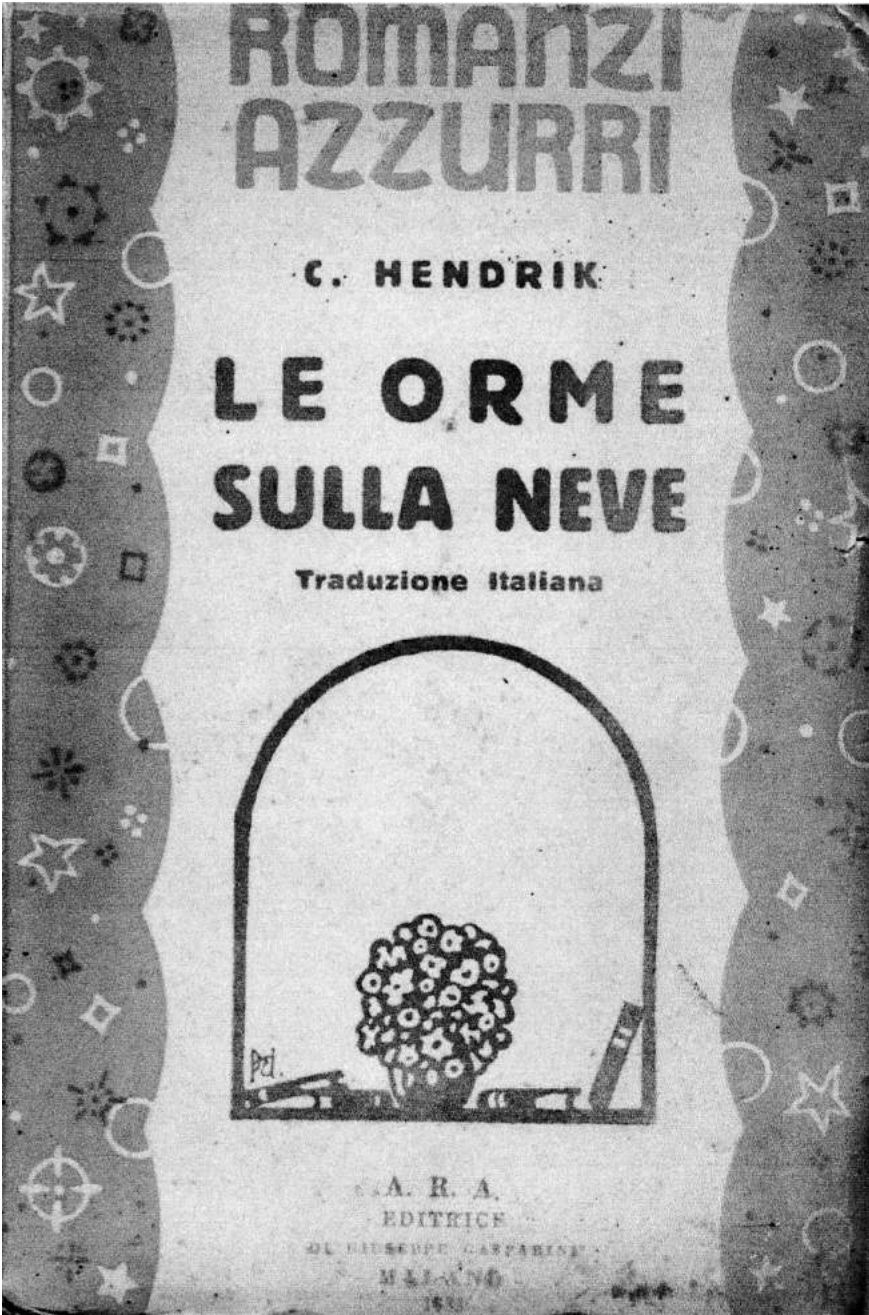

Fig. 3: H. Conscience wordt C. Hendrik (1933)
Uit het boek in het bezit van de auteur

overigens in alle Italiaanse vertalingen van *De arme edelman* valt te constateren. In *Nobiltà e miseria* was de aandacht van de lezer daarentegen van begin af aan op de morele tegenstellingen gevestigd. Overeenkomstig kwam ook de focus in dit laatste geval meer te liggen op het vertrouwen in de voorzienigheid en het eergevoel van de ‘arme edelman’, en slechts subsidiair op het liefdeselement en het thema van het huwelijksgeeluk.

Deze nogal nonchalante houding tegenover titels, die soms erg ingrijpend gewijzigd werden, past in het kader van algemenere tendensen. In veel Italiaanse volks- en nog meer jeugduitgaven lijkt de oorspronkelijke tekst van de auteur – en *a fortiori* de positie van de vertaler – van secundair belang te worden tegenover een uitgever die tot ‘patriarch’ van het bedrijf uitgroeide en die zowel in de paratekst als in de tekst – vaak vielen lange beschrijvingen weg – ten behoeve van eigen ideologische (of commerciële) doeleinden ingreep (Palazzolo, 2004, p. 72-82). Dit blijkt ook het geval te zijn met *Oro e amore*. Zo zijn de beschrijvingen van de wagen van de heer Van Vlierbeke onderweg naar Antwerpen en van het Kempense landschap in hun geheel weggelaten. Het verhaal opent dan ook rechtstreeks – levendiger, zou men kunnen zeggen – met het gesprek tussen Van Vlierbeke en een herbergierster. Het slotwoord van de verteller is ook weggehaald, net als de zegen op het huwelijk tussen Gustaaf en Lenora, die de heer Van Vlierbeke aan het einde van het verhaal uitspreekt. De uitgave van 1935 sluit af met de woorden die de ‘arme edelman’ tot zijn overleden vrouw richt, wat het emotionele effect voelbaar versterkt: ‘*Margherita, mia dolce sposa, rallegrati, lassù nel cielo! Il tuo più vivo desiderio si compie; tua figlia sarà felice in questo mondo!*’ – ‘[...] Jouw dochter zal gelukkig zijn in deze wereld!’ Langere beschrijvingen en het retorische procedé van de afsluitende waarheidsverklaring werden duidelijk overbodig, storend zelfs, geacht.

De titel *Oro e amore* getuigt ook van nog sterkere ingrijpende verschuivingen wat strategie en doelpubliek betreft. Zo verdween de zedelijke verwijzing naar ‘nobel maar arm’ ten voordele van een prozaïscher maar ook bekoorlijker ‘goud en liefde’. Uitgever A.R.A. achtte het naar alle waarschijnlijkheid om commerciële redenen profijtelijk om op de smaak van het publiek in te spelen, maar dan met de belofte van een zedelijke *plot* en de garantie van de eigen reputatie van A.R.A. als katholieke uitgever, een institutioneel aspect dat in feite hét onderscheidende element werd dat de kuisheid van het product herkenbaar maakte. Het bredere doelpubliek dat de Immacolata Concezione *cum suis* vroeger nog voor ogen hadden gehad – vrouwen, arbeiders – werd steeds jonger en raakte langzamerhand vernauwd tot een overwegend

meisjespubliek. Jonge lezeressen konden in een boek als *Oro e amore* een zedelijke invulling van de combinatie ‘goud en liefde’ aantreffen en zodoende een roman in handen krijgen die in de titel al tot hun verbeelding moest spreken en tegelijkertijd de vorming tot kuise vrouwen en wijze moeders moest ondersteunen. De voorkeur (in 1913 al) voor een titel als *Oro! Oro!* mag als een eerste uiting van deze nieuwe koers worden gezien. Maar deze focusverschuiving van een breed volwassen publiek tot een nog ‘onervaren’ meisjespubliek en de ingrepen in de teksten die hierdoor nodig werden geacht, hebben wat Conscience betreft eveneens te maken met een groeiende ontevredenheid over de gedateerde en te eenvoudige stijl en karakterschetsen van zijn verhalen, die dan ook geschikter werden geacht voor nog ‘onontwikkelde’ lezers. In de inleiding tot *Le gentilhomme pauvre* van Signorelli (1936) valt bijvoorbeeld te lezen dat Conscience ‘*ne parvient pas toujours à vaincre [...] une certaine pleurnicherie déclamatoire, nuisant parfois à l’air de sincérité absolue des personnages*’ en dat ‘*en général, son étude psychologique est juste sans être profonde*’ (Conscience, 1936, p. 8).

5.2. EEN VOORBEELD VOOR ‘JONGEDAMES’: CONSCIENCE IN ITALIË NA WO II

De eerste uiting van ongenoegen over de minpunten van Conscience heeft niet belet dat *Simon Turchi* een tweede leven kon krijgen in 1946. En ook *De Leeuw van Vlaenderen* heeft in 1945 voor het eerst (en meteen ook voor het laatst) een Italiaanse vertaling gekregen. In de jaren 1950 en 1960 volgden verder nog drie vertalingen, een van *Houten Clara* in 1964 in de reeks *Incontri di Cuori* (Romantische ontmoetingen) van de *Paoline*, en twee uitgaven van *De arme edelman*, allebei met de titel *Il gentiluomo povero* – de ene bij SAIE, onderdeel van de *Società San Paolo*, en de andere wederom bij de *Paoline* in 1967. Niet meteen van katholieke signatuur is ten slotte de geïllustreerde uitgave van *De geldduivel* met de titel *Lauretta*. Het verschijningsjaar van deze vertaling moet rond 1960 geplaatst worden. Het boek verscheen namelijk bij *CELI* in de reeks *I contemporanei della gioventù* (Hedendaagse schrijvers voor de jeugd), waarvan andere romans allemaal eind jaren 1950-begin jaren 1960 uitgegeven werden.

Voor al deze vertalingen is het duidelijk dat de katholieke uitgevers en dan voornamelijk de *Paoline*/SAIE het leeuwendeel voor hun rekening namen. Voor drie van de vijf uitgaven die na de oorlog verschenen (1946, 1955 en 1967) werd vermeld dat het om vertalingen uit het Frans ging. Of *De Leeuw*

van *Vlaenderen* uit het Vlaamse origineel is overgezet, is onwaarschijnlijk. Aangezien het boek het onderwerp is van het lopende *Circulation of Dutch Literature*-project, wordt de kwestie hier voorlopig niet verder behandeld. Uit het Frans is in elk geval de vertaling van *Il gentiluomo povero*, die in 1955 uitgebracht en in 1967 heruitgegeven werd. De vertaling bevat twaalf hoofdstukken, doordat men ervoor heeft gekozen het slotwoord van de verteller af te zonderen en er een apart hoofdstuk van te maken. Er valt verder een discrepantie te constateren in de spelling van de voornaam van de auteur. In 1955 werd hij 'Henry Conscience' op de omslag en 'Henri Conscience' op het titelblad genoemd, terwijl de spelling twaalf jaar later geüniformeerd werd naar 'Henry'. Het lijkt een poging tot verengelsing, en dat is opmerkelijk voor een vertaling uit het Frans, die bovendien een zeer korte flaptekst bevat waarin de auteur ook nog voorgesteld wordt als 'kopstuk van de Vlaamse Romantiek'.¹⁹

Deze vertaling verdient onze aandacht ook vanwege andere paratekstuele elementen die de verschuiving in de Conscience-receptie bevestigen. Het verhaal van *De arme edelman* wordt gewaardeerd en geschikt geacht voor jonge lezers, vanwege de duidelijke tegenstellingen die Conscience weet te schetsen tussen de innerlijke moed van de hoofdfiguur en de vernederingen die hij moet ondergaan om zijn dochter voor armoede en sociale uitsluiting te behoeden. Doch deze contrasten gaf Conscience al met al ietwat te duidelijk weer, erkende men in de flaptekst. Zijn 'naïeve romanticisme' was ongetwijfeld goedbedoeld, maar na meer dan een eeuw tijd doet het vooral 'pathetisch en grotesk' aan, waardoor de moderne lezer in het verhaal een zekere 'ironie' weet te 'ontdekken' en te 'smaken'.²⁰ De kritiek die al in de jaren 1930 was geuit, bleef kennelijk doorwerken.

De vertaling uit 1955 werd overigens in een reeks voor de jeugd uitgegeven waarin ook voor katholieken ooit verboden auteurs als Dumas en Balzac werden opgenomen, een duidelijk teken van de al genoemde verschuiving van het deugdzame naar het genoeglijke. De uitgave van 1967 bevestigt ook dat de uitgever met de *Primavera*-reeks (Lente-reeks), waartoe *Il gentiluomo povero* behoorde, voornamelijk een vrouwelijk publiek beoogde. Het ging om een selectie '*classici – romanzi e drammi – per*

¹⁹ '[...] esponente significativo del movimento romantico fiammingo' (Conscience, 1955).

²⁰ '[...] il tono patetico e grottesco [...] dà al racconto una venatura d'ironia, che il romanticismo ingenuo dell'autore smentisce, ma che il lettore ama scoprirvi ed assaporarvi' (Conscience, 1967).

Fig. 4: Een poging tot modernisering (1955): deugd en geloof moeten wijken voor liefde en passie

Bibl. Centrale Nazionale, Florence, sign. BN 1956 532

CONSCIENCE

IL GENTILUOMO POVERO

Fig. 5: Een poging tot modernisering (1967): deugd en geloof moeten wijken voor liefde en passie

Bibl. Centrale Nazionale, Florence, sign. BN 70-821

signorine’, voor jongedames. De omslagen van de beide hier besproken uitgaven zijn naargelang deze ontwikkeling geconcipieerd. In 1955 werd het boek versierd met het beeld van een man die met ferme kracht en een magnetische blik een jonge dame naar zich toetrekt terwijl het meisje aanbiddend naar hem staart. Beiden dragen kleren die negentiende-eeuws moeten aandoen (Fig. 4). In 1967 werd er gekozen voor een moderner beeld: de man draagt een pak en een das, de vrouw een blouse en een jasje, en in haar handen houdt ze een boeketje. De hele tekening suggereert ook in dit geval een versierpoging van de man op de half verlegen, half ondeugend blikkende jonge vrouw (Fig. 5). Visueel worden het liefdeselement en de jongere personages op de beide omslagen prominent onder de aandacht gebracht.

Vermeldenswaardig is nog de vertaler, Giuseppe Rigotti. Over hem is niet veel bekend, maar wel dat hij in de jaren 1960 als jeugdschrijver incidenteel medewerkte aan het literaire tijdschrift *Il Caffè* (Tomasello, 1996, 13-45, 204, 246). Hij was dus een in die tijd betrekkelijk bekende schrijver die ingeschakeld werd voor een vertaling die kennelijk een kwalitatief hoog niveau moest uitstralen. Na de fase van de letterkundigen Gar en Negrelli en die van de moeder-opvoedster G.P./Giordana Perin kan Rigotti als symbool worden gezien van de professionalisering en autonomisering van de jeugdliteratuur, waarin naast de promotie van de traditionele geloofs- en gezinswaarden een grotere aandacht dan voorheen werd gereserveerd voor esthetische kwaliteit. Het inschakelen van Rigotti impliceerde een poging om de tweeslachtigheid van *De arme edelman* – eenvoudig/naïef – in dienst te stellen van een nieuw publiek, waarvan werd verondersteld dat het zich door liefdesverhalen aangesproken zou voelen maar niet ‘ervaren’ genoeg was voor een al te ingewikkelde lijn. Parallel valt er een poging tot modernisering te constateren, in het bijzonder in het omslagbeeld uit 1967. Een ontwikkeling die echter niet heeft kunnen tegenhouden dat de minpunten van Consciences productie – de ‘naïviteit’ – uiteindelijk te zwaar gingen wegen. Dat hij sindsdien in het Italiaans niet meer is uitgegeven, valt te wijten aan de onmogelijkheid om zijn verhalen na de jaren 1960 mee te laten lopen met de evolutie van de literaire smaak binnen het primaire circuit, en met de emancipatie als doelgroep van een jong lezerspubliek. De verdwijning van Enrico Conscience was het gevolg van de ‘uitputting’ van het maatschappelijk-moralistische potentieel van zijn zedenschetsen.

6. SLOTBESCHOUWINGEN

In ruim honderd jaar tijd zijn van Hendrik Conscience's romans en verhalen maar liefst negenenvijftig uitgaven op de Italiaanse markt verschenen. Enkele werken werden zelfs kleine klassieken, in het bijzonder *De arme edelman*, met niet minder dan negen uitgaven. Het was een verhaal 'voor alle seizoenen', flexibel genoeg om bij verschillende doelgroepen en ideologische agenda's te passen. De analyse van paratekstuele elementen, zoals door Genette bepleit, heeft haar nut in het reconstrueren van deze verschuivingen in de Conscience-receptie in Italië duidelijk bewezen. Blijvende bekendheid bij het brede publiek heeft Conscience echter niet verworven. Zijn 'avontuur' op de Italiaanse markt begon weliswaar veelbelovend, met de inspanningen van de twee cultuurbemiddelaars Gar en Negrelli, die Conscience desalniettemin vooral ter bestendiging van de in de Italiaanse literatuur opkomende waarden van 'waarachtig', 'interessant' en 'nuttig' inzetten. Een treffend voorbeeld dus van Even-Zohars typering van literatuur in vertaling als ondergeschikt aan de debatten die in het primaire circuit gevoerd worden.

Vanaf de jaren 1860 kenden de Conscience-vertalingen een echte *boom* dankzij veelvuldige volksuitgaven bij landelijke uitgevers zoals Sonzogno, en steeds meer ook bij katholieke uitgevers die zijn zeden- en rurale schetsen wisten te kaderen in hun specifieke 'pedagogie van het lezen'. Een aantal elementen – opname in romanreeksen, anonimiteit van de meeste vertalers, incidenteel een voorwoord – leveren een beeld op van totale onderschikking van Conscience's werken aan de levensbeschouwelijke intenties van de uitgevers. Ook het doelpubliek veranderde: Negrelli en Gar hadden voor ontwikkelde lezers vertaald, maar in de loop des tijds werd Conscience steeds meer voor een breed volkspubliek – vooral vrouwen en arbeiders – uitgebracht. In de twintigste eeuw verjongde dit publiek aanzienlijk: in de jaren 1950 en 1960 belandde Conscience in de categorie jeugdauteur, en soms specifiek in die van meisjesauteur. *De arme edelman* kreeg alsnog een vertaling door de jeugdschrijver Rigotti, waarna Conscience definitief verdween uit de catalogi van Italiaanse uitgevers.

In dit opzicht bieden de Conscience-uitgaven zeker een originele kijk op de ontwikkelingen in het moderne Italiaanse boekwezen. Maar op de vraag of Conscience ooit kans heeft gemaakt op canonisering in het Italiaanse polysteem, zoals door Even-Zohar gedefinieerd, moet er ongetwijfeld ontkennend

worden geantwoord. Betekenisvol is dat slechts weinig vertalingen uit het Nederlands zijn verricht. In feite heb ik er tot nu toe welgeteld één kunnen opsporen, die van Negrelli. Veel vaker is Conscience uit het Frans of het Duits vertaald. Soms werd hij zelfs (al dan niet expliciet) als ‘Franse schrijver’ gepresenteerd. Hoewel bij slechts vijf vertalingen wordt vermeld dat die uit het Frans zijn gedaan, kan men aan de hand van externe gegevens (curriculum van de vertalers, paratekst, netwerk van de uitgevers) concluderen dat in meer gevallen, tenminste een twintigtal, een vertaling uit het Frans zeer aanemelijk is.

Aanvullende gegevens zullen uiteraard kunnen komen na een gedetailleerde vertaalanalyse van het zojuist in kaart gebrachte en gesystematiseerde materiaal. Gelet hierop zal deze vertaalanalyse in het beste geval twee vormen krijgen (of een combinatie van beide). De eerste vorm is een vergelijkende tekstanalyse van verscheidene vertalingen van eenzelfde werk, bijvoorbeeld van *De arme edelman* of *Houten Clara*, die verschuivingen in vertel- en ideologische strategieën aan het licht kan brengen en het hierboven geschetste beeld kan helpen uitbreiden. De tweede vorm, een vergelijkende vertaalanalyse tussen bron- en doelttekst, is zeker ook wenselijk. In een aantal gevallen zal deze analyse echter een driehoeksverhouding moeten worden. Ook de als brontekst gebruikte Franse (of Duitse) vertalingen, indien achterhaalbaar, dienen in zo’n analyse te worden betrokken teneinde te kunnen nagaan welke keuzes en strategieën daadwerkelijk voor rekening van de Italiaanse vertalers komen. Kortom, de zoektocht naar ‘Enrico’ Conscience is met deze bijdrage hopelijk wat vooruitgeholpen, maar tot zijn einde is hij zeker nog lang niet gekomen.

Literatuurlijst

Primaire literatuur

- A.C. (1857). ‘Notizie bibliografiche’. In *Rivista contemporanea*. Turijn: Tipografia Economica Barera: 123-130.
- Conan Doyle, A. & Conscience, E. (1904). *Il dramma di Pondichery-Lodge, seguito da La statua di legno*. Milaan: Treves.
- Conscience, E. (1846). *Vita domestica dei fiamminghi*. Florence: Poligrafia Italiana.
- Conscience, E. (1850). *Die hölzerne Clara: aus dem Flämischen von Rudolph Müldener*. Leipzig: Lorck.
- Conscience, E. (1854). *Racconti. Tradotti dal prof. ab. Nicola Negrelli*. 3 dln. München: G. Franz.
- Conscience, E. (1879). *La guerra dei paesani. Scene storiche del secolo XVIII*. Venetië: Sacchetti.

- Conscience, E.** (1884). *L'anno portentoso. Racconto fiammingo*. Milaan: Sonzogno.
- Conscience, E.** (1913). *Oro! Oro!* Modena: Immacolata Concezione.
- Conscience, E.** (1936). *Le gentilhomme pauvre*. Milaan: Signorelli.
- Conscience, H.** (1955). *Il gentiluomo povero*. Turijn: SAIE.
- Conscience, H.** (1967). *Il gentiluomo povero*. Catania: Paoline.

Secundaire literatuur

- Allegri, M.** (1999). 'Gar, Tommaso Angelo'. In *Dizionario Biografico degli Italiani*.
[http://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-angelo-gar_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-angelo-gar_(Dizionario_Biografico)/)
[16 april 2013].
- Amadiou, J.B.** (2004). 'La littérature française du XIXe siècle à l'Index'. *Revue d'histoire littéraire de la France*, 104: 395-422.
- Arents, P.** (1931). *Flemish Writers Translated (1830-1931)*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Baldi G., et al.** (1993) *Dal testo alla storia, dalla storia al testo. Dal Neoclassicismo al Verismo*. Dl. 3/1. Turijn: Paravia.
- Bschleipfer, A. & Schwarze, S.** (2011). 'Übersetzungstheorie und Übersetzungskritik in Italien im 19. Und 20. Jahrhundert'. In Kittel, H. et al. (red.), *Übersetzung Translation Traduction*. Berlijn/New York: De Gruyter, dl. 3: 1951-1962.
- Cadioli, A. & Vigni, G.** (2012). *Storia dell'editoria italiana dall'Unità ad oggi. Un profilo introduttivo*. Milaan: Editrice Bibliografica.
- Chemello, A.** (1997). 'La letteratura popolare e di consumo'. In Turi, G. (red.), *Storia dell'editoria nell'Italia contemporanea*. Florence: Giunti: 165-192.
- Chiosso, G.** (red.) (2008). *TESEO '900. Editori scolastico-educativi del primo Novecento*. Milaan: Editrice Bibliografica.
- CLIO** (1997). *CLIO. Catalogo dei libri italiani dell'Ottocento*. CD-ROM. Milaan: Editrice Bibliografica.
- Dauphin, C.** (1991). 'Donne sole'. In Duby, G. & Perrot. M. (red.), *Storia delle donne in Occidente. L'Ottocento*. Rome/Bari: Laterza: 386-404.
- Deprez, Ch.** (1974). *La diffusion de la littérature néerlandaise dans le domaine français de 1800 à 1918. Bibliographie des traductions*. 2 dln. Licenciaatsverhandeling. Leuven: K.U.Leuven.
- Even-Zohar, I.** (1990). 'Polysystem Studies'. *Poetics Today. International Journal for Theory and Analysis of Literature and Communication*, 11/1.
<http://www.tau.ac.il/~itamarez/works/books/ez-pss1990.pdf> [16 april 2013].
- Garin, E.** (1991). *Editori italiani tra '800 e '900*. Rome/Bari: Laterza.
- Genette, G.** (1987). *Seuils*. Parijs: Seuil.
- Lagrave, R.M.** (1996). 'Un'emancipazione sotto tutela. Educazione e lavoro delle donne nel XX secolo'. In Duby, G. & Perrot. M. (red.), *Storia delle donne in Occidente. Il Novecento*. Rome/Bari: Laterza: 484-507.
- Lambert, J.** (1980). 'De verspreiding van Nederlandse literatuur in Frankrijk: enkele beschouwingen'. *Ons Erfdeel*, 23: 74-86.

- Lyons, M.** (1998). 'I nuovi lettori nel XIX secolo: donne, fanciulli, operai'. In Cavallo, G. & Chartier, R. (red.), *Storia della lettura nel mondo occidentale*. Rome/Bari: Laterza.
- Nacci, L.** (2004). 'I romanzi per bambini tra Otto e Novecento: alla ricerca di una lingua'. In Finocchi, L. & Gigli Marchetti, A. (red.), *Editori e piccoli lettori tra Otto e Novecento*. Milaan: Franco Angeli: 355-367.
- OPAC** (2013). *OPAC SBN – Catalogo del Servizio Bibliotecario Nazionale*, <http://www.sbn.it/opacsbn/opac/iccu/free.jsp> [16 april 2013].
- Palazzolo, M.I.** (2004). 'L'editore come autore: traduzioni e libri per ragazzi'. In Finocchi, L. & Gigli Marchetti, A. (red.), *Editori e piccoli lettori tra Otto e Novecento*. Milaan: Franco Angeli: 72-82.
- Palazzolo, M.I.** (2010). *La pernicioso lettura. La Chiesa e la libertà di stampa nell'Italia liberale*. Rome: Viella.
- Piazza, I.** (2009). "Buoni libri" per tutti. *L'editoria cattolica e l'evoluzione dei generi letterari nel secondo Ottocento*. Milaan: Unicopli.
- Ragone, G.** (1999). *Un secolo di libri. Storia dell'editoria in Italia dall'Unità al post-moderno*. Turijn: Einaudi.
- Saguer, E.** (2005). *De receptie van Hendrik Conscience in Spanje binnen een Europese context, inclusief een descriptieve inventaris van zijn vertaalde werk in Spanje*. Doctoraalscriptie. Leiden: Universiteit Leiden.
- Satti, R.** (2004). 'Editori cattolici ed educazione della gioventù tra le due guerre'. In Finocchi, L. & Gigli Marchetti, A. (red.), *Editori e piccoli lettori tra Otto e Novecento*. Milaan: Franco Angeli: 198-209.
- Scaraffia, L.** (1994). 'Il Cristianesimo l'ha fatta libera, collocandola nella famiglia accanto all'uomo (Dal 1850 alla Mulieris dignitatem)'. In Scaraffia, L. & Zarri, G. (red.), *Donne e fede*. Rome/Bari; Laterza: 440-493.
- Scott, J.W.** (1991). 'La donna lavoratrice nel XIX secolo'. In Duby, G. & Perrot, M. (red.), *Storia delle donne in Occidente. L'Ottocento*. Rome/Bari: Laterza: 355-385.
- Stewart-Steinberg, S.** (2007). *The Pinocchio Effect. On Making Italians (1860-1920)*. Chicago/Londen: University of Chicago Press.
- Tomasello, G.** (1996). *Il Caffè di Giambattista Vicari: indice analitico*. Rome: Bulzoni.
- Tranfaglia, N. & Vittoria, A.** (2007² [2000]). *Storia degli editori italiani. Dall'Unità alla fine degli anni Sessanta*. Rome/Bari: Laterza.
- Valisa, S.** (2011). 'Casa editrice Sonzogno. Mediazione culturale, circuiti del sapere ed innovazione tecnologica nell'Italia unificata (1861-1900)'. In Hallamore Caesar, A. et al. (red.), *The Printed Media in Fin-de-siècle Italy. Publishers, Writers, and Readers*. Londen: 91-106.
- Wauters, K.** (2002). 'Literair-historisch essay over *De Leeuw van Vlaanderen*'. In Conscience, H., *De Leeuw van Vlaanderen of de Slag der Gulden Sporen*. Tiel: Lannoo: 395-410.

***De Leeuw van Vlaenderen* en ander werk van Henrik Conscience in het Noorden**

De invloed van literaire ontwikkelingen op contemporaine en late vertalingen

Petra Broomans, Rijksuniversiteit Groningen

Samenvatting

In *Conscience in Scandinavië. Een bibliografische verkenning* (1985) heeft Hilda Van Assche aangetoond dat het werk van Conscience in de lange negentiende eeuw vertaald werd in de Scandinavische talen en het Fins. Meer dan vijftig jaar na zijn publicatie (in 1838) werd Conscience's bekendste roman *De Leeuw van Vlaenderen* vertaald in het Noors (1892), het Deens (1901) en het Fins (1919). Als uitbreiding op de bibliografie van Van Assche heb ik in de digitale databanken van Deense, Noorse en Zweedse bibliotheken gezocht naar werk van Conscience in de originele taal en in vreemde talen. Na de laatste vertaling in 1919 werden er redelijk wat werken van Conscience in de Scandinavische bibliotheken opgenomen, zowel in de originele taal als in talen zoals het Frans. *De Leeuw van Vlaenderen* is ook te vinden in Zweedse bibliotheken. De beschikbaarheid van Conscience's oeuvre is weliswaar geen maatstaf voor de zichtbaarheid ervan in het Scandinavische literaire veld. Wordt Conscience genoemd in Scandinavische literatuurgeschiedenissen en in de overzichtswerken over Nederlandstalige literatuur die in Scandinavië zijn geschreven? Waarom werd *De Leeuw van Vlaenderen* pas op het einde van de negentiende eeuw in het Deens en het Noors vertaald? En waarom gebeurde dat pas in 1919 in het Fins en zelfs helemaal niet in het Zweeds? Mijn veronderstelling is dat bepaalde ontwikkelingen in de Scandinavische literatuurgeschiedenis en de plaatselijke taalpolitiek daarin een belangrijke rol hebben gespeeld, en dat de roman moet worden beschouwd als een voorbeeld van transnationale romantiek.

Abstract

In *Conscience in Scandinavië. Een bibliografische verkenning* (1985), Hilda Van Assche has showed that the works of Conscience were translated into the Scandinavian languages and Finnish in the

E-mail

p.broomans@rug.nl

long nineteenth century. More than fifty years after its publication in 1838, his most famous novel, *De Leeuw van Vlaenderen* (The Lion of Flanders) was translated into Norwegian (1892), Danish (1901) and Finnish (1919). In addition to Van Assche's bibliography, I searched the digital databases of Danish, Norwegian and Swedish libraries for works of Conscience in the original language or other foreign languages. After the last translation in 1919, a fair number of Conscience's works were included in Scandinavian libraries in the original language and in other languages such as French. *De Leeuw van Vlaenderen* can also be found in Swedish libraries. However, the availability of Conscience's oeuvre in libraries is not a measure of his visibility in the Scandinavian literary field. Was Conscience mentioned in Scandinavian literary histories or in Dutch literary histories written in Scandinavia? Another question is why it was not until the end of the nineteenth century that *De Leeuw van Vlaenderen* was translated into Danish and Norwegian and, finally, in 1919 into Finnish, but never into Swedish. My supposition is that developments in Scandinavian literary history and language politics played an important role in this and that the novel must be seen as an example of transnational romanticism.

1. INLEIDING

Hendrik Conscience (1812-1883) werd in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw in de Scandinavische talen en het Fins vertaald en gelezen. Dat blijkt uit *Conscience in Scandinavië. Een bibliografische verkenning*, samengesteld door Hilda van Assche (Van Assche, 1989). Conscience werd in het Deens, IJslands, Noors en Zweeds vertaald. Na een korte inleiding beschrijft Van Assche elk werk dat in een van de Scandinavische talen en het Fins is vertaald. Ze noteert onder meer in welke bibliotheken de vertalingen zich bevonden, door welke uitgever ze werden gepubliceerd en door wie ze zijn vertaald. Over de vertalers blijkt er weinig bekend; op zes na betreft het anonieme vertalingen.

De eerste vertaling die Van Assche in Scandinavië heeft getraceerd, was een Deense vertaling uit 1846 van *Het wonderjaer (Mirakelaaret. (1566). Et historisk maleri fra det sextende aarhudrede)*, die werd gelanceerd als deel 1 en 2 van het verzameld werk van Conscience. *Geschiedenis van graef Hugo van Craenhove en van zynen vriend Abulfaragus. Historische tafereelen uit de XIVe eeuw* uit 1845 (*Grev Hugo af Craenhove og hans ven Albulfaeagus*), verscheen in hetzelfde jaar als deel 3. De uitgever, Jægers Skandinaviske Forlagshandel in Kopenhagen, ging echter in 1849 failliet en de uitgave van

het verzameld werk werd stopgezet. De intentie om het verzameld werk uit te brengen duidt op een grote belangstelling voor Conscience in Denemarken. Grit spreekt zelfs van een ‘Conscience-golf’ in de jaren 1840-1850 (Grit, 1994, p. 168). Na 1849 verschenen er vertalingen bij verschillende uitgeverijen, tot 1901, toen *De Leeuw van Vlaenderen (Flandrens Løve. Historisk roman)* uitkwam. Dat was tevens de laatste Deense vertaling. In totaal werden er 21 vertalingen in het Deens gepubliceerd.

In Finland werden twee Finse vertalingen uitgebracht: *Baes Gansendonck* (1850) (*Ravintolan isäntä*) in 1863, en meer dan een halve eeuw later, in 1919, *De Leeuw van Vlaenderen (Flanderin Leijona. Historiallinen romaani muinais-Belgiasta)*. In het Noors verschenen drie vertalingen: in 1889 *De loteling* uit 1850 (*Rekryten*), in 1891 gevolgd door *De arme edelman* uit 1851 (*Den fattige adelsmand. En fortælling fra Nederlande*), en in 1892 *De Leeuw van Vlaenderen (Flanderns Løve. Historisk fortælling)*. De enige IJslandse vertaling kwam vrij laat in vergelijking met de Deense vertalingen: in 1891 verscheen *De gierigaerd* (uit 1852) als *Brot af aefisögu Ásbjarnar ágjarna*.

Het overzicht van Van Assche bevat zes vertalingen in het Zweeds. Net als de Deense vertalingen verschenen ze omstreeks het midden van de negentiende eeuw. In 1850 kwamen er drie Zweedse vertalingen uit: *In het wonderjaar (1566. Historisk roman)*, *Jacob van Artevelde* uit 1849 (*Jacob van Artevelde. Historisk roman*) en *De loteling* uit 1850 (*Rekryten*). *De loteling* werd dus in hetzelfde jaar nog in het Zweeds vertaald. Daarnaast verscheen in Finland in 1853 nog een vertaling in het Zweeds van *De loteling*. De vertalingen van de novellen ‘Hoe men schilder wordt’ (‘Huru man blir målare. Verklig tilldragelse’) en ‘Wat eene moeder lyden kan’ (‘Hvad en moder kan lida. Verklig tilldragelse’), verschenen in de verzamelbundel *Flämiskt stillif. Tvenne små berättelser* in 1854 in Helsingfors, de Zweedse benaming van de Finse hoofdstad Helsinki. De laatste Zweedse vertaling was van *De arme edelman* uit 1851 (*Den fattige ädlingen. Scener ur det Holländska [sic] lifvet*)¹ en kwam in 1861 in Stockholm uit. Van de drie vertalingen in het Zweeds werd de helft in Finland gepubliceerd, dat toen niet meer tot het Zweedse rijk behoorde maar sinds 1809 een Groothertogdom van Rusland was. Alle Zweedse vertalingen dateren uit de periode 1850-1860.

¹ Zoals Wikén Bonde heeft aangetoond is er een grote verwarring over wat Hollands is, wat Nederlands en wat Vlaams. Men was niet altijd op de hoogte van het verschil tussen Vlaenderen en Nederland (Holland) (Wikén Bonde, 1997, p. 37).

2. AANWEZIGHEID IN BIBLIOTHEKEN

Van Assche inventariseerde de vertalingen en gaf van elke titel een korte boekgeschiedenis, maar om de zichtbaarheid van Conscience in Scandinavië nader in kaart te kunnen brengen, dient men ook te onderzoeken of werken van Conscience in het origineel of in een andere taal dan een Scandinavische taal in de bibliotheken aanwezig zijn. Ook een vermelding of bespreking van Conscience in literatuurgeschiedenissen die in Scandinavië zijn gepubliceerd kan een graadmeter zijn.

Voor de aanwezigheid van originele werken of vertalingen in een andere taal dan die uit Scandinavië consulteerde ik de volgende databases: REX (de digitale catalogus van ‘Det Kongelige Bibliotek. Danmarks nationalbibliotek og Københavns Universitetsbibliotek’), het Zweedse LIBRIS (‘Kungliga biblioteket – Sveriges nationalbibliotek’) en het Noorse BIBSYS, vergelijkbaar met de Nederlandse database PiCarta.²

Daaruit bleek dat er in Noorwegen na 1892, het jaar waarin *De Leeuw van Vlaenderen* in het Noors werd gepubliceerd, vooral Nederlandse uitgaven van het werk van Conscience in de collectie werden opgenomen. Het jaar 1912, het honderdjarige jubileum van de geboorte van Conscience, wordt duidelijk weerspiegeld in de Noorse digitale catalogus BIBSYS. Van de 72 titels zijn er 28 aan Conscience gerelateerde titels uit 1912 in de Noorse bibliotheken te vinden. Het betreft het verzameld werk, met *De Leeuw van Vlaenderen* maar ook met een titel als *Rikke-tikke-tak: el la flandra lingvo esperantigis* (1912), vertaald in het Esperanto door Maria Posenaer en *Le gentilhomme pauvre* (1912), vertaald door Léon Wocquier en uitgegeven in Parijs. De meeste recente titel in BIBSYS is een uitgave van *De Leeuw van Vlaenderen* uit 1996, uitgegeven te Leuven.

In de Deense digitale catalogus REX zijn er in de categorie ‘boeken’ 23 titels te vinden. Het jubileumjaar 1912 heeft geen weerslag gehad op het aanschafbeleid; er is geen enkele titel uit dat jaar te vinden. De IJslandse vertaling is wel in het bezit van de Deense Koninklijke bibliotheek. Dat is niet zo verwonderlijk, want IJsland maakte tot 1944 deel uit van het Koninkrijk Denemarken. Verder zijn er twee uitgaven van de briefwisseling met Conscience, bezorgd door A. Jacob (1913-1914). De meeste recente titel in de catalogus is van 1974, een keuromnibus met *De Leeuw van Vlaenderen*,

² Laatste peildata: 20 maart 2014.

Jacob van Artevelde en *De Boerenkrijg*. Vergeleken met de bibliografie van Van Assche lijkt dit een teleurstellend resultaat, maar het is mogelijk dat werken (nog) niet in de digitale database opgenomen zijn of dat ze uit de collectie verdwenen zijn.

Klikt men echter op de categorie ‘artikelen’, dan levert dat nog eens 42 titels op. Het betreft gedigitaliseerde werken van Conscience van het Project Gutenberg. Wil men *Der Löwe von Flandern, ein historischer Roman aus Alt-Belgien* uit 1916 lezen, dan kan dat ook via REX. Deze uitgave kan in de context van de Eerste Wereldoorlog geplaatst worden. Op het voorblad staat ‘Generaloberst Freiherrn v. Bissing, Generalgouverneur von Belgien’. De tekst, eveneens op het voorblad, ‘[D]ie Bearbeitung dieses Werkes besorgte im Auftrage des Flaminganten-Ausschusses Kurt L. Walter van der Bleek auf Grund des vlaemischen Originals’ wijst erop dat de publicatie een politiek motief had. Von Bissing (1844-1917) zocht de steun van de Vlamingen en was voorstander van een splitsing van België in een Waals en een Vlaams deel (Zuckerman, 2004). De uitgave van de roman van Conscience paste blijkbaar in Von Bissings ‘Vlamenpolitik’.

In Zweden zijn er boeken van Conscience ook in het origineel en in een andere taal dan het Zweeds aanwezig. Dat is onder meer het geval voor *De geschiedenis van België* (1845) en *Jakob van Artevelde* (1849). Van *De Leeuw van Vlaenderen* zijn er via LIBRIS negen verschillende uitgaven te vinden. LIBRIS wijst uit dat in de universiteitsbibliotheek van Uppsala drie exemplaren van de uitgave uit 1947 aanwezig zijn. De universiteit van Uppsala had een afdeling Nederlands, dus het zou kunnen dat *De Leeuw van Vlaenderen* op de leeslijst van studenten Nederlands stond. In 1947 werd Martha A. Muusses (1894-1981) docent Nederlands in Uppsala en in 1960 volgde Jaap de Rooij (1931) haar op (Arfs, 2010, p. 297). Wellicht heeft een van hen drie exemplaren laten bestellen. Als meest recente uitgave van *De Leeuw van Vlaenderen* geeft LIBRIS de tekstkritische editie van Edward Vanhoutte uit 2002 op. Een Zweedse vertaling ontbreekt dus, maar we kunnen concluderen dat *De Leeuw van Vlaenderen* wel in het Nederlands in de collecties van Zweedse bibliotheken is opgenomen. Verder zijn daar nog vijf titels in het Duits en drie in het Frans van andere werken van Conscience aanwezig. Van uitgaven uit 1912 ontbreekt elk spoor.

Op basis van Van Assche en het aanvullende onderzoek kunnen we vaststellen dat het werk van Conscience ook na de laatste vertalingen aanwezig is in de bibliotheken. Ook *De Leeuw van Vlaenderen*, die in het Nederlandstalige

gebied als het nationale epos en het hoogtepunt van de Vlaamse romantiek wordt beschouwd en een van de te bestuderen teksten is binnen het CODL-project,³ is aanwezig in de Scandinavische bibliotheken, hetzij in het origineel, hetzij in vertaling. Het werk werd niet in het Zweeds vertaald, maar wel in het Deens, Fins en Noors, zij het dan wel veel later dan 1838, het jaar van de oorspronkelijke uitgave. De Noorse vertaling werd in 1892 gepubliceerd in Kristiania (zoals Oslo toen nog heette), en in 1901 kwam het werk in het Deens uit. Bijna twintig jaar later, in 1919, zag de Finse vertaling het licht. Daarna stopten de vertalingen. In de twintigste en de eenentwintigste eeuw werd het werk van *Conscience* niet meer vertaald in Scandinavië. De academische neerlandistiek die zich verder in de twintigste eeuw in Scandinavië ontwikkelde, zag *Conscience* blijkbaar meer als een studieobject dan als een auteur die (her)vertaald diende te worden (zie voor de ontwikkeling van de discipline o.a. Arfs, 2010, p. 291-303).

3. SCANDINAVISCH NEERLANDICI OVER *DE LEEUW VAN VLAANDEREN*

De Zweedse neerlandica Ingrid Wikén Bonde heeft in haar proefschrift uit 1997 aandacht besteed aan *De Leeuw van Vlaenderen*. Wikén Bonde schaaft *Conscience* bij de schrijvers die tot de A-categorie horen, dat wil zeggen auteurs die in het land van herkomst tot de canon behoren (Wikén Bonde, 1997, p. 132). In haar bespreking van Nederlandse literatuur in Zweden voert ze terecht aan dat het belangrijk is om voor onderzoek naar de zichtbaarheid van buitenlandse literatuur ook te kijken naar literatuurgeschiedenissen.

Na het doornemen van registers van vijftien nationale Deense, Noorse, Zweedse en Finland-Zweedse literatuurgeschiedenissen vanaf ca. 1894 (het jaar waarin de eerste grote nationale literatuurgeschiedenissen in Denemarken, Noorwegen en Zweden het licht zagen) tot heden, heb ik moeten vaststellen dat *Conscience* daar niet in voorkomt. Vervolgens heb ik het corpus van Scandinavische literatuurgeschiedenissen over Nederlandstalige literatuur geraadpleegd. In 1947 publiceerde Martha A. Muusses *Hollandsk litteraturhistoria*.

³ Nederlandse literatuur, een geschiedenis verschenen in 1993 onder de hoofdredactie van M.A. Schenkeveld-Van der Dussen, bevat onder de datum van december 1838 een bijdrage van Walter Gobbers over *De Leeuw van Vlaenderen*. Gobbers noemt het boek 'een nationaal epos en hoogtepunt van de Vlaamse Romantiek' (Gobbers, 1993, p. 449). *De Leeuw van Vlaenderen* is een van de 12 teksten die centraal staan in het project 'An International Network Studying the Circulation of Dutch Literature' (CODL).

De titel geeft aan dat er geen Nederlandstalige literatuur uit Vlaanderen in deze literatuurgeschiedenis wordt besproken en dus ook geen Conscience. ‘Hollandsk’ verwijst namelijk naar Nederland. Het bijvoeglijk naamwoord ‘nederländsk’ had in principe betekend dat een auteur als Conscience wel in de literatuurgeschiedenis kon zijn opgenomen. Muusses behandelt geen literatuur die na 1830 in Vlaanderen werd gepubliceerd. Zij gaat van de staatsgrenzen uit, en neemt het geografische gebied waarin het Nederlands wordt gesproken en literatuur wordt geproduceerd niet als uitgangspunt voor haar Hollandse literatuurgeschiedenis. In haar inleiding voert ze als argument aan dat de Vlaamse literatuur zich na 1830 (toen België onafhankelijk werd) tot de Nederlandse literatuur verhoudt zoals de Zweedstalige literatuur in Finland dat na 1809 doet tot de Zweedse literatuur in Zweden (Muusses, 1947, p. 7).

Van de hand van de Noorse neerlandicus Kåre Langvik-Johannessen (1919) verscheen in 1980 *Litteraturen i Nederlandene gjennom 800 år*. De titel van deze Nederlandse literatuurgeschiedenis geeft aan dat er niet alleen literatuur wordt behandeld die in Nederland werd geproduceerd, maar ook Vlaamse literatuur (zie voor Muusses en Langvik-Johannessen o.a. Broomans, 2006, pp. 57-70). Langvik-Johannessen behandelt Conscience in een apart hoofdstuk: ‘Prosaen. Hendrik Conscience’ (‘Het proza. Hendrik Conscience’) (Langvik-Johannessen, 1980, p. 272-274). Hij stelt dat historische romans als *De Leeuw van Vlaanderen* aansloten bij de Noorse nationale romantiek, en dat het niet vreemd is dat juist Conscience de eerste Nederlandstalige auteur was die in het Noors werd vertaald. De realistische romans van Conscience plaatst Langvik-Johannessen in het poëtisch-realistische genre. Hij karakteriseert ze als romans die dienden om de Vlamingen te leren om weer heer in eigen land te zijn. Literair gezien is het werk volgens Langvik-Johannessen niet van hetzelfde niveau als dat van Jacob van Lennep en Bosboom-Toussant, maar sociaal-cultureel heeft Conscience een enorm grote betekenis gehad en heeft hij uiteindelijk aan het langste eind getrokken, want zijn romans zijn ‘levende literatuur’ gebleken, onder andere door de vele verfilmingen en andere adaptaties (Langvik-Johannessen, 1980, p. 274).

In Denemarken is er tot op heden geen Nederlandse literatuurgeschiedenis verschenen. Er zijn wel Deense cultuurbemiddelaars actief geweest die algemene artikelen over Nederlandse literatuur schreven, zoals Clara Hammerich (1894-1972), maar die waren vooral geïnteresseerd in contemporaine Nederlandse literatuur (Grit, 1994, p. 194-198). Hoewel hij tot de A-categorie van Wikén Bonde behoort, is Conscience geen auteur die uitgebreid wordt behandeld in de Nederlandse literatuurgeschiedenissen van Scandinavische neerlandici.

4. CONSCIENCE EN HET ZWEEDSE LITERAIRE KLIMAAT

Verder onderzoek naar de zichtbaarheid van Conscience in andere bronnen dan literatuurgeschiedenissen vereist uitputtend (digitaal) archiefonderzoek. In tegenstelling tot het Nederlandse taalgebied zijn kranten en tijdschriften nog niet op grote schaal gedigitaliseerd. Via het ‘Projekt Runeberg’ zijn voor de negentiende eeuw wel al enkele bronnen in een digitale versie beschikbaar.⁴ In mijn zoektocht naar meer sporen van Conscience en *De Leeuw van Vlaenderen*, waarbij ik me voor dit deel van mijn bijdrage op Zweden heb geconcentreerd, heb ik in dit materiaal een aantal namen van vertalers en vertaald werk kunnen achterhalen.

In een verzamelbundel uit 1861 verscheen er een vertaling van *Baes Gansendonck* van de hand van Wendela Hebbe (1808-1899), *Nio valda noveller / öfversatta av V. [Wendela Hebbe]*.⁵ In *Svenskt Boklexikon* (de Zweedse Brinkman catalogus) voor de jaren 1830-1865 staat de informatie over de vertaling van Wendela Hebbe, uitgegeven door L.J. Hierta.⁶ Een andere bron die ik heb geraadpleegd is *Nordiskt familjebok*, een Zweedse gedigitaliseerde encyclopedie. In het deel dat in 1883 uitkwam vond ik aan het eind van het lemma ‘Holländska litteraturen’ de opmerking dat in de laatste decennia een aantal auteurs in België is opgestaan die hun moedertaal op een literair peil willen brengen, vrij van de Franse invloed. Een van hen was ‘den europeiskt ryktbare Hendrik Conscience (f. 1812)’, de Europees bekende Hendrik Conscience.⁷ In het lemma ‘Belgiska litteraturen’ wordt zowel de Franstalige als de Nederlandstalige literatuur besproken. In dit lemma wordt Consciences ‘patriottische historische roman’ *In ’t wonderjaar 1566*, met zijn verhalen over het Vlaamse volksleven, de belangrijkste impulsen hebben gegeven voor het epische nationale proza in de twee talen van België.⁸ *De Leeuw van Vlaenderen* wordt hier overigens niet vermeld. In een ander 22-regelige lemma dat alleen over Conscience gaat, wordt *De Leeuw van Vlaenderen* alleen genoemd. In de lemma’s van *Nordiskt familjebok* roemt men vooral Consciences realistische schetsen van het Vlaamse volksleven.⁹

⁴ Zie voor informatie over het project dat door academici zonder subsidies wordt beheerd en zich op de digitalisering van oude bronnen richt <http://runeberg.org/admin/>

⁵ Zie <http://www.oversattarlexikon.se/listor/avoversattare/Wendela%20Hebbe> en <http://runeberg.org/linnstrom/2/0388.html>

⁶ Zie <http://runeberg.org/linnstrom/2/0388.html>

⁷ Zie <http://runeberg.org/nfaf/0716.html>

⁸ Zie <http://runeberg.org/nfcn/0476.html>

⁹ Zie <http://runeberg.org/nfac/0271.html>

In Karl Warburgs *Viktor Rydberg. Hans levnad och diktning* (1913) vinden we in een voetnoot nog een spoor van Conscience. De Zweedse auteur Viktor Rydberg (1828-1895), vooral bekend door zijn historische roman *Singoalla* uit 1858, beheerde in de jaren 1850 als jonge journalist de feuilletonafdeling van de liberale krant *Göteborgs handelstidning*. In een voetnoot vermeldt Warburg dat Rydberg voor die rubriek onder andere George Sand en Conscience heeft vertaald.¹⁰ Ook het Zweedse bibliotheekblad (*Biblioteksbladet*) werd gedigitaliseerd. Ruben Gison Berg verwijst in zijn artikel ‘Walter Scott och Viktor Rydberg. Några antydningar’ (Walter Scott en Viktor Rydberg. Enkele aanduidingen) in *Biblioteksbladet* (1917) naar Warburg en stelt dat Rydberg dus mogelijk ook door andere internationale auteurs kan zijn beïnvloed, omdat hij voor *Göteborgs handelstidning* onder andere George Sand en Hendrik Conscience had vertaald.¹¹

Het feit dat Rydberg voor een feuilletonrubriek verschillende buitenlandse auteurs vertaalde, weerspiegelt een verandering van het literaire klimaat van Zweden rond 1850. De bovengenoemde Wendela Hebbe (1808-1899) en Lars Johan Hierta (1801-1872), een anti-monarchist die in 1829 een uitgeverij en in 1830 de liberale krant *Aftonbladet* stichtte, waren net als Rydberg belangrijke actoren in het veranderende literaire veld. Door de opkomst van de burgerij ontstond een nieuwe groep lezers. Door de verbeterde productie en distributie ontstonden er in het begin van de negentiende eeuw series waarop men zich kon abonneren. De series boden een mogelijkheid om naast eigen literatuur ook kennis te maken met buitenlandse literatuur. De bestsellers in die tijd waren onder meer Alexander Dumas, Eugène Scribe, Charles Dickens, Edward Bulwer Lytton, Honoré Balzac en Frederick Marryat. Ook Hierta gaf zo’n serie uit. Hij gaf circa 90% vertaalde literatuur uit, vooral uit het Engels en het Frans.

Toen Hierta zijn blad en uitgeverij startte, was de romantiek in Zweden passé en kwamen er steeds meer auteurs die in het realistische genre schreven. De emancipatieliteratuur vormde een belangrijk subgenre. Er ontstond een gunstig klimaat voor vrouwelijke auteurs, journalisten en vertalers. Zij betraden, vooralsnog vaak onder pseudoniem en nog niet in groten getale, het literaire veld. Voor de buitenlandse literatuur waren meer vertalers nodig en vrouwen konden dit werk thuis en in de anonimiteit doen.

¹⁰ Zie <http://runeberg.org/warburyd/0163.html>.

¹¹ Zie <http://runeberg.org/bibblad/1917/0074.html>. De krant werd in 1985 opgeheven. Berg vermeldt niet welke teksten Rydberg vertaalde. De archieven (voor zover ze intact zijn) zouden hierover uitsluitsel moeten geven.

Fig. 1: Portret van Wendela Hebbe door Maria Röhl (1842)

Wendela Hebbe was de eerste vrouwelijke journalist die bij een krant werd aangesteld. Zij werkte bij *Aftonbladet* vanaf 1841 en was werkzaam als vertaalster, redactrice, uitgeefster en (theater)recensent. Ze organiseerde een salon waar radicale auteurs bijeenkwamen en bouwde een groot intellectueel netwerk op. Als onzichtbare zaakwaarnemer wordt ze gezien als de vrouw achter Hierta (zie o.a. Arping, 2013). Voor Hebbe was emancipatie belangrijk: ze verbond feminisme met het socialisme. Hebbe vertaalde Charles Dickens, Eugène Sue en ook Conscience. Wellicht sloten sommige verhalen van Conscience aan bij haar socialistische ideeën, waarin de verheffing van het volk een belangrijk motief was. Een historisch nationaal epos als *De Leeuw van Vlaenderen* paste waarschijnlijk niet in de visie van Hierta en Hebbe. Toen Conscience het Zweedse literaire veld binnenkwam was de romantiek al verdrongen door het realisme.

Het lijkt er voorsnog op dat Conscience in Zweden een van de vele internationale auteurs was die werd meegenomen in vertalingen in kranten en opgenomen in de encyclopedieën uit de negentiende eeuw, maar dat dit vooral gebeurde vanwege zijn volksschilderingen. Dat werk werd grotendeels ook snel na de oorspronkelijke uitgave in vertaling uitgebracht, maar dat gold niet voor *De Leeuw van Vlaenderen*. Mijn hypothese is dat dit te maken heeft met zowel de literatuurhistorische als (taal)politieke ontwikkelingen in Scandinavië in de negentiende eeuw. In het laatste deel van mijn bijdrage wil ik het werk van Conscience en meer in het bijzonder *De Leeuw van Vlaenderen* tegen de achtergrond plaatsen van de ontwikkelingen in de Scandinavische (literatuur) geschiedenis.

5. VAN VIKINGEN EN MOORDVERHALEN TOT DRAMATISCHE NORA'S EN JULIE'S

In het begin van de negentiende eeuw was de romantiek in Scandinavië de hoofdstroming. Denemarken was het eerste land waar de romantiek haar intrede deed. De andere Scandinavische landen volgden iets later. Literatuur, volksverhalen, muziek en architectuur speelden een grote rol in de constructie van de nationale identiteit. De interesse voor de roemrijke Vikingentijd (ca. 800-1050) was een van de pijlers van de Scandinavische romantiek. Dat uitte zich onder andere in de transformatie van archeologische vondsten in symbolen van de nationale identiteit, de idealisering van de Oudnoordse beschaving met de Gothen en de Vikingen, maar ook een terugkeer naar oude

middeleeuwse Scandinavische genres zoals de balladen. Twee mooie voorbeelden zijn het gedicht ‘Guldhornene’ (De gouden hoorns) uit de dichtbundel *Digte* (1803) van de Deen Adam Gottlob Oehlenschläger (1779-1850) en de oprichting van het Götiska förbundet (het Gotische verbond) in Stockholm in 1811.

De twee gouden hoorns waren respectievelijk in 1639 bij Gallehus, bij de huidige Deens-Duitse grens gevonden (een lang exemplaar), en in 1734 (een korter exemplaar). Ze werden het symbool van de Deense nationale identiteit, en dat werd versterkt toen ze in 1802 werden gestolen en omgesmolten. Oehlenschläger maakte het gedicht in het voorjaar van 1802, vlak nadat de diefstal uit de ‘Det kongelige Kunstammer’ (De koninklijke kunstkamer) had plaatsgevonden. Er werden kopieën gemaakt op basis van afbeeldingen, maar ook die werden later gestolen.¹²

Het Götiska förbundet bestond uit jonge Zweedse schrijvers en cultuurpersoonlijkheden die het Oudnoordse verleden, de Gothen en Vikingen, onder de aandacht wilden brengen. Op hun bijeenkomsten verkleedden ze zich als zodanig, herintroduceerden ze oude woorden en verwerkten de oude Noordse ballades in hun gedichten (zie o.a. Lönnroth & Delblanc, 1988, p. 265-269). Het Götiska förbundet kan geplaatst worden tegen de achtergrond van het ‘verlies’ van Finland aan Rusland in 1809, maar het hoort ook bij het ‘Gothicisme’, een Zweedse cultuurhistorische stroming met in bepaalde perioden een sterke patriottische inslag. De aanzet tot deze stroming werd gegeven door de gebroeders Olaus Magnus (1490-1457) en Johannes Magnus (1488-1540). Het werk *Historia de omnibus Gothorum Sveonumque* van Johannes Magnus werd door zijn broer in 1554 in Rome uitgegeven. Hierin wordt gesuggereerd dat de Gothen in feite uit het noorden stamden. Olof Rudbeck d.ä (senior) (1630-1702) en andere wetenschappers uit de zeventiende eeuw bouwden op dit idee voort. Rudbeck werkte in de jaren 1670 aan *Atland eller Manheim* (Atlantica), waarin hij wilde bewijzen dat Zweden in wezen het Atlantis van Plato was. Men zag Zweden dus als de bakermat van de beschaving (zie o.a. Lönnroth & Delblanc, 1987, p. 250-254). Tijdens de nationale romantiek leefden deze ideeën weer op in bewegingen als het Götiska förbundet. In het midden van de negentiende eeuw mondde het Gothicisme uit in een scandinavisme, dat vooral een studentenbeweging was. Zij pleitten voor een culturele en politieke samenwerking tussen de Scandinavische landen. Deze gedachte leidde in feite schipbreuk toen de andere

¹² Voor de boeiende geschiedenis van de twee artefacten, zie Axboe, M. & Appel, P. W.U. (2005).

Scandinavische landen Denemarken militair niet wilden steunen in de oorlog tegen Pruisen in 1864 (zie o.a. Lönnroth & Delblanc, 1989, p. 144-145).

Het hoogtepunt van de romantiek lag in de periode 1810-1830. Tussen 1830 en 1840 vond er een omslag plaats en kan men spreken van een overgangsfase naar het realisme, zoals we bij de bespreking van Hebbe en Hierta hebben gezien, en in de jaren 1880 naar naturalisme. Het gewone leven deed zijn intrede in de Scandinavische literatuur. In die tijd vonden vele romans van bijvoorbeeld de Zweedse schrijfsters Fredrika Bremer (1801-1865, 26 vertalingen), Emilie Flygare-Carlén (1807-1892, 28 vertalingen) en Marie Sophie Schwartz (1819-1894, 18 vertalingen) hun weg naar het Nederlandstalige gebied (zie de betreffende lemma's in Broomans en Kroon, 2013). Bremer was populair vanwege haar huiselijke romans, ook wel zedenschetsen genoemd; Flygare-Carlén en Schwartz waren populair vanwege hun spannende historische romans vol mysterieuze moorden.

In de jaren 1870 introduceerde de Deen George Morris Cohen Brandes (1842-1927) de moderne Europese literatuur in de Scandinavische landen, met zijn spraakmakende lezingenserie *Hovedstrømninger i det 19. Aarhundredes Litteratur* ('Hoofdstromingen van de negentiende eeuw') die in zes delen verscheen tussen 1872 en 1890. De lezingen die Brandes vanaf 1871 in Kopenhagen hield, werden door vele gevestigde en jonge auteurs vanuit heel Scandinavië bijgewoond. Brandes wordt gezien als de architect van de Moderne Doorbraak (1870-1890), een periode van grote maatschappelijke en politieke veranderingen waarin het realisme en naturalisme de hoofdstromingen waren. Brandes daagde bovendien schrijvers uit om maatschappelijke problemen in hun werk aan de kaak te stellen. In die tijd was vrouwenemancipatie een van de grote 'problemen' waarover veel auteurs schreven. Auteurs als Henrik Ibsen (1828-1906) en August Strindberg (1849-1912) waren enkele van de auteurs die in verband worden gebracht met de Moderne Doorbraak. Ibsen stelde de positie van de gehuwde vrouw binnen het huwelijk ter discussie met het personage Nora in *Een poppenhuis* (1879); Strindberg vocht in zijn naturalistische drama's *De vader* (1887) en *Freule Julie* (1888) de strijd tussen de seksen uit.

Aan het einde van de negentiende eeuw doet de neoromantiek zijn intrede. Na de internationaal georiënteerde Moderne Doorbraak was de neoromantiek een intern gerichte beweging. Men richtte zich op het eigen land. Men zwoer het grauwe realisme af en men wilde weer schoonheid en fantasie in de literatuur. De natuur en het platteland keerden terug in de kunst en literatuur (zie

o.a. Lönnroth & Delblanc, 1989, p. 69 e.v.). Selma Lagerlöf (1858-1940) is daarvan een goed voorbeeld. Het is ook een stroming waarin de eigen nationale identiteit werd heruitgevonden. Het is de tijd waarin de volksliederen ontstaan, en veel nationale symbolen stammen uit die tijd (zie Ehn, Frykman & Löfgren, 1993). Rond 1900 werd de neoromantiek afgewisseld door het fin-de-siècle, en in het begin van de twintigste eeuw 'streden' verschillende stromingen om de gunst van critici en lezerspubliek: eerst waren er het symbolisme en het modernisme van begin twintigste eeuw, met auteurs als de Noor Knut Hamsun (1859-1952) en de Finlandzweedse Edith Södergran (1892-1923), daarna was er het realisme in de jaren 1920 en 1930, met streekromans en literatuur waarin de stad en de emancipatiebewegingen een rol spelen.

Plaatsen we het werk van Conscience in deze literatuurhistorische ontwikkelingen, dan wordt duidelijk dat de realistische volksromans, onder andere *De loteling* en *De arme edelman*, goed pasten bij de smaak van het lezerspubliek in het Scandinavië rond 1840-1860 (Wikén Bonde, 1997, p. 157). *De Leeuw van Vlaenderen* kwam in die zin in 1838 te laat; de romantiek in Scandinavië was niet langer de hoofdstroming. *De Leeuw van Vlaenderen* paste wel weer bij de neoromantiek in de jaren 1890, zoals de eerder genoemde Langvik-Johannessen voor wat betreft de Noorse nationale romantiek reeds betoogde. De nationale romantiek bevatte net als de romantiek aan het begin van de negentiende eeuw taalpolitieke elementen.

6. SCANDINAVIË IN DE NEGENTIENDE EEUW: NIEUWE GRENZEN EN VERANDERENDE TAALIDEEËN

In Noorwegen bestonden in de negentiende eeuw complexe taalpolitieke verhoudingen. Tot 1814 waren Denemarken en Noorwegen verenigd in een koninkrijk, onder de suprematie van Denemarken. Toen Zweden in 1809 de oorlog tegen Rusland verloor en vervolgens Finland aan Rusland moest afstaan, wist Zweden te bedingen dat Noorwegen met Zweden een personele unie zou vormen, in ruil voor o.m. Rügen, dat aan Denemarken werd toegewezen (Lagerqvist, 2001, p. 134-135). De personele unie werd van kracht in 1814 en Noorwegen werd pas in 1905 een zelfstandige staat. Finland wist in 1917 profijt te trekken van de Russische revolutie en riep de onafhankelijkheid uit.

Begin negentiende eeuw moesten zowel Denemarken als Zweden een nieuw evenwicht vinden, maar dat had geen grote taalpolitieke consequenties. De

taal werd weliswaar als een instrument gebruikt om de Deense en de Zweedse staat te herdefiniëren na de veranderde grenzen, maar het Deens bleef de nationale taal in Denemarken en het Zweeds was de vanzelfsprekende nationale taal in Zweden (Laureys, 2008, p. 86). In Noorwegen en in Finland daarentegen veranderde de taalsituatie in de loop van de negentiende eeuw sterk. In Noorwegen ontstond een beweging die een eigen Noorse taal nastreefde. Het geschreven Noors was immers gelijk aan het Deens vanwege de eeuwenlange overheersing, alleen het gesproken Noors verschilde van het Deens door een verschil in uitspraak en zinsmelodie. Deze taalvariant wordt het ‘bokmål’ (‘boekentaal’) genoemd. Het ‘bokmål’ wordt nog steeds door de meerderheid van de bevolking gebruikt.

In de negentiende eeuw ontstonden er in Noorwegen twee groepen. De ene groep wilde het ‘bokmål’ in stand houden maar wel ‘vernoorsen’, de andere groep streefde naar een eigen nieuwe Noorse taal. Ten tijde van de nationale romantiek en de neoromantiek aan het eind negentiende eeuw werd een eigen nationale cultuurtaal gezien als een instrument om een Noorse nationale identiteit te creëren. In Noorwegen vond men de legitimatie voor een eigen nationale identiteit en taal, door te verwijzen naar ‘het roemrijke verleden als zelfstandige natie in de 12de en 13de eeuw’, voordat Noorwegen een ‘tweelingrijk’ met Denemarken vormde waarbij de bestuurlijke macht bij Denemarken lag (Torp, 1989, p. 68). ‘Om het Deense stempel kwijt te raken moest men een “zuiver” Noorse taal in het leven roepen’ en ‘de vierhonderdjarige nacht’ uit het nationale bewustzijn wissen (Torp, 1989, p. 68). Tegen deze achtergrond is het ‘Nynorsk’ ontstaan, en de Noorse uitgave van *De Leeuw van Vlaenderen* over de Guldensporenslag in 1302 sloot goed aan bij deze ideologie.

De ‘uitvinder’ van het zogenaamde ‘Nynorsk’(Nieuwe Noors) was Ivar Aasen (1813-1896). Hij stelde in de jaren 1850 vanuit West-Noorse dialecten een nieuwe taal samen die hij ‘Landsmål’ noemde, de taal van het (platte)land. In 1929 werd de naam in het ‘Nynorsk’ veranderd. Het ‘Nynorsk’ is in feite een artificiële taal. Het werd in 1885 samen met het ‘Bokmål’ als een van de twee officiële talen herkend. Op een gegeven moment had 30% van de Noorse bevolking het ‘Nynorsk’ als eerste taal. Dit aantal loopt al jaren sterk terug en vooral in stedelijke omgevingen is steeds meer weerstand ontstaan tegen de taal die men associeert met provincialisme en waarover soms heftige debatten worden gevoerd (Van Elswijk, 2011, p. 49-65).

In Vlaanderen keek men op het einde van de negentiende eeuw met belangstelling naar de taalsituatie in Noorwegen. Zo betoogde Omer Wattez in zijn artikel 'Noorsch en Vlaamsch' (1899) dat die twee talen dichtbij elkaar stonden. Wattez was van mening dat de Noorse taal authentiek en onbedorven was en dat het Vlaams dezelfde kwaliteiten had (Gooskens en Van Bezooijen, 2008, p. 124). De ideeën over taal en natievorming liepen in Noorwegen en Vlaanderen min of meer parallel met elkaar en kunnen tegen de achtergrond van de nationale neoromantiek worden geplaatst.

In Finland was het Zweeds de taal van de bovenlaag en het bestuurlijke apparaat. Toen Finland een Groothertogdom werd van Rusland, voerde de tsaar eerst een soepel beleid ten opzichte van het Fins. Het eerste doel was het bevorderen van het Fins om zo de taal van de vorige overheerser, het Zweeds, terug te dringen. Op de golven van de nationale romantiek ontstond een beweging die het Fins wilde bevorderen en naar een eigen Finse identiteit zocht. Tegen deze achtergrond is het volksepos de *Kalevala* (1835-1849) ontstaan. De *Kalevala* is geconstrueerd uit verhalen die Elias Lönnrot (1802-1884) in het oosten van Finland verzamelde. In die tijd gingen intellectuelen die Zweedstalig waren zelfs zo ver dat ze hun namen 'verfinsten' en overgingen tot het spreken van het Fins, een niet-Indo-Germaanse taal. Aan het eind van de negentiende eeuw veranderde de strategie van de Russische tsaar en werd er een russificatie in gang gezet, waardoor de Finnen steeds feller werden in hun verzet (Laureys, 2008, p. 82-83). Een bekende politieke moord in die tijd was die op de Russische gouverneur-generaal van Finland, Nikolaj Brobikov, in 1904 in Helsinki.

De taalpolitieke ontwikkelingen in de negentiende en begin twintigste eeuw in combinatie met een (re)constructie van een nationale identiteit in Noorwegen, Finland en Vlaanderen kunnen in het kader van het etnolinguïstisch nationalisme geplaatst worden. De term werd door Eric Hobsbawm in zijn studie *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality* van 1990 (herdrukt in 1992, 1995 en 2000) geïntroduceerd: 'ethnicity and language became the central, increasingly the decisive or even the only criteria of potential nationhood' (Hobsbawm, 1992, p. 102). Hij situeert het etnolinguïstisch nationalisme in de periode 1870-1914. Zoals Hobsbawm in zijn inleiding aangeeft, is hij schatplichtig aan Miroslav Hroch, die in *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* (1985 en 2002) het proces van nationale transformatie in drie fasen heeft ingedeeld. In fase A raakt een relatief kleine groep intellectuelen (schrijvers en wetenschappers)

gefascineerd door de (verloren) cultuur van een kleine natie.¹³ Ze proberen door een (re)constructie van de taal en een literaire canon, de cultuur en/of een nationale identiteit te (her)definiëren. Fase B is institutioneel van aard en wordt gekenmerkt door een mobilisatie (agitatie) door middel van kranten en verenigingen. In fase C is de beweging ten slotte massaal van aard geworden en zijn alle lagen van de bevolking erbij betrokken. Het proces kan uitmonden in een eigen staat, en het aanvankelijke culturele bewustwordingsproces is een eerste stap van een politieke nationalistische beweging gebleken (zie o.a. Leerssen, 2008, p. 15-16).

Hroch heeft zijn model met de verschillende stadia (fase A hoeft niet altijd uit te monden in fase B en fase A kan overgeslagen worden) en de verschillende typen ('integrated movement', 'late movement', 'insurrection movement' en 'disintegrated movement')¹⁴ o.m. toegepast op Finland, Noorwegen, Vlaanderen en de Denen in Schleswig.

De Vlaamse beweging, de 'flaminganten', noemt Hroch een 'disintegrated' (uiteengevallen) beweging. De fase A en B zijn aanwezig, maar doordat de beweging langs verschillende (politiek) richtingen evolueerde, werd fase C niet bereikt (Hroch, 1985, p. 107-116).

Ook in Finland en Noorwegen is fase A duidelijk zichtbaar, met voortrekkers als Aasen en Lönnrot. Noorwegen is volgens Hroch een voorbeeld van het 'integrated' (volledige en complete) type. De Noren wisten immers wel tot een onafhankelijke staat te komen (Hroch, 1985, p. 33-43). Hroch beschouwt Finland eveneens als een compleet type van een nationalistische beweging, maar dan wel zonder dat er een revolutie aan te pas kwam. Door de Russische revolutie in 1917 was er voor de Finnen geen noodzaak om een revolutie uit te roepen. De mobilisering (fase B) was langdurig en fase C was van korte duur (Hroch, 1985, p. 62-75).

Hroch wijdt een kort hoofdstuk aan de Deens sprekende minderheid in Schleswig-Holstein en noemt ze een voorbeeld van een 'minority national movement' (Hroch, 1985, p. 117-124). De taalsituatie in Zuid-Denemarken kan een aanleiding zijn geweest voor de Deense vertaling van *De Leeuw van Vlaanderen*, zij het dan vrij laat. Er was een politiek motief. Denemarken had na de oorlog in 1864 immers een groot deel van Zuid-Jutland aan Pruisen

¹³ De term 'natie' gebruik ik voor een bevolkingsgroep. De term 'staat' zie ik als een staatsvorm waarin meerdere bevolkingsgroepen verenigd kunnen zijn.

¹⁴ Zie voor een heldere beschrijving van de typen, De Wever, 2008: 54.

verloren en er werd een actieve propaganda bedreven, vooral door Deense dominees, om de Deens sprekende bevolking in Schlweswig-Holstein hun Deense nationale identiteit niet te doen vergeten (Bijleveld, 2008, pp. 93-107).

De Leeuw van Vlaenderen werd niet in het Zweeds vertaald. Dat lag waarschijnlijk aan het feit dat er geen redenen waren om de roman in te zetten in het proces om een Zweedse nationale identiteit te scheppen, in tegenstelling tot landen als Noorwegen en Finland. De Zweden hadden geen vergelijkbare ‘gedeelde’ geschiedenis met de Vlamingen, zoals de Noren en de Finnen dat wel hadden.

7. SLOTOPMERKINGEN

Samenvattend kunnen we stellen dat de vertaalgeschiedenis van Conscience in Scandinavië loopt van 1846 tot 1919, met hoogtepunten, lacunes en vertraagde vertalingen. Vertalingen en origineel werk zijn te vinden in de Scandinavische bibliotheken in de twintigste en eenentwintigste eeuw. Conscience is echter niet doorgedrongen tot de Scandinavische nationale literatuurgeschiedenissen en wordt slechts in beperkte mate behandeld in Nederlandse literatuurgeschiedenissen die geschreven zijn door neerlandici uit Scandinavië. De literatuurgeschiedenis van de Noorse neerlandicus Langvik-Johannessen besteedt de meeste aandacht aan Conscience. De realistische werken van Conscience sloten in de jaren 1840-1860 het best aan bij het literaire klimaat in Scandinavië. Een goed voorbeeld vormt het literaire klimaat in Zweden in die periode. De nieuwe gegevens die door consultatie van de omvangrijke database ‘Projekt Runeberg’ zijn verkregen, laten zien dat nader onderzoek in krantenarchieven meer materiaal zou kunnen opleveren.

De vertraagde Scandinavische vertalingen van *De Leeuw van Vlaenderen* kunnen we situeren tegen de achtergrond van een transnationale romantiek. Het Vlaamse nationale epos werd pas vertaald in de Scandinavische landen toen er een gunstig ontvangstklimaat ontstond door de taalpolitieke verhoudingen en de hoofdstroming op dat moment, de neoromantiek. Ik spreek hier van een transnationale romantiek: *De Leeuw van Vlaenderen* ‘overschreed de grenzen’ omdat op dat moment dezelfde opvattingen heersten ten aanzien van het belang van een eigen nationale taal en literatuur. In dit geval was de invloed van taalpolitiek wellicht groter dan de esthetische waarde van de roman. Mijn eerste verkenning naar de (on)zichtbaarheid en de transformatie van het werk van Conscience en *De Leeuw van Vlaenderen* tegen de

achtergrond van een ‘histoire croisée’ levert bouwstenen om dit verder te onderzoeken. Een ander braakliggend onderzoeksveld zijn de cultuurbemiddelaars die vaak onzichtbaar zijn (zie Broomans, 2012).

De mogelijke beweegredenen van Wendela Hebbe om niet *De Leeuw van Vlaenderen* en wel het realistische werk te vertalen, zijn tegen de achtergrond van het veranderde literaire klimaat geplaatst. Interessant zou zijn om te onderzoeken of er daarover in egodocumenten uitspraken te vinden zijn. Waarom en wat precies vertaalde Rydberg van Conscience? Was dit op de golven van de buitenlandse literatuur die rond 1850 Zweden bereikte? Ook een andere Zweedse vertaler, Lars August Malmgren (1813-1861), vertaalde werk van auteurs zoals Eugène Scribe (1791-1861), Paul de Kock (1793-1871) en M. Marc-Michel (1812-1868). Onderzoek naar de ideeën en achtergronden van deze cultuurbemiddelaars kan uitwijzen of de vertalingen van het realistische werk van Conscience een gevolg waren van de import van internationale literatuur en of er voor de vertraagde vertaling van *De Leeuw van Vlaenderen* inderdaad taalpolitieke motieven aan te wijzen zijn en er sprake was van een transnationale romantiek.

Literatuurlijst

- Arfs, M.** (2010). ‘Neerlandistiek in Zweden’. In Hüning, M., Konst, J. & Holzhey, T. (red.) *Neerlandistiek in Europa: bijdragen tot de geschiedenis van de universitaire buiten Nederland en Vlaenderen*. München: Waxmann: 294-303.
- Arping, Å.** (2013), ”Hvad gör väl namnet?” *Anonymitet och varumärkesbyggande i svensk litteraturkritik 1820–50*. Göteborg: Makadam.
- Axboe, M. & Appel, P.W.U.** (2005). ‘De udødelige guldhorn’. *Nationalmuseets Arbejdsmark*: p. 31-47.
- http://www.academia.edu/2357907/Morten_Axboe_and_Peter_W.U._Appel_De_udodelige_guldhorn_With_summary_in_English [30 maart 2014]
- Bijleveld, N.** (2008). ‘Language, National Culture and the Clergy in Nineteenth-Century Denmark’. In Broomans, P., Jensma, G., Van Ginderachter, M. & Vandevoorde, H. (red.), *The Beloved Mother tongue. Ethnolinguistic Nationalism in Small Nations. Inventories and Reflections*. Groningen Studies in Cultural Change. Leuven: Peeters: 93-107.
- Broomans, P.** (2006). ‘Martha Muusses en de 3 M’s. Over de studie naar cultuurbemiddeling’. In Broomans, P., Bay, A., Linn, S., Vogel, M. & Van Voorst, S. (red.), *Object: Nederlandse literatuur in het buitenland. Methode: onbekend. Vormen van onderzoek naar de receptie van literatuur uit het Nederlandse taalgebied*. Teksten van de lezingen gehouden op het gelijknamige symposium, 29 en 30 oktober 2004 aan de Rijksuniversiteit Groningen, Groningen: Barkhuis Publishing: 57-70.

- Broomans, P.** (2012). 'Zichtbaar in de canon. Spelregels voor cultuurbemiddelaars'. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Vol 128, Nr 3-4 (2012): 256 - 275.
- Broomans, P. & Kroon, I.** (2013). *Zweedse en Zweedstalige Finse auteurs in Nederlandse vertaling 1491-2008. Een biografie*. Groningen: Barkhuis Publishing (ter perse).
- De Wever, B.** (2008). 'From Language to Nationality. The Case of the Dutch-speaking Belgians in the Nineteenth Century'. In Broomans, P., Jensma, G., Van Ginderachter, M. & Vandevoorde, H. (red.), *The Beloved Mother tongue. Ethnolinguistic Nationalism in Small Nations. Inventories and Reflections*. Groningen Studies in Cultural Change. Leuven: Peeters: 49-61.
- Ehn, B., Frykman, J. & Löfgren, O.** (1993). *Försvenskning av Sverige: det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Hroch, M.** (1985). *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gobbers, W.** (1993). 'December 1838: Hendrik Conscience's 'De leeuw van Vlaenderen' verschijnt – Nationaal epos en hoogtepunt van de Vlaamse romantiek'. In Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. et al (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff Uitgevers: 449-454.
- Gooskens, C. & Van Bezooijen, R.** (2008). 'Linguistic Distance between 'Flemish' and Norwegian around 1900. Subjective Views and Objective Measurements'. In Broomans, P., Jensma, G., Van Ginderachter, M. & Vandevoorde, H. (red.), *The Beloved Mother tongue. Ethnolinguistic Nationalism in Small Nations. Inventories and Reflections*. Groningen Studies in Cultural Change. Leuven: Peeters: 121-138.
- Grit, D.** (1994). *Driewerf zalig Noorden. Over literaire betrekkingen tussen de Nederlanden en Scandinavië*. Maastricht: Universitaire Pers Maastricht.
- Hobsbawm, E.J.** (1990/1992). *Nations and nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lagerqvist, L.O.** (2001). *Svensk historia*. Stockholm: Svenska institutet.
- Langvik-Johannessen, K.** (1980). *Litteraturen i Nederlandene gjennom 800 år*. Oslo: Solum.
- Laureys, G.** (2008). 'Language Policy as a Cornerstone of Nation-Building. Linguistic Identities in the Nordic Countries'. In Broomans, P., Jensma, G., Van Ginderachter, M. & Vandevoorde, H. (eds), *The Beloved Mother tongue. Ethnolinguistic Nationalism in Small Nations. Inventories and Reflections*. Groningen Studies in Cultural Change. Leuven: Peeters: 79-91.
- Leerssen, J.** (2008). 'Linguistic Geopolitics and the Problem of Cultural Nationalism'. In Broomans, P., Jensma, G., Van Ginderachter, M. & Vandevoorde, H. (red.), *The Beloved Mother tongue. Ethnolinguistic Nationalism in Small Nations. Inventories and Reflections*. Groningen Studies in Cultural Change. Leuven: Peeters: 15-36.

- Lönnroth, L. & Delblanc, S.** (red.) (1987). *Den Svenska Litteraturen. Från forntid till frihetstid 800-1718*. Stockholm: Bonniers.
- Lönnroth, L. & Delblanc, S.** (red.) (1988). *Den Svenska Litteraturen. Upplysning och romantik 1718-1830*. Stockholm: Bonniers.
- Lönnroth, L. & Delblanc, S.** (red.) (1989). *Den Svenska Litteraturen. De liberala genombrotten 1830-1890*. Stockholm: Bonniers.
- Lönnroth, L. & Delblanc, S.** (red.) (1989). *Den Svenska Litteraturen. Den storsvenska generationen 1890-1920*. Stockholm: Bonniers.
- Muusses, M. A.** (1947). *Hollands litteraturhistoria*. Stockholm: Forum.
- Torp, A.** (1989). 'Nederlandse en Noorse taalgeschiedenis. Overeenkomsten en verschillen'. In Langvik-Johannessen, K, Porteman, K. & Schöndorf, K.E. (red.), *Liber amicorum Prof. dr. Kåre Langvik-Johannessen: feestbundel naar aanleiding van de zeventigste verjaardag en het emeritaat van de hoogleraar Nederlands aan de Universiteit te Oslo = Festschrift zum 70. Geburtstag und zur Emeritierung des Professors für Niederländisch an der Universität Oslo*. Leuven: Peeters: 63-70.
- Van Assche, H.** (1985). 'Conscience in Scandinavië. Een bibliografische verkenning'. In Coun, T., Vandenhende, A. & Wellens, G. (red.), *Hulde-album dr. F. van Vinckenroye*. Hasselt: Provinciaal Hoger Handelsinstituut: 299-310.
- Van Elswijk, R.** (2011). 'Monsters and Blowflies. The Representation of Nynorsk and its Speakers in Three Norwegian Newspapers'. In Broomans, P. & Jiresch, E. (red.), *The Invasion of Books in Peripheral Literary Fields. Transmitting Preferences and Images in Media, Networks and Translation*. Vol 3 in the series Studies on Cultural Transfer and Transmission (CTaT). Groningen: Barkhuis Publishing: 49-65.
- Wikén Bonde, I.** (1997). *Was hat uns dieser Gast wohl zu erzählen? oder Die Jagd nach dem Nobelpreis. Zur Rezeption niederländischer Literatur in Schweden. (Mit einer Bibliographie der Übersetzungen 1830-1995)*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Zuckerman, L.** (2004). *The Rape of Belgium. The Untold Story of World War I*. New York: New York University Press.

Internet

BIBSYS: <http://www.bibsys.no/english/pages/index.php>

LIBRIS: <http://libris.kb.se/>

Runeberg project: <http://runeberg.org/>

REX: <http://www.kb.dk/da/index.html>

Svenskt översättarlexikon: <http://www.oversattarlexikon.se>

<http://www.oversattarlexikon.se/listor/avoversattare/Wendela%20Hebbe> [1 mei 2013]

Een meester in het minder grootse genre der nouvelle

Het onthaal van Hendrik Conscience in Nederland, 1849-1883

Ton van Kalmthout, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Samenvatting

Dit artikel onderzoekt de waardering en beeldvorming van Hendrik Conscience en zijn werk in Nederland. Vertrekpunt is de vraag hoe hecht de relatie kan zijn geweest tussen de schrijver en de Leidse filoloog Matthias de Vries. Deze relatie lijkt exemplarisch voor het onthaal dat Conscience vond bij Nederlandse cultuurdragers. Dit wordt geanalyseerd op basis van berichtgeving in de Nederlandse dagbladders, vanaf Consciences doorbraak in Nederland in 1849 tot zijn dood in 1883. De analyse laat zien dat hij een toenemende populariteit genoot bij het grote publiek en vooral gewaardeerd werd als schrijver van novellen. Voor het culturele establishment in Nederland was Conscience echter te Vlaams, te katholiek en van te weinig gewicht, zowel maatschappelijk als letterkundig. Vandaar waarschijnlijk dat professor de Vries Conscience op gepaste afstand hield.

Abstract

This paper investigates the appreciation and perception of Hendrik Conscience and his works in the Netherlands. A crucial matter for this study is the question how close the relationship may have been between the writer and the Leiden philologist Matthias de Vries. This relationship seems to be illustrative of the Dutch reception of Conscience, which is analyzed by examining the coverage of Conscience in the Dutch daily press from his breakthrough in 1849 until his decease in 1883. This analysis shows an increasing popularity among the general public, particularly as a writer of short stories. However, the cultural establishment in the Netherlands considered him too Flemish, too catholic and too insignificant in both social and literary terms. This is probably why professor De Vries kept Conscience at bay.

E-mail

ton.van.kalmthout@
huygens.knaw.nl

1. INLEIDING

Vijf dagen na het overlijden van Hendrik Conscience op 10 september 1883 schrijft de Leidse hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde Matthias de Vries aan de weduwe:

De dood van Uwen Conscience is niet alleen eene diepe smart voor U en de Uwen, het is eene ramp voor geheel Vlaanderen, voor geheel Nederland, Zuid en Noord, voor allen die onze taal en onze letteren liefhebben en waardeeren als het onderpand onzer Nederlandsche nationaliteit. [...] Zijn naam zal onsterfelijk leven in gezegende gedachtenis, zoolang de Nederlandsche taal bij den Nederlandschen stam in eere zal blijven.

[...]

Dankbaar voor het geluk, dat mij ten deel viel, den onvergetelijken overledene in zijne kracht te kennen, en erkentelijk voor de vele blijken van vriendschap, die ik van hem ontvangen mocht, gevoel ik de innige behoefte, Mevrouw, U en den Uwen dit korte woord van deelneming en sympathie toe te roepen.¹

Deze persoonlijke noot over die vele blijken van vriendschap in een verder nationalistisch en retorisch getoonzet rouwbeklag suggereert een hechte relatie tussen beide pleitbezorgers van de toenadering tussen Noord en Zuid, pleitbezorgers die toch zulke verschillende achtergronden hadden, de een als Belgisch literator, de ander als Nederlands filoloog.

We weten dat hun relatie ruim dertig jaar eerder een aanvang nam, zoals blijkt uit een enthousiaste brief van Conscience in antwoord op een felicitatie van De Vries met de ridderorde die de Nederlandse koning in 1851 aan de Vlaamse schrijver had verleend. Daarin blik hij terug op een inspirerend bezoek dat de bekende Nederlandse hoogleraar onlangs had gebracht aan hem en zijn geestverwanten in Antwerpen:

Sedert dat Gij ten onzent waart, hebben wij niet opgehouden dagelyks van u te spreken, die bij geleerdheid, wetenschap, poezy en vernuft, ook dit bruischende bloed bezit dat wy, Belgen, als eene der hoogste Gaven Gods beschouwen. Uwe tegenwoordigheid heeft meer op ons gemoed gedaan, ten voordeele eener nauwe verbroedering met Holland,

¹ Brief, Matthias de Vries aan Maria Conscience-Peinen, 15 sept. 1883 (Letterenhuis, Antwerpen).

door het hart, dan vele Schriften die wy daarover lazen. Wy vermeenden nog eensgezind te mogen denken, dat N. Nederland, door wuftheid en Slaaplust verkankerd, die *force d'initiative* niet meer bezat, waaraan het zynen schitterenden roem tusschen de volkeren der aarde verschuldigd is. Een gedeelte zyner litteratuur (polemieck en *littérature de Salon*) hadden ons dit gedacht ingeboezemd. Uw persoon, uw manelyk woord, uw krachtig gebaar, alles in u heeft ons verheugd en vervrolykt, als eene goede tyding, als eene veropenbaring, die ons deed juichen omdat N. Nederland eensklaps weder voor ons oog oprees zoo als wy, uit liefde voor Vondels Vaderland, het wenschten. Heb dank daarvoor!²

Conscience mocht dan grossieren in ridderordes – aan het eind van zijn leven had hij er een stuk of dertig (De Mont, 1883b, p. 175) – zijn omgeving beschouwde de Nederlandse onderscheiding als een bijzondere steunbetuiging voor de Vlaamse zaak. Daarom had de *Maatschappij Voor Tael en Kunst* op 19 augustus een groot ‘kunstfeest’ voor Conscience georganiseerd.³ Hij doet er zelf verslag van in zijn antwoord aan De Vries:

Ter eere van uwen vorst is menigmael met geestdrift gedronken. In myn toast op N. Nederland (ik stond op de tribune die gy kent) heb ik uwen brief met luidestemme gelezen. De hr. De Vries heeft daarop een zesdubbelde hoera en een lange teug gekregen, die door meer dan 300 onzer leden ter zyner eere geledigd werd. Het bestuer heeft voorgesteld, U tot eerlid onzer maetschappy te benoemen; binnen eenige dagen zal daerover door de maetschappy worden beslist (ongetwyfeld met eenparigheid van stemmen).

Wy vergeten u nooit – Gedenk u onzer ook altyd. Alle myne vrienden doen u, niet alleen met hartelykheid, maar insgelyks met diepgevoelde eerbied groeten. Vergeef my myn gekrabbel; hoe meer ik een mensch bemin hoe slechter is mijn geschrift. Meet daer op myne innige genegenheid tot u af.

Conscience ondertekende zijn brief als ‘Uw getrouwe vriend en bewonderaer’. Een jaar later, toen zijn ‘Goede vriend De Vries’ opnieuw in Antwerpen was, probeerde Conscience hem nogmaals naar het verenigingslokaal te halen

² Brief, Hendrik Conscience aan Matthias de Vries, 15 okt. 1851 (Universiteitsbibliotheek Leiden). Zie ook Degroote, 1966-1984, 1967, p. 200-201.

³ Zie De Mont, 1883b, p. 74-76. Conscience bedankt Willem III per brief van 25 sept. 1851, opgenomen in Conscience, 1913-1914, dl. II, p. 274-275.

– ‘gy zult er vele vrienden aentreffen’⁴ – maar het is niet bekend of de uitnodiging werd aangenomen.

Hoe het ook zij, op het eerste gezicht lijkt hier sprake te zijn geweest van een hartelijke en wederzijdse toegenegenheid. Toch is de vriendschapsbetuiging in de Vries’ condoleance opmerkelijk, omdat er weliswaar een drukke correspondentie bewaard is tussen hem en een aantal Vlamingen (Karsten, 1949, p. 29), maar daar zijn nauwelijks brieven tussen hem en Conscience bij. Diens naam blijft bovendien geheel onvermeld in de jongste biografie over De Vries.⁵ Hoe kan dat? Zoals ik zal uiteenzetten, kunnen beide mannen elkaar onmogelijk uit het oog verloren hebben. Maar hoe dik bevriend waren Conscience en De Vries dan daadwerkelijk? Was hun relatie wel zo hecht als De Vries het deed voorkomen in 1883?

Met deze vraag als vertrekpunt wil ik een en ander toevoegen aan wat er bekend is over het onthaal dat Conscience in Nederland vond.⁶ Ik concentreer me op de periode 1849-1883, van Consciences doorbraak in het Noorden⁷ tot zijn dood. Ik maak voornamelijk gebruik van de collectie gedigitaliseerde kranten van de *Koninklijke Bibliotheek* in Den Haag, die ik over de genoemde periode van 35 jaar heb doorzocht op verwijzingen naar Conscience.⁸ Hij blijkt in totaal minstens 748 keer ter sprake te zijn gekomen in de Nederlandse pers, dus gemiddeld ruim twintig keer per jaar, zowel in advertenties als in redactionele bijdragen. De journalistiek berichtte niet alleen over de verschijning van zijn werken, maar ook over zijn maatschappelijke loopbaan en zijn privéleven, zoals het overlijden van zijn beide zonen in 1869 en zijn eigen gezondheidstoestand. Via dit journalistieke kanaal is De Vries hem ongetwijfeld ook wel eens tegengekomen.

In de Nederlandse kranten is goed te volgen hoe Consciences bekendheid in het Noorden zich ontwikkeld heeft. In het begin van de jaren 1850 lijkt zijn werk nog beperkte interesse op te roepen. In januari 1851 schrijft de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* een prijsvraag uit voor ‘Eene volks-roman, in den trant van de *Loteling van Henri Conscience*’, die in oktober van dat jaar herhaald wordt en in december 1852

⁴ Brief, Hendrik Conscience aan Matthias de Vries, (in ander hs. gedateerd:) 17 aug. 1852 (UBL). Zie ook Degroote, 1966-1984, 1971, p. 6.

⁵ Vgl. Van Driel & Noordegraaf, 1998.

⁶ Zie daarover m.n. Van Hattum, 1983.

⁷ Zie Van Hattum, 1983, p. 179.

⁸ Ik doorzocht de collectie in november 2012.

alleen een onbevredigende proeve opgeleverd blijkt te hebben.⁹ In 1856 heet de schrijver in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 'hier te lande niet zoo bekend als hij wel verdient'. Maar twee jaar later is hij volgens het *Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad* al 'bij het meerendeel van onze lezers bekend'.¹⁰ In een vierdelig feuilleton publiceert deze krant dan een bewerking van Consciences jeugdherinneringen, overgenomen uit de *Revue Contemporaine*.¹¹ Vanaf dat moment volgt Nederland Vlaanderen in de *framing* van Conscience als een van de belangrijkste en populairste schrijvers in het Zuiden, zo niet dé belangrijkste en populairste, die Vlaanderen en België een eigen Nederlandstalige literatuur gegeven heeft en daar de redder en behouder mag heten van de Nederlandse taal en van de Dietse stam. Ook verkondigt men regelmatig dat Conscience door vertalingen een van de belangrijkste letterkundigen van Europa en de rest van de beschaafde wereld is,¹² en dat hij gelezen en gewaardeerd wordt door lezers en lezeressen van welke stand of levensbeschouwing ook.

Zoals in paragraaf 4 zal blijken, behoren de aan Conscience zelf toegedachte stand en levensbeschouwing tot de factoren die de waardering voor hem hebben bemoeilijkt onder Nederlandse cultuurdragers. Maar eerst ga ik na op welke manieren Conscience destijds aanwezig was in Nederland (par. 2) en welke huldeblijken hem hier te beurt vielen (par. 3).

2. CONSCIENCES AANWEZIGHEID IN NEDERLAND

In levenden lijve bleven Conscience en De Vries elkaar zeker tegenkomen bij de *Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen*. Zoals bekend werden deze bijeenkomsten van 1849 tot 1912 gemiddeld eens in de twee jaar gehouden, afwisselend in een Vlaamse en een Nederlandse stad. Op het tiende

⁹ Over de prijsvraag: *Opregte Haarlemsche Courant*, 25 sept. 1850; *Nederlandsche Staatscourant*, 26 sept. en 27 okt. 1850; *Bredasche Courant*, 29 sept. 1850; zie ook *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 25 okt. 1850; *De Tijd*, 22 jan. 1851. Over de herhaling ervan: *Bredasche Courant*, 12 okt. 1851. Over het teleurstellende resultaat: *Algemeen Handelsblad*, 22 sept. 1852; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 25 sept. en 21 nov. 1852; *De Nederlander*, 15 nov. 1852; *Nederlandsche Staatscourant*, 24 nov. 1852; *Dagblad van 's Gravenhage*, 21 dec. 1852.

¹⁰ 'Herinneringen der jeugd van Henri Conscience', in: *Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad*, 9 apr. 1858.

¹¹ 'Herinneringen der jeugd van Henri Conscience', in: *Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad*, 9, 22, 23 en 24 apr. 1858.

¹² Zie voor Consciences internationale roem o.a. ook Lambin, 1974, p. 169-180 en Simons 1997, p. 25-27.

congres (Den Haag 1868) heette De Vries de deelnemers welkom namens de Nederlandse regering.

Hij herinnerde daarbij aan het doel der congressen, zijnde dit niet alleen het aankweken van de studie der Nederlandsche taal en den bloei der letterkunde, maar vooral het nauwer aanbinden van de broederband die tusschen Noord en Zuid bestaat, en het opwekken van 't bewustzijn van die Nederlandsche nationaliteit, welke niet alleen hier in het Noorden bloeit, maar ook in Zuid-Nederland zich krachtig vertoont. (*Middelburgsche Courant*, 3 sept. 1868)

Ook op de congressen van 1851, 1855, 1856, 1860, 1862 en 1865 had De Vries het woord al gevoerd, meestal over de vorderingen die hij en zijn medewerkers maakten met het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

Hoewel Conscience een naam te verliezen had als redenaar (De Mont, 1883b, p. 49-50), hield hij slechts één keer een geprogrammeerde toespraak, in 1862.¹³ Toch speelde hij minstens een even prominente rol als De Vries, en wel als mede-organisator en congresvoorzitter (in 1856, 1862, 1869 en 1876), en als deelnemer aan de discussies, die hij zo nodig tot bedaren bracht.¹⁴ In 1868 (Den Haag) en 1872 (Middelburg) werd hij bovendien benoemd tot erelid van het congres. Ter gelegenheid van een Brusselse Conscience-huldiging in 1881 – waarover straks meer – beschreef het *Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag* hoe de schrijver bij die conferenties ook de aandacht trok van een nieuwe generatie:

Wie onzer lezers wel eens tegenwoordig mocht geweest zijn op een letterkundig congres in Z. Nederland, kon van de vereering, die de jongere Vlamingen Conscience toedragen, getuige zijn. Ons oog werd

¹³ Voor het tweede congres (Amsterdam 1850) werd al wel een verhandeling van Conscience aangekondigd ('Over de noodzakelijkheid der nauwe verbroedering tusschen Holland en Vlaamsch België'), maar die ging niet door. Conscience woonde het congres dit keer niet bij. Zie *Algemeen Handelsblad*, 22 juli 1850; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 26 juli 1850; *Dagblad van 's Gravenhage*, 18 sept. 1850.

¹⁴ Op het elfde congres (Leuven 1869) roept een gedicht 'Oranje boven!', voorgedragen door een pater Smietse, dat eindigt met een klacht over wat de revolutie de Paus heeft aangedaan, heftige tegenspraak op van Julius Vuylsteke. Hierop waarschuwt Conscience als congresvoorzitter tegen afdwalen op politiek terrein. (*Opregte Haarlemsche Courant*, 12 sept. 1869) Op het zeventiende congres (Mechelen 1879) helpt hij een uit de hand lopende discussie over de wenselijkheid van een tolverbond tussen België en Nederland tot een goed einde te brengen door een motie te formuleren die een commissie voorstelt om het vraagstuk te onderzoeken. ('Het zeventiende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres te Mechelen' in *Algemeen Handelsblad*, 28 aug. 1879; *De Tijd*, 29 aug. 1879)

bij zulk een gelegenheid na afloop van een feest meer dan eens getroffen door het volgende voorval.

De grijze Conscience, gezeten op een kanapé, in de eene of andere gezellige plaats van samenkomst, wordt plotseling omringd door alle jongere Vlamingen, die met schuimende bokalen in de hand hun aller geestelijken vader een heildronk toebrengen.

Wie dat eenmaal gezien heeft, vergeet het nimmer, en begrijpt ten volle, hoe België thans juicht bij dit feest van een zijner grootste zonen.¹⁵

Overigens was Conscience in 1863, 1864 en 1880 ook present op enkele andere congressen waaraan Vlamingen en Nederlanders deelnamen.¹⁶

Was het niet in persoon, dan kon Conscience nog op allerlei andere manieren het pad van De Vries kruisen, om te beginnen doordat zijn boeken ook in Nederland steeds meer aftrek vonden. In 1866 waren ze bijvoorbeeld te lenen in de volksbibliotheek van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* in Rotterdam.¹⁷ En in 1871 sierde een novelle van Conscience, 'Een zeemansgezin', de eerste aflevering van de vernieuwde *Katholieke Illustratie*. In de jaren 1850 waren zijn boeken in Nederland nog alleen te koop geweest in Belgische uitgaven of in roafdrukken. In 1851 werd er bijvoorbeeld een uitgave gesignaleerd van *Baes Ganzendonck*, verschenen bij Josue Witz in Arnhem, waarmee 'het vuile nadrukkersvak, in België tot zoo groote ontwikkeling gekomen', naar Nederland overgewaaid heette te zijn.¹⁸ Begin jaren 1860 ging Conscience's Antwerpse uitgever J.P. van Dieren een verbintenis aan met de Nederlandse uitgeverij C.L. van Langenhuysen in Amsterdam, vanaf 1863 eigendom van de katholieke cultuurdrager J.A. Alberdingk Thijm.

¹⁵ 'Henri Conscience' in: *Het Nieuws van den Dag*, 19 juni 1881.

¹⁶ Zie *Oprechte Haarlemsche Courant*, 17 sept. 1863; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20 sept. 1863; 'Het derde congres der Internationale Vereeniging tot Bevordering van Sociale Wetenschappen, te Amsterdam', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27 sept. 1864; *Algemeen Handelsblad*, 29 juni 1880.

¹⁷ *Rotterdamsche Courant*, 12 okt. 1866.

¹⁸ *De Nederlander*, 9 mei 1851. Zie ook een verslag van de Tweede Kamer-zitting van 26 nov. 1856: 'De heer Dirks dringt mede aan op het sluiten van een tractaat met België tot wering van den nadruk, in het belang van onzen boekhandel en letterkunde. Spreker geloof, dat ook hier werken van Belgische schryvers worden nagedrukt, zoo als, b.v., van den gevierden Henri Conscience, en dit is juist eene reden, dat er ook voor België belang bij is, om een zoodanig tractaat te sluiten.' ('Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zitting van Woensdag, 26 November', in: *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 27 nov. 1856; 'Zitting van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', in: *Utrechtsche Provinciale en Stadscourant*, 27 nov. 1856.) Zie over het nadrukken van werk van Conscience voorts Van Hattum 1983, p. 179.

Nederlanders konden hier nu intekenen op Van Dierens heruitgave van Consciences *Volledige werken*.¹⁹ A.W. Sijthoff in Leiden nam in de jaren 1867-1879 vervolgens de uitgave op zich van de *Romantische werken* van Conscience en in 1872 tevens van een *Bloemlezing uit de werken*. Vanaf dat jaar bracht Sijthoff die werken eveneens uit in afzonderlijke titels, wat in de jaren 1878-1881 nogmaals gebeurde onder de naam *Romantische werken in 41 delen*.²⁰ Het ziet er naar uit dat Sijthoff met deze volksuitgaven heel wat heeft kunnen verwezenlijken van een voornemen dat hij in 1867 had verwoord: 'Ik wil thans, nu [JACOB] VAN LENNEP onder het volk wordt gebracht, ook Conscience in iedere familie een plaats verzekeren'.²¹ De Rotterdamse uitgeverij D. Bolle zou het vanaf 1882 dunnetjes overdoen met een aantal van de 'Wereldberoemde fraaie Werken van H. Conscience' in een goedkope uitvoering.²²

Het was eveneens vanaf de jaren 1860 dat Consciences werk weerklink vond via de Nederlandse podia.²³ De gezelschappen van de Vlamingen Eloy Lemaire en Victor Driessens gaven in steden als Amsterdam, Haarlem en Zwolle herhaaldelijk uitvoeringen van *Siska van Roosemael*, waarschijnlijk in de bewerking van het verhaal tot 'vaudeville' of 'blijspel met zang' door Hippoliet van Peene.²⁴ Intussen bracht de troupe van de populaire komiek Nathan Judels een bewerking van *De arme edelman* in de Amsterdamse *Salon des Variétés*.²⁵ Het Nederlandse succes van zulke voorstellingen zal Conscience en zijn geestverwanten gestimuleerd hebben om een adres te richten aan de burgemeester van Brussel waarmee zij aandrongen op een nationaal gezelschap in de hoofdstad voor de uitvoering van het werk van Belgische schrijvers.²⁶ In Nederland waagden zich vanaf de jaren 1870 trouwens ook – een ander blijk van Consciences toegenomen succes – amateurgezelschappen aan zijn werk. Zo vertolkte de Haarlemse *Societeit De*

¹⁹ Advertenties C.L. van Langenhuysen in: *De Tijd*, 28 dec. 1861 en 14 nov. 1862.

²⁰ Prospectus A.W. Sijthoff, Leiden, okt. 1878, gereproduceerd in Van Hattum, 1983, p. 184. Hier heet de reeks nog *Volledige werken*.

²¹ Prospectus A.W. Sijthoff, Leiden, sept. 1867, gereproduceerd in Van Hattum, 1983, p. 180.

²² Advertentie D. Bolle, Rotterdam, in *Algemeen Handelsblad*, 6 sept. 1883. Zie ook *Het Nieuws van den Dag*, 21 nov. 1882.

²³ Zie ook Van Hattum, 1983, p. 181 en 190 n. 23, die voorstellingen traceerde in Amsterdam, Dordrecht, Goes en Rotterdam.

²⁴ Zie bv. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 16 apr. 1866; advertenties *Salon des Variétés*, Amsterdam, in: *Algemeen Handelsblad*, 23 en 26 mrt. 1868; *Algemeen Handelsblad*, 20 juli 1868; advertentie *Nieuwe Schouwburg*, Haarlem, in: *Oprechte Haarlemsche Courant*, 9 dec. 1869; advertenties *Théâtre des Variétés*, Amsterdam, in: *Algemeen Handelsblad*, 5 en 31 dec. 1870.

²⁵ Zie *Algemeen Handelsblad*, 19 okt. 1868.

²⁶ *Het Algemeen Handelsblad*, 8 juli 1870, betuigt adhesie aan het adres.

Vriendenkring Simon Turchi in een treurspelbewerking en speelde de *Rederijkerskamer Katholieke Heerenvereniging Joost van den Vondel* zes jaar later eveneens een bewerking naar een roman – dezelfde? – van Conscience.²⁷

Om de verkoop van zijn werk te bevorderen, had Conscience zelf (net als bijvoorbeeld Charles Dickens en diverse Nederlandse collega's dat al deden) in december 1867 een voordrachtentournee langs verscheidene steden in Nederland gemaakt, samen met de dichter Karel Versnaeijen.²⁸ Die tournee maakte kritische reacties los over Consciences werk en zijn spreektrant, maar ook warme sympathiebetuigingen, zoals een erelidmaatschap van de *Lees- inrichting voor den Handwerks- en Ambachtsman in 's-Gravenhage*.²⁹ Het zou nog gevolgd worden door de diploma's van andere en belangrijker Nederlandse genootschappen. Al in 1854 was de schrijver benoemd tot lid van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* te Leiden, waarvan Matthias de Vries veelvuldig voorzitter was, en in het voorjaar van 1868 maakte het *Historisch Genootschap* in Utrecht hem tot erelid.³⁰ In de pers was het de aanleiding om er schande van te spreken dat Conscience wel tot zulke prestigieuze genootschappen in Nederland toegelaten werd, maar lange tijd gepasseerd was voor een lidmaatschap van de *Koninklijke Academie* van België (waar dat pas in 1867 gebeurde).³¹ In 1870 benoemde ook het *Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen* hem tot lid,³² en nog in 1882 verleende de *Hollandsche Maatschappij* hem het lidmaatschap van verdienste.³³ Het jaar daarvoor was hij erelid geworden van de rederijkerskamers *Jan van Beers* in Utrecht en *Hooger Zij Ons Doel* in Amsterdam, terwijl hem nu tevens het erelidmaatschap van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* te beurt viel. Dat vond plaats in het kader van de imposante huldiging voor Conscience in 1881, ter gelegenheid van zijn honderdste boek, *Geld en adel*.

²⁷ Zie resp. *Het Nieuws van den Dag*, 25 apr. 1873, en *De Tijd*, 22 nov. 1879.

²⁸ Op soortgelijke tournees van Consciences collega's attenderen 'Haagsch gekeuvel', in: *De Locomotief*, 8 jan. 1868, en *Bredasche Courant*, 16 apr. 1868.

²⁹ *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 3 jan. 1868. Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 31 dec. 1867 en *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 31 dec. 1867. Zie verder Van den Berg (te verschijnen) voor een gedetailleerde reconstructie van de tournee.

³⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 mrt. 1868; *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 20 mrt. 1868; *Opregte Haarlemsche Courant*, 21 mrt. 1868; *Middelburgsche Courant*, 22 mrt. 1868.

³¹ Zie *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 20 mei 1867; *Algemeen Handelsblad*, 30 mei 1868.

³² *Het Nieuws van den Dag*, 11 apr. 1870.

³³ Van Hattum, 1983, p. 185. Zie ook *Het Nieuws van den Dag*, 24 sept. 1883, over de herdenking na het overlijden van dit lid van verdienste.

Fig. 1: Portretgravure van Hendrik Conscience.
Portret door C.A. Tilly (in: *Eigen Haard* 7 (1881), p. 349).

3. NEDERLANDSE HULDEBLIJKEN

Het was niet de eerste keer dat Nederland deelnam aan een ‘ovatie’ voor Conscience. Toen hij in 1873 zestig was geworden, hadden ‘velen uit Noord-Nederland’ die niet bij het feestmaal aanwezig konden zijn, onder wie De Vries, hem hun schriftelijke felicitaties gezonden.³⁴ Maar nu werd er grootschaliger uitgepakt. Een hoofdcomité onder leiding van Eugeen Stroobant en Emmanuel van Driessche had in België de organisatie van het feest op zich genomen en richtte zich per circulaire ook tot de taalgenoten in het Noorden:

Wij vertrouwen dat ijverige mannen, die Consciences werken waardeeren en hoogschatten, te uwent de taak op zich zullen nemen toetredingen te bezorgen en inschrijvingen in te zamelen op dagblad bureelen, in den schoot van genootschappen en familiën en zich onmiddellijk in betrekking zullen stellen met het hoofdcomité te Brussel.

Immers, Hendrik Consciences werken, in alle Nederlandsche huisgezinnen gelezen, en in alle beschaafde talen overgezet, hebben den roem der Nederlandsche letteren onder alle verlichte volkeren verbreid; op ‘al’ zijne taalgenoten straalt die roem weer, en hun ‘allen’ hoort het den gevierden schrijver daarvoor hulde te brengen. Zodoende zal de Dietsche stam, in het aanschijn van Europa, een nieuw en schitterend bewijs leveren zijner gehechtheid aan taal en zeden, zijns eerbieds voor het talent zijner roemrijke zonen!³⁵

Ook zamelde het hoofdcomité, in samenwerking met uitgever Sijthoff, in Nederland geld in. Wie via hem drie gulden stortte, zou het portret van Conscience ontvangen, en voor 5 gulden kon men een bronzen gedenkpenning tegemoet zien.³⁶

Sijthoff maakte eveneens deel uit van een Amsterdamse commissie die onder leiding van Hendrik de Veer, zowel hoofdredacteur van het volksdagblad *Het Nieuws van den Dag* als redacteur van het geïllustreerde tijdschrift *Eigen Haard*, gehoor gaf aan de oproep uit Vlaanderen. Op haar beurt richtte de commissie zich tot de Nederlandse kunstwereld met een uitnodiging om bij

³⁴ *Het Nieuws van den Dag*, 1 jan. 1873.

³⁵ Circulaire E. Stroobant e.a., afgedrukt in *Het Nieuws van den Dag*, 24 mei 1881. De ‘ovatie’ werd voor het eerst aangekondigd in *Algemeen Handelsblad*, 20 mrt. 1881, en *Tilburgsche Courant*, 20 mrt. 1881.

³⁶ ‘Hulde aan Conscience’, in: *Algemeen Handelsblad*, 11 juli 1881; *De Tijd*, 13 juli 1881.

Fig. 2: 'In den Vlaamschen letterhof. Consciencefeest, 25 Sept. 1881'. Volgens het onderschrift zegt Litteratura tegen Conscience: 'Gij moogt trotsch zijn, hovenier, op uwe bloeiende rozen, wij vergeten daarbij die éene waaraan "het ongediert" heeft geknaagd.' Hiermee verwijst de liberale *Nederlandsche Spectator*-redactie naar Conscience's omwerking van zijn *In 't wonderjaer* (1837), om deze in 1843 opnieuw verschenen roman in lijn te brengen met een orthodox katholicisme. Anonieme lithografie in *De Nederlandsche Spectator*, 24 september 1881.

te dragen aan een hulde-album.³⁷ Men kon zijn bijdrage inzenden op een daartoe beschikbaar gesteld albumblad. Intussen werd het Nederlandse publiek voor het feest warm gemaakt met het al genoemde artikel over de jubilaris in het *Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag* en een 'Conscience-nummer' van het tijdschrift *Astrea*.³⁸ *Eigen Haard* zou in september nog volgen met een artikel van Alberdingk Thijm, voorzien van een fraai portret (Fig. 1), en ook *De Familiebode* kwam met een Conscience-aflevering.³⁹ *De Nederlandsche Spectator* wijdde een prent aan Consciences jubileum (Fig. 2).⁴⁰ Al die publiciteit had effect. De commercie haakte er direct op in met vindingrijke *merchandising*, bijvoorbeeld in de vorm van Hendrik Conscience-sigaren (Fig. 3).⁴¹ Haast vanzelfsprekend sloot het *Taal- en Letterkundig*

Heeren Sigaren-Handelaren

worden opmerkzaam gemaakt dat binnen eenige dagen door ons zal verkrijgbaar gesteld worden **Sigaren**, merk: **HENDRIK CONSCIENCE**, die uitmunten door kwaliteit, alsook door bijzondere verpakking. — **Monsterkistjes** zijn uitsluitend verkrijgbaar op franco aanvragen bij de H.H.: P. SCHOUTEN, te 's-Hertogenbosch; H. DEN HERTOG, te Hilversum; J. W. P. HOFMAN, te Schoonhoven, en aan onze fabriek **Nieuwe Teertuinen No. 16, alhier.**

GEBR. VAN GENDERINGEN,
Sigaren-Fabrikanten,
HOFLEVERANCIERS.

AMSTERDAM, Juli 1881.
Het merk is door ons gedeponeed.

Fig. 3: Advertentie van de firma Van Genderingen voor Hendrik Conscience-sigaren. *Het Nieuws van den Dag*, 26 september 1881.

³⁷ Het comité bestond naast Sijthoff en De Veer uit: J.A. Alberdingk Thijm, H. Binger, Ch. Bois-sevain, Adriaan Bom, A.J. de Bull, E.C.E. Colinet, W.J. Hofdijk, F. Philippeau, A. Pierson, H.J. Schimmel en J.L. Wertheim. (*Het Nieuws van den Dag*, 27 juni 1881)

³⁸ 'Henri Conscience', in: *Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag*, 19 juni 1881; Conscience-nummer 1881, met bijdragen van J.A. Alberdingk Thijm, M. Coens, W. Gosler, Johan Gram, Virginie Loveling, Pol de Mont en Louise Stratenus.

³⁹ *De Familiebode* 1 (1881/82), no. 13, p. 97-104.

⁴⁰ 'In den Vlaamschen letterhof. Conscience-feest, 25 Sept. 1881', in: *De Nederlandsche Spectator*, 24 sept. 1881. Hierover: Maas, 1986, p. 200-202.

⁴¹ Advertentie sigarenfabriek Gebr. Van Genderingen, Amsterdam, in: *Het Nieuws van den Dag*, 26 juli 1881.

Congres van 1881 zich aan bij het eerbetoon,⁴² en dat deed ook een veel ruimere vertegenwoordiging van het artistieke en intellectuele Nederland.

Uiteindelijk zou het album 340 bijdragen omvatten. Daarnaast konden twee kisten met van opdrachten voorziene boeken plus een portefeuille met portretten en tekeningen in groot formaat worden gevuld. In totaal ging het om bijdragen van 450 dichters, acteurs, toonkunstenaars, schilders, beeldhouwers en oudheidkundigen, predikanten en priesters, economen, staatslieden en andere hoogwaardigheidsbekleders, journalisten, boekhandelaren en -drukkers, onderwijzers en hoogleraren, artsen, advocaten en industriëlen. Het album opende met een woordje van kroonprins Alexander. Voorzien van het monogram HC werd het boekwerk door hofleverancier F.W. Rinck in Den Haag gebonden in rood marokijn, met vergulde stempels en een zilveren slot. Het werd verpakt in een doos, bespannen met donkerblauw linnen.⁴³ Alvorens het geschenk aan Conscience aan te bieden, exposeerde de Nederlandse commissie het in de bibliotheek van het Amsterdamse genootschap *Natura Artis Magistra*.⁴⁴ Na afloop van het feest zou drukkerij De Erven van Munster het complete album in druk laten verschijnen.⁴⁵

Wie dit boek op pagina 100 opslaat, ziet dat De Vries ook iets inzond:

Vlaanderens roem
is
Hollands roem
De Dietsche stam is één.

Deze woorden, tot Hendrik Conscience uit Holland gericht op zijn zestigsten verjaardag, zijn ook thans, bij de viering van een nieuw jubelfeest hem ter eere, de uitdrukking der gedachten en gezindheid van zijn oprechten vereerder en vriend

M. de Vries.

Misschien had men een originelere bijdrage van deze ‘vereerder en vriend’ mogen verwachten. Had hij eenvoudig niet willen ontbreken onder de

⁴² ‘Het 18e Ned. Taal- en Letterkundig Congres VI’, in *Het Nieuws van den Dag*, 6 sept. 1881.

⁴³ Zie voor de inhoud en vormgeving van het album: *Het Nieuws van den Dag*, 1 aug. en 26 sept. 1881; ‘Hulde aan Conscience’, in: *Algemeen Handelsblad*, 25 sept. 1881; *De Tijd*, 26 sept. 1881 en 1 mrt. 1882; ‘Het Conscience-feest’, in: *Het Nieuws van de Dag*, 27 sept. 1881. Zie ook Van Hattum, 1983, p. 183-185.

⁴⁴ *Het Nieuws van den Dag*, 21 sept. 1881; *Algemeen Handelsblad*, 22 sept. 1881.

⁴⁵ *Noord-Nederland* aan Hendrik Conscience, 25 September 1881. [Amsterdam:] Van Munster, [1882]. Zie ook *De Tijd*, 28 sept. 1881; *Algemeen Handelsblad*, 23 feb. 1881.

‘voornaamste Letterkundigen en Kunstenaars van Noord-Nederland’ wier medewerking het Nederlandse huldecomité had gevraagd?⁴⁶ Het ziet er in ieder geval naar uit dat De Vries en heel wat andere contribuanten aan het album er geen behoefte aan hadden om persoonlijk aanwezig te zijn bij de festiviteiten in Brussel. Dat gold zelfs voor verschillende commissieleden.

In de optocht, waarin ruim tienduizend geestdriftige Vlamingen Conscience op 25 september meetroonden, was Nederland ‘schaars vertegenwoordigd’, zo moest *Het Nieuws van den Dag* constateren. De groep Nederlanders in de stoet bestond uit de commissieleden Alberdingk Thijm, Bom, Colinet en De Veer, de heren J.J.A.A. Frantzen, J.A. Heuff en A.W. Sijthoff als afgevaardigden van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, zeven vertegenwoordigers van *Hooger Zij Ons Doel* en nog enkele andere belangstellenden. Onder hen kan zich Jan ten Brink bevonden hebben, evenals P.F. Hubrecht, die als secretaris-generaal van het Ministerie van Binnenlandse Zaken de Nederlandse regering vertegenwoordigde. De stoet eindigde bij de Beurs, waar de borstbeelden van Leopold II en Willem III allebei op de estrade stonden. Zowel voor als na de optocht hielden de beide Belgische comitévoorzitters een toespraak waarin ze uitdrukkelijk de deelname van de Nederlanders memoreerden. Hubrecht was naar Brussel gereisd om Conscience te verrassen met een nieuwe ridderorde. Die werd hem namens Willem III opgespeld onder ‘daverende toejuiching’, nadat hij de erelidmaatschappen van de Nederlandse genootschappen, een eredoctoraat van de universiteit van Leuven en het hulde-album aangeboden had gekregen.⁴⁷

In *Het Nieuws van den Dag* werd nog enkele malen teruggeblift op het feest, bijvoorbeeld naar aanleiding van de dood van Conscience op 10 september 1883: ‘Nu is heel Vlaanderen in rouw, en voelen allen, die de Nederlandsche taal spreken en lezen, dat er een adem des doods over ons heen ging’.⁴⁸ Georges Eeckhoud, Xavier Havermans, Emanuel Hiel en Julius Hoste deden als uitvoerders van Conscience’s laatste wil de volgende boodschap uitgaan:

⁴⁶ Vgl. de circulaire J.A. Alberdingk Thijm e.a., 17 juni 1881, gereproduceerd in Van Hattum, 1983, p. 186.

⁴⁷ Zie voor Nederlandse verslagen van de feestelijkheden: *Het Nieuws van den Dag*, 18 sept. 1881; ‘Het Conscience-feest te Brussel, I’, in: *Algemeen Handelsblad*, 26 sept. 1881, en in: *Het Nieuws van den Dag*, 26 sept. 1881; *De Tijd*, 27 sept. 1881; ‘Het Conscience-feest te Brussel’ in: *Het Nieuws van den Dag*, 27 sept. 1881; ‘Het Conscience-feest’, in: *De Tijd*, 28 sept. 1881.

⁴⁸ *Het Nieuws van den Dag*, 12 sept. 1883.

Nederlanders, Broeders!

Hendrik Conscience is niet meer!

Gestorven is een onzer grootste dichters, België en Holland, de beide Nederlanden, die hij zoo lief had, die hij voor eeuwig verheerlijkte, moeten aan hunnen bemindsten zoon door hun hart bewijzen hoe hoog zij hunnen Nederlandschen dichter schatten, hoe diep zij den liefdevollen geest beminnen, die het onsterfelijk gewrocht *De Leeuw van Vlaanderen* schiep en uitriep:

‘Gij Vlaming die het boek gelezen hebt, overweeg bij de roemrijke daden welke het bevat, wat Vlaanderen eertijds was – wat het nu is, en nog meer wat het worden zal, indien gij de heilige voorbeelden uwer vaders vergeet!’

Volk, toon thans door uwe aanwezigheid op de begrafenis, dat zijn rein geweten in uw gemoed eeuwig leven zal!⁴⁹

Aan de massaal bijgewoonde uitvaart nam weer een deputatie uit Nederland deel, onder wie een vertegenwoordiger van de Nederlandse koning, ‘ofschoon de naam van deze laatste niet wordt genoemd’, aldus de *Nieuwe Tilburgsche Courant*.⁵⁰ Aan de voet van het voor de gelegenheid omflooerste standbeeld van Conscience, dat kort tevoren in Antwerpen was onthuld,⁵¹ legde de *Hollandsche Club* van Antwerpen na de uitvaartmis een krans met de Nederlandse kleuren.⁵² In Nederland zelf werd de overledene herdacht met een artikel van Jan ten Brink in het *Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag* en met een biografische schets in de reeks *Mannen van beteekenis*.⁵³ Bovendien bracht de Haarlemse uitgever W. Gosler in december 1883 een Nederlandse editie van Pol de Monts biografie van Conscience op de markt, die in januari en februari van dat jaar al grotendeels verschenen was in *De Gids*.⁵⁴

⁴⁹ Geciteerd in ‘Haagsche brieven’, in: *De West-Indiër*, 14 okt. 1883.

⁵⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 16 sept. 1883.

⁵¹ Nederlanders lijken hier niet direct bij betrokken te zijn geweest. Wel publiceerde *Het Nieuws van den Dag*, 21 aug. 1883, de thans in het Letterenhuis bewaarde brief waarmee de zieke Conscience de beeldhouwer bedankt had op 16 juni 1883.

⁵² *Algemeen Handelsblad*, 20 sept. 1883.

⁵³ Jan ten Brink, ‘Hendrik Conscience, (3 December 1812 – 10 September 1883)’, in: *Zondagsblad van het Nieuws van den Dag*, 30 sept. 1883, [p. 1]; Theo Coopman & V.A. de la Montagne, *Hendrik Conscience*. Haarlem: Tjeenk Willink, 1883.

⁵⁴ Pol de Mont, ‘Hendrik Conscience. Eene bladzijde uit de geschiedenis der Vlaamsche beweging’, in: *De Gids* 47 (1883), dl. I, p. 38-79 en 270-304.

Al met al lijkt de rouw om de overleden romancier in het Noorden binnen de perken te zijn gebleven. Hij mocht dan veel gelezen worden door een breed publiek, het letterkundige establishment beschouwde hem niet altijd als een van hen. Wel noemde het Nederlandse huldigingscomité hem in 1881 ‘den Vlaamschen V a n L e n n e p’, maar dat was uitzonderlijk.⁵⁵ Zelfs het Conscience toegewijde *Nieuws van den Dag* stond ambivalent tegenover zijn artistieke prestaties:

Vraagt men of Conscience tot de groote dichters moet gerekend worden, dan moet men deze vraag bepaald ontkennend beantwoorden. Voor hooger genres, zooals den historischen roman, mist hij de gave van idiëele [sic] karakterteekening; ook de eenheid en de dramatische in elkander vlechting der verschillende doelen van een roman laten te wenschen over. [...] Doch in ’t minder grootsche [genre] der novelle is de Vlaamsche dichter [...] een meester. Op dat terrein is hij altijd frisch en nieuw en aangrijpend. Weldadig werken zijne beelden; verkwikkend zijne verhalen, die tot in de fijnste détails met de grootste zorgvuldigheid zijn afgewerkt.⁵⁶

Jan ten Brink constateerde in dezelfde krant dat Conscience eerder geëerd werd als Vlaming dan als dichter. Zijn productiviteit zou getuigen van ‘een ijver, die hem in Noord-Nederland met de vriendelijke termen van pennelikker of broodschrijver zou vergald zijn geworden, maar die juist in Zuid-Nederland eene eerste levensvoorwaarde voor zijn roem is geworden’.⁵⁷

4. CONSCIENCES ACHTERGRONDEN

Onwillekeurig reikt Ten Brink hier een begin aan van een antwoord op de vraag waarom men in Nederland niet onverdeeld positief stond tegenover Conscience (en waarom de vriendschap tussen hem en De Vries misschien minder hecht was dan De Vries het in zijn brief aan de weduwe deed voorkomen). Daar zijn volgens mij drie redenen voor. Ten eerste keken Noord-Nederlanders in het algemeen vreemd aan tegen Zuid-Nederlanders. Ten tweede hadden de toonaangevende literaire kringen in Nederland een

⁵⁵ ‘Hulde aan Conscience’, in: *Algemeen Handelsblad*, 11 juli 1881; *De Tijd*, 13 juli 1881.

⁵⁶ ‘Henri Conscience’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 19 juni 1881.

⁵⁷ Jan ten Brink, ‘Een feest voor Hendrik Conscience’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 25 sept. 1881.

protestantse en/of liberale achtergrond, terwijl Conscience gezien werd als een katholieke auteur. En ten derde behoorden de toonaangevende literatoren in het standsbewuste Nederland van de negentiende eeuw veelal tot een hogere stand dan die waartoe ze Conscience rekenden.

Wat betreft het eerste punt ging het om taal- en cultuurverschillen. Over het algemeen zagen Nederlanders het Vlaams dat Conscience schreef, aldus *De Tijd*, als ‘kinderlijk en eenigszins onnoozel’, een *patois*, vergelijkbaar met het Fries.⁵⁸ Een journalist van het *Algemeen Handelsblad* vond het ook niet wel-luidend, al had hij het (door de verwantschap met zijn eigen moedertaal) wel lief. Zoals de *Taal- en Letterkundige Congressen* de beter gesitueerden met elkaars taal en taalstudie in contact brachten, meende deze journalist, zo zouden toneelvoorstellingen als die van de eerder genoemde Lemaire dat kunnen doen bij het grotere publiek.⁵⁹ Ter gelegenheid van Consciences huldiging in 1881 zette Jan ten Brink ook de literaire culturen van Noord en Zuid naast elkaar. In Nederland zou het ondenkbaar zijn om grote schrijvers als A.L.G. Bosboom-Toussaint, J.J. Cremer en Jacob van Lennep op een zelfde uitbundige en volkse manier eer te bewijzen als voor Conscience gebeurde. Bovendien, aldus Ten Brink, had het grote publiek in Vlaanderen meer op met literaire kunst, aangezien die hier een politieke dimensie kende die in Nederland ontbrak. Vandaar ook dat Conscience van hogerhand gesteund werd met sinecuren, terwijl Nederlandse schrijvers veeleer iets in de weg kregen gelegd.⁶⁰

Eveneens naar aanleiding van de huldiging stond Hendrik de Veer in een vierdelige artikelenserie in zijn eigen krant stil bij de verdere verschillen tussen Noord en Zuid.⁶¹ Ten eerste waren de ‘Vlamen’ als gevolg van andere maatschappelijke omstandigheden veel toeschietelijker jegens Nederlanders dan andersom. Ten tweede kwamen ze veel luidruchtiger en minder deftig over, maar, zo voegde De Veer er meteen aan toe, deze indruk deed men op in bierhuizen en volksvergaderingen, en berustte niet op serieuze

⁵⁸ *De Tijd*, 5 mrt. en 15 dec. 1858.

⁵⁹ *Algemeen Handelsblad*, 20 juli 1868.

⁶⁰ Jan ten Brink, ‘Een feest voor Hendrik Conscience’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 25 sept. 1881.

⁶¹ D.V. [= H. de Veer], ‘Afdrukken van indrukken, I’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 29 sept. 1881; [H. de Veer], ‘Afdrukken van indrukken, II’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 30 sept. 1881; [H. de Veer], ‘Afdrukken van indrukken, III’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 3 okt. 1881; D.V. [= H. de Veer], ‘Afdrukken van indrukken, IV: Slot’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 5 okt. 1881. De nu volgende citaten komen uit resp. dl. IV en dl. I.

‘karakterstudie’. Ten derde toonden Vlamingen, met name Antwerpenaren en Gentenaren, zich veel gevoeliger voor zuiver Nederlands taalgebruik. Ten vierde werkten kunstenaars van uiteenlopende disciplines in Vlaanderen veel vaker eendrachtig samen dan hun collega’s in Nederland. En misschien wel het belangrijkste: het Vlaamse publiek gaf ongeremd uiting aan zijn betrokkenheid bij een historisch exposé over de Vlaamse Beweging, wat door Nederlanders slechts kalm zou zijn aangehoord. ‘Voor ons [Nederlanders] is de Vlaamsche Beweging een zaak van het Taal- en Letterkundig Congres en het Algemeen Nederlandsch Woordenboek, voor de Vlamen is zij de alpha en omega van hun geheele bestaan, hunner burgerlijke en burgerschapsrechten.’

De Veer legde ook uit waarom Nederlanders de huldeblijken van de Vlamingen serieuzer zouden moeten nemen. Beide bevolkingsgroepen behoorden tot dezelfde stam; ‘wij zijn het eenige volk dat met gemak, zonder vertaling of toelichtende noten, de werken van mannen als Conscience leest, dat hem verstaat in den ruimsten zin van dit woord’. En aangezien Conscience de verpersoonlijking van de ‘Vlaam’ was, was hij ook ‘een van de onzen’. Bovendien deed hij niet onder voor de grote mannen die Nederland telde. De Veer was blij dat hij Conscience persoonlijk had leren kennen en zei trots te zijn tot dezelfde stam te behoren. Noord- en Zuid-Nederland konden zich één voelen als kinderen van dezelfde ouders. Hoewel ze definitief gescheiden waren, kon men van meer toenadering tussen beide grote verwachtingen koesteren, niet alleen wat betreft de taal, maar ook met het oog op handel en nijverheid.

Naast de ongewone indruk die Vlamingen vooralsnog op Nederlanders maakten met hun taal, literatuur en levenswijze, kunnen er in Nederland levensbeschouwelijke reserves jegens Conscience zijn geweest. Hij hing weliswaar geen leerstellig katholicisme aan, maar zijn werk droeg door zijn herkomst wel een roomse kleur. Daarom was Alberdingk Thijm er zo voor geporteerd.⁶² Die kleur was echter het enige katholieke aan dat werk, bezwoer de conservatief-Roomse *Tilburgsche Courant* in 1881, die het overigens verstandig vond ‘eenige voorzichtigheid te bezigen met sommige geschriften van Conscience tegenover katholieke jonge meisjes, al is het ook ten volle waar dat de schrijver geen aanstoot geeft op godsdienstig en zedelijk gebied’. De krant schreef dit om schande te spreken van het feit dat Allard Pierson zich in 1881 uit het Nederlandse huldigingscomité had teruggetrokken, nadat bekend was geworden dat Conscience een eredoctoraat van de katholieke

⁶² Zie Van Hattum, 1983, p. 179.

universiteit van Leuven zou krijgen. De liberaal Pierson had op geen enkele wijze willen bijdragen aan het versterken van de ‘ultramontaanschen invloed’. Op zijn beurt vond de *Tilburgsche Courant* dit onverdraagzaam en wees hij er op dat Conscience zowel door katholieken als door protestanten, joden en ‘vrijdenkers’ gelezen werd, die zich dan ook allemaal bij het eerbetoon hadden aangesloten.⁶³

Nochtans deden andere katholieke bladen na het overlijden van de schrijver alsnog moeite om hem verder in te lijven in het eigen kamp. *De Tijd* en de *Nieuwe Tilburgsche Courant* berichtten dat hij op zijn ziekbed herhaaldelijk bezocht was door een priester en dat hij bij zijn dood voorzien was geweest van de sacramenten der stervenden. Dit heette een mooie bekroning van Consciences verhalen, ‘die alle van een godsdienstig gevoel doortrokken zijn, en onmiskenbaar den stempel van het volk, den katholieken stempel, dragen’, zo citeerde *De Tijd* met instemming het *Handelsblad van Antwerpen*. De Tilburgse krant wist bovendien dat de schrijver ‘in de beste gevoelens van godsvrucht gestorven’ was.⁶⁴

Een laatste factor die de receptie van Consciences werk in Nederland beïnvloed lijkt te hebben, is zijn status in de kunstwereld en de burgermaatschappij. Hij had het eenvoudige milieu van zijn ouders pas kunnen ontstijgen nadat zijn vormingsjaren al achter de rug waren. En artistiek werd hij in Nederland, bijvoorbeeld door H.J. Schimmel in 1856 in *De Gids*, niet altijd als eersterangs beschouwd. Opmerkelijk genoeg was Conscience best tevreden met Schimmels zuinige oordeel (Van den Berg, ter perse), zoals hij zich in 1881 ook in alle bescheidenheid uitliet over zijn eigen artistieke verdiensten in een brief aan Nicolaas Beets, afgedrukt in het *Handelsblad*. Daarmee bedankte hij voor de teksteditie die zijn collega aan het huldeblijk had bijgedragen:

Heb ik deze [hulde] eenigszins verdiend, dan is het slechts door het nagejaagde doel en door de hoeveelheid, niet door de verdiensten van het geleverde. Onder dit laatste opzicht toch kan niets van wat ik heb geschreven, opwegen tegen Uw hel stralende *Camera obscura*. Ik had, in alle geval, in mijne lange loopbaan en met het oog op den toestand van het Vlaamsche volk, aan vele andere vereischten dan die der

⁶³ ‘Liberale verdraagzaamheid’, in: *Tilburgsche Courant*, 14 aug. 1881.

⁶⁴ ‘Hendrik Conscience’ in: *De Tijd*, 13 sept. 1883; *De Tijd*, 14 sept. 1883; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 16 sept. 1883.

hogere esthetiek te beantwoorden, en heb, als kunstenaar, daartoe vele opofferingen gedaan.⁶⁵

Het is een brief die tevens de mededeling van De Bock (1912, p. 46) lijkt te bevestigen, dat Conscience de neiging had om hoger geplaatste en beroemde personen te vereren die gemeenzaam met hem hadden willen omgaan en hem vooruit hadden geholpen. Hij zal geweten hebben dat de hogere standen hem gewoonlijk niet lazen, want die gaven de voorkeur aan boeken in het Frans, zoals ook De Mont noteerde (1883, p. 112). Voor Nederland was Conscience in de eerste plaats een populaire schrijver die vooral door de gewone man op handen gedragen werd en tijdens een volksmanifestatie door het hem zo vertrouwde werkvolk was toegejuicht.⁶⁶

Dat Conscience tot een lagere stand behoorde dan De Vries zal de omgang tussen beiden niet vergemakkelijkt hebben. In Nederland gold evenzeer als elders in Europa wat Peter Gay over de negentiende-eeuwse burgerstand heeft gezegd: daarbinnen werden geraffineerde onderverdelingen in acht genomen, een maatschappelijke hiërarchie met alle sociale uitsluitingsmechanismen van dien (Gay, 2002, p. 4-7 en 31). Afkomstig uit hogere burgerkringen was De Vries opgeleid aan de universiteit en een gezaghebbend en invloedrijk hoogleraar in Leiden. Conscience daarentegen was grotendeels autodidact en had het in een maatschappelijke betrekking, afgezien van zijn erebanen, niet verder kunnen brengen dan tot onderwijzer en bloemist.⁶⁷

Wel was Conscience rond 1860 in beeld geweest voor een professoraat in de Nederlandse taal- en letterkunde in Gent. Maar na de eerste geruchten daarover in 1858,⁶⁸ liet De Vries weten dat hij de niet wetenschappelijk gevormde literator daarvoor ongeschikt vond, en hij stond daarin niet alleen. Twee maanden later berichtte Conscience zelf dat de benoeming niet doorging (Willekens, 1983, 113). Nieuwe geruchten in die richting in 1862 deed hij af

⁶⁵ ‘Twee brieven van twee beroemde Nederlandsche mannen’, in: *Algemeen Handelsblad*, 21 sept. 1881. Het betreft de brieven van Beets aan Conscience, 28 mei 1881, en van Conscience aan Beets, ongedateerd [1881]. Deze brieven en afschriften ervan berusten in de universiteitsbibliotheek van Leiden en het Letterenhuis te Antwerpen.

⁶⁶ Zie bv. ‘Het Conscience-feest’, in: *De Tijd*, 28 sept. 1881.

⁶⁷ Hierover: De Mont, 1883b, p. 48-50.

⁶⁸ In *Algemeen Handelsblad*, 7 sept. 1881, heet Conscience ‘reeds gedurende 25 jaren “toegevoegd hoogleraar” (professeur agrégé) [...] aan de liberale hoogeschool te Gent’. Zijn benoeming werd in Nederland echter pas aangekondigd in *Algemeen Handelsblad*, 2 mrt. 1858; *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 2 mrt. 1858; en *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 5 mrt. 1858.

als ‘een uitvindsel’ (Willekens, 1983, 128).⁶⁹ Dat hij al sinds 1845 *professeur agrégé* in Gent was, betekent niet dat hij toch gezien kan worden als een collega van De Vries. Het ging immers weer om een erebaan, zoals ook zijn functie als leraar Nederlands van de hertog van Brabant en de graaf van Vlaanderen dat was: hij hoefde er niets voor te doen (Lambin, 1974, p. 69-70). Slechts incidenteel begaf Conscience zich op het werkterrein van de voornamelijk taalkundig georiënteerde De Vries, en hieraan zijn nog enkele van de schaarse bewijzen van rechtstreeks contact tussen beiden te danken.

5. BESLUIT

In 1856 schakelde ‘UE^{ns} verkleefde Dienaer & Vriend’ Conscience de ‘Hooggeachte heer & vriend’ De Vries in om aan A.H. Hoffmann von Fallersleben, die tijdelijk in Leiden zou verblijven, een door deze gevraagde inlichting over de geboortedag van Alfred de Laet door te geven.⁷⁰ En in 1874 gaf hij de ‘Waarde heer en vriend’ de Vries nog uitsluitel over de betekenis van het in Vlaanderen gebruikte werkwoord ‘afvangen’.⁷¹ Voor zover bekend hebben de heren niet gecorrespondeerd over de nieuwe spelling, die in 1864 in België werd ingevoerd op advies van een door J. David geleide commissie waarvan ook Conscience deel uitmaakte.⁷² Die verklaarde dat hij de spellingregels volgde die de meeste geleerden aanbevolen hadden, maar dat hij daar ook welbewust van afweek als daar aanleiding voor was.⁷³ Echter, als we zijn critici mogen geloven, was er meer aan de hand met zijn taalgebruik. Volgens De Bock bijvoorbeeld was het onbeholpen en onzuiver, een gevolg van Conscience’s opvoeding door een ongeletterde moeder en een Franstalige vader, en ook door gebrek aan kennis en belesenheid. Het is een bedenkelijk compliment als De Bock schrijft: ‘Als we over de fouten heenzien, van taal èn stijl, die nu na een halve eeuw van taalontwikkeling zichtbaar worden, veropenbaart zich Conscience als een volmaakt verteller’.⁷⁴

⁶⁹ Tot Nederland drongen de geruchten bv. door via *Algemeen Handelsblad*, 17 feb. 1862, en *Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad*, 17 feb. 1862.

⁷⁰ Brief, Conscience aan De Vries, 26 juni 1856 (UBL). Zie ook Degroote, 1966-1984, 1971, p. 43-44.

⁷¹ Brief, Conscience aan De Vries, 5 okt. 1874 (UBL).

⁷² *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 25 nov. 1864.

⁷³ Zie De Bock, 1912, p. 54.

⁷⁴ Zie voor deze taxaties: De Bock, 1912, p. 8, 30, 50, 53-55 en 94. Citaat op 94. Zie voor een kritische taalkundige analyse ook Dufrou, 1912.

Het is de vraag in welke mate iemand als De Vries dat bijzondere vermogen om te vertellen wist te waarderen in Conscience. In de overgeleverde brieven toonde die zich enthousiaster over de hoogleraar dan deze over hem. De romancier was voor het culturele establishment waartoe De Vries in Nederland behoorde waarschijnlijk te Vlaams, te katholiek en van te weinig gewicht, zowel maatschappelijk als letterkundig. De vertegenwoordigers van dat establishment zagen weliswaar zijn verdiensten als schrijver van het volk, maar hadden ook hun reserves. Echte vrienden zijn De Vries en Conscience waarschijnlijk niet geworden. Het zou misschien kunnen verklaren waarom Conscience's weduwe zelf geen antwoord gaf op de condoleancebrief van De Vries. Het standaardbriefje waarmee zijn dochter dat deed namens de familie,⁷⁵ was in overeenstemming met de grote afstand tussen beide steunpilaren van de natie.

Literatuurlijst

Artikelen in dagbladen worden alleen vermeld in de noten.

Alberdingk Thijm, J.A. (1881). 'Hendrik Conscience'. *Eigen Haard* 7 (1881): 347-350.

Conscience, H. (1871/72). 'Een zeemansgezin. Zedenschets'. *Katholieke Illustratie* 1871/72: 3-7, 9-14 en 19-23.

Conscience-nummer, speciale aflevering van: *Astrea* 1 (1881): 255-304.

Coopman, Th., & De la Montagne, V.A. (1883). *Hendrik Conscience*. Haarlem: Tjeenk Willink.

De Bock, E. (1912). *Hendrik Conscience: zijn persoon en zijn werk; met 8 afbeeldingen*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur.

Degroote, G. (1966-1984). 'Onuitgegeven en weinig gekende brieven van Hendrik Conscience (1835-1883)'. *Handelingen Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 20 (1966): 99-127; 21 (1967), 109-233; 25 (1971), 5-91; 28 (1974), 5-48; 37 (1983), 49-65; 38 (1984), 19-38.

De Mont, P. (1883a). 'Hendrik Conscience. Eene bladzijde uit de geschiedenis der Vlaamsche beweging'. *De Gids* 47 (1883), dl. I: 38-79 en 270-304.

De Mont, P. (1993b), *Hendrik Conscience, zijn leven en zijne werken*. Haarlem: Gosler.

Dufflou, G. (1912). 'De taal van Conscience'. In Sabbe, Maurits, e.a., *Hendrik Conscience. Studiën en kritieken* [...]. Antwerpen: Boucherij: 54-90.

⁷⁵ Brief, Marie Antheunis-Conscience aan Matthias de Vries, 5 okt. 1883 (UBL).

- Gay, P.** (2002). *Schnitzler's Century. The Making of Middle-Class Culture 1815-1914*. New York/London: Norton.
- Gedenkboek der Conscience-feesten, Brussel 1881**. Roeselare: De Seyn-Verhougstraete, 1881.
- Karsten, G.** (1949). *100 jaar Nederlandse philologie. M. de Vries en zijn school*, geïllustreerd. Leiden: Nederlandsche Uitgeversmaatschappij.
- Lambin, M.** (1974). *Hendrik Conscience. Bladzijden uit de roman van een romancier*. Antwerpen: De Vliet.
- Maas, N.** (1986). *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw*, met medewerking van Frank Engering. Utrecht/Antwerpen: Veen.
- Noord-Nederland aan Hendrik Conscience, 25 September 1881**. Amsterdam: Van Munster, 1881.
- Schimmel, H. J.** 'Hendrik Conscience'. *De Gids* 20 (1856), dl. II: 771-829.
- Simons, L.** (1997) "'Hij leerde zijn volk lezen". Conscience: een groot schrijver of een mythe?' In Wauters, K. (red.), *Verhalen voor Vlaanderen. Aspecten van het Vlaamse fictionele proza tot aan de Tweede Wereldoorlog. Vijftien lezingen*. Kapellen: Pelckmans: 11-32.
- Van den Berg, W.** (ter perse). 'Conscience buitengaats'.
- Van den Berg, W.** (2012). 'Vlaamse uitgalmkunst. Conscience op tournee in Nederland'. *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 66: 99-122.
- Van Driel, L., & Noordegraaf, J.** (1998). *De Vries en Te Winkel. Een duografie*. Den Haag: Sdu.
- Van Hattum, M.** (1983). 'Hendrik Conscience en Nederland'. *Ons Erfdeel* 26/2: 177-190.
- Visscher, A. Roemers** (1881). *Alle de gedichten van Anna Roemers Visscher*, vroeger bekend en gedrukt of eerst onlangs in handschrift ontdekt, naar tijdsorde en in verband met hare levensbijzonderheden uitgegeven en toegelicht door Nicolaas Beets. Utrecht: Beijers.

Conscience gecanoniseerd

Philip Vermoortel, KU Leuven

Samenvatting

Hendrik Conscience behoorde tijdens zijn leven zowel in binnen- als buitenland tot de meest populaire schrijvers. Die populariteit heeft geduurd tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. Sommige van zijn werken hielden nog even stand als kinderliteratuur, maar tussen de twee wereldoorlogen is het met Conscience's populariteit in versneld tempo bergaf gegaan en tegenwoordig is er nagenoeg niemand meer die hem nog leest. In deze bijdrage wordt naar de oorzaken daarvan gezocht. Leidraad hierbij vormt het essay *Wie was Hendrik Conscience?*, dat Albert Westerlinck in 1983 publiceerde met de bedoeling de belangstelling voor Conscience nieuw leven in te blazen. Een aantal vaak genoemde problemen met het werk van Conscience zoals de verouderde taal, het zeer romantische discours, de kwaliteit van zijn werk en de oppervlakkige psychologie worden kritisch onder de loep genomen en in de meeste gevallen ook weerlegd. De conclusie is dat Westerlinck nog veel te voorzichtig is geweest en dat de meeste Vlamingen gewoon niet geïnteresseerd zijn in hun cultureel erfgoed en dus ook niet in Conscience.

Abstract

Hendrik Conscience was one of the most famous writers of his time, in Belgium as well as in other European countries. Whereas some of his works remained well-known for a while through children's literature, Conscience's popularity waned considerably between both World Wars and today only a few people are still reading his work. The author of this article examines the cause of this decrease in popularity, using Albert Westerlinck's essay *Wie was Hendrik Conscience?* [Who was Hendrik Conscience?] (1938) as a guidance. Some of the alleged problems with Conscience's work (e.g. the outdated language, the romantic rhetoric, the lack of literary quality or superficial psychology) are carefully examined and mostly refuted. The author of this article concludes that Westerlinck's criticism of the Flemish readership was justified and even still relatively mild. Most people in Flanders are simply neither interested in cultural heritage nor in Conscience.

E-mail
philip.vermoortel@
gmail.com

Fig. 1: Viering van de honderdste verjaardag van de geboorte van Conscience in 1912. Bladzijde uit het *Guldenboek* door Achiel Kas. Stadhuis Antwerpen.

Zo'n veertig jaar geleden was het nog mogelijk om in Vlaanderen hier of daar een lezer te vinden die 'verslaafd' was aan Conscience. De stokoude vader van een goede vriend van mij las toentertijd uitsluitend de volledige werken van de man die zijn volk had leren lezen. En als hij ermee klaar was, begon hij opnieuw.

Hoe verder we teruggaan in de tijd, hoe groter het aantal verslaafden en hoe intenser de verslaving. Tijdens zijn leven was Conscience zo populair dat er bij zijn huldiging in 1881, naar aanleiding van zijn honderdste boek, tienduizenden mensen naar Brussel afzakten. De inwijding van zijn standbeeld op het tegenwoordige Hendrik Conscienceplein in 1883 ging alweer gepaard 'met grootse feesten' (Verschaffel, 2001, p. 554). Bij zijn dood was de begrafenisstoet meer dan vijf kilometer lang (Lambin, 1974, p. 205). In 1912 kwam in Brussel twintigduizend man opdagen voor het huldeconcert dat gebracht werd door een koor van tweeduizend kinderen en achthonderd mannen en vrouwen (Van de Woestijne, 1949 (5), p. 374). In datzelfde jaar werd in Antwerpen een imposante stoet georganiseerd rond thema's en personages uit zijn werken. Er werd toen ook een bijzonder succesvolle tentoonstelling geopend die de kiem zou worden van het Museum van de Vlaamse Letterkunde, het huidige Letterenhuis, dat in 1933, vijftig jaar na Conscience's dood, zijn deuren opende met een permanente Conscience-tentoonstelling (De Ridder, 2008, p. 23-35; Roose & De Schuyter, 1912; 's Heeren, 2008, p. 64). In 1938 werd de honderdste verjaardag van *De Leeuw van Vlaanderen* in Antwerpen met de nodige luister en onder grote belangstelling herdacht, maar van de massale volkstoeloop van een halve eeuw eerder was toen al geen sprake meer (Eeuwfeest, 1938).

Conscienceverslaafden zijn er tegenwoordig niet meer. In het eerste college van dit jaar heb ik 87 studenten uit de eerste bachelor Toegepaste Taalkunde aan de KU Leuven (campus Brussel) een aantal vragen gesteld, zoals 'Wanneer heeft Conscience geleefd?' en 'Ken je de titel van een boek van hem?' Bijna de helft van de deelnemers kende nog de titel *De Leeuw van Vlaanderen*, slechts één vermeldde ook nog *De loteling* en een vijftal meende dat Conscience ook *Het verdriet van België* geschreven had. De helft van de studenten had geen idee wanneer Conscience geleefd heeft, een vierde situeerde de schrijver in de negentiende eeuw en de schattingen van het andere vierde liepen uiteen van de vijftiende tot de twintigste eeuw. De helft van de ondervraagden had al iets over hem gehoord op de humaniora en tien hadden op school zelfs een tekstfragment te zien gekregen. Maar niemand had een volledig werk van Conscience gelezen, al wist twintig procent toch nog dat hij zijn volk heeft leren lezen.

De tanende belangstelling voor Conscience is tussen de twee wereldoorlogen ingezet en kreeg haar definitieve beslag na de Tweede Wereldoorlog (Deprez, Gobbers & Wauters, 1999 (1), p. 153; Willekens, 1961, p. 5). In 1920 kon Ernest Claes De Witte nog *De Leeuw van Vlaenderen* laten lezen en naspelen, al reduceerde hij daardoor het boek eigenlijk al tot kinderliteratuur. In 1934 schreef Rob De Graeve: ‘Dat wij die op dit oogenblik reeds een geestelijke traditie hebben van meer zuivere en oprechte Kunst, niet langer ongemengd het Conscience-boek genieten, is dus niet te verwonderen.’ (De Graeve, 1934, p. 136) In 1941 stelde Eugène De Bock vast dat Conscience enkel nog gelezen werd ‘door kinderen en eenvoudigen van geest’ (De Bock, 1941, p. 321). En in 1946 constateerde Maurice Gilliams:

[O]p een bepaalde leeftijd en in de maatschappelijke positie waar wij ons in bevinden, zijn we verlegen om van onze bewondering voor Conscience openlijk blijk te geven. De belangstelling die wij eens voor zijn werk aan de dag legden, verschuiven we naar onze prille jeugd, naar de onverantwoorde gezindheid van onze vlegeljaren. Op latere leeftijd schijnt het ons niet meer te betamen – en het behoort ook niet meer tot onze lieve wenschen – één van die goede en schoone geschiedenissen te lezen, kritisch wellicht, maar nu met de toegevend rijpe en ontvankelijke rijpe aandacht, die zij spijs hun gebreken en onvolkomenheden zeer verdienen. (Gilliams, 1946, p. 579)

In 1969, ten slotte, concludeerde Bernard-Frans van Vlierden: ‘De rijpere lezer vandaag leest de werken van Conscience niet meer’ (Van Vlierden, 1969, p. 26). In 1983 besloot Albert Westerlinck om daar, ter gelegenheid van de honderdjarige herdenking van Consciences overlijden, wat aan te doen. Hij schreef een boekje met de uitdagende titel *Wie was Hendrik Conscience?*¹ Volgens Westerlinck lag de oorzaak van de verdwenen waardering voor Conscience in het gebrek aan empathie van de moderne Vlaamse lezer. In zijn inleiding formuleert hij dat als volgt:

Het is voor vele zich gecultiveerd noemende mensen moeilijk zich in te leven in kunstwerken van vroegere tijdperken, ze juist te evalueren en ten volle te waarderen, omdat zij ons ánders voorkomen dan eigentijdse. Zij vinden de oudere literatuur dikwijls ouderwets, gedemodeerd, of zij blijft, om ene [*sic*] of andere reden, voor hen grotendeels gesloten. (Westerlinck, 1983, p. 7)

¹ In 2012 in Schilde opnieuw uitgegeven in facsimile door Mamixring De Loteling en de Gilde van Baas Gansendonck, met een inleiding van Ludo Simons.

Westerlinck maakt vervolgens de vergelijking met de noodzaak om veel te reizen wanneer men andere culturen wil leren waarderen. Op die manier wil hij duidelijk maken dat wie zich opsluit in zijn eigen en eigentijdse cultuur op den duur ‘de waangedachte’ ontwikkelt dat *zijn* cultuur ‘zich in voortdurende vooruitgang naar een steeds hoger niveau ontwikkelt en dat hedendaagse literaire werken van betere kwaliteit zijn dan die van vroegere tijdperken’ (Westerlinck, 1983, p. 7).

Westerlinck probeerde dus Conscience weer tot leven te wekken door de gemiddelde Vlaamse lezer te wijzen op zijn bekrompen kijk op de wereld en de geschiedenis. Merkwaardig is dat hij niet rept van de taal van Conscience, want die wordt meestal beschouwd als een van de grootste barrières (Verschaffel, 2001, p. 555). Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft Julius Pée niet minder dan achttien werken van Conscience ‘hertaald’. In een brief aan uitgever Gabriël Opdebeek stelde hij onomwonden: ‘Consc. mag in zijn oorspronkelijke vorm niet meer herdrukt worden’ (Brief, 10/03/43, Julius Pée aan Gabriël Opdebeek, Stadsarchief Lokeren). Karel Jonckheere heeft in het begin van de jaren zeventig voor Manteau nog eens vier romans van Conscience ‘hertaald’ omdat hij Conscience ‘taalkundig gehandicapt’ vond (Jonckheere, 1963, p. 966). In de jaren 1960-1970 bracht de D.A.P. Reinaert Uitgaven een viertal zogenaamde Keur Omnibussen op de markt, maar ook daarin was alles door de handen van een aantal bewerkers gegaan.

Op verzoek van het Davidsfonds heb ik in 1984 samen met een collega-assistente en onder de supervisie van professor Marcel Janssens, de eerste druk van *De Leeuw van Vlaenderen* gemoderniseerd. Het kwam erop neer dat we de ‘ch’ achter woorden als ‘mensch’ moesten schrappen en ‘des’ moesten vervangen door ‘van de’. Het valt echter te betwijfelen of dergelijke ingrepen meer lezers naar Conscience lokken. Wie hem écht wil lezen, zal zich niet laten tegenhouden door zijn met gallicismen doorspekte taal, noch door een verouderde spelling. En indien het al aan de taal zou liggen dat Conscience niet meer gelezen wordt, hoe komt het dan dat de Vlamingen evenmin werk lezen van tijdgenoten zoals August Snieders, Domien Sleenckx of Pieter-Frans Van Kerckhoven, die niet alleen qua taal, maar ook qua literaire kwaliteit hoger dan Conscience heten te staan? (Lambin, 1974, p. 191)

Westerlinck vermeldt evenmin een ander probleem: het zogenaamd lage artistieke niveau van Conscience's werk (Verschaffel, 2001, p. 555). Jan-Baptist David wond er zich al over op en het is een constante in tal van beschouwingen over Conscience. Karel van de Woestijne vond bijvoorbeeld dat het werk van Conscience ver beneden dat van Bosboom-Toussaint stond, en ook onder

Lieber Beets ^{m. N. Conscience op den vlijender brief van Nicolaas}
Beets:

Hooggeachtte heer,

Ik ben u een beste dankbaar voor den vriendelijken gelatenheid die
 Gij meent in de Mechanische Kunst, de godheid heft een
 minder begaafden Vlaanderen broeder, ter gelegenheid der verduyning
 van zijn zingerged 100te bankleed, te be thoren
 Het Vlaamse wilt uil my een plechtige hulde brengen. Welk ik
 deze eenige tijd vertand, dan is het deelde deel het nagezongen
 deel en door de houwelid, niet door de verdienste van het
 gebroeder. Onder die laatste gepijde toet, kan niet van
 met ik het ydruwe, opwezen tegen, met het stalen
 Camera obscura. Ik had, in alle geval, in mijn loop
 loopbaar, en met het oog op den toestand van het Vlaamse
 volk, aan vele andere vermindert dan die het liggeres
 esthetiek te beantwoorden, en het, de kunst van, met
 vele opoffering gedaan. Blijft nu volk teult en wil
 het my beaantwoorden, die allesz naar ik in gnoede
 aan.

Heer heer Gij, ik zal wel geloof, dat het my hoogt vliend
 is in my met vertentis uvalt, van met het zingende
 land van hetelgten, geluwend te ontvagen.

Uw nederige dienaar en vulligste kunstgenoot

Conscience

d. om!

144135/2

C34
A. L. Beets

Fig. 2: Door Hendrik Conscience eigenhandig gemaakt afschrift van zijn antwoord aan Nicolaas Beets. Op de keerzijde staat een afschrift van de brief van Beets, eveneens in Consciences handschrift. Beide brieven dateren uit 1881, maar een preciezere datering ontbreekt.

Letterenhuis, C34/B/144135/2.

dat van Van Lennep, Hofdijk en zelfs Drost. Jonckheere had alle lof voor Conscience als verteller, maar 'veel reserves' bij Conscience 'als schrijver met stijl en met de durf om menselijke spelonken af te tasten'. Gilbert Degroote constateerde een gebrek aan 'hoge artisticeit' en Karel Wauters deed het werk van Conscience af als 'te rudimentair' (Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 411-412; Lambin, 1973, p. 213; Lambin, 1974, p. 59; Van de Woestijne, 1949, p. 368 en 373; Jonckheere, 1963, p. 967; Degroote, 1966-1967 (I), p. 100; Deprez, Gobbers & Wauters, 1999 (1), p. 169).

Merkwaardig genoeg was Conscience de eerste om dat toe te geven. In 1881, toen hij gehuldigd werd omdat zijn honderdste boek verschenen was, schreef hij aan Nicolaas Beets:

Het Vlaamsche volk wil mij eene plechtige hulde brengen. Heb ik deze eenigszins verdiend, dan is het slechts door het nagejaagde doel en door de hoeveelheid, niet door de verdiensten van het geleverde. Onder dit laatste opzicht toch, kan niets van wat ik heb geschreven, opwegen tegen uwe helstralende *Camera obscura*. Ik had, in alle geval, in mijne lange loopbaan, en met het oog op den toestand van het Vlaamsche volk, aan vele andere vereischen dan die der hoogere esthetiek te beantwoorden, en heb, als kunstenaar, daartoe vele opofferingen gedaan. (Brief, ??/1881, Hendrik Conscience aan Nicolaas Beets, Letterenhuis C34/B/144135/2)

Maar ook het artistieke niveau van Conscience's werk kan niet verklaren waarom hij niet meer gelezen wordt. Veel werk van zijn tijdgenoten in binnen- en buitenland is beslist niet van een hoger niveau. Hoe valt anders te verklaren dat hij tot ver buiten de Belgische landsgrenzen uitermate populair en beroemd was? (Verschaffel, 2001, p. 554 en 566) Alexandre Dumas (die hem overigens plagieerde) en Théophile Gautier zwaaiden met lof (Lambin, 1974, p. 175). Vincent van Gogh schreef op (of omstreeks) 2 september 1889 aan zijn broer Theo het volgende over Conscience's Kempense novellen:

Parlant de cela – il n'y a pas très longtemps à Arles je lisais je ne sais plus quel livre de Henri Conscience. Si tu veux c'est excessivement sentimental, ses paysans, mais parlant d'*impressionisme* sais tu qu'il y a là-dedans des descriptions de paysage avec des notes de couleur d'un juste, d'un senti, d'un primitif de *premier* ordre. Et c'est toujours comme cela. Ah mon cher frère ces bruyeres-là de la Campine c'était pourtant quelque chose. Mais enfin cela ne reviendra pas, et en avant.

Il – Conscience – avait decrit une maisonette toute neuve avec toit de tuile tout rouge en plein soleil, un jardin avec de l'oseille et oignons, les pommes de terre à verdure sombre, une haie de hêtre, une vigne et plus loin les sapins, les genets tout jaunes. N'aie pas peur, c'était pas du Cazin mais du Claude Monet. Puis dans l'exces même de sentimentalité il y a de l'originalité. (Van Gogh, s.a., Brief 798)²

Het is natuurlijk waar dat Conscience zich zoals de meeste van zijn tijdgenoten heeft toegelegd op 'littérature de consommation' (Lambert, 1980, p. 81), maar daarin laat hij dan toch een fenomenaal vakmanschap zien. In novellen als bijvoorbeeld *Siska van Roosemael* (1844), *Blinde Roza* (1850) en *Rikke-tikke-tak* (1851) weet hij zijn lezers steeds weer meesterlijk te bespelen, te ontroeren of te doen glimlachen. Van *Bavo en Lieveken* (1865) kan een film worden gemaakt die naast *Oliver Twist* kan staan. *Baes Gansendonck* (1850) is een grandioos boek, alleen al door de schat aan zegswijzen en spreekwoorden die erin verwerkt is. Langdradig is Conscience nooit en in de meeste van zijn boeken zit een vaart die de lezer willens nillens in zijn ban houdt. Zelfs Louis Paul Boon moest Consciences 'niet te betwisten vertellers-talent' erkennen (Boon, 1969, p. 10).

Consciences verteltrant is vaak hyperromantisch en geëxalteerd. Daarover kan men meesmuilen, maar men kan zijn stijl en aanpak ook zien als een soort van code, net zoals bijvoorbeeld de stomme film een eigen, eveneens erg geëxalteerde code heeft. Eenmaal men die code aanvaard heeft en bereid is om binnen te treden in de wereld die de kunstenaar schept, wordt alles juist heel expressief. Een treffend voorbeeld daarvan vormt de volgende beschrijving van een veldslag uit *De boerenkrijg*.

Maer ruiters en voetgangers volgen hen op de hielen, en hakken en schieten en steken en kerven, dat hunne armen tot lamheid toe vermoeijen. Geen enkele mag ontsnappen! Het is eene afschuwelyke menschen-slagting, die vergezeld gaet van onzeggelyk gekerm, van snydende hulpkreten, van yselyke verwenschingen, van hartverscheurend noodgehuil; maer alles zakt in woeste vaert verder en verder weg, en dryft allengskens naer den gezigtseinder af..... tot dat slechts nog een onkenne-lyk gebrom, een zwak gebruis in de lucht schynt te vloten, en op de

² De talrijke fouten in de tekst (zoals ontbrekende accenten en liggende streepjes in bijvoorbeeld 'c'etait' en 'sais tu') zijn voor rekening van Van Gogh.

gansche vlakke niets meer overblyft dan hoopen verminkte lyken en breede plassen bloed..... (II, p. 197)

Een veldslag beschrijven is op zich al geen sinecure, maar de uiterst plastische en dynamische manier waarop Conscience dat hier doet, getuigt toch van heel veel talent. Het sterkst en het modernst is hij echter waar hij het meest realist is. In *De boerenkrijg* beschrijft hij op een bepaald moment een rij mensen die in de verte, de een na de ander, zich langzaam naar de kerk begeven. Zo traag gaat het, dat je bijna geen beweging ziet. Gelukkig zijn er tussen al die in het donkerblauw geklede kerkgangers een paar 'kleurigen', anders zou je niet eens zien dat er beweging in de rij zit. En dat beschrijft Conscience als volgt:

Langs de voetpaden die van uit de donkere bosschen, door weiden en velden, kerkwaerts zich slingerden, kwamen talryke huisgezinnen afgezakt; mannen, vrouwen, kinderen, allen met een kerkboek, met eenen rozenkrans of met beide te gelyk in de hand.

Vermits de nauwe paden slechts een enkel mensch konden doorlaten, gingen al deze personen een voor een en dicht achter elkander. Van verre scheen de gang dezer lieden zeer traeg; en, ware het niet geweest dat het bonte tooisel der vrouwen met zyn hoogrood, en groen, en geel, en wit, tusschen de donkerblauwe dragt der mannen hadde gewemeld en dus de beweging merken liet, men zou somwylen gedacht hebben dat deze reijen menschen gansch roerloos in de velden stonden. (I, p. 12-13)

Couttenier heeft erop gewezen dat Conscience al vanaf zijn eerste schrijfsels uitmuntte in dergelijke picturale beschrijvingen. Hij noemt dit plastische talent terecht 'Consciences handelsmerk'. Een groot deel van de kracht van Consciences historische romans en meer in het bijzonder van *De Leeuw van Vlaenderen* ligt in zijn talent om zijn lezers geloof te doen hechten 'aan de echtheid en waarheid van de met grote verbeeldingskracht opgeroepen feiten' (Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 403 en 404).

We kunnen ons na al deze overwegingen afvragen of Westerlinck in zijn kritiek op de houding van de doorsnee Vlaamse lezer al met al niet veel te voorzichtig is geweest. Het is niet dat de Vlaming niet genoeg reist of om zich heen kijkt om ook het verleden te kunnen waarderen, het is dat het hem gewoonweg niet interesseert. De gemiddelde Vlaming is al tevreden met leeuwenvlaggen, weiden als wiegende zeeën, zwart-gele verkeerspalen en vooral niets in de buurt dat Frans is, spreekt of klinkt. In alle ons omringende landen kan men zich in een eenvoudige krantenwinkel de werken aanschaffen van

Dickens, Hugo, Goethe, Dante, Cervantes, De Camões, Ibsen en Andersen. Bij ons is er vandaag ook in de betere boekhandel niets van Conscience te verkrijgen. Zelfs zijn tweehonderdste verjaardag heeft geen enkele uitgever op het idee gebracht om ook maar één werk van hem opnieuw op de markt te brengen.³

Conscience is blijkbaar wel deel gaan uitmaken van onze Vlaamse canon, maar in tegenstelling tot de gecanoniseerde schrijvers uit de ons omringende landen wordt zelfs op school nauwelijks nog iets van hem gelezen, zoals uit mijn kleine enquête is gebleken. Overigens is de vraag hoe lang hij nog zal deel uitmaken van die canon. In 1953 plaatsten de 11.250 luisteraars die deelnamen aan een enquête van Studio Antwerpen van het N.I.R. *De Leeuw van Vlaenderen* op de vijfde plaats, na onder meer *De Witte, Pallieter* en *De vlasschaard* (Lambin, 1974, p. 3-5). In de lijst van de dertig onsterfelijke Vlaamse werken die *Knack* in 2008 publiceerde was het boek al gezakt naar de veertiende plaats. In de veel langere lijst die de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden in 2002 liet samenstellen, komen Conscience en zijn *Leeuw* zelfs niet voor (noch tussen de 108 belangrijkste schrijvers, noch tussen de 125 belangrijkste werken). Maar daar ligt de Vlaming allemaal niet van wakker.

Conscience had het kunnen weten: 140 van de 470 intekenaren op *De Leeuw van Vlaenderen* waren Nederlanders. Uit Brugge, waar het boek zich toch hoofdzakelijk afspeelt, waren er dat slechts acht (Vanhoutte, 2012, p. 99). Op 11 mei 1881 sprak hij de Koninklijke Academie van België als volgt toe:

Le plus grand obstacle à vaincre n'était pas l'injuste prévention des hommes politiques et d'une partie des classes supérieures, mais surtout l'indifférence de la masse du peuple flamand lui-même, lequel depuis un siècle sans contact avec la civilisation et sans littérature, avait oublié qu'il existait des livres, et ne lisait plus... plus rien! (Conscience, 1881, p. 27)⁴

³ Het Letterenhuis heeft in samenwerking met ASP wel een (herziene) heruitgave op de markt gebracht van de tekstkritische editie van de eerste druk van de *Leeuw van Vlaenderen*, bezorgd door en met een nawoord van Edward Vanhoutte uit 2002, maar de distributie laat te wensen over. Ik heb in verscheidene boekhandels nagevraagd of er nog iets van Conscience verkrijgbaar was en het antwoord was steeds weer negatief.

⁴ De grootste hinderpaal die men moest te boven komen, was niet het onrechtvaardig vooroordeel der staatkundige mannen en van een deel der hogere klassen: het was vooral de onverschilligheid der vlaamsche [sic] volksklas zelve, die, sedert eene eeuw verstoken van gemeenschap

De man die zijn volk heeft leren lezen, wordt door dat volk niet meer gelezen. En dat ligt niet alleen aan de man, maar evenzeer aan zijn volk. Daarin had Westerlinck overschot van gelijk.

Literatuurlijst

- Antheunis, M. (geboren Conscience)** (1912). *Hendrik Conscience. Eenige bladzijden uit het leven mijns vaders*. Leiden: Sijthoff's.
- Boon, L.P.** (1969), *Geniaal... maar met te korte beentjes. Essays en polemieken*. Amsterdam: De Arbeiderspers. (Floret nr. 24).
- Conscience, H.** (1881). *Redevoering uitgesproken door Hendrik Conscience in de Koninklijke Academie van België den 11 Mei 1881, voorafgegaan door eene Inleiding over de Zaak Schoep*. Brussel: Havermans.
- De Bock, E.** (1941). 'Hendrik Conscience'. In Elaut, L., Grootaerts L., Van Roosbroeck R. & Vermeylen A. (red.), *100 Grootte Vlamingen. Vlaanderens roem en grootheid in zijn beroemde mannen*. Antwerpen: Utrecht/Antwerpen: De Haan/Standaard-Boekhandel.
- De Graeve, R.** (1934). *Conscience*. s.l.: Davidsfonds. (Volksreeks nr. 248)
- Degroote, G.** (1966-1967). 'Onuitgegeven en weinig gekende brieven van Hendrik Conscience (1835-1883)' (2 delen). *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 20: 99-127 en 21: 109-233.
- Deprez, A., Gobbers, W. & Wauters, K.** (red.) (1999). *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw* (3 delen). Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- De Ridder, M.** (2008). *Ouverture 1912. Literatuur en Vlaamse Beweging aan de vooravond van de Grote Oorlog*. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis.
- Eeuwfeest van H. Conscience's 'Leeuw van Vlaanderen'**. *Antwerpen 9 & 10 juli 1938. Officieel Programma* [1938]. Antwerpen: Gazet van Antwerpen.
- Gilliams, M.** (1946). 'Notities over Hendrik Conscience geschreven in 1923'. *De Vlaamsche Gids*, 30 (10, september): 577-581.
- Jonckheere, K.** (1963). 'Hendrik Conscience, de verminkte. Bij de 150^e verjaring van zijn geboorte'. *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, 16 (3de reeks): 958-968.
- Lambert, J.** (1980). 'De verspreiding van Nederlandse literatuur in Frankrijk: enkele beschouwingen'. *Ons Erfdeel*, 23: 74-86.
- Lambin, M.** (1973). 'Eerbetoon en harde klappen.' *Vlaanderen*, 22 (nr. 134 'Hulde aan Hendrik Conscience'): 212-215.

met de beschaving en zonder letterkunde, vergeten had dat er boeken bestonden, en niets meer las.... niets meer. (Conscience, 1881: 44)

- Lambin, M.** (1974). *Bladzijden uit de Roman van de Romancier Hendrik Conscience*. Antwerpen: De Vlijt.
- Roose, G.P.M. & De Schuyter, J.** (1912). *Kort geschiedkundig overzicht van de feiten, waarop Hendrik Conscience de romans bouwde, voorgesteld in den praalstoet, ingericht binnen de goede stede Antwerpen, bij de honderdste verjaring zijner geboorte. 1812-1912*. Antwerpen: Patria.
- 's Heeren, D.** (2008). 'Expo 1933-2008'. *Zuurvrij* 14 (juni): 64-69.
- Van den Berg, W. & Couttenier, P.** (2009). *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Van de Woestijne, K.** (1949). Conscience herdacht. *Verzameld werk. Vijfde deel. Beschouwingen over literatuur*. Brussel: Manteau: 367-374 (Oorspronkelijk gepubliceerd in N.R.C. van 16 juli 1912).
- Van Gogh, V.** (s.a.). *The Letters. The Complete Illustrated and Annotated Edition*. Edited by Leo Jansen, Hans Luijten, Nienke Bakker of the Van Gogh Museum in association with the Huygens Institute. <<http://vangoghletters.org>> [31 maart 2013].
- Vanhoutte, E.** (2012). 'Hendrik Conscience als marketeer van eigen werk'. *Zuurvrij* 22 (juni): 97-103.
- Van Vlierden, B.-F.** (1974). *Van in 't wonderjaer tot De verwondering*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel. (2de druk)
- Verschaffel, T.** (2001). 'De kwade faam van Conscience'. *Ons Erfdeel*, 44: 552-568.
- Westerlinck, A.** (1983). *Wie was Hendrik Conscience?* Leuven/Amersfoort: Acco.
- Willekens, E.** (1961). *Hendrik Conscience 1812-1883*. Brussel: Manteau.

De leeuw met kleine klauwtjes Jeugdbewerkingen van *De Leeuw van Vlaenderen* in het Nederlands

Jan Van Coillie, HUBrussel / KU Leuven

Samenvatting

Is *De Leeuw van Vlaenderen* een jeugdboek? Vast staat dat het boek al snel na verschijnen zowel door volwassen als door jeugdige lezers verslonden werd, op de duur zelfs hoofdzakelijk door de jeugd. Dit dubbele publiek maakt van Conscience's bekendste werk een ambivalente tekst. Die ambivalentie werd nog versterkt toen het boek in de twintigste eeuw speciaal bewerkt werd voor jonge lezers. In dit artikel focus ik op drie adaptaties voor de jeugd (uit 1952, 1979 en 1984). Meer specifiek onderzoek ik op welke manieren de drie bewerkers de tekst hebben aangepast aan hun nieuwe doelpubliek. Die aanpassingen analyseer ik zowel op structureel als op inhoudelijk en stilistisch niveau. Uit de analyse komen drie verschillende strategieën naar voren waarmee de bewerkers zijn omgegaan met de spanning tussen respect voor de gecanoniseerde brontekst en gerichtheid op de jonge lezers en de volwassen bemiddelaars die de tekst bij die lezers moesten brengen.

Abstract

Is *De Leeuw van Vlaenderen* a children's book? Soon after its publication adults as well as young readers read and loved the book, and eventually the audience of children outgrew the audience of adults. This dual readership turns Conscience's most famous work into an ambivalent text, and this ambivalence only increased when the book was adapted for young readers in the twentieth century. This article focuses on three adaptations of the original novel for children (from 1952, 1979 and 1984). More specifically, it examines how all three adapters have altered the original text to serve their new reading audience, as far as structure, content and style were concerned. The analysis reveals three different strategies to deal with the tension between a genuine respect for the canonized source text and a new orientation towards a young readership and the adult mediators who had to deliver the adaptations to these young readers.

E-mail

jan.vancoillie@
kuleuven.be

De roman van Conscience werd een van die boeken, zoals elk land er bezit, die ieder in zijn jeugd gelezen heeft en die een gemeenschappelijke band hechten om alle eenheden van het volk. (De Bock, 1943, p. 112)

Is *De leeuw van Vlaenderen* een jeugdboek? Blijkbaar had iedereen uit de tijd van De Bock het in zijn jeugd gelezen. Dat het boek al snel door de jeugd werd verslonden, blijkt uit een recensie in *Den Vaderlander* uit 1845: ‘De jeugd (en daer ligt de voortreffelyke deugd van dit gewrocht) verzwelgt den Leeuw en boezemt zich de vlaemsche gevoelens in, en met de jeugd moet de vlaemsche volksgeest zich beginnen te vormen.’ (geciteerd in Jacob, 1913, p. 166)

1. DE LEEUW ALS AMBIVALENTE TEKST

De Leeuw van Vlaenderen behoort tot wat Shavit typeert als ambivalente teksten, ‘texts that belong simultaneously to more than one system and consequently are read differently (though concurrently) by at least two groups of readers’ (Shavit, 1986, p. 66). Shavit focust vooral op kinderboeken die ook door volwassenen gelezen worden, zoals *Alice in Wonderland*. Bij *De Leeuw van Vlaenderen* werkt het net andersom: de tekst werd oorspronkelijk voor volwassenen gepubliceerd, maar blijkbaar al snel ook verslonden door de jeugd, en op de duur zelfs nog bijna uitsluitend door de jeugd.¹

Wat een sterke indruk het boek op jonge lezers maakte, valt te lezen in *De Witte* van Ernest Claes (1920, p. 158):

Hij zat daar heel en al van de wereld afgezonderd, de zon stond boven het korenveld te laaien, het gele gouden koren reuzelde zachtjes, en ’t was als een ver, ver geruis uit een wondere wereld, als de stemmen van verdwenen heldengeslachten. En aandachtig luisterde hij even naar de geheimzinnige geluiden die om hem ruischten, en hij meende den daverenden dreun van stormende rossen te hooren, en ’t galmen van

¹ Dat *De Leeuw van Vlaenderen* inderdaad populair was bij meerdere generaties jonge lezers, blijkt uit vele uitspraken van auteurs die zich het boek herinneren uit hun jeugd, zoals Pol De Mont, Alfons De Cock (Hans, 1912, p. 116-117), August Snieters (Bekkering et al., 1989, p. 471) en J. Riemens-Reurslag (Duyckx & Linders, 1991, p. 56). Ook academici herinneren zich het boek uit hun jeugd: ‘De rijpere lezer vandaag leest de werken van Conscience niet meer, maar zij hebben alle onze jeugd verblijd en beziel.’ (Van Vlierden, 1974, p. 26)

heldenstemmen, en de zware slagen van kampende ridders... En dan keek hij op naar de oneindige hoge blauwe lucht die koepelde boven de landen, en hij zag alles, alles gebeuren zoals 't geweest was, en hij was er bij...

Het wekt dan ook geen verwondering dat de klassieker van Conscience opgenomen is in geschiedenissen en encyclopedieën van de jeugdliteratuur, zoals die van Van Kalken (1910), Schmook (1934) en Kümmerling-Meibauer (1999).

Vast staat dus dat *De Leeuw van Vlaenderen* al snel ook door de jeugd werd gelezen en in die zin als een 'jeugdboek' kan worden beschouwd. Mogelijk verklaart dit waarom het zo lang duurde voor er speciale bewerkingen voor jonge lezers verschenen en waarom er relatief weinig jeugdbewerkingen zijn. Onderzoek van de aanwezige exemplaren van *De Leeuw van Vlaenderen* in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen, de Koninklijke Bibliotheek Brussel en de KB Den Haag leverde drie uitgaven op die als jeugdboek gecatalogiseerd kunnen worden.² Deze vormen de doelteksten van dit onderzoek:

- Conscience, H. (1952). *De leeuw van Vlaenderen*. Naverteld door H. de Bruijn. Illustraties van Roothciv. 's Gravenhage/Djakarta/Antwerpen: Van Goor/De Nederlandsche boekhandel (Gulden Sporen Serie).
- Conscience, H. (1979). *De leeuw van Vlaenderen*. Bewerkt door M. Zwiers. Illustraties van Fiel van der Veen. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum (Beroemde Avonturen).
- Conscience, H. (1984). *De leeuw van Vlaenderen*. Nederlandse bewerking door Hetty van den Heuvel. Illustraties van R. van Riet. Aartselaar/ Harderwijk: Deltas.

Overigens werd ook in het buitenland *De Leeuw van Vlaenderen* vaak als jeugdboek verspreid, onder meer in Duitsland (De Bock, 1938, p. 446-449), Italië en Spanje (Saguer, 2005, p. 67), Polen en Hongarije. In al die landen werd het boek van Conscience ingeschakeld in het opkomende nationalisme.

² Daarnaast zijn er nog uitgaven en bloemlezingen voor schoolgebruik, zoals *het Vlaamsch leesboek voor het zevende leerjaar der lagere scholen: Het Hendrik Conscience-boek voor de schooljeugd* (Antwerpen: Van Rietvelde, 1922) en meerdere uitgaven in stripvorm, onder meer van B. de Moor (in *Kuifje*, september 1949-december 1950 en *De Standaard*, 1952), P. Durbin (in *Robbedoes*, september 1949- augustus 1951), Buth (in *De Post*, 1955-1956) (Vanhoutte, 2002, p. 416, noot 15).

2. DE LEEUW ALS NATIONALISTISCHE TEKST

Dat *De Leeuw van Vlaenderen* een belangrijke rol gespeeld heeft bij het opkomende Vlaams-nationaal bewustzijn staat buiten kijf. Simons typeert die impact als volgt: ‘Onder zijn hand groeide de historische stof van de strijd der Vlaamse gemeentenaren tegen het oppermachtige Franse leger echter uit tot een epos, dat als bron van nationale bezieling in onze negentiende-eeuwse letteren zijn weerga niet heeft’ (Simons, 1983, p. 14) Wauters heeft het over de ‘prominent aanwezige nationale boodschap’ (Wauters, 2002, p. 402). Conscience zelf liet over zijn bedoeling geen twijfel bestaan. In zijn ‘Voorwoord’ schrijft hij: ‘Het boek dat wy onzen lezeren voorstellen getuigt hunner nationaliteit en oversaegdheid.’ En hij besloot zijn roman met de boodschap: ‘Gy Vlaming, die dit boek gelezen hebt, overweeg, by de roemryke daden welke hetzelve bevat, wat Vlaenderen eertyds was – wat het nu is – en nog meer wat het worden zal indien gy de heilige voorbeelden uwer Vaders vergeet!’ (Conscience, 2002, p. II; 394)

De nationalistische bedoeling maakte Conscience's roman ongetwijfeld extra interessant voor de volwassen bemiddelaars die dit nationalisme aan de jonge generatie wilden doorgeven. Verscheidene onderzoekers wijzen op de sterke band tussen jeugdliteratuur en natievorming. (Webb, 2000; Kelen & Sundmark, 2013). Van ouds wordt jeugdliteratuur beschouwd als een bijzonder geschikt medium om normen en waarden over te dragen, onder meer liefde voor vaderland en moedertaal. De overdracht van die waarden krijgt extra steun vanuit de idee dat de jeugd de toekomst is van de natie en vanuit parallellen tussen de ontwikkeling van de natie en die van kinderen tot volwassenen. O’Sullivan vat dit potentieel van de jeugdliteratuur als volgt samen: ‘Children’s literature is the branch of literature read and shared by the greatest numbers of members of most communities and a sanctioned location of communication about what it means to belong to that specific group. In this respect it functions as a reservoir for the collective memory of a nation’ (O’Sullivan, 2011, p. 6). Ongetwijfeld stuurt de nationalistische strekking mee de beslissing om Conscience's roman voor de jeugd te bewerken. De vraag is hoe de bewerkers er in verschillende contexten mee omgaan.

3 DE LEEUW IN JONGER VEL

De ambivalente status van *De Leeuw van Vlaenderen* roept de vraag op waarom er in de tweede helft van de twintigste eeuw dan toch bewerkingen

voor de jeugd kwamen. Het antwoord op deze vraag is complex, maar dient op de eerste plaats gezocht te worden in de veranderende context die maakte dat de oorspronkelijke tekst van *Conscience* niet langer geschikt of aantrekkelijk gevonden werd voor jonge lezers. In de vertaalwetenschap wordt de studie van de context vaak verbonden met het onderzoek naar veranderende normen. Toury definieert normen als ‘the translation of general values or ideas shared by a group – as to what is conventionally right and wrong, adequate and inadequate – into performance instructions appropriate for and applicable to particular situations’ (Toury, 1999, p. 15).

Bij jeugdliteratuur spelen vooral literair-esthetische en pedagogisch-didactische normen een rol. Bewerker passen aldus de bronteksten aan doordat de normen veranderen die bepalen wat goede (jeugd)literatuur is of wat goed is voor de opvoeding van kinderen. Ze worden daarbij gestuurd door hun kindbeeld, dat wil zeggen het beeld dat ze hebben over hoe kinderen zijn en waar ze al dan niet van houden, over wat ze aankunnen en wat geschikt, goed of nuttig voor hen is (Oitinen, 2000; Joosen en Vloeberghs, 2008, p. 28-30). Deze kindbeelden maken deel uit van ruimere maatschappelijke denkbeelden of opvattingen over hoe de wereld in elkaar zit of hoe hij in elkaar zou moeten zitten (Stephens & McCallum, 1998). Ze zijn aldus sterk verbonden met de ideologie van de sociale groep waartoe de bewerkte behoort. Kindbeelden zijn belangrijk om de concrete aanpassingen in bewerkingen voor de jeugd te helpen verklaren. Studies van bewerkingen voor de jeugd maken duidelijk dat veranderende kindbeelden kunnen leiden tot ingrijpende aanpassingen. Om hun tekst aan te passen aan het nieuwe, jeugdige publiek in een andere tijd wordt de taal vereenvoudigd en de structuur doorzichtiger gemaakt, passages die ongeschikt worden bevonden voor kinderen worden geschrapt en lessen worden toegevoegd (Parlevliet, 2009).

Typisch voor jeugdliteratuur is dat de bewerkers zich niet alleen richten op de jonge lezers, maar ook op de volwassen ‘bemiddelaars’. Jeugdboeken en -bewerkingen zijn altijd dubbel geadresseerd, er wordt met twee verschillende publieken tegelijk gecommuniceerd (Shavit, in Beckett, 1999, p. 93). Bewerkingen dienen niet alleen om de teksten geschikt en aantrekkelijk te maken voor jonge lezers, maar ook om ze aanvaardbaar te maken voor de volwassenen die ze bij de jeugd moeten brengen: boekhandelaren, bibliothecarissen, ouders, pedagogen en onderwijzers. Deze bemiddelaars functioneren bovendien als een soort poortwachters van het jeugdliteraire communicatieproces. Zij spelen een cruciale rol bij de selectie van literatuur die in aanmerking komt voor bewerking, ze bepalen mee wat de moeite waard is om door te

geven aan de volgende generatie. De bedoeling om belangrijke literaire werken toegankelijk te maken voor de jeugd is een cruciale motivatie om klas-sieke werken uit de literaire canon te bewerken voor de jeugd (Geerts & Van den Bossche, 2011, p. 9, 13).³ Tegelijk bevestigen bewerkingen de status van een werk uit de canon en kunnen ze die zelfs versterken (Lefevere, 1992; Stephens & McCallum, 1998, p. 21; Hutcheon, 2009, p. 334; Parlevliet, 2009, p. 30; Geerts & Van den Bossche, 2011, p. 4).

Wackers (1995) typeert deze motivatie als literair-historisch: de bewerker wil de jeugd laten kennismaken met een stuk historisch belangrijk cultuuroord. Bewerkingen van werken uit de canon zijn aldus onlosmakelijk verbonden met normen, vanuit het geloof dat 'een gedeelde culturele geletterdheid aan de basis ligt van gemeenschappelijke normen en waarden' (Soetaert, 2006, p. 13). Hierdoor gaat de literaire canon vaak samen met nationalisme: één volk, één canon.⁴

De gerichtheid op de jonge lezer enerzijds en de bedoeling om een werk uit de literaire canon over te dragen anderzijds, stelt de bewerkers voor een dilemma: hoe kunnen ze de aanpassing aan de jonge lezers verzoenen met respect voor het gecanoniseerde, literaire werk?⁵ Precies die spanning staat centraal in dit onderzoek, waarin wordt nagegaan hoe bewerkers omgaan met dit dilemma en welke normen hun keuzes hierbij aansturen.

4. ONDERZOEKSMETHODE

Om te onderzoeken hoe de bewerkers omgaan met de spanning tussen het respect voor de canontekst en de gerichtheid op jonge lezers, wordt de brontekst

³ Het begrip 'canon' hanteer ik in de betekenis van Kümmerring-Meibauer (2003, p. 29): 'Als "Kanon" bezeichnet man generell ein Korpus von Werken, das entweder in mündlicher Überlieferung oder in schriftlicher Form festgehalten wurde und von einer Gemeinschaft [...] als besonders wertvoll und deshalb als tradierenswert anerkannt wird'.

⁴ Dat dergelijke opvoedende, sterk ideologisch gekleurde motivering geen uitzondering was, mag blijken uit het voorwoord bij een bloemlezing voor schoolgebruik uit 1922: '[G]een toch kan bogen op een heldendicht in proza, waar 't volk, en 't volk alléén, in zijn verschillende roerselen verzinnebeeld door enkele op den voorgrond tredende personen, "de" rol speelt, zijn eigen rol van lijdende, strijdende en zegepralende gemeenschap. En dit hebben onbewust begrepen de honderdduizenden Vlamingen die als kind of jongeling "De Leeuw van Vlaanderen" gelezen hebben, en dáárom is de invloed van dit boek van onovertroffen betekenis.' (Michelsen, 1922, z.p.)

⁵ Parlevliet wijst erop hoe dit dilemma leidde tot hevige discussies tussen voor- en tegenstanders van bewerkingen voor de jeugd. De eerste vonden bewerkingen noodzakelijk als een opstapje naar latere lectuur van de originele tekst, de tweede vonden bewerkingen een onverantwoorde verminking van of aanslag op het origineel. (Parlevliet, 2009, p. 60-61)

van Conscience vergeleken met de drie Nederlandstalige bewerkingen voor de jeugd. In dit geval doet zich een extra complicatie voor doordat er meerdere bronteksten zijn. Voor dit onderzoek zijn er twee van belang, de eerste uitgave van 1838 en de tweede (onder druk van de katholieken gewijzigde) druk uit 1843, waarop volgens Vanhoutte de meeste latere versies gebaseerd zijn (Vanhoutte, 2002, p. 467).⁶ Geen van de bewerkers geeft aan op welke versie hij of zij zich baseerde. Een verkennende comparatieve studie van de belangrijkste gewijzigde fragmenten (vooral die waarin de romance tussen Machteld en Adolf vorm krijgt) maakte duidelijk dat enkel de meest recente versie uit 1984 teruggaat op de eerste uitgave.

Om de veranderingen die de bewerkers aanbrengen gestructureerd in kaart te brengen, wordt in deze studie een beroep gedaan op het analysemodel dat Lambert en Van Gorp (1985) ontwikkelden voor het comparatieve onderzoek van vertalingen met hun bronteksten. Eerst worden de *preliminary data* onderzocht (informatie op titelpagina en omslag, voorwoorden enz.). Vervolgens wordt het macroniveau geanalyseerd (de lengte van de tekst, de indeling in hoofdstukken, grote weglatingen of toevoegingen, het gebruik van titels en de plaatsing en inhoud van de illustraties). Daarna wordt gefocust op het microniveau waarin de veranderingen bestudeerd worden op verschillende linguïstische niveaus. Bij deze analyse wordt gewerkt met geselecteerde fragmenten die de centrale thematische lagen van de roman illustreren (de Vlaams-nationale laag en de romantische laag) en waarin motieven voorkomen waarvan onderzoek uitwees dat ze extra gevoelig zijn voor adaptatie aan de jonge lezers: geweld (Joosen, 2012, p. 150; Van Coillie, 2013) en lichamelijke/seksualiteit (Parlevliet, 2009, p. 157-164).

Om de veranderingen op het microniveau te benoemen, wordt gebruik gemaakt van de vijf transformaties uit de klassieke retorica: weglating (*detractio*), toevoeging (*adiectio*), herschikking (*transmutatio*), vervanging (*immutatio*) en herhaling (*repetitio*). Deze laatste strategie heeft betrekking op wat in de bewerking uit de brontekst behouden blijft. Om deze transformaties te linken aan normen en waarden, wordt specifiek gefocust op linguïstische markeerdere. Voor dit laatste wordt gebruik gemaakt van inzichten uit de kritische

⁶ De uitgave van 1838 raadpleegde ik in de tekstkritische editie van Vanhoutte, uitgegeven bij Lannoo in 2002, de tweede druk van 1843 in de populaire editie door Office de Publicité (vroeger J. Lebègue & Cie). Over Lebègue, die in 1888 alle rechten kocht en ze behield tot 60 jaar na het overlijden van Conscience, zie Vanhoutte (2002, p. 473). De bronteksten duid ik verder aan met C 1838 en C 1843. Wanneer alleen spelling en leestekens verschillen, citeer ik enkel de uitgave van 1843 (in de editie van Lebègue).

linguïstiek van Fowler (1986) en de kritische discoursanalyse van Van Dijk (1997) en Fairclough (2003). Beide disciplines nemen aan dat syntactische en semantische keuzes in een tekst de waarden en overtuigingen reflecteren van de auteurs (bewerkers) en de sociale groepen waartoe ze behoren. Die waarden en overtuigingen worden duidelijk in wat de onderzoekers 'linguistic markers' noemen, zoals herhalingen, passieve of actieve werkwoorden, modale werkwoorden, verwijswaarden en evaluatieve adjectieven of bijwoorden.

De interpretatie van de bevindingen uit de *preliminary data*, het macro- en het microniveau, gebeurt in wat Lambert en Van Gorp (1985) de *systemic context* noemen. De bevindingen worden vergeleken en onderliggende normen worden geïdentificeerd. Daarbij worden verbanden gelegd met de ruimere literaire en maatschappelijke context.

5. PRELIMINARY DATA

Alle drie de bewerkingen hebben als titel *De leeuw van Vlaanderen*. Ze worden ook allemaal gepresenteerd als bewerkingen, zij het niet op dezelfde manier. De versies uit 1952 en 1984 vermelden de bewerker op de titelpagina, die van 1979 doet dat enkel in het colofon.

Zowel de bewerking uit 1952 als die uit 1979 maakt deel uit van een reeks. De eerste beklemtoont daarbij de aanpassing aan de jonge lezers: 'Gulden Sporen serie. Klassieke verhalen opnieuw aan de jeugd verteld'. De tweede plaatst het boek in het genre van het avonturenverhaal: 'Beroemde avonturen'. De uitgave uit 1984 doet dit indirect door op de achterkant andere titels te vermelden die bij dezelfde uitgever verschenen, zoals *De drie musketiers* en *Moby Dick*. Op het schutblad van de bewerking uit 1952 staat dat in dezelfde reeks ook al *De drie musketiers* verscheen.

De flapteksten van de bewerkingen uit 1979 en 1984 geven al iets bloot over de verschillende aanpak. De tekst uit 1979 bevat meer informatie en meer namen. Tegelijk valt de populariserende toon op, onder meer in de slotzin: 'Zij zullen de Fransen een lesje leren!' De flaptekst uit 1984 legt de benaming 'Guldensporenslag' uit en richt zich direct tot de lezer: 'In dit boek lees je hoe...'

Enkel de bewerking uit 1952 bevat een 'inleiding', die meteen heel wat verduidelijkt over het doel en de strekking van het boek. Ze opent met een korte

biografie van Conscience, waarin zijn Vlaamsgezindheid in de verf wordt gezet met evaluatieve adjectieven als ‘vurig’ en ‘geliefde’. De laatste alinea expliciteert de bedoelingen van de uitgevers en is gericht tot de volwassen bemiddelaar. Daarbij expliciteert de inleiding de dubbele motivatie van bewerkingen van jeugdklassiekers (ontspanning bieden voor de jonge lezer en hen laten kennismaken met de canon) en verbindt ze die met de overdracht van normen en waarden: ‘Het is de bedoeling van de uitgevers in deze Gulden Sporen serie een aantal verhalen te brengen in dezelfde geest als dit eerste deeltje, waaraan het geheel zijn naam ontleent. Enerzijds goede ontspanning in een vorm, die ook voor onze moderne jeugd geschikt is; anderzijds een voorlopige kennismaking met belangrijke boeken en gebeurtenissen uit het verleden en daardoor een zeer voorzichtige benadering van enkele dier waarden, die tot het onvervreemdbaar, onwaardeerbaar bezit van onze beschaving behoren.’ (1952, p. 6)

6. MACRONIVEAU

Het volgende overzicht van het aantal woorden in bron- en doeltteksten maakt meteen duidelijk hoe drastisch de bewerkers tewerk gingen. Ze hebben de brontekst tot de helft of minder gereduceerd. Bovendien nam geen enkele bewerker voetnoten uit de tekst van Conscience over, noch de opdracht, het voorwoord of de citaten boven de hoofdstukken uit de eerste druk.

TABEL 1:
Aantal woorden in bewerkingen van *De Leeuw van Vlaenderen*

Uitgave	Aantal woorden
C 1843	ca. 118.000 woorden (zonder voetnoten)
1952	ca. 37.450 woorden
1979	ca. 50.850 woorden
1984	ca. 41.850 woorden

De versie uit 1852 is niet alleen het kortst, ze wijzigt ook het meest drastisch de indeling in hoofdstukken. In plaats van de oorspronkelijke 24 hoofdstukken telt deze bewerking er slechts 11. Toch is geen enkel hoofdstuk volledig geschrapt. Wel zijn er enkele samengevoegd en zijn sommige gereduceerd tot enkele regels (hoofdstukken 15 en 16). De hele operatie komt neer op een grote vereenvoudiging, die typerend is voor veel jeugdbewerkingen van klassiekers (Parlevliet, 2009). De bewerking van 1979 vat hoofdstuk 12 in een

paar regels samen en voegt die bij hoofdstuk 11, waardoor er 23 hoofdstukken overblijven. De versie uit 1984 ten slotte telt evenveel hoofdstukken als het origineel, maar voegt het begin van het oorspronkelijke hoofdstuk 16 bij 15, waardoor het nieuwe hoofdstuk begint met het gesprek tussen Breydel en De Coninck dat bepalend zal zijn voor het verdere verloop van de gebeurtenissen.

Wat wel volledig geschrapt is in de drie bewerkingen, is het historische vervolg. Wellicht bevatte dit stuk voor de bewerkers te veel saaie historische informatie en was de nationalistische oproep op het einde te weinig gericht op het nieuwe, jeugdige publiek. In de bewerking uit 1952 is een passage uit dit vervolg wel in een ander hoofdstuk verwerkt, met name het fragment over het grote aantal gulden sporen dat op het slagveld gevonden werd. Hiermee sluit de tekst uit 1952 sterker aan bij de nationalistische inslag van het origineel.

De andere grotere weglatingen variëren van enkele regels tot meerdere pagina's. De bewerkers schrappen vooral fragmenten die de vaart uit het verhaal halen, waardoor jonge lezers zouden kunnen afhaken. Het gaat vooral om lange beschrijvingen, uitvoerige dialogen of monologen en auctoriale bespiegelingen. Soms laten de drie bewerkers dezelfde passages weg, maar vaak ook niet, of vat de ene bewerker samen waar de andere schraapt. Zowel beschrijvingen van de natuur als van interieurs en wapentuig sneuvelen, vooral als ze gepaard gaan met homerische beeldspraak. Monologen en dialogen worden het sterkst ingekort of geschrapt als ze gepaard gaan met veel pathetiek of hoofse taal die ver af staat van de belevingswereld van de jonge lezers, zoals in het gesprek tussen Machteld en de gewonde Adolf uit hoofdstuk 6 (C 1843, p. 61-63 en C 1838, p. 80-83).

Een voorbeeld van een weglating van een auctoriale bespiegeling (van 66 regels) is die over de roeping van Pieter de Coninck uit hoofdstuk 18. Allicht oordeelden de bewerkers dat de geëxalteerde stijl en het hooggestemde register de passage moeilijk verteerbaar maakte voor jonge lezers uit de twintigste eeuw, met zinnen als de volgende: 'Sedert dit oogenblik had de Coninck maar één gevoel, maar ééne zucht in zijn hart behouden: uit het groote woord vaderland ontstonden al zijne gedachten, al zijne aandoeningen; belang, maagschap, rust, alles werd vergeten, om de liefde tot den Leeuwenbodem alleen in den wijden boezem te laten wonen.' (C 1843, p. 223)

Behalve literair-esthetische normen (het gebrek aan actie of herkenbaarheid en de 'opgeklopte' stijl) zijn ook pedagogische normen verantwoordelijk voor

weglatingen of grote inkortingen. Dat is vooral het geval bij passages met veel geweld, zoals het ophangen van enkele Clauwaerts, de moord op de moeder en zus van Jan Breydel of het gruwelijk doden van een verrader. Daarop wordt verder in het artikel dieper ingegaan.

Opmerkelijk is het verschil in de weergave van de Slag der Gulden Sporen (hoofdstuk 23). Terwijl de versie uit 1952 ca. 5100 woorden telt, tellen die van 1979 en 1984 er slechts ca. 3250, respectievelijk ca. 1600. In de versie van 1952 worden alleen enkele al te gruwelijke details geschrapt, zoals de beschrijving van de bebloede beenhouwers. In de bewerkingen van 1979 en 1984 worden hele passages weggelaten, zoals die over Willem van Saeftingen die de Franse banier bemachtigt, De St. Pol die probeert te vluchten of de Leliaerts die worden afgemaakt. Door deze verschillende aanpak komt de heldenstrijd van de Vlamingen in de bewerking van 1952 veel centraler te staan, wat aansluit bij de reekstitel en de bedoeling uit het voorwoord. In de lijn van deze bedoeling sluit ook het fragment waarin Breydel en De Coninck tot de adelstand worden verheven, veel dichters aan bij de brontekst dan in de versies van 1979 en 1984. De passage krijgt ook een aparte illustratie, die nog sterker in de verf zet hoe moed, opoffering en vooral vaderlandsliefde worden beloond.

Nog opmerkelijk op macroniveau zijn de toegevoegde titels boven de hoofdstukken in de bewerking van 1952, die een typische aanpassing zijn aan de jonge lezers. Ze wekken vooral spanning op: 'Vreemde overheersers', 'Hoog bezoek' of 'Wraak en redding'. Overigens valt op dat geen van de drie bewerkingen grote toevoegingen (van meer dan een paar zinnen) bevat, een praktijk die nochtans helemaal niet ongebruikelijk is in bewerkingen van klassiekers voor de jeugd (Parlevliet, 2009).

Alle drie de jeugdbewerkingen bevatten illustraties en een actietafereel op de voorkant, wat de boeken meteen het uiterlijk van een jeugdboek geeft. Zowel het aantal als de aard van de illustraties verschilt echter. De versie uit 1952 bevat twaalf illustraties, die duidelijk in dienst staan van de Vlaamse strijd. De helft van de prenten beeldt Breydel en/of De Coninck af en zowel de kaft als twee binnenillustraties en een kleinere illustratie op het schutblad tonen de Leeuw in volle actie. De bewerking uit 1979 telt dertien illustraties, die echter volledig andere scènes afbeelden, weliswaar ook vooral actietaferelen (zoals de zoon die de beul neersteekt op het schavot of de Franse ruiters die in het moeras zakken) maar ook enkele emotionele passages (bijvoorbeeld Machteld en de priester bij de gewonde Adolf, wat de romantische slotpassage

versterkt). De versie uit 1984 bevat zes illustraties in de voor die jaren populaire stripstijl (die doet denken aan *De Rode Ridder* van Willy Vandersteen). De illustrator plaatst de figuur van Machteld duidelijk meer op de voorgrond (ze komt voor op vier van de zes illustraties) en legt daardoor meer nadruk op het romantische thema.

7. MICRONIVEAU

Op het microniveau worden fragmenten geanalyseerd die de verschillende aanpak van de drie bewerkers illustreren. De fragmenten zijn geselecteerd omdat ze kernpassages bevatten uit de twee centrale lagen in de roman: de Vlaams-nationale laag en de romantische laag of omdat ze handelen over traditioneel heikele onderwerpen in bewerkingen voor jonge lezers: geweld en erotiek/lichamelijkheid.

7.1. DE VLAAMS-NATIONALE LAAG

Uit de analyse van het macroniveau bleek dat in de drie bewerkingen passages geschrappt zijn waarin het Vlaams-nationale thema aan bod komt. Dit is onder meer het geval in redevoeringen van Gwijde en De Coninck die in de versie uit 1984 worden weggelaten en in die uit 1952 en 1979 worden ingekort, of in verscheidene auctoriale commentaren waarin de heldenmoed van de Vlamingen bezongen wordt (bijvoorbeeld in C 1838, p. 331-332). Deze weglatingen betekenen echter geenszins dat het nationalisme uit de bewerkingen verdwenen is. In de drie versies blijft de heroïsche strijd van het kleine Vlaanderen tegen het grote Frankrijk centraal staan. Het is een strijd van ‘dappere Vlaamse burgers en edellieden’ tegen de ‘Franse bezetters’, zoals de flaptekst uit 1984 stelt, of van de helden Pieter de Coninck, Jan Breidel en Robrecht de Béthune, de ‘Leeuw van Vlaanderen’, die volgens de flaptekst uit 1979 de Fransen ‘een lesje zullen leren’. De inleiding uit 1952 stelde de bewerking het meest expliciet in dienst van de Vlaamse strijd (zie hierboven).

Op macroniveau werd duidelijk dat de bewerking van 1952 sterker de Vlaams-nationale strekking bewaart. Een analyse op microniveau laat zien dat ze die af en toe zelfs versterkt. Soms voegt de bewerkster een bijzin toe in de typering van personages, die het leed dat de Vlamingen werd aangedaan in de verf zet. Zo

wordt over De Chatillon gepreciseerd dat hij ‘de Vlamingen zoveel leed had berokkend’ (1952, p. 100) en wordt de verrader Brakels getypeerd als een man ‘die zo diep gezonken was, dat hij zijn vaderland had verraden’ (1952, p. 82). Elders worden evaluatieve adjectieven toegevoegd die het contrast tussen de dappere Vlamingen en de slechte Fransen in de verf zetten zoals in ‘Want Van Arckel had besloten, de Vlamingen bij te staan in hun strijd tegen *de wrede, onedelmoedige* Fransen’ (1952, p. 92; mijn cursivering). Nog elders beklemtoont een toegevoegd uitroepteken de Vlaamse zaak. Als de Leeuw op het slagveld verschijnt, luidt het in de brontekst uit 1843 over zijn wapenschild: ‘en op zijne borst was een rood kruis geschilderd. Boven dit teeken, op zwarten grond, stond het woord “Vlaanderen” in groote zilveren letteren te lezen’ (C 1843, p. 308). In 1952 is niet alleen het teken veranderd, maar ook een uitroepteken toegevoegd: ‘Op zijn borst, op een gouden ondergrond, prijkte de zwarte Vlaamse leeuw!’ (1952, p. 102) De versie uit 1979 volgt trouw de brontekst en die uit 1984 schrapt de verwijzing naar het wapenschild.

Ook de aanpassingen in de volgende passage zijn subtiel. Daarin uit Jan Breydel tegen Pieter De Coninck zijn woede en frustratie over het nakende bezoek van Johanna van Navarra aan Brugge.

- “Wel. u. koning Philippe le Bel en de vervloekte Johanna van Navarra komen morgen te Brugge.” (C 1843, p. 71; vgl. C 1838, p. 90)
- “Er is nieuws, man! Philippe le Bel komt met die heks van een Johanna en een hele troep Frans gespuis morgen een bezoek aan ons Brugge brengen.” (1952, p. 29)
- “Waar het om gaat, is dat Philippe en de vervloekte Johanna van Navarre morgen in Brugge komen.” (1979, p. 49-50)
- “Koning Filips en dat loeder van een Johanna komen morgen naar Brugge voor een bezoek.” (1984, p. 36, 38)

Het valt meteen op dat de versie van 1979 het dichtst bij de brontekst blijft. Alleen het begin van de tussenkomst is aangepast aan de moderne spreektaal. Zowel de bewerker uit 1952 als die uit 1984 typeren Johanna van Navarra herkenbaarder voor de jonge lezers, als ‘heks’ en als ‘loeder’, waarbij ze ook de historische familienaam schrappen. De bewerker uit 1952 versterkt echter het contrast met de slechte Fransen door de toevoeging ‘en een hele troep Frans gespuis’ en zet bovendien de Vlaamse eigenheid in de verf door het bezittelijk voornaamwoord ‘ons’ toe te voegen voor ‘Brugge’.

Ten slotte vervangt de bewerker uit 1952 af en toe het woord Vaderland door ‘Vlaanderen’, waar de bewerker uit 1979 de brontekst volgt en die uit 1984 de term vaker schrapt.

- “O, God!” riep zij, “het vaderland is vrij! – De Franschen zijn verslagen! En mijn vader, u bezit ik weder! Dan zullen wij nog in ons schoon Wijnendaal terugkeeren.” (C 1843, p. 329)
- “Vlaanderen vrij! juichte Machteld door haar tranen heen. “De Franschen weg! O God, ik dank U! Blijf je nu altijd bij ons, vadertje?” (1952, p. 109)
- ‘O, God! riep ze toen uit. ‘Het vaderland is vrij! De Franschen zijn verslagen! En ik heb mijn vader terug. Nu gaan we terug naar Wijnendaal, ...’ (1979, p. 151)
- Machteld kroop op zijn schoot en luisterde naar zijn verhalen. De zorgen vielen van haar af. “Ik ben zo blij dat u weer terug bent!” verzuchtte ze. “Nu kunnen we naar Wijnendale terug gaan en wordt alles weer net als vroeger.” (1984, p. 122-123)

Een vergelijking van de fragmenten maakt duidelijk hoe de bewerking uit 1979 opnieuw heel dicht bij de brontekst blijft, terwijl die uit 1952 en 1984 meer aanpassingen voor de jonge lezers bevatten, met toevoegingen die de emotionele band tussen vader en dochter in de verf zetten.

De sterkere nadruk op de Vlaams-nationale thematiek in de bewerking van 1952 valt te verklaren uit de andere culturele context waarin de bewerkingen verschenen, en vooral uit de veranderde positie van de Vlaamse Beweging. In de jaren 1950 kende het Vlaams-nationalisme een heropleving. Kristallisatiepunt vormde de talentelling van 1947, waardoor Vlaanderen opnieuw een aantal gemeenten dreigde te moeten afstaan aan de Franstaligen. Het waren culturele verenigingen die in het verzet het voortouw namen en de Vlaamse kwestie losmaakten uit de strikt politieke invloedssfeer. Tegelijk kreeg de beweging impulsen door demografische, economische en sociale evoluties. De Vlaamse bevolking nam toe, de economie leefde op en de intellectuele middenlaag breidde uit: allemaal factoren die het Vlaamse bewustzijn versterkten (De Schryver, 1998, p. 72-73). De *Nieuwe Geschiedenis van België* spreekt zelfs over de ‘fantastische en mobiliserende heropleving van de Vlaamse beweging’ (Dujardin e.a., 2009, p. 1430). Binnen die cultureel geïnspireerde beweging speelde het culturele erfgoed, waaronder een klassieker als *De Leeuw van Vlaenderen*, een belangrijke rol. De inleiding van de

bewerking van 1952 verbindt de uitgave overigens met de viering van 650 jaar Slag der Gulden Sporen.

In de jaren 1970 en 1980 heerste er een heel ander klimaat, waarbij de Vlaamse Beweging gestaag vorderingen maakte in haar streven naar meer autonomie (De Schryver, 1998, p. 79). De Guldensporenromantiek kreeg in 1973 ‘een officiële plaats in het Vlaams volkslied, de Vlaamse Vlag en de Vlaamse feestdag’ (Dujardin e.a., 2009, p. 1744) en de Vlaamse overheid zou zich definitief losrukken uit de ‘romantisch-flamingantische retoriek’ na de nieuwe staatshervorming van 1980 (Dujardin e.a., 2009, p. 1750-1752). Toch zou de Vlaamse Beweging een voorliefde aan de dag blijven leggen voor het Vlaamse erfgoed, al werd dat in kunstmiddens niet langer ingezet als middel in de Vlaamse strijd. De bewerkingen uit 1979 en 1984 konden dan ook veel moeilijker inspelen op dit nationalisme. Ze zijn veel meer te zien als commerciële producten die aansloten bij het populaire genre van het historische avonturenverhaal (Hofman, 1983, p. 3) en kaderden in succesrijke reeksen met bewerkingen van klassiekers voor de jeugd. Na 1960 waren chauvinisme en nationalisme overigens bijna uit de Nederlandse historische jeugdromans verdwenen (Dasberg, 1981, p. 227).

7.2. DE ROMANTISCHE LAAG

Behalve door de heldhaftige strijd van de Vlamingen tegen de Franse bezetters wist Conscience in zijn roman de lezers ook te boeien door de romance tussen Adolf en Machteld. Vooral in deze romantische laag heeft de katholieke censor drastisch ingegrepen. In zijn eerste versie typeert Conscience de romance als heel passioneel, met veel hyperbolen, omhelzingen en tranen. In de tweede versie zijn zo goed als alle expliciete verwijzingen naar hun liefde weggewerkt. De woorden ‘beminde’ en ‘geliefde’ zijn systematische geschrapt of vervangen door ‘vriend’ of ‘broeder’ en ook woorden als ‘kussen’ of ‘driftig’ zijn verwijderd.

Doordat enkel de bewerking uit 1984 teruggaat op de eerste versie, valt te verwachten dat alleen daar de liefde tussen Adolf en Machteld geëxpliciteerd wordt, terwijl die in de bewerkingen van 1952 en 1979, die aansluiten bij de tweede versie, enkel gesuggereerd wordt. Dat blijkt inderdaad het geval, maar tegelijk bevatten de romantische passages veranderingen die wijzen op aanpassingen aan de jonge lezers of aan veranderde denkbeelden over de vrouw.

Bij haar eerste optreden typeert Conscience Machteld als volgt:

Nochtans boezemde Machteld geene liefde in; alhoewel zy als een kind mocht aenzien worden, hadden hare wezenstrekken die statigheid in zich, welke den eerbied der mannen dwingend afeischt en nimmer toelaet dat eene vermetele liefde zich in hunnen boezem wortelde. [...] By poozen veranderde het purper harer wangen in brandend rood, en dan liep eene gelyke kleur over gansch haer aenzicht, als of zy om iets beschaemd werd. Nochtans was het door dit gevoelen niet dat de maegd bloosde; want het was merkbaer dat het rood op hare wangen niet kwam, dan op het oogenblik dat Adolf van Nieuwland, met zyne liefdevolle blikken, haer zyne aanbidding smeekend toedroeg. (C 1838, p. 33).

De jeugdbewerking van 1984 is niet alleen veel korter en minder hoogdravend verwoord, ze verraadt ook een heel andere kijk op Machteld als vrouw:

Al heel wat ridders waren op slag verliefd op haar geworden, maar Machteld had nooit aandacht aan hen besteed. Ze was zelfverzekerd, net als haar vader en liet zich door niets of niemand van de wijs brengen. Behalve als Adolf naar haar keek. Dan bloosde ze en werden haar roze wangen dieprood. (1984, p. 15)

Machteld wordt getypeerd als ‘zelfverzekerd’ en de vergelijking met een kind is geschrapt, net als het afdingen van eerbied bij de mannen. Bovendien is de uitdrukking ‘liefde inboezemen’ vervangen door het voor jonge lezers meer herkenbare ‘verliefd worden’. Dit gebeurt overigens meermaals in de bewerking, wat wijst op een bewuste aanpassing aan het jeugdige publiek. Zo vervangt de bewerker de zin ‘Nooit had zy de liefde gekend en wist nog niet recht wat dat woord betekende’ (C 1838, p. 57) door ‘Nooit eerder was ze verliefd geweest en ze wist zich geen houding te geven in de ziekenkamer’ (1984, p. 24).

Ook door de zware hyperbolen en romantische vergelijkingen te schrappen, brengt de bewerker in 1984 de gevoelens dichterbij de jonge lezer van zijn tijd. Ten slotte bevordert de gewijzigde focalisatie de inleving:

- De bleekheid, die op Adolf’s gelaet gekomen was, en de ontsteltenis, die hem zoo zichtbaer had bevangen, hadden haer gezegd: gy zyt leelyk, uwe uitgeteerde wangen verschrikken, uwe verdoofde oogen boezemen vrees en afgryze in, de man zelf, dien gy bemint, heeft

voor uwen doodenblik gesidderd!’ [...] Adolf zal my niet meer beminnen, dacht zy: wie de geurige roos lief heeft raept derzelver gele bladen niet op, wanneer zy door den wind in het dal verstrooid zyn. (C 1838, p. 266)

- “Adolf schrok van mij, hij vindt me lelijk en mager en hij houdt niet meer van mij”, hamerde het door Machteld heen en ze sloot vertwijfeld haar ogen. Toen ze weer opkeek, lag Adolf op zijn knieën voor haar en streelde haar handen en haar wangen. Ze omhelsden elkaar alsof er niets veranderd was. (1984, p. 96)

De beschrijving van de passionele omhelzing die hen ‘in minnegloed’ deed verdwalen, schrapt de bewerker helemaal.

In de versie van 1843 wordt in bovenstaand fragment uitzonderlijk het woord ‘beminnen’ bewaard, al voegt Adolf er meteen aan toe dat hij altijd Machtelds ‘vriend en broer’ zal blijven. De bewerker uit 1952 schrapt de woorden ‘lelijk’ en ‘broer’ en maakt de passage zo iets meer inleefbaar. De bewerking uit 1979 blijft ook hier dicht bij de brontekst.

- “Ik ben leelijk, niet waar, Adolf?” zuchtte zij. “Gij zijt bang van mij, – gij zult mij niet meer als te voren beminnen!” [...] Altijd, altijd zal ik uw vriend en broeder zijn, Machteld.” (C 1843, p. 229)
- “Ik ben erg veranderd, nietwaar Adolf? Je had mij bijna niet herkend... [...] Kom, ik ben toch je vriend en zal het altijd zijn. Ik breng je goed nieuws!” (1952, p. 72-73)
- “Ik ben lelijk, hé, Adolf?” zuchtte ze. “Je bent bang voor me.” [...] Maar ik blijf altijd je vriend en broer, Machteld.” (1979, p. 121)

Een van de passages die het grondigst door de censor zijn aangepakt, is die waarin Machteld bij de zieltogende Adolf komt. In Consciences versie uit 1838 vergeet ze op dat moment ‘de schaemte en de zedigheit harer kunne’ en overdekt ze haar geliefde met kussen en tranen. Als bij wonder voelt Adolf zich vervolgens herleven. Ook in de bewerking van 1984 vergeet Machteld iedereen om zich heen en bedekt ze Adolfs gezicht met kussen. Maar Van den Heuvel kort het fragment wel duchtig in door alle hyperbolen en de meeste adjectieven te schrappen en de gedachten aan de hemel en de gebeden weg te laten, die de inleving voor de jonge lezer in de jaren tachtig al te zeer in de weg stonden. Bovendien maakt ze ook in dit fragment Machteld actiever door haar meer aan het woord te laten en haar gedrag te typeren met woorden als ‘felheid’ en ‘vastbesloten’.

In de tweede versie van *Conscience* is de rol van de priester, die bij het hele gebeuren aanwezig is, sterker (C 1843, p. 333-334). Omdat Machteld er geen rol van betekenis speelt, komt Adolfs herstel veel meer over als een wonder Gods. Machtelds kussen en strelingen zijn zorgvuldig weggewerkt, net als elke andere expliciete verwijzing naar de liefde tussen haar en Adolf. Dit blijft zo in de bewerkingen van 1952 en 1979.

Door de passionele liefde voor te stellen als een verliefdheid, maakt de bewerker in 1984 het verhaal in elk geval meer inleefbaar voor jonge lezers. Toch blijven de mogelijkheden voor identificatie beperkt, zeker in vergelijking met realistische jeugdromans uit de jaren zeventig en tachtig van bekende auteurs als Miep Diekmann, Jan Terlouw, Gerda van Cleemput of Gaston Van Camp. Ook het genre van het historische verhaal voor de jeugd was overigens ingrijpend veranderd: het was losgekomen van het nationalisme, koos voor gewone mensen in plaats van helden, besteedde meer aandacht aan de psychologie van de personages en gaf een kritischer kijk op het verleden (Hofman, 1983, p. 4; Bekkering, 1989, p. 310-311). Om aan te sluiten bij de psychologisering van de nieuwe jeugdroman had de bewerker de karakters van Machteld en Adolf meer moeten uitdiepen, met de emoties en de spanningen die gepaard gaan met het volwassen worden.

Bij andere klassiekers voor de jeugd gebeurde dat wel, bijvoorbeeld in bewerkingen van *Beatrijs* (Parlevliet & Van Coillie, 2013). Dat dit hier niet gebeurd is, ligt mogelijk aan het genre waar *De Leeuw van Vlaenderen* toe behoort, de historische avonturenroman. De reekstitel van de bewerking uit 1984 'Beroemde avonturen' wijst er duidelijk op dat de uitgever het boek binnen dit genre plaatst. Een belangrijk kenmerk van dit avonturenverhaal is de held: 'In samenhang met avontuur duikt altijd het begrip "held" op, met de eigenschappen "dapper" en "grootmoedig".' (Bekkering, 1989, p. 332). Binnen het genre van het heldenverhaal spelen vrouwen geen rol van betekenis. Hun functie ontlenen ze aan de mannelijke held (Hourihan, 1997, p. 156-158).

Ook de bewerkingen van 1952 en 1979 behoren tot reeksen klassieke avonturenverhalen, plaatsen de helden Jan Breydel, Pieter de Coninck en de Leeuw centraal en brengen vooral actie. In de jaren 1950 was het historische avonturenverhaal nog bijzonder populair, getuige daarvan de *Rode Ridder*-reeks, opgestart in 1953. Dat Machteld in de jeugdbewerkingen van 1952 en 1979 veel passiever is dan in de bewerking uit 1984, ligt op de eerste plaats aan het feit dat deze bewerkingen teruggaan op de tweede versie van *Conscience*. Toch zal ook de tijdsgeest een rol gespeeld hebben, zeker in 1952, waarin er

nog nauwelijks sprake was van de emancipatie van de vrouw. Dat de bewerker toch gevoelig was voor veranderde normen blijkt doordat de aanduiding ‘zwakke schepsels’ systematisch geschrapt is.

7.3. DE TABOES: GEWELD EN EROTIEK

In *De Leeuw van Vlaenderen* legde Conscience een voorkeur aan de dag voor epische gevechtstaferelen met veel actie en bloederige details. Wat dit betreft verschillen de eerste en de tweede versie van zijn roman nauwelijks. Klaarblijkelijk had de katholieke censor veel minder moeite met geweld dan met passionele liefde. Bij de bewerkers voor de jeugd blijkt het geweld wel in mindere of meerdere mate problematisch. In de drie teksten wordt het geweld afgezwakt, al gebeurt dat in de ene bewerking veel drastischer dan in de andere. Onderstaande tabel maakt duidelijk hoe de bewerkers het geweld in 37 gewelddadige taferelen hebben aangepakt. Het gaat om gevechtstaferelen met veel bloed, maar ook gruwelijke passages zoals die waarin Jan Breydel zijn paard dwingt om dode Fransen te vertrappelen, of waarin hij twee soldaten wurgt.

TABEL 2:
Scènes met geweld in drie bewerkingen

	1952	1979	1984
Bewaard	1	8	4
Geschrapt	30	19	17
Sterk ingekort (meerdere zinnen geschrapt)	2	1	6
Licht ingekort	1	5	5
Vervangen (afgezwakt)	3	4	5

Uit de tabel blijkt meteen dat de gewelddadige passages zelden onveranderd worden overgenomen. Ofwel worden ze volledig weggelaten (vaak geschrapt in een groter fragment, waardoor het moeilijk is om uit te maken of de auteur bewust het geweld wou schrappen), ofwel worden ze ingekort. Hierbij gaat de versie uit 1952 het verst. 30 van de 37 passages met expliciet geweld worden geschrapt, tegenover 19 in 1979 en 17 in 1984.

Een analyse van enkele fragmenten op microniveau verduidelijkt de verschillende strategieën van de bewerkers. Een eerste fragment beschrijft de

gruwelijke dood van De Chatillon. In geen enkele jeugdbewerking is de passage geschraapt, maar ze wordt wel op heel verschillende manieren bewerkt.

- [...], hieuw hij hem zoo verschrikkelijk op het hoofd, dat hem een groot gedeelte der wang te gelijk met het stuk van zijnen helm ontviel. Het bloed vloeyde op zijne schouders, en hij wilde zich nog verweren, maar twee krachtige slagen wierpen hem uit den zadel tusschen de voeten der paarden. De Vlamingen trokken hem daaruit, en hem achter de slagorde gesleurd hebbende, hakten zij hem aan stukken, terwijl zij hem zijne wreede vervolging razend verweten. (C 1843, p. 304; C 1838, p. 347)
- [...] en hieuw hem zo verschrikkelijk op het hoofd, dat er een stuk van zijn helm afsprong. Nog twee slagen en de Chatillon, die de Vlamingen zoveel leed had berokkend, viel uit het zadel. Hij had zijn dwingelandij met de dood bekocht. (1952, p. 99-100)
- [...] sloeg Adolf hem zo verschrikkelijk op het hoofd dat de Fransman een groot gedeelte van een wang tegelijk met een stuk helm verloor. Het bloed vloeyde op zijn schouders en hij wilde zich nog verweren, maar twee krachtige slagen wierpen hem uit het zadel tussen de paarden. De Vlamingen trokken hem weg en hakten hem in hun razernij in stukken. (1979, p. 144)
- ‘Graaf Gwijde liep gevaar maar Adolf van Nieuwland sloeg de Chatillon zo hard met zijn zwaard op de helm, dat hij gewond van het paard viel. De mannen van Gwijde hakten hem woedend in stukken, maar werden aan de andere kant aangevallen door de Clermont en zijn mannen. (1984, p. 119)

In de versie uit 1952 valt het gruwelijke detail van de wang weg, evenals het bloed (dat overigens vrijwel overal in deze versie wordt weggewerkt) en het aan stukken hakken. De versie van 1979 blijft ook hier dicht bij de brontekst. De taal is geactualiseerd, maar verder worden alleen enkele woorden op het einde geschraapt. Opnieuw is de versie uit 1984 het meest vrij. Net als in de bewerking van 1952 zijn het detail van de wang en het bloed geschraapt, maar het aan stukken hakken wordt wel bewaard.

Een tweede fragment maakt melding van het vermoorden van ouden, vrouwen en kinderen, met daarbij het gruwelijke detail dat hun lijken zonder begrafenissen aan de roofvogels worden overgelaten.

[...] begingen zij de gruwelijkste euveldeeden, welke men in den oorlog plegen kan. [...] Ouderdom noch kunne werd geëerbiedigd, vrouwen

en kinderen vermoord en hunne lijken zonder begrafenis den roofvogelen overgelaten. (C 1843, p. 269-270)

De bewerker uit 1952 schrapt beide zinnen (p. 88), terwijl die uit 1979 alleen de algemene aanduiding behoudt en de gruwelijke details weglaat: '[...] en begingen daarom de gruwelijkste wandaden die men in de oorlog kan bedrijven.' (1979, p. 135)

In zijn eerste versie beschrijft Conscience deze passage nog veel plastischer en wijst hij ook op verkrachtingen.

Ouderdom noch kunne werd geëerbiedigd, vrouwen en kinderen verkracht of vermoord en hunne lyken zonder begrafenis den roofvogelen overgelaten. [...] Zy doopten hunnen zweerden in het onnoozel bloed van zuigelingen, en oonteerden met vloekbare onkuischheid de weerlooze maegd wier vader zy in hare tegenwoordigheid gedood hadden. (C 1838, p. 313-314)

Opmerkelijk is dat de bewerker uit 1984 wel de gruwelijke details bewaart (ook het vermoorden van zuigelingen), maar de verkrachtingen vervangt door een 'onschadelijke' algemene formulering, wat erop wijst dat voor deze bewerker seksualiteit een groter taboe is dan geweld:

en liet hen alle gruweldaden begaan die men maar kan begaan in een oorlog, maar die met een eerlijke strijd niets te maken hebben. [...] Oude mensen, vrouwen en kinderen werden op gemene wijze vermoord en op straat gesmeten, zodat ze door dieren werden aangevreten. Onschuldige zuigelingen werden aan degens geregen en de Fransen bezwoeren dat het alle Vlamingen zo zou vergaan. (1984, p. 112)

Overigens worden in de jeugdbewerking uit 1984 alle verwijzingen naar verkrachtingen geschrapt of vervangen door minder expliciete aanduidingen zoals 'en hebben zelfs geen eerbied voor onze vrouwen' (p. 38). Deze censuur had de katholieke censor ook toegepast in Conscience's tweede versie, waarin alles wat indruiste tegen het zesde gebod vakkundig was weggewerkt. Daarom is er ook in de bewerkingen uit 1952 en 1979 geen spoor meer van te vinden.

De beruchtste scène waarin geweld en erotiek gecombineerd worden, is die uit de eerste versie van *De Leeuw van Vlaenderen* waarin een Franse soldaat de zus van Jan Breydel wil aanranden, wat haar moeder verijdelt door haar te doden.

By het aenschouwen dier bekoorlyke wezenstrekken drong een boosaerdige minnelust in zynen boezem, hy sprong driftig vooruit, omvatte de maegd met eenen arm, terwyl hy in de andere hand eenen degen hield, en rukte zyn slagoffer uit de armen der huilende vrouw.

[...]

De Soldenier, die hare dochter in de armen hield, wierp op dit oogenblik het haer van de wangen der maegd,- plaetste zynen mond op haer ontverwd gelaet en zoende haer zoo driftig, dat de ooren der stervende moeder het geluid er van ontvingen. Op het gezicht dier schennis kreeg zy het leven terug: [...] Zy stiet het mes dat zy uit hare tasche getrokken had, by herhaelde malen in de borst harer dochter [...] (C 1838, p. 226-227)

In de bewerking van 1984 is elke verwijzing naar de op seks beluste soldaat verdwenen. De passage is sterk ingekort en het is niet langer de moeder die haar dochter doodt, maar ze worden beiden door de soldaten vermoord:

De moeder van Jan Breydel en zijn zus hadden zich daar verstoppt, samen met een jonge beenhouwersgezel. Ze werden net zo lang door de Franse degens doorstoken, tot ze helemaal leeg gebloed waren. (1984, p. 81)

In de tweede versie van *De Leeuw* zijn zowel de ‘minnelust’ als de driftige kus geschrapt. De moeder doodt hier ook haar dochter niet meer, maar valt de soldaat aan, waarop hij eerst haar en daarna haar dochter vermoordt (C 1843, p. 191-192). In de bewerking van 1952 is de hele scène weggelaten: er wordt niet gerept over de dood van Breydels moeder en zuster (1952, p. 62). Ook in 1979 is de scène weg. De dood van Breydels moeder en zus wordt enkel nog kort vermeld verder in de tekst: ‘Ontelbare Vlamingen werden die dag vermoord... onder hen de moeder en een zuster van Jan Breidel.’ (1979, p. 104).

In een ander berucht fragment typeert Conscience in onverbloemde bewoordingen het gruwelijke karakter van Johanna Van Navarre:

Onder anderen gebood zij hem, dat men de borsten van al de Vlaamsche zeugen afsnijden en alle hunne biggen met het zwaard doorspeten zou [...] (C 1843, p. 235; vgl. C 1838, p. 279)

De bewerkers vinden deze taal blijkbaar ongepast voor hun jonge lezers. In 1852 en 1979 wordt het fragment geschrapt, in 1984 wordt de ongepaste taal geneutraliseerd:

[...] om hem uitgebreid te vertellen hoe hij de Vlaamse mannen, vrouwen en kinderen af moest slachten. Haar plannen waren te gruwelijk om hier te beschrijven. (1984, p. 100)

De microanalyse van de fragmenten met geweld of erotiek maakt duidelijk dat alle bewerkers aanpassingen doorvoeren, maar wel op verschillende manieren en in verschillende mate. Alle drie houden ze rekening met normen die bepalen wat toelaatbaar is voor hun jonge lezers. In het afzwakken van het geweld gaat de bewerkster uit 1952 het verst. Hij schrapt bijna alle geweldadige passages, behalve in de beschrijving van de Slag der Gulden Sporen, waarin hij enkel de meest bloederige passages inkort. De bewerksters uit 1979 en 1984 schrappen veel minder fragmenten met geweld, al werken ook zij de gruwelijkste details weg. Ze verschillen op dit vlak weinig, de bewerkster uit 1984 bewaart wel meer details.

Dat het geweld niet volledig geschrapt wordt, is op de eerste plaats te danken aan het genre van het heldenverhaal, waarin het optreden van de held vaak gewelddadig en roekeloos is (Hourihan, 1997, p. 17). Dat het meer aanwezig is in de versies uit 1979 en 1984, heeft mogelijk te maken met evoluties in de jeugdliteratuur, die in de jaren zeventig grondig veranderde. De literatuur voor de jeugd moest uit haar besloten, veilige wereldje komen en over de 'echte' werkelijkheid gaan, waarin ook dood, agressie én seks thuishoorden. Het was de bloeitijd van de zogenaamde probleemboeken (Holtrop, 1989, p. 437- 454; Van Coillie, 2007, p. 362-366). Toch blijkt erotiek in de onderzochte bewerkingen een taboe, ook in die van 1984, al gaat die terug op de ongekuiste eerste versie van Consciences boek. Mogelijk biedt ook hier het genre een verklaring: in het klassieke avonturenverhaal voor de jeugd heeft erotiek geen plaats. Maar ook de uitgever kan een rol gespeeld hebben: Deltas is een populaire uitgeverij voor het grote publiek die vooral 'onschuldige' bestsellers verspreidt, onder meer via warenhuizen.

7. CONCLUSIE

De analyse van zowel paratekst als macro- en microniveau maakt duidelijk dat de bewerkster uit 1979 op een heel andere manier omgaat met het typische dilemma om canonwerken te bewerken voor de jeugd. Zijn bewerking blijft veel dichterbij de brontekst dan die uit 1952 en 1984, toch in de stukken die hij bewaart. Op microniveau kiest hij duidelijk voor repetitio. Binnen de zinnen die hij bewaart, schrapt, vervangt, splitst en herschikt hij veel minder dan

de anderen. Op dit niveau blijkt het respect voor de brontekst voor deze bewerker belangrijker dan de gerichtheid op de jonge lezer. Mogelijk wou de bewerker zich hiermee onderscheiden van de vorige jeugdbewerking of was dat een optie van de uitgever, Spectrum, die zich minder toelegt op uitgaven voor de jeugd. De bewerker moderniseert de taal wel, maar behoudt veel meer moeilijke, abstracte formuleringen zoals ‘bittere scherts’ (p. 57), ‘met verdoe-menis gestraft worden’ (p. 90), ‘kleinhartige dwingelandij’ (p. 99) of ‘God van de heirkrachten’ (p. 150). Hij bewaart ook meer historische namen en informatie, tot Latijnse benamingen toe (p. 44).

Op macroniveau is de aanpassing aan het jeugdige publiek wel duidelijk. Nog meer dan de anderen schrapt Zwiers grote stukken tekst die de vaart uit het verhaal kunnen halen, één keer zelfs bijna een volledig hoofdstuk. Anderzijds waren dergelijke inkortingen ook in uitgaven voor het grote publiek niet ongebruikelijk, zoals blijkt uit de populaire uitgave uit de Reinaert Reeks van de Arbeiderspers uit de jaren vijftig. Soms kort Zwiers gewelddadige passages ook in, al doet hij dat minder drastisch dan De Bruijn in 1952. De normen over wat voor jonge lezers toelaatbaar was, waren duidelijk veranderd. Dat deze bewerking op het vlak van de romance en de psychologische uitdieping van de karakters beperkt bleef, valt wellicht te verklaren door het avontuurlijke karakter van de reeks waartoe het boek behoorde.

Voor de bewerkers uit 1952 en 1984 is de gerichtheid op de jonge lezers duidelijk belangrijker dan het respect voor de brontekst. Zij passen hun tekst veel sterker aan, niet alleen op macro- maar ook op microniveau. Daarbij stemmen ze zowel de woordkeus als de syntaxis duidelijker af op hun publiek. Ze vervangen de meeste abstracte of verouderde woorden en schrijven kortere zinnen (gemiddeld 11.4 woorden per zin in 1952, 12.8 in 1984 en 21 in 1979).⁷ De bewerker uit 1952 gebruikt bovendien meer verkleinwoorden. Ook inhoudelijk is de bewerking uit dat jaar sterker aangepast aan opvoedkundige normen: in deze versie ‘sneuvelen’ de gewelddadige passages het vaakst en wordt de jonge lezer dus het sterkste ‘afgeschermd’. Het Vlaams-nationale karakter van de roman is daarentegen wel duidelijker bewaard gebleven dan in de andere bewerkingen, waarmee het boek inspeelt op de heropleving van de Vlaamse Beweging in die jaren. Ook hier heeft de uitgever mogelijk een rol gespeeld. De Nederlandsche Boekhandel stond in de naoorlogse periode bekend als een belangrijk uitgever van publicaties van en over de Vlaamse Beweging. Vlaanderen was overigens in die jaren een belangrijk thema in de

⁷ Telling gebaseerd op het gesprek tussen Breidel en De Coninck uit hoofdstuk 6.

Vlaamse jeugdliteratuur (Ghesquiere en Van Coillie, 1996, p. 196). Vanaf de jaren 1970 was de nationalistische tendens zo goed als verdwenen uit de literatuur voor jonge lezers.

Het meest afwijkend van de brontekst is de bewerking uit 1984. Dat kan vreemd lijken omdat net die bewerking teruggaat naar de eerste versie van *Consciences* roman. Mogelijk koos de uitgever of de bewerker voor deze versie om zich te onderscheiden van de vorige bewerking, die pas vijf jaar eerder was verschenen. Misschien maakte ook de meer uitgewerkte romance tussen Machteld en Adolf die versie aantrekkelijker. In elk geval laat Hetty van den Heuvel bijna geen enkele zin ongewijzigd. Haar bewerking kunnen we daarom typeren als een hervertelling. Loyauteit aan de jonge lezer was voor haar duidelijk belangrijker dan trouw aan de brontekst. Door zinnen anders te formuleren en te moderniseren, maakt ze de tekst op de eerste plaats toegankelijker voor de jonge lezers. Daarbij populariseert ze de taal ook vaker: 'Het was een koud kunstje voor de landvoogd om [...]; Intussen knapte Adolf van Nieuwland aardig op' (p. 53). Deze aanpak sluit aan bij de strategie van haar uitgever Deltas en bij haar andere bewerkingen, voor een groot deel gericht op jongere kinderen. Typisch voor dergelijke populariserende bewerkingen zijn de vele toegevoegde adjectieven die expliciteren hoe iemand iets zegt of wat iemand voelt: 'vroeg de Chatillon *sluw*' (p. 16), zei de monnik *geheimzinnig* (p. 55), 'Vrolijk riep hij' (p. 111). Verder voegt Van den Heuvel ook af en toe een zin toe om de spanning op te voeren (p. 46, 55, 89 ...) of extra informatie te geven (p. 113, ...). Ook dit zijn typische aanpassingen aan de jonge lezers.

Inhoudelijke aanpassingen zijn er in de bewerking uit 1984 zowel in de passages met geweld als in die met erotiek. Dat waren thema's die blijkbaar ingingen tegen wat de bewerker (en uitgever) toelaatbaar vond voor jonge lezers. Van den Heuvel zwakt de gewelddadige passages minder sterk af dan Zwiers in 1952. Ze schrapt echter elke verwijzing naar erotiek. Woorden als 'verkrachten', 'boezem' en 'borsten' worden vakkundig verwijderd. Dit is des te opvallender omdat in die jaren seks geen taboe meer was in de jeugdliteratuur. Klaarblijkelijk was er in een dergelijk heldenverhaal toch geen plaats voor. Wel maakt ze de tekst eigentijdser en herkenbaarder voor het jeugdige publiek door de zinderende passie tussen Machteld en Adolf te vervangen door een schuchtere verliefdheid en ze te verwoorden op een manier die pubers kunnen herkennen. Tegelijk laat ze de typering van Machteld nauwer aansluiten bij het beeld van de vrouw uit die tijd. Machteld wordt nergens meer vergeleken met een kind, en ze wordt actiever en zelfverzekerder

neergezet. Toch blijft haar rol beperkt. Al bij al blijft de bewerking uit 1984 allereerst een avonturenroman met traditionele helden, met de Vlaamse klas-sieker van Conscience als een soort dekmantel.

Net als de andere bewerkingen uit 1952 en 1979 wilde de bewerkster uit 1984 vooral goede ontspanning bieden en de jeugd tegelijk laten kennismaken met een belangrijk boek en een belangrijke gebeurtenis uit het verleden. Het gaat uiteindelijk in de drie bewerkingen om de voor jeugdliteratuur zo typische combinatie van het nuttige en het aangename. Daarbij wordt aan de klauwen van de leeuw flink gevijld en wordt hij in één beweging ook maar gecastreerd.

Literatuurlijst

- Beckett, S.** (1999). *Transcending Boundaries: Writing for a Dual Audience of Children and Adults*. New York: Garland.
- Bekkering, H.** (1989). 'Onvoltooid verleden tijd – Het historische jeugdboek'; 'Heldhaftig en vastberaden - Het avonturenboek'. In: Bekkering, H. et al. (red.). *De Hele Biblebontse berg: De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam: Querido, p. 295-341.
- Bekkering, H.** et al. (red.) (1989). *De Hele Biblebontse berg: De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam: Querido.
- Claes, E.** (1920). *De witte*. Antwerpen: Standaard.
- Conscience, H.** (2002). *De Leeuw van Vlaanderen of de Slag der Gulden Sporen. Tekstkritische editie door Edward Vanhoutte. Met inleiding van Karel Wauters*. Tielt: Lannoo.
- Dasberg, L.** (1981). *Het kinderboek als opvoeder*. Assen: Van Gorcum.
- De Bock, E.** (1938). 'Conscience en het buitenland'. *De Vlaamse Gids*, 20/10: 446-449
- De Bock, E.** (1943). *Hendrik Conscience en de opkomst van de Vlaamsche romantiek*. Antwerpen: De Sikkel.
- De Schryver, R.** e.a. (red.) (1998). *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging A-F*. Tielt: Lannoo.
- Dujardin, V.** et al. (2009). *Nieuwe geschiedenis van België III 1950-heden*. Tielt: Lannoo.
- Duyckx, T. & Linders, J.** (1991). *De goede kameraad. Honderd jaar kinderboeken*. Houten: Van Holkema en Warendorf.
- Ewers, H.-E.** (2000). *Literatur für Kinder und Jugendliche. Eine Einführung in grundlegende Aspekte des Handlungs- und Symbolsystems Kinder- und Jugendliteratur*. München: Fink.

- Fairclough, N.** (2003). *Analysing Discourse. Textual analysis for social research*. London/ New York: Routledge.
- Fowler, R.** (1986). *Linguistic Criticism*. Oxford: Oxford University Press.
- Geerts, S. & Van den Bossche, S.** (2011) (red.) *Oneindige verhalen: Hoe canonwerken voortleven in de jeugdliteratuur*. Gent: Academia Press.
- Ghesquiere, R. & Van Coillie, J.** (1996). *Uit de schaduw. De geschiedenis van de jeugdliteratuur in Vlaanderen van 1830 tot heden*. Brugge: Provincie West-Vlaanderen.
- Hans, A.** (1912). *Het leven van Hendrik Conscience aan het volk verteld*. Antwerpen: Vlaamsche Boekhandel.
- Hofman, T.** (1983). 'Historische verhalen'. In *Lexicon van de jeugdliteratuur*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Holtrop, A.** (1989). 'De kleine grote wereld – De werkelijkheid in het kinderboek'. In: Bekkering, H. et al. (red.). *De Hele Bibelebontse berg: De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam: Querido, p. 437-454.
- Hourihan, M.** (1997). *Deconstructing the Hero. Literary Theory and Children's Literature*. London/New York: Routledge.
- Hutcheon, L.** (2009). 'In Praise of Adaptation'. In Maibin, J. & Watson, N.J. (red.), *Children's Literature: Approaches and Territories*. Hampshire: Palgrave MacMillan, p. 333-338.
- Jacob, A.** (1913). *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit de Jaren 1837 tot 1851*. Deel 1. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie.
- Joosen, V. & Vloeberghs, K.** (2008). *Uitgelezen jeugdliteratuur: Ontmoetingen tussen traditie en vernieuwing*. Leuven: Lannoo Campus.
- Joosen, V.** (2012). *Wit als sneeuw, zwart als inkt. De sprookjes van Grimm in de Nederlandstalige literatuur*. Leuven: Lannoo Campus.
- Kelen, K. & Sundmark, B.** (2013). *The Nation in Children's Literature. Nations of Childhood*. New York: Routledge.
- Kümmerling-Meibauer, B.** (1999). *Klassiker der Kinder- und Jugendliteratur*. Stuttgart-Weimar: Metzler Verlag.
- Kümmerling-Meibauer, B.** (2003). *Kinderliteratur. Kanonbildung und Literarische Wertung*. Stuttgart/Weimar: Verlag J.B. Metzler.
- Lambert, J. & Van Gorp, H.** (1985). 'On Describing Translations'. In: Hermans, T. (red.). *The Manipulation of Literary Studies in Literary Translation*. London/Sidney: Croom Helm, p. 149-163.
- Lefevere, A.** (1992) *Translating, rewriting and the manipulation of literary frame*. London/New York: Routledge.
- Michielsen, L.** (red.) (1922). *Vlaamsch leesboek voor het zevende leerjaar der lagere scholen: het Hendrik Conscience-boek voor de schooljeugd*. Antwerpen: Van Rietvelde.

- Oittinen, R.** (2000). *Translating for Children*. New York: Garland.
- O'Sullivan, E.** (2011). 'Imagology Meets Children's Literature'. *International Research in Children's Literature*, 4/1: 1-14.
- Parlevliet, S.** (2009). *Meesterwerken met ezelsoren: Bewerkingen van literaire klasiiekers voor kinderen 1850-1950*. Hilversum: Verloren.
- Parlevliet, S. & Van Coillie, J.** (2012). 'Het verlangen om te vallen: de dissociatieve houding van bewerkers in Beatrijs-bewerkingen voor de jeugd (1907-2007)'. *Spiegel der Letteren*, 54/4: 429-458.
- Saguer, E.** (2005). *De receptie van Hendrik Conscience in Spanje binnen een Europese context*. Leiden (doctoraalscriptie).
- Schmook, G.** (1934). *Het oude en het Nieuwe Kinderboek*. Antwerpen: De Sikkel.
- Shavit, Z.** (1986). *Poetics of Children's Literature*. Athens/London: University of Georgia Press.
- Shavit, Z.** (1999). 'The Double Attribution of Texts for Children and How It Affects Writing for Children'. In Beckett, S.L. (red.). *Transcending Boundaries: Writing for a Dual Audience of Children and Adults*. New York: Garland, p. 83-87.
- Simons, L.** (1983). *Hendrik Conscience of de Vlaamse 'wedergeboorte'*. Tiel: Lannoo.
- Soetaert, R.** et al. (2006). *De cultuur van het lezen*. Den Haag: Nederlandse Taalunie.
- Stephens, J. & McCallum, R.** (1998). *Retelling Stories, Framing Culture. Traditional Story and Metanarratives in Children's Literature*. New York/London: Garland.
- Toury, G.** (1999). 'A Handful of Paragraphs on "Translation" and "Norms"'. In Schäffner, C. (red.). *Translation and Norms*. Clevedon: Multilingual Matters, p. 10-32.
- Van Coillie, J.** (2007). *Leesbeesten en boekenfeesten: Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* Leuven: Davidsfonds/Infodok.
- Van Coillie, J.** (2013). 'No sleeping beauty without thorns: Translating fairy tales. A model for comparative analysis'. *Przekladaniec*. 22-23 (published online January 29, 2013).
- Van Dijk, T.A.** (ed.) (1997). *Discourse as Social Interaction*. London: Sage.
- Van Kalken, H.** (1910). *Een en ander uit de Geschiedenis der Nederlandsche Literatuur voor de Jeugd*. Brussel: Vander Linden.
- Van Vlierden, B.F.** (1974). *Van In 't wonderjaar tot de Verwondering*. (2^e druk). Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel.
- Vanhoutte, E.** (2002). 'Verantwoording: een nieuwe editie van de Leeuw van Vlaanderen'. In Hendrik Conscience. *De Leeuw van Vlaanderen of de Slag der Gulden Sporen. Tekstkritische editie door Edward Vanhoutte. Met inleiding van Karel Wauters*. Tiel: Lannoo, p. 411-510.
- Wackers, P.** (1995). 'Dutch and Flemish "Reynaert" adaptations for children', *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*. s.l. p. 165-179.

- Wauters, K.** (2002) 'Literair-historisch essay of de Leeuw van Vlaenderen'. In Hendrik Conscience. *De Leeuw van Vlaenderen of de Slag der Gulden Sporen. Tekst-kritische editie door Edward Vanhoutte. Met inleiding van Karel Wauters.* Tielt: Lannoo, p. 395-410.
- Webb, J.** (ed.) (2000). *Text, culture and national identity in children's literature.* Helsinki: Nordinfo.

